Володимир
Антонович

Лекції з джерелознавства

ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ

ЛЕКЦІЇ З ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

UKRAINIAN ACADEMY OF ARTS AND SCIENCES IN THE U.S.A.
HISTORICAL SECTION

NATIONAL UNIVERSITY OF «OSTROH ACADEMY»

Volodymyr Antonovych

LECTURES ON SOURCE STUDIES

Mykola Kovalsky, Editor

Ostroh New York

2003

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК в США
ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»

Володимир Антонович

ЛЕКЦІЇ З ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

Редактор Микола Ковальський

Острог **Нью-Йорк**

2003

УДК 930.2
ББК: 63.2 (4УКР)
А 72

Видавнича комісія УВАН: Любомир Винар (голова)
Олекса Біланюк
Олександер Домбровський
Альберт Кіпа
Євген Федоренко
Ася Гумецька

До книги увійшли лекції з джерелознавства видатного українського історика Володимира Боніфатійовича Антоновича, прочитані ним у Київському університеті Св. Володимира у 1879 – 1881 та 1886 роках.

Науковий коментар, підготовлений відомим українським джерелознавцем проф. Миколою Ковальським, подає ґрунтовну інформацію про лекції Володимира Антоновича і про джерела, в них згадані.

Антонович В.Б. Лекції з джерелознавства / Ред. Микола Ковальський. – Острог; Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, Національний університет «Острозька академія», 2003. – 382 с.

ISBN 966-7631-73-7

© Українська Вільна Академія Наук у США, 2003
© Національний університет «Острозька академія», 2003
© Микола Ковальський, Микола Близняк, передмови, 2003

ЗМІСТ

Любомир Винар
Передмова 6

Микола Ковальський
Лекційний університетський курс (1879 – 1881 рр.) «Источники для истории юго-западной России» в контексті археографічних і джерелознавчих студій та дидактичної діяльності професора В.Б.Антоновича.....8

Володимир Антонович
Джерела для історії південно-західної Росії-України
Курс лекцій 1880 – 1881 навчального року 42

Примітки та коментарі 107

Источники западно-русской истории 233

Додаток I
Видання та інтерпретація письмових історичних джерел В.Б.Антоновичем 293

Додаток II
Висловлення академіка Д.І. Багалія щодо аналізу професором В.Б. Антоновичем українських козацьких літописів у його лекційному курсі про джерела до історії України 295

Микола Близняк
Передмова 297

Джерела західно-руської історії.
Лекції В.Б. Антоновича 1886 р. 308

Источники западно-русской исторіи.
Лекціи В.Б. Антоновича 1886 г. 336

Іменний покажчик 367

ПЕРЕДМОВА

З великим задоволенням презентуємо українським дослідникам наукове видання книги Володимира Антоновича "Лекції з джерелознавства", що появляється як перше спільне видання Національного університету "Острозька Академія" і Української Вільної Академії Наук у США. Редактором видання, автором обширної передмови і приміток до тексту джерелознавчого курсу є академік УВАН у США професор Микола Ковальський, проректор Острозької Академії, почесний голова Осередку Українського Історичного Товариства ім. М. Грушевського на Волині. Акад. Микола Ковальський є автором численних джерелознавчих, історіографічних і археографічних досліджень та засновником української історіографічної й джерелознавчої школи в Дніпропетровську та Острозі. Він є співредактором журналу "Український Історик" і активним членом Історичної Секції УВАН.

Микола Павлович Ковальський є видатним українським джерелознавцем, автором понад 300 наукових праць. В своїх дослідженнях навіть у тоталітарні роки він притримувався історичної правди, вивчав джерелознавчі проблеми, небажані для совєтського режиму в Україні. Його праці про українські джерела XVI – XVII ст. є хрестоматійними й для сучасних дослідників.

При цій нагоді хочу згадати про історію нашого видання. Про існування манускрипту Володимира Антоновича за редакцією проф. Миколи Ковальського я перший раз довідався з його листа від 9 січня 1996 року, в якому вчений писав, що "на жаль, видати цю унікальну пам'ятку наукової і джерелознавчої думки на Україні не вдається. На цю роботу пішло мені біля трьох років..." (*Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя.* – Острог; Нью-Йорк, 1999, с. 558). Після обговорення Видавничою комісією УВАН було прийняте рішення видати цей курс. Від того часу започаткувалася наша близька співпраця в УВАН і УІТ.

Спершу праця мала видаватися в Дніпропетровському університеті, але через різні ускладнення її так і не було видано. Я вважав, що книга заслуговує на видання в УВАН. Цю саму думку поділяв д-р Марко Антонович, тодішній президент Академії. Після обміну думками з акад. Миколою Ковальським листовно і безпосередньо під час мого побуту в Острозькій Академії, ми вирішили видати "Лекції з джерелознавства" Володимира Антоновича як спільне видання Української Вільної Академії Наук у США і Національного університету "Острозька Академія". Видання цієї важливої праці стало початком співпраці наших установ, і вірю, що причиниться до її майбутнього розвитку в науково-видавничій і академічній ділянках. Крім того, джерелознавчий курс Володимира Антоновича як пам'ятка історіографії стане в нагоді всім, хто цікавиться історією української історичної науки.

В нашому виданні вперше зроблено переклад з російської мови джерелознавчих курсів Володимира Антоновича, батька української наукової історіографії, прочитаних вченим у Київському університеті в 1881 та 1886 роках. Проф. Микола Ковальський розшифрував студентські скрипти та розкрив археографічну й джерельну основу викладів Антоновича. Ним було опрацьовано детальні примітки і коментарі до цієї праці, яка є важливою пам'яткою українського джерелознавства. Книга включає також покажчик імен.

В наступному, 2004 році, акад. Миколі Ковальському виповнюється 75 років, більшу частину яких він присвятив науковим дослідженням. Віримо, що його науковий доробок складе ще багато важливих праць, які сприятимуть розвиткові української історичної науки.

Любомир Винар
Голова Історичної Секції і
Видавничої Комісії УВАН у США 7 серпня 2003

Микола Ковальський

ЛЕКЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТСЬКИЙ КУРС (1879 – 1881 РР.) «ИСТОЧНИКИ ДЛЯ ИСТОРИИ ЮГО-ЗАПАДНОЙ РОССИИ» В КОНТЕКСТІ АРХЕОГРАФІЧНИХ І ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИХ СТУДІЙ ТА ДИДАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСОРА В.Б.АНТОНОВИЧА

Одним із суттєвих показників стану національної історіографії є інтенсивність та масштабність джерелознавчих досліджень, ступінь розширення, освоєння, аналізу та використання у конкретно-історичних дослідженнях джерельної бази, розвиток регіонального джерелознавства. Безперечним свідченням високого професіоналізму, наукової ерудиції, досвіду архівної евристики, археографічних навичок і наявності достатнього й репрезентативного накопиченого значного фактичного матеріалу є створення узагальнюючих синтетичних та аналітичних із досить широкими хронологічними межами курсів вітчизняного джерелознавства або джерельних (джерелознавчих) широкомасштабних оглядів із вітчизняної історії, що могло відбутись на певних стадіях розвитку історичної науки. Навіть сама ідея відповідної систематизації історичних джерел з історії країни та її реалізація – безперечно показовий історіографічний факт, притаманний не всім і не одночасно різним національним історіографіям.

Фактично першим історіографом В.Б. Антоновича був видатний український історик професор Дмитро Іванович Дорошенко (1882 – 1951), автор монографії про В. Антоновича[1].

Нещодавно, в 2001 р., світлій пам'яті Д.І. Дорошенка в зв'язку з 50-ти літтям кончини був присвячений спеціальний том щорічника Український Історик органу Українського Історичного Товариства[2].

Справді знаменними подіями в історіографії східноєвропейських країн другої половини XIX – початку XX ст. було створення трьох узагальнюючих джерелознавчих курсів: про джерела історії України і частково сусідніх з нею країн, зок-

рема Білорусії і Литви – Володимира Антоновича, Росії – Василя Ключевського та Грузії – Івана Джавахішвілі (останній відноситься до Закавказзя). Нами пропонується саме така послідовність подання прізвищ цих визначних істориків, основоположників національного наукового історичного джерелознавства, визнаних авторитетів в європейській історіографії, з урахуванням часу розроблення ними узагальнюючих джерелознавчих курсів.

Першим із них за часом розробки та опрацювання був університетський лекційний курс В.Б.Антоновича про джерела історії України, прочитаний в університеті Св. Володимира в Києві.

До останнього часу цей лекційний курс, хоча й був відомий спеціалістам і на нього були окремі посилання, мало використовувався в науковій і дидактичній діяльності й не став об'єктом всебічного джерелознавчого вивчення. Тим часом сама розробка такого курсу В.Б.Антоновичем, його навчальне спрямування могло послужити певним імпульсом для подальших студій у цьому напрямку (це ще потребує спеціального вивчення) та сприяти створенню відповідної історіографічної ситуації для наступних досліджень, джерельних та джерелознавчих пошуків й опрацювань сучасниками і учнями В.Б.Антоновича, а також пізнішими поколіннями істориків. Тільки з ретроспективи часу стає можливим визначити роль та вплив наукової діяльності окремих істориків, їх наукової спадщини на наступну історіографію.

Цей курс лекцій В.Б.Антоновича був виданий у вигляді студентських записів у 1881 р., а на обкладинці (титульному аркуші) вказано, що це – «лекции профессора университета Св. Владимира В.Б.Антоновича 1880 – 1881 гг.», однак, згідно з офіційною інформацією щомісячника «Университетские известия» під назвою «Обозрение преподавания в университете Св. Владимира» та доданого до цього журналу «Расписания лекций» історико-філологічного факультету, що взаємно один одного доповнюють і конкретизують, знаходимо достеменне свідчення, що вперше вже у першому півріччі 1879-1880 рр., тобто за один рік до зазначеної у виданні студентських конспектів дати, ординарний професор В.Б.Антонович читав лекції студентам 3 і 4 курсів історико-

філологічного факультету «Источники для истории Юго-Западной Руси» по одній годині на тиждень[3]. У складеному на цей же семестр розкладі занять цього факультету значилося: «среда 10-11 ч. Источники малорусской истории (3-4 к.)»[4].

Згідно з переліком особового складу викладачів університету та «Обзору преподавания во 2-м полугодии 1880 – 1881 учебного года» декан факультету В.Б.Антонович читав для студентів 4-го курсу історико-філологічного факультету лекційний курс під назвою «Источники для истории Западной Руси»[5].

У другом півріччі 1881 – 1882року в «Обозрении преподавания в университете Св. Владимира» вказано, що «декан факультета проф. Антонович читает... источники для истории Западной Руси для студентов 4 курса исторического и славяно-русского отделения по 1 часу в неделю»[6]. Саме така назва лекційного курсу вказана і у розкладі лекцій на цей же семестр для студентів 4-го курсу: раз на тиждень по п'ятницях з 11 до 12 години[7]. У наступному навчальному році (1882 – 1883) в «Обозрении преподавания в университете Св. Владимира» читаємо: «Декан факультета ординарный професор Антонович читает источники для истории Западной Руси для студентов 4-го курса по одному часу в неделю»[8], а у відповідному розкладі занять вказано, що професор читав по понеділках з 10 до 11 години лекції з курсу під назвою «Источники западно-русской истории»[9].

Отже, лекції читалися студентам старших курсів, головно 4-го. Назва курсу видозмінювалась спочатку «Юго-Западной Руси», а в 1882 р. – «Западной Руси». Напевне зміст був територіально пов'язаний, насамперед, з джерелами до історії України і до певної міри з сусідніми країнами – Білорусією та Литвою.

Пізніше сучасник В.Б.Антоновича професор В.О. Ключевський (1841 – 1911) почав читати лекційний курс «Источники русской истории» студентам Московського університету. Перша вступна лекція В. Ключевського датована 1888 роком, систематичний курс – 1891 роком. То був перший у російських університетах курс лекцій з джерелознавства історії Росії. Вперше він був опублікований лише у 1959 р.[10]

Третій з ряду узагальнюючих творів з національних джерелознавств нинішньої СНД у першій чверті XX ст. був роз-

роблений класиком грузинського джерелознавства І.О. Джавахішвілі (1876 – 1940). Це – «Завдання, джерела і методи історії в минулому і в сучасному. Ч. 1. Давньогрузинська історична література» (Тбілісі, 1916, грузинського мовою).

Ми називаємо ці праці узагальнюючого характеру в галузі джерелознавства, щоб наочніше встановити місце курсу В.Б. Антоновича в контексті загального східньоєвропейського історіографічного процесу в галузі джерелознавства. Воно саме тоді поступово стало визнаватись спочатку як окрема історична дисципліна (допоміжна або спеціальна), а згодом як окрема галузь історичної науки. До речі, джерелознавчі синтетичні лекційні курси, за нашими відомостями, стосовно історії західноєвропейських країн і народів, не були на той час розроблені і видані.

Для наукової діяльності В.Б.Антоновича характерне поєднання розробки різних галузей і ділянок історичної науки: камеральної та едиційної археографії, джерелознавства, історичної географії, дипломатики, сфрагістики, палеографії, археології, магістральних проблем вітчизняної історії – доби Київської Русі, окремих її земель до монгольської навали, Галицької Русі, історії українських земель у складі Великого князівства Литовського, запорізького козацтва, гайдамацьких рухів, Коліївщини та ін. Така широта й масштабність наукових інтересів і тематики досліджень, результати яких втілювались вченим у навчальному процесі в Київському університеті і в його позауніверситетських просвітницьких курсах, зацікавленість вченого позначились на його дидактичній діяльності й формуванню його авторитетної в Європі наукової школи.

Творчі наукові досягнення й успіхи В.Б.Антоновича, зокрема створення першого в Україні джерелознавчого дослідження узагальнюючого характеру в формі лекційного курсу в 1879 р., що потім ним вдосконалювався, високий професіоналізм як історика могли здійснюватись і базувалися на фундаментальних знаннях, отриманих майбутнім видатним вченим за роки навчання в гімназії та історико-філологічному факультеті Київського університету.

Без досконалих мовних знань навіть при великому зацікавленні історією України Антонович не міг би відбутись

як фахівець в галузі вітчизняної медієвістики. Польська мова була для нього рідною, французьку з ранніх років він досконало вивчив і володів нею завдяки своїй матері Моніці Гурській, що була вчителькою-гувернанткою у багатих польських сім'ях, всебічними знаннями і любов'ю до латинської мови та літератури завдячував директору 2-ї одеської гімназії Павлу Беккеру, який два роки навчав гімназистів цих предметів. У своїх спогадах до 50-річчя цієї гімназії (в 1898 р.) Володимир Боніфатійович, вже будучи загальновизнаним вченим і авторитетним професором, з великою теплотою писав про цей навчальний заклад, який закінчив у 1850 – 1851 навчальному році: «...в V, VI и VII классах я учился в этой гимназии... Эти три года составляют для меня незабвенный период в моей жизни – это были годы, когда слагается нравственный облик человека, и в этом отношении я многим обязан 2-й гимназии; теперь, в старости, чувствую к ее влиянию глубокий пиетет... Из учителей моих не могу не помянуть добрым словом директора Павла Беккера, безвозмездно преподававшего нам два года латинский язык и литературу, вылившего истинную любовь к классической древности, в которой он умел указать нам истинно гуманные мотивы и, благодаря этому, настолько продвинул наши знания, что на экзамене мы переводили a livre ouvert римских историков: Ливия, Саллюстия, Тацита...»[11]. Не випадково після закінчення історико-філологічного факультету В.Антонович розпочав свою педагогічну діяльність в 1861 р. викладанням латинської мови в 1-й Київській гімназії[12].

Досконале володіння класичними і західними мовами було дуже істотним у виявленні, прочитанні та вивченні писемних історичних джерел з історії України, Литви та Білорусії доби середньовіччя та початку нового часу, які були об'єктом наукових археографічних студій, викладацької та дидактичної діяльності В.Б.Антоновича протягом більше, ніж сорока років.

Як відомо, В.Б.Антонович закінчив два факультети Київського університету – спочатку медичний, потім історико-філологічний (на цей факультет він вступив після смерті батьків у 1855 р.), зі ступенем кандидата в 1860 р. Один з його учнів і послідовників Василь Григорович Ляскоронсь-

кий (1859 – 1928) у некролозі у зв'язку з кончиною свого вчителя в 1908 р. в «Журнале министерства народного просвещения» цілком слушно підкреслив велике значення для самого стилю наукових праць В.Б.Антоновича вивчення природничих наук в університеті.

Він писав: «Конечно, в деле развития умственных сил молодого ученого оказывали весьма сильное влияние, с одной стороны, та огромная начитанность корифеев французской философской литературы и истории, а, с другой, – занятия естественными науками, которые, хотя и не стояли еще в то время на той высоте, которой они достигли впоследствии, но все же были важны своими методами, строго логичными, простыми, реальными, не допускавшими участия широкой фантазии, а, напротив, приучавшими подмечать во всем стройную эволюционную последовательность и целесообразность. Занятия естественными науками приучили, кроме того, Владимира Бонифатьевича к толковому комбинированию подлежавших наблюдению исторических данных и определению их надлежащего места среди других данных или явлений подобного же порядка. Благодаря этому исторические произведения покойного Владимира Бонифатьевича отличались широкой научной постановкой, образцовой группировкой исторических данных, всесторонним их критическим освещением и прочностью выводов, построенных на таких солидных основаниях, – черты, которыми отличаются научные произведения Владимира Бонифатьевича, как исторические, так и этнографические и археологические: всюду видна печать серьезности, вдумчивости, искания той чистой правды, какой он держался и в жизни»[13].

Коли звернутись до лекційного курсу В.Б.Антоновича з вітчизняного джерелознавства, то саме ці риси системності та класифікаційних підходів, яким не було аналогів в попередній українській історіографії, знайшли тут своє виявлення та реалізацію, дозволяючи не лише науково організувати за власною схемою джерельні пам'ятки, але й розкрити їх специфіку та підходи до аналізу та критики.

Особливо важливе значення в науковій і професійній долі В.Б.Антоновича мав Микола Дмитрович Іванишев (1811 – 1874), найавторитетніший діяч Київської археографічної

комісії, її віце-голова й головний редактор у 1861 – 1863 рр.[14]. Саме Іванишев і запропонував В.Б.Антоновичу працю в комісії, і 12 квітня 1863 р. останній був обраний на посаду головного редактора, хоч фактично ще на початку цього ж року вже виконував тут редакторські функції[15].

Виконання В.Б.Антоновичем протягом двадцяти років обов'язків головного редактора, упорядника документів, а також те, що він був автором низки передмов до праць монографічного характеру, наприклад, до томів «Архива Юго-Западной России» (АЮЗР) та інших видань Комісії, мало не лише колосальне значення для істотного розширення джерельної бази з історії України XV – XVIII ст., але й для розвитку та вдосконалення майстерності В.Б.Антоновича як джерелознавця, загальновизнаного вченого всеросійського масштабу в галузі дипломатики. Археографічній діяльності В.Б.Антоновича присвячений змістовний огляд Миколи Ткаченка (1893 – 1965), опублікований у третьому томі «Українського археографічного збірника» (1930).

Початок едиційної діяльності В.Б.Антоновича відноситься до 1863 р., коли було видано відредагований ним перший том 3-ї частини АЮЗР «Акты о казаках (1500 – 1648)». Він відредагував ще три томи цієї серії, 2-й, 3-й та 5-й, які стосувались українського козацтва та гайдамацьких рухів Правобережної України XVIII ст. 5-й том «Акты о мнимом крестьянском восстании в юго-западном крае в 1789 г.» вийшов у 1900 р. Це була остання прижиттєва археографічна публікація В.Б.Антоновича.

З інших частин АЮЗР за редакцією В.Б.Антоновича вийшли такі томи: з четвертої частини ним був підготовлений до видання 1-й том (1867 р.) про походження шляхетських родів в Україні (в оригінальному заголовку публікації – «в Юго-Западной России»); том 1-й п'ятої частини – «Акты о городах» (1869 р.); том 2-й шостої частини – акти про стан України у XVIII ст. (1870 р.); том 4-й першої частини – акти про стан православної шляхти в Україні з середини XVII до кінця XVIII ст. (1871 р.); 1-й том сьомої частини – «Акты о заселении Юго-Западной России» (1386 – 1700 гг.)», виданий у 1886 р.

У 1874 р. вийшов за редакцією В.Б.Антоновича та Ф.О.Тарновського «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей». Це видання було комбінованим за видовими ознаками писемних джерел, включаючи поряд зі свідченнями іноземних авторів і місцеві та частково київські літописи. За редакцією В.Б.Антоновича у 1864 р. було видано 4-й том літопису Самійла Величка, а у 1888 р. – «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России». Не менш важливою і єдиною до цього часу публікацією мемуарів з історії України XVI – першої половини XVII ст. є два випуски (1890, 1896 рр.) текстів у перекладі Катерини Миколаївни Мельник-Антонович, за редакцією В.Б.Антоновича. Крім того, В.Б.Антонович на сторінках «Киевской старины» опублікував ряд джерел з історії України XVI – XVIII ст.

Як цілком слушно відзначив Дмитро Іванович Дорошенко, «праця Антоновича як історика була звернута на те, щоб познаходити й опублікувати джерела до української історії та на їх підставі розробляти й освітлювати окремі періоди з української історії...»[16]. За підрахунками дослідника історії Київської археографічної комісії О.І.Журби, «кількість публікацій, що їх здійснив В.Б.Антонович, набагато перевищує друковану продукцію будь-якого члена комісії за всю її 78-річну історію»[17].

Не викликає сумніву, що археографічна, едиційна та наукова діяльність В.Б.Антоновича, систематичні і продуктивні заняття з архівної евристики у Київському Центральному архіві давніх актів при університеті Св. Володимира, зростання його наукового авторитету як спеціаліста в галузі середньовічної вітчизняної історії, знавця архівних джерел, актознавства привернули до нього увагу в наукових колах університету. Саме на той час (1870 р.) відноситься присвоєння В.Б.Антоновичу ступеня магістра російської історії за дослідження, опубліковане у 2-му томі третьої частини АЮЗР (1868 р.) під назвою «Последние времена казачества на правой стороне Днепра» (197 с.) Українською мовою ця передмова до тому була надрукована у 18-му томі «Руської історичної бібліотеки» у Львові в 1890 р. під назвою «Останні часи козаччини на Правобережжі»[18].

Рубіж 60 – 70-х років XIX ст. для Київського університету був дуже напруженим, особливо критичним було становище з кадрами вищої гуманітарної кваліфікації. Як згадував у 1909 р. згодом академік Володимир Щербина (1850 – 1936) на сторінках органу Історичного товариства Нестора-Літописця, «это было тяжелое время в жизни университета вообще и его историко-филологического факультета в особенности. Самые выдающиеся профессора шестидесятых годов (В.И.Шульгин, П.В.Павлов) оставили университет и не были заменены новыми; многие кафедры пустовали; возбуждался даже вопрос о закрытии историко-филологического факультета, вот в это именно время кафедру русской истории занял новый профессор – Владимир Бонифатьевич Антонович»[19].

Про те, як відбувалось обрання на посаду у Київському університеті Володимира Антоновича, свідчить офіційний звіт про засідання Ради університету 20 березня 1870 р. у періодичному виданні університету «Университетские известия», яке взагалі було дуже інформативним історичним та історіографічним джерелом, зокрема стосовно дидактичної і наукової діяльності В.Б.Антоновича та його учнів, що він їх підтримував. На сторінках «Университетских известий» вміщувались наукові публікації студентів, якими керував В.Б.Антонович, виступи, відгуки, рецензії В.Б.Антоновича, звіти із засідань Рад університету та історико-філологічного факультету, їх ухвали.

За дорученням історико-філологічного факультету (деканом тоді був славіст професор Олександр Іванович Селін)[20] на Раді університету доктор російської історії, тоді ще доцент Володимир Степанович Іконников (1841 – 1923) дав розгорнуту характеристику Володимиру Антоновичу як кваліфікованому й досвідченому вченому. Іконников підкреслив високий рівень праць Антоновича, що, власне, базувалися на автентичній джерельній базі та ґрунтовну архівознавчу та археографічну творчість вченого, вказавши, що В.Б.Антонович «по своим специальным занятиям, вполне удовлетворяет требования специального курса по истории Юго-Западной России (тобто України. – ред.). Занимаясь длительное время в Киевском центральном архиве,

он успел хорошо ознакомиться с его составом, издал несколько томов актов, сгруппированных по известным вопросам истории, и представил по ним ряд исследований, ясно свидетельствующим, как о знакомстве автора с непосредственным материалом, так и с литературою того или другого вопроса»[21].

Серед джерельних видань В.Б.Антоновича В.С.Іконников виділив публікацію на сторінках «Университетских известий» в 1868 р. документальної збірки «Грамоты великих князей Литовских с 1390 по 1569 год». Редакторську працю поряд із В.Антоновичем виконав і Костянтин Козловський, чого, зрештою, В.С.Іконников не вказав[22].

Відзначив В.С.Іконников магістерську працю В.Б.Антоновича (про неї ми вже згадували вище): «Представляя разбор диссертации г. Антоновича на степень магистра русской истории, я обратил внимание факультета на г. Антоновича, как ученого вполне достойного занять вакантную доцентуру по кафедре русской истории»[23].

3 квітня 1870 р. Рада університету Св. Володимира таємним голосуванням обрала В.Б.Антоновича доцентом по кафедрі російської історії[24]. Це була справді знаменна подія в житті та діяльності самого Антоновича, історико-філологічного факультету і в цілому Київського університету. Розпочалась багаторічна плідна дидактична, лекційна і наукова діяльність В.Б.Антоновича у Київському університеті.

Згодом через 10 років Володимир Боніфатійович став професором цього ж університету, захистивши в 1878 р. докторську дисертацію «Історія Великого князівства Литовського», в 1890 р. – заслуженим професором, а раніше – з 17 січня 1881 р. був затверджений опікуном Київської учбової округи на посаді декана історико-філологічного факультету. Навіть після того, як в 1901 р. Володимир Боніфатійович припинив свою лекційну роботу в університеті Св. Володимира, він залишився членом історико-філологічного факультету[25].

Прихід В.Б.Антоновича в Київський університет, його викладацька робота та наукове керівництво студентами історико-філологічного факультету, з яких він сформував справді вагому й авторитетну школу істориків, слід сприймати як доленосну подію (зразу й не зовсім помітну) не лише для цього навчального закладу, але й для всеукраїнського

історіографічного процесу, який до цього часу все ще не став предметом солідного монографічного дослідження.

Великий і безцінний досвід пошукової, архівознавчої та археографічної діяльності В.Б.Антоновича, його дослідницькі навички в галузі актознавства, дипломатики були надзвичайно корисними й необхідними для професійної підготовки істориків на базі колосального джерельного корпусу, який на той час був сконцентрований у Києві при університеті і стосувався правобережних українських земель (Київщини, Волині, Поділля) XV – XVIII ст. Варто зазначити, що такого досвіду роботи з актовими джерелами з вітчизняної історії, який вже був на той час у В.Б.Антоновича, не мав ніхто серед професорів і доцентів Київського та й інших університетів. Він був раціонально застосований у навчальному процесі й у підготовці нових наукових кадрів істориків, завдяки яким наприкінці XIX – на початку XX ст. українська історична наука досягла безперечно високого рівня та небаченої раніше інтенсивності досліджень різних регіонів України.

Праця В.Б.Антоновича в Київському університеті ознаменувала перехід на якісно новий рівень і стиль історичної освіти, що стало незабаром притаманним саме цьому навчальному закладові. Без перебільшення маємо всі підстави твердити, що піднесення історичної освіти у Київському університеті в другій половині XIX ст. насамперед пов'язане із дидактично-науковою діяльністю і працею В.Б.Антоновича як засновника наукового історичного джерелознавства і дипломатики в Україні.

В університеті, а також на Вищих жіночих курсах В.Б.Антонович читав кілька лекційних курсів, що стосувались середньовічної вітчизняної історії. Характерним для нього було органічне поєднання власних студій із цілеспрямованою науковою роботою, в процесі якої він проводив своєрідне апробування та поширення результатів своїх наукових студій, власних наукових міркувань та роздумів із певної проблематики, залучав студентів до своєї творчої лабораторії.

Отже, у першому півріччі 1870 – 1871 рр. В.Б.Антонович читав лекційний курс «Історія Литовської Русі» студентам 2-4 семестрів, а у другому півріччі – «Історія Литовсь-

кої Русі після Люблінської унії» студентам 2-5 семестрів по три години тижнево[26]. В наступному академічному році (1871 – 1872 рр) В.Б.Антонович читав нові курси - «Історія Русі до монголів» студентам 1-4 семестрів по три години тижнево, а у другому півріччі – «Історія Галицької Русі» студентам 2-5 семестрів по три години тижнево. Ці ж курси читав В.Б.Антонович і пізніше[27].

Специфіку цих курсів відзначав згодом один із його студентів В.Данилевич (1872 – 1935): «... Если обратить внимание на состав курсов, читаемых Владимиром Бонифатьевичем, то легко заметить некоторые черты, характерные для него. Прежде всего видна его любовь к родному краю и народу, которым посвящена большая часть курсов, причем в известной доле те же вопросы входили и в остальные курсы... Крупный ум, громадная эрудиция, редкий критический талант, чрезвычайно широкое общее развитие соединялись в нем с необычайной добротой, деликатностью чувств, скромностью, приветливостью, замечательной трудоспособностью. В то же время любовь к родному краю и народу, исследовательское мировоззрение, чрезвычайная терпимость, стойкость в убеждениях и честность во всех действиях дополняют те душевные качества, которыми отличался...». Далі Данилевич підкреслив професійні якості В.Б.Антоновича як джерелознавця: «Полное отсутствие всякой тенденции, критическое отношение к источникам и литературе, строгая объективность, точность фактов, обоснованность и осторожность в выводах». У висновку Данилевич вказував, що саме ці риси «характеризуют и лекции, и ученые труды его...»[28].

Наукова і дидактична діяльність В.Б.Антоновича в університеті поєднувалась із працею у Київській археографічній комісії. Навчальне навантаження В.Б.Антоновича передбачало проведення практичних занять зі студентами в архіві (мається на увазі Київський Центральний архів давніх актів) і регламентувалось однією годиною щотижня. Це, зокрема, було зафіксовано у другому семестрі 1870 – 1871, 1871 – 1872, 1872 – 1873 навчальних років[29].

Насправді ж В.Б.Антонович був глибоко переконаний у винятковому значенні в системі університетської освіти залучення молодих істориків до праці з архівними джерелами

та виробленні в них дослідницьких навичок й аж ніяк не дотримувався годинного обмеження. Згаданий вже В.І.Щербина відзначав: «Не ограничиваясь чтением лекций, В.Б. старался возбудить в своих слушателях интерес к самостоятельным научным занятиям... Кроме печатных источников, он старался приучать слушателей к разработке актового материала. Он познакомил своих слушателей с составом и содержанием актовых книг Центрального Архива и предоставлял желающим возможность работать над архивным материалом»[30].

В.Данилевич також відзначав ту велику увагу, яку надавав професор Антонович заняттям зі студентами в архіві, не рахуючись зі своїм особистим часом: «...В часы, свободные от лекций, или праздники он неоднократно показывал своим слушателям и другим студентам Кабинет древностей, Мюнц-Кабинет и Архив, при чем по целым часам объяснял значение показываемых памятников старины. Иногда такие осмотры совершались в течение многих дней и даваемые при этом объяснения принимали характер систематических курсов»[31].

Як згадує В.Данилевич, професор Антонович прочитав в архіві курс сфрагістики, геральдики та палеографії для групи слухачів, що забажали ознайомитись з архівною справою і після цього приступити до вивчення документальних багатств Київського Центрального архіву. Як зазначив В.Данилевич, цей курс залишився незаписаним[32].

Відбувався взаємний процес залучення професором студентської молоді до архівних, джерельних пошуків у Київському Центральному архіві, навчання їх джерелознавчого аналізу й критики, розширення їх наукового кругозору й отримання необхідних навичок дослідницької роботи та одночасно продовження і розгортання власної архівної евристики, виявлення, вивчення, опрацювання та впровадження їх до наукового обігу як шляхом публікацій, так і використання у своїх лекційних курсах масивів джерел та джерельної інформації.

Справді новаційний лекційний курс, який розпочав читати В.Б.Антонович у першому півріччі 1879 – 1880 навчального року під назвою «Источники для истории Юго-Запад-

ной Руси» (студентам 3 і 4 курсів історико-філологічного факультету)[33], а в наступних навчальних роках (1880 – 1881, 1881 – 1882, 1883 – 1884 рр.) під назвами «Источники для истории Западной России» або «западно-русской истории», «... для истории Западной Руси» (у других півріччях), міг бути підготовлений завдяки його багаторічній архівній та археографічній практиці, джерелознавчому потенціалу та досвіду, загальноісторичній та джерелознавчій ерудиції.

Передував створенню лекційного курсу перший період архівної евристики та археографічної діяльності В.Б.Антоновича (60 – 70-ті роки), коли вчений основну увагу сконцентрував на вивченні документальних багатств Київського Центрального архіву давніх актів, які стосувались Правобережної України. Цілком слушною є думка Л.Добровольського, висловлена ще 1928 р. в статті про праці В.Б.Антоновича, присвячені Києву та Київщині, що «актовий матеріал, найповніша категорія з-поміж історичних свідоцтв, і в даному разі правив за головний, відправний пункт, за основу наукових праць В.Б.Антоновича. Отже, великою заслугою вченого були: особлива фактична його увага до місцевого джерелознавства й публікація численних першоджерел, що їх особисто дослідник розшукав. Адже ж це є одне з важливіших завдань історичної науки взагалі»[34]. При цьому надзвичайно важливим було наукове опрацювання відшуканих історичних джерел, впровадження їх у науковий обіг. Як відзначав той же дослідник творчості В.Б.Антоновича, «наш учений проводив копітку, невтомну працю над розшуками поміж вкритими пилом архівними документами потрібного йому сирого матеріалу, колекціонував, систематизував, а далі упорядковував їх і робив узагальнення. Слідом за цим робилася публікація розшуканих старовинних актів, що супроводжувались вельми цінними для свого часу спеціальними, науково обґрунтованими працями, у вигляді відповідних монографій-передмов»[35].

Крім Києва, В.Б.Антонович проводив систематичні дослідження історичних джерел в архівах, музеях, книгосховищах Санкт-Петербурга (в 1871, 1875 рр. в імператорській Публічній бібліотеці і Сенатському архіві, де зберігалась тоді Литовська метрика)[36] і Москви (колишні архіви Міні-

стерства закордонних справ Росії та Румянцевської бібліотеки, де був відділ цінних рукописів).

Другий, новий етап в архівній евристиці В.Б.Антоновича розпочався з 80-х років, коли значно розширилося коло архівних установ, в яких, нарешті, вчений отримав можливість працювати. Дуже плідним було перше наукове відрядження В.Б.Антоновича за межі Російської імперії, яке йому вдалось здійснити на початку 1880 р. вже на 46-му році життя[37]. Досить стислі відомості про маршрут цієї подорожі вченого та виконання архівних пошуків, починаючи з перших чисел березня 1880 р., вміщені в опублікованому лише у 1932 р. першому (і, на жаль, єдиному) томі проектованого повного зібрання творів В.Б.Антоновича, а саме в авторському щоденнику подорожі.

Головним результатом цього наукового відрядження В. Б.Антоновича, що мало виняткове значення для його наукової, археографічної і дидактичної праці на багато наступних років, у тому числі і для його університетського джерелознавчого курсу, було виявлення й опрацювання великого неопублікованого до того часу масиву наративних джерел історії України у відділі рукописів бібліотеки Оссоліньських (тепер – Львівська Наукова бібліотека ім. В.Стефаника Національної Академії наук України), частина рукописів якої була передана після 2-ої світової війни у Польщу до створеної у Вроцлаві бібліотеки ім. Оссоліньських.

У щоденнику В.Б.Антонович день за днем протягом березня-квітня 1880 р. лаконічно фіксував свої заняття з рукописами, і лише з 5-го по 25-те травня відсутні відповідні записи[38]. На основі цих записів можна встановити коло джерел, що стали об'єктом наукових зацікавлень і копітких досліджень ученого. Можна було б їх перерахувати у тій хронологічній послідовності, в якій вони були занесені до щоденника його автором. Проте, ми вважаємо більш раціональним згрупувати досліджені В.Б.Антоновичем рукописи з бібліотеки Оссоліньських за видовими ознаками.

Всі вони є наративами і можуть бути об'єднані у п'ять груп: 1) літописи і хроніки (Київський літопис, три фрагменти литовських літописів, «каталог» (перелік) київських митрополитів, літопис (хроніка) Биховця, «Кармелітська хроні-

ка» (тобто хроніка Кармелітського монастиря), «літопис» Юзефовича; 2) мемуари (Б.Балики, Яблоновського, мемуари про Коліївщину); 3) щоденники (Собєкурського, Освєнціма); 4) епістолярії (листування Домініка Вільчка, Б.Хмельницького); 5) рукописні збірники під назвою «Сільва рерум»[39].

27 березня зафіксовано «интересное руководство о галере и ее аналогия с думой о Самойле Кишке. Заседание суда по делу (священика. – ред.) Яворовского»[40]. Очевидно, що вчсний тоді ж зробив нотатки ще й з інших рукописів, які переглядав у цьому ж рукописному зібранні, що знайшло пізніше втілення в його наступній археографічній, едиційній діяльності.

Вже у 1882 р. В.Б.Антоновичем були опубліковані у власному перекладі і з передмовою в «Киевской старине» декілька невідомих раніше джерел: щоденник Освєнціма, «Описание бедствия, постигшего Умань и всю Украину в 1768 г.», фрагмент із записок анонiма про страту Ґонти та придушення Коліївщини, записки київського міщанина Божка Балики[41]. Всі вони, будучи виявлені, віднайдені і закопійовані у рукописному відділі бібліотеки Оссоліньських у 1880 р., доповнювали перші варіанти лекційного курсу В.Б.Антоновича про джерела з історії України XVII – XVIII ст.

Знаючи, принаймні із щоденних записів В.Б.Антоновича під час перебування у Львові навесні 1880 р., про його дружні стосунки з львівським істориком Ісидором Шараневичем (1829 – 1901), якого Антонович дуже поважав як вченого, стає зрозумілим надрукування в журналі «Киевская старина» в 1882 – 1883 рр. двох рецензій В.Б.Антоновича на праці, видані Шараневичем на початку 80-х у Львові і Кракові про княжну Острозьку Гальшку та про «руські» літописи і хроніки XV – XVI ст.[42]. Це сприяло популяризації надбань галицької української історіографії в центральній та східній Україні.

У тому ж 1880 р. В.Б.Антонович побував, крім Львова, у Кракові, зокрема у бібліотеці Чарторийських, де і понині зберігаються безцінні джерельні комплекси, що стосуються України[43], у Празі, Відні, а також в Іспанії та Франції.

У 1897 р. В.Б.Антонович здійснив наукову подорож до Італії, головною метою якої було відвідання Рима. У Ватиканському архіві вчений виявив і вивчав документи про Хмельниччину зокрема і про польсько-українські стосунки XVII ст. взагалі[44]. Саме на той час припадає дослідження В.Б.Анотоновичем донесення папського нунція Іоана Торреса, Андріанопольського архієпископа, про події у Польщі під час Визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького. Публікація цього джерела побачила світ вже після кончини вченого, в 1916 р.[45].

Евристичний, археографічний, джерелознавчий досвід В.Б.Антоновича перших двох десятиріч його наукової роботи – 60 – 70-х рр. і до початку 80-х рр. включно знайшов своє втілення й узагальнення в справді авторському курсі лекцій вченого про джерела з історії України, частково Білорусі і Литви доби середньовіччя і перших століть нового часу.

У нашому розпорядженні літографований лекційний курс 1880 – 1881 академічного року в формі студентського конспекту, другого за порядком, як він читався професором В.Б.Антоновичем, бо ж перший раз він був прочитаний у попередньому 1879 – 1880 навчальному році. Яким він був у першому і третьому варіантах, важко сказати, бо інших, крім даного тексту, не знаємо. Як згадував Л.Добровольський, Володимир Боніфатійович, «як правило, на лекціях мав перед собою тільки звичайний конспект або програму, а згодом не пильнував, щоб текст значної частини своїх доповідей (саме так в оригіналі. – ред.) виправити до друку»[46].

Про цей літографований конспект курсу відомо порівняно мало. В літературі про нього є окремі лаконічні згадки, звичайно, у формі підрядкових посилань, зокрема найбільш в монографії його сучасника і колеги по університету Св. Володимира В.С.Іконникова «Опыт русской историографии» та в праці Д.І.Багалія про українські літописи. Вважаємо, що вивчення впливу В.Б.Антоновича на сучасну і пізнішу українську історіографію повино стати об'єктом спеціального аналітичного дослідження. У цьому відношенні бачимо великі ще не реалізовані потенції. Виконання таких студій, напевне, дозволить виявити непомічені до цього часу в історіографічних дослідженнях конкретні взаємовпливи та тен-

денції (частково й нереалізовані через репресивну політику більшовицького керівництва в Україні стосовно української національної еліти) в українській історичній науці 20 – 30-х рр. XX ст., яка при інших обставинах могла би розгорнутись багатогранно і якісно на основі продовження і розвитку наукової школи В.Б.Антоновича.

Д.Дорошенко в монографії про В.Антоновича серед інших його лекційних курсів згадував «огляд джерел до історії України», а у підрядковій примітці писав: «Цей курс був виданий літографічним способом у Києві 1881 р. під титулом «Источники для истории Южной и Западной России»[47]. Можливо, у розпорядженні Дорошенка був студентський скрипт саме під цим заголовком. На обкладинках двох примірників, що є в нашому розпорядженні, значиться «Источники для истории Юго-Западной России»[48].

Леонід Добровольський, відзначаючи велику вагу, яку «має джерелознавство для історичної науки взагалі і якого значіння набував кожен з основних видів діяльності В.Б.Антоновича, археографічного змісту зокрема»[49], писав:«Підсумки й узагальнення праці у розгляненому напрямкові В.Б.Антонович давав у своїх курсах університетських лекцій про джерела історії України. Правда, ті лекції дійшли до нас тільки в літографованих записах (1880 – 1881 рр.) колишніх його слухачів»[50].

У 1932 р. було започатковано видання повного (дев'ятитомного) зібрання творів В.Б.Антоновича. У проспекті цього видання (в першому томі) була зазначена передбачувана публікація як додатка: «Лекції... з джерелознавства тої чи іншої доби, записані й літографовані заходами студентів і зредаговані з участю самого професора»[51]. Нам невідомо, в якій мірі текст цього студентського конспекту був підданий редакційній правці В.Б.Антоновича. Принаймні науковий апарат (система підрядкових посилань) в ньому відсутній і для його встановлення автору даної передмови довелось виконати у 1992 – 94 рр. копітку і досить трудомістку працю.

Порівняння двох примірників, наявних у нашому розпорядженні, із двох бібліотек України – Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України (екземпляр було виявлено і змікрофільмовано ще у 1971 р.) та Хмель-

ницького (Проскурівського) історико-краєзнавчого музею (ксерокопія 1993 р.) – літографованого видання джерелознавчого лекційного курсу В.Б.Антоновича дало можливість встановити, що на екземплярі НБУ відсутні в іншому збереженому примірнику (можливо, і в інших збережених примірниках також) проставлені вже після надрукування (літографування) прізвища укладачів цього студентського скриптуконспекту, а саме: «Составили Багалей, Голубовский, Ярмохович, Бодянский, Линник», а нижче, під заголовком – «Издал П.Голубовский». Крім того, в примірнику НБУ на сторінці 83 дописано олівцем від руки: «(составил Г.Линник)», на сторінці 100 – «(Составил А.Врублевский)», а в самому кінці тексту теж від руки, олівцем і теж у дужках на сторінці 104 зазначено: «Составил П.Бодянский». Фіксація у тексті прізвища Врублевського як одного з авторів цього конспекту цікава тим, що на титульному аркуші воно не позначене. Між тим, згідно з даними про студентів Київського університету 1-го семестру 1877 – 1878 рр. вказано: «Врублевский Антон. Римо-католическая (релігія. – ред.). Дворянин, 1857 (року народження – ред.) (закінчив) Могилевскую гимназию»[52].

А.Врублевський мав публікацію в 9-му номері «Университетских известий» за 1878 р. – статтю «Сведения о Руси, встречающиеся в хронике польского летописца Мартина Галла» (С. 41-58).

В інших місцях тексту цього примірника лекційного конспекту з джерелознавства якихось дописок укладачів нами не виявлено.

Як ми переконались, усі укладачі цього конспекту були студентами В.Б.Антоновича. Кожний репрезентував наукову школу вченого у Київському університеті, під його керівництвом саме у студентські роки виконував наукові дослідження, в значній мірі джерелознавчі, у надрукуванні яких на сторінках «Университетских известий» професор надавав їм активну підтримку і сприяння.

Видання конспекту джерелознавчих лекцій саме цією групою студентів, на наш погляд, не було випадковим, коли зважити здійснений ними внесок в українську історіографію. Це були наукові однодумці, їх об'єднував певний науковий

стиль і напрямок досліджень. Вони, напевне, усвідомлювали велику вагу і значення таких публікацій для наступних курсів студентів-гуманітаріїв, – як істориків, так і філологів. Такий конспективний курс допомагав освоєнню, систематизації та аналізу численного та у значній мірі не відомого раніше фактичного джерельного матеріалу.

Стабільна наявність навколо В.Б.Антоновича талановитої студентської молоді зі спільними науковими інтересами значною мірою залежала від наукового стилю їх вчителя, який виявляв велику компетентність, уважність, доброзичливість та толерантність. Підтримка ним талановитих студентів полягала, зокрема, у сприянні публікації їх доповідей-рефератів в «Университетских известиях».

Аналіз цієї сторони діяльності В.Б.Антоновича, як і проблема його наукової школи, шляхів її формування та складових, ще чекає нових ґрунтовних студій, бо відома робота С.Томашівського з цього приводу[53] далеко не вичерпала всіх аспектів теми та й носила досить однобічний характер і відповідала тогочасному історіографічному та теоретичному рівню, що зумовлено обмеженістю джерельної бази та методів дослідження, які тоді тільки розроблялись.

Із друкованих праць студентів В.Б.Антоновича в перші роки професорства вченого В.І.Щербина (1860 – 1936) назвав: «1) «К вопросу о сношениях Польши с казаками в 1657 – 1669 гг.» (Стрельчевского); 2) «Путешествие барона Тотта в Крым в 1767 г.» (Татарчевского); 3) «Путешествие Жардена в Персию в XVII ст.» (Диаковенка); 4) «Викентий Кадлубек как источник по русской истории» (Ярмоховича); 5) «Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII ст.» (О.И.Левицкого) и, наконец, 6) удостоенное золотой медали сочинение Н.П.Дашкевича «Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным источникам»[54].

Слід підкреслити, що саме на пропозицію професора Дашкевича[55] збірник наукових праць (статей) на пошану професора В.Б.Антоновича був названий «Синові України». Він вийшов у 1906 р., а в 1993 р. він був перевиданий фототипічним способом теж у Києві[56]. Вказані в переліку В.І.Щербини деякі статті учнів В.Б.Антоновича, а також інших його студентів, опубліковані наприкінці 70-х – початку 80-х років в органі

Київського університету – його «Известиях», професор В.Б.Антонович згадує у джерелознавчому лекційному курсі.

Згодом, коли вже вчителя не стало, один із його талановитих учнів В.Г.Ляскоронський (1859-1928) писав у некрологі в «Журнале Министерства народного просвещения»: «Владимир Бонифатьевич был счастлив своей научной семьей; в числе его духовных детей-учеников есть много имен, которые известны ученому миру своими научными трудами», серед яких він назвав М.П.Дашкевича (1852 – 1908), автора праці про Данила Галицького, знавця західно-європейської та руської літератури, О.І.Левицького (1848 – 1922), автора праць з історії української церкви та архівознавства, І.М.Каманіна (1850 – 1921), який досліджував українську історію, особливо історію козацтва, прекрасного знавця архівної справи та палеографії, К.М.Мельник, відомої своїми працями з археології, Д.І.Багалія та П.В.Голубовського, М.В.Молчановського, що написав працю з історії Подільської землі, Андріяшева та Іванова (вивчали Волинську землю), М.В.Довнар-Запольського (про Дреговицьку), В.Г.Ляскоронського (про Переяславську землю), В.Є.Данилевича (про Полоцьку землю), О.С.Грушевського (про Туровську землю). Особливість цих праць полягала в тому, що це були ранні студентські дослідження, які стали певним етапом у формуванні молодих вчених-істориків і разом із тим зробили помітний внесок у розробку історії окремих регіонів давньоруських земель. В.Ляскоронський зробив важливе історіографічне спостереження: «Большинство этих работ написано в качестве медальних сочинений в университете по инициативе Владимира Бонифатьевича, который с замечательной отзывчивостью относился к трудам своих учеников... Это был по истине крупный научный светоч, ярко горевший в храме науки и отдавший свой свет многим и многим, приходившим и черпавшим этот свет для озарения своего социального самосознания»[57]. Ці чудові слова одного з талановитих учнів В.Б.Антоновича мають принципове значення не лише стосовно наукової школи цього видатного українського історика, справжнього організатора науки, але й можуть служити певним дороговказом для майбутніх дослідників й інших наукових шкіл в українській історіографії після В.Б.Антоновича.

Що стосується групи студентів, які підготували літографічне видання джерелознавчого курсу свого учителя, то зазначимо, що серед них двоє стали відомими істориками, професорами. Це – Петро Голубовський (1857 – 1907) та Дмитро Багалій (1857 – 1932). Перший завідував кафедрою російської історії Київського, а другий – Харківського університетів. То все було пізніше, а тоді, коли вони були студентами історико-філологічного факультету університету Св. Володимира, наукова доля принаймні один раз звела їх разом при написанні конкурсної роботи в 1879 р. на запропоновану тему «История Северской земли». Роботи були виконані під девізом (анонімно). Професор Антонович у своїх рецензіях дав високу оцінку цим творам. Зокрема, про твір Голубовського писав: «Все сочинение составлено добросовестно и свидетельствует об основательном знании источников»[58], а щодо праці Багалія відзначив, що вона свідчить «как об умении автора собирать и стройно группировать факты, так и о добросовестном изучении им источников для рассматриваемого им предмета; автор умеет различать события, имевшие важное историческое значение, от событий второстепенных...»[59].

В обох рецензіях чітко проглядається джерелознавчий підхід В.Б.Антоновича й оцінювання ним із цього погляду вартості досліджень.

Рада університету урочистим актом 9 січня 1880 р. удостоїла обох студентів – Багалія і Голубовського – золотих медалей, а Багалію до того ж була присуджена Пироговська премія[60].

В «Университетских известиях» протягом ряду років були надруковані студентські твори Багалія, якими і розпочалась його друкована продукція – величезний список опублікованих його праць: «История Льва Диакона как источник по русской истории» (1878. №5. – С.1-28), «Записки о Московии Иоанна Перштейна (Кобенцеля) и принца Даниила фон Бухау» (1879. №3. – С.77-99), а в 1881 р. у №№ 2-II була надрукована перша монографія Д.І.Багалія «История Северской земли до половины XIV в.»[61].

У тому ж журналі за 1878 р. (№ 9) була вміщена стаття студента Голубовського «Хроника Дитмара как источник для русской истории»[62].

Цікаві дані про тих студентів університету Св.Володимира, які склали конспект джерелознавчого курсу лекцій В.Б.Антоновича, вміщені в надрукованому в «Университетских известиях» «Списке студентов Императорского университета Св. Владимира за первое полугодие 1878 – 1879 уч. года». Там вказано: «Багалей Дмитрий, православный, мещанин, 1857 (р. народж. – ред.) (Закінчив. – ред.) Киев. 2 гимн. уч. степ.», «Голубовский Петр, пр., двор. 1857. Черниг. гимн.», «Ярмакович Яков, пр., сын чинов. 1860. Коллегия Павла Галагана», «Бодянский Павел, пр., дух. зв. 1857 Харьк. ун-т (Подол. дух. сем.)», «Линник Григорий, пр. (із.– ред.) купцов, 1857. Полтав. гимн.»[63].

На сторінках цього ж університетського видання була вміщена стаття Якова Ярмоховича про хроніку магістра Вінцента (Кадлубка) «Хроніка Польщі» як джерело до історії Русі[64].

Є ще одна цікава публікація, про цих же студентів: протокол Ради університету від 29 травня 1881 р. про присвоєння звань: «действительного студента с правом получить степень кандидата по предоставлении в срок удовлетворительной диссертации: по славянорусскому отделу: Ярмоховича Якова... и выдать из них:... Бодянскому, ...Голубовскому, Линнику... дипломы на степень кандидата...; ...Ярмоховичу... аттестаты на звание действительного студента с правом получить степень кандидата по предоставлении в срок удовлетворительной диссертации...»[65].

Літографований студентський конспект лекцій В.Б.Антоновича з джерелознавства налічує 104 сторінки каліграфічного рукописного тексту. Відрізняються декілька почерків, належність яких певним особам засвідчують помітки трьох прізвищ виконавців. Незважаючи на певну неографічну специфіку почерків (злиття слів між собою, складнощі в написанні деяких власних імен), ці тексти можуть бути повністю прочитані, за винятком одного слова в останньому реченні.

Як свідчить конспект, основний вид письмових джерел, які були об'єктами розгляду, – наративи (оповідні, розповідні джерела): літописи, хроніки, денники (щоденні записи), мемуари, записки сучасників, зокрема іноземців про Україну, історико-географічні описи України та частково її сусідів,

країн, у складі яких була Україна, – Великого князівства Литовського і Речі Посполитої.

Документальні джерела, акти під назвою «Офіційні документи», складають у цьому лекційному курсі порівняно невелику питому вагу, приблизно 14 відсотків (с. 32-43, тобто 14 сторінок). Щоб підготувати джерельний огляд численних письмових пам'яток, треба було мати велику обізнаність із цими творами на декількох європейських мовах. Труднощі полягали безперечно і в тому, що до курсу В.Б.Антоновича жодного такого аналога не існувало не лише в українській чи російській історіографіях, але й у польській. Навіть відсутні були на той час бібліографічні покажчики хоча б джерельних публікацій. Вони з'явилися лише у XX ст.[66], не рахуючи раннього покажчика О.М.Лазаревського[67].

Підкреслимо важливу особливість джерелознавчого курсу В.Б.Антоновича: його автор особисто здійснив формування джерельної бази історії України зазначеного періоду, визначив джерельні письмові корпуси, що збереглись і дійшли до його часу. Він враховував уже існуючі археографічні видання, використовував джерельні публікації своїх учнів – студентів історико-філологічного факультету Київського університету, маючи до них наукову довіру, і популяризував у своїх лекціях результати їх досліджень. Такий підхід професора-джерелознавця, на наш погляд, був взірцем для наслідування.

Лекції В.Б.Антоновича про письмові історичні джерела надзвичайно інформативні. У всякому разі, на підставі власної класифікації пам'яток за принципом походження та видовими ознаками, вчений зупинився на їх походженні, особливостях, археографії, едиції та інформативних можливостях. Були зроблені оригінальні та продуктивні для подальшого розвитку українського джерелознавства спостереження. Якби цей курс тоді, або хоча б у 1920-х – на початку 30-х років був виданий друкарським способом. то міг би дати більш суттєві імпульси у розширенні джерелознавчих студій і розвитку джерелознавчого напрямку як в українській, так і в інших національних історіографіях.

В лекціях спочатку розглянуті змістовно, хоч і стисло, літописи, зокрема, Великого князівства Литовського – літопис Биховця, Густинський, Супрасльський. Значна увага при-

ділена так званим козацьким літописам, до числа яких зараховано велику кількість історичних та історіографічних пам'яток, оригінальних і компіляцій: Львівський, Густинського монастиря, Самовидця, Величка, Грабянки, чернігівські, «Краткое описание о козацком малороссийском народе» П.Симоновського, В.Рубана, «История» С.Мишецького, «Летописное повествовавние...» О.Рігельмана і, нарешті, зовсім не літописного характеру твір «История Руссов или Малой России».

Далі коротко були розглянуті офіційні документи, акти Литовської і Коронної метрик, книги гродських та земських судів, публікації актів (серед них, здійснені трьома археографічними комісіями, – Петербурзькою, Київською та Віленською).

Основна увага в цьому курсі відведена іноземним джерелам, стародавнім хронікам, збірникам Залуського, Догеля, Рачиньського. Окремо розглянуті твори хроністів П.Дюсбурга, Г.Латиша, Вігонда із Марбурга, Іогана фон Посільге, що стосуються історії Прибалтики та німецьких орденів. В.Б.Антонович проаналізував у цьому курсі й джерела з історії України – твори польських хроністів Я.Кадлубка, Яна з Чарнкова, Яна Длугоша, Б.Ваповського, М.Стрийковського,М.Кромера, М. та Й.Бельських, П.Пясецького. З творів XVII ст. виділені ті, що стосувались «козацьких часів», – Ш.Окольського, С.Твардовського і В.Коховського. Отже, в лекціях подано репрезентативний корпус основних польських хронік й історичних творів до середини XVII ст. включно.

Особливий комплекс наративів В.Б.Антоновича склали записки західноєвропейських авторів, починаючи від XIV ст. (К. фон Кібург), далі йшли автори XV ст. Ж. де Ланнуа та А.Контаріні, з XVI – XVII ст. – С.Герберштайн, Е.Лясота, Р.Гейденштайн, Г. де Боплан, а також польські мемуаристи – В.Мясковський і С.Освенцім, араб Павло Халепський, автори місцевого походження – М.Литвин, Я.Єрлич, Є. бен Давид (Ганновер). Із другої половини XVII ст. в лекціях розглянуто два мемуари, з яких один місцевого походження (К.Перетятковича), другий – англійця П.Гордона.

Наступний комплекс мемуарів з XVIII ст.: І.Лук'янова, надзвичайно інформативні мемуари українців М.Ханенка та

Я.Марковича, запис спогадів Микити Коржа[68] (в конспекті помилково названий Леонтієм) про останні роки Нової Січі.

Розглянуто переважно мемуари польських авторів про події і ситуацію в Україні у другій половині XVIII ст.: Є.Отвіновського, Є.Китовича, Ф.Бродовича та Охотських. Ними й закінчується без будь-яких підсумків текст лекцій. Фактично на розгляді цих авторів переривається систематичний огляд наративів, який, напевно, професор Антонович подавав у більш завершеному вигляді, але це – лише наші припущення.

На той час у творчих задумах і джерельних пошуках В.Б.Антоновича значну увагу привертала історія гайдамацьких рухів і Коліївщини. Тому не дивно, що в лекціях він порівняно детально зосередився на не дуже відомих мемуарах про ці події Я.Ліппомана, П.Младановича, В.Кребс-Младанович.

В лекційному джерелознавчому курсі В.Б.Антонович значну увагу надав археографічній, едиційній діяльності істориків, культурних діячів, літераторів, славістів, які брали активну участь у публікації письмових історичних джерел, що стосувались України XV – XVIII ст.

Перед слухачами поставала ціла плеяда, справжня когорта сподвижників у справі видання джерел. Їх перелік зайняв би багато місця. Зазначимо лише деякі прізвища, згадані В.Б.Антоновичем, – це були люди різних національностей: українці, росіяни, поляки, німці, естонці та ін. – Д.Зубрицький, М.Білозерський, О.Лазаревський, О.Бодянський, У.Нємцевич, О.Яблоновський, А. та М.Грабовські, Ф.Брун та багато інших.

У лекціях двічі згадуються прізвища студентів В.Б.Антоновича, які опублікували свої наукові розвідки в «Университетских известиях». На них лектор посилався, як на вірогідні дослідження: зокрема, на студента Ємельянова (без зазначення його імені, яке мені не вдалося встановити) про твір Ж. де Ланнуа та Стрельчевського про записки (денник) Криштофа Перетятковича. Нами виявлено оригінал запису цього тексту в одній з луцьких гродських книг та звірено з ним публікацію («Информация облята услуги ку Речи Посполитой его милости Перетятковича»[69]. Таке використан-

ня, популяризація і застосування у дидактичному процесі праць своїх студентів мало наукове, моральне й виховне значення, стимулювало подальше розгортання студентських досліджень і характеризувало В.Б.Антоновича як вихователя студентської наукової молоді, який готував кадри істориків України.

Виняткову пізнавальну й історіографічну вартість для нас, сучасних українських істориків, мають свідчення Д.І.Багалія про джерелознавчий курс свого вчителя та попередника в царині українського джерелознавства. На сторінках «Нарису української історіографії», опублікованого у двох випусках в 1923 і 1925 рр., академік Д.І.Багалій висловив ряд дуже вагомих і слушних суджень про загальні та конкретно-джерелознавчі аспекти (з погляду 40-річної ретроспективи, коли рельєфніше були помітні здобутки наукової й дидактичної творчості і діяльності вченого) лекційного та університетського викладання В.Б.Антоновича, що закладав підвалини української історіографії як науки.

Дуже продуктивним є спостереження Д.І.Багалія про те, що в його розумінні лекційний курс В.Б.Антоновича з джерелознавства саме історії України можна розглядати як першу, особливу й етапну частину загального курсу української історіографії: «Незабутній мій учитель, проф. Володимир Боніфатійович Антонович, коли я ще слухав його лекції в Київському університеті (а це було в кінці 70-х років XIX ст.), читав нам курс української історіографії (підкреслено мною. – ред.), власне кажучи першу частину її (тільки огляд джерел), і цей курс було навіть одлітографовано під назвою «Источники для истории Юго-Западной России», К., 1881 (курс 1880 – 1881), 104 стор.»[70].

Дуже важливим є свідчення Д.І.Багалія про співвідношення літографованого студентського конспекту з реальним курсом, який читався професором В.Б.Антоновичем: «Крім цього літографованого курсу, який, здається, не був перевірений небіжчиком В.Б.Антоновичем, а являє з себе записи його слухачів, я користувався ще й записами цього курсу К.М.Антонович-Мельник, які де в чому перевірялися небіжчиком. Так один текст записів перевірявся другим»[71]. Далі він зазначив, що «курс В.Б.Антоновича в виданню *значно* скорочений» (ви-

ділено мною. – ред.) у порівнянні до його змісту на лекціях»[72].

Зупинився також Д.І.Багалій на класифікації джерел, запропонованій В.Б.Антоновичем: «Усі джерела української історії В.Б.Антонович поділив тільки на три групи: 1) тубільні (літописи); 2) офіційні документи (тубільні і польські) і 3) джерела чужоземні (німецькі, польські літописи, компіляції, мемуари сучасників і мандрівників – чужих і своїх). Щодо класифікації, то вона, як бачимо, не витримана і не повна: мемуари своїх людей стоять у купі з записками чужоземців; немає ні житій, ні хронографів, ні пам'яток народної словесності, ні пам'яток археологічних...»[73].

Завдяки цим заміткам Д.І.Багалія стає зрозумілим, чому лекції В.Б.Антоновича про джерела починались з XIII ст. Він писав, що «починається огляд джерел тільки з литовської доби, бо передмонгольську Русь і її джерела» В.Б.Антонович відносив до передмонгольської доби загальної руської історії, й систематичної історії українського народу не викладав, бо мусів читати лекції згідно з планом факультетського викладання для російської історії і читав курси: 1) передмонгольську добу і 2) історію Литовської Русі»[74].

Для нас також важливий такий вислів Д.І.Багалія: «Але, на великий жаль, цей курс не був надрукований і тому не має такого широкого розповсюдження, на яке заслуговував за довголітню працю великий знавець і найавторитетніший критик джерел української історії»[75].

Підсумовуючи погляди щодо професіоналізму свого вчителя як джерелознавця, Д.І.Багалій відзначав: «В.Б.Антонович знав так, як ніхто, джерела для української історії, сам здобув багацько нових джерел, практично розглядав і видавав їх, і тому його курс, справді, являє з себе самостійний систематичний критичний розгляд джерел, особливо цікавий у тих частинах його, які торкаються литовсько-польської доби в українській історіографії. Згадуючи про цей курс, який і я слухав у небіжчика, мушу сказати, що він був дуже корисний для мене, бо давав мені змогу зрозуміти загальний склад джерел для історії України з литовських часів; про джерела старої Київської доби оповідав нам Володимир Боніфатійович на своїх лекціях історії передмонгольської Русі»[76].

У другій частині своєї праці про українську історіогра-

фію Д.І.Багалій також неодноразово звертався до лекційного курсу В.Б.Антоновича, детально подав інтерпретацію своїм вчителем українських літописів Самовидця, Грабянки, Величка[77].

Вислови Д.І.Багалія і оцінка лекційного курсу В.Б.Антоновича мають теоретичну і методологічну вартість. Не будучи обмеженим канонами теорії офіційної «народності», що пропагувалась як сакральна царизмом, Д.І.Багалій виправив фальшивий термін, який змушений був використовувати Антонович – «Юго-Западная Россия», на чіткий – «Україна», «Джерела до історії України»[78]. Така науково виважена позиція академіка Д.І.Багалія ще більш переконує нас в історичній справедливості щодо назви цього курсу лекцій як «Джерела до історії України».

Д.І.Багалій також цілком слушно відзначив широке використання лекційного курсу В.Б.Антоновича його сучасником і колегою по університету Св. Володимира В.С.Іконниковим при написанні фундаментальної праці «Опыт русской историографии»[79].

У тексті другої книги другого тому цього справді монументального багатотомника, який не мав і дотепер не має аналога в українській, російській і білоруській історіографіях, ми знайдемо значну кількість посилань на цей лекційний курс та на інші праці В.Б.Антоновича (К., 1885)[80].

Іконников звертався до джерелознавчого досвіду вченого багато разів, що зафіксовано у підрядкових та внутрішньотестових посиланнях у цій книзі на лекційний курс В.Антоновича понад десять разів. При цьому дуже показовим є те, що Іконников виявляв до наукових висновків і міркувань В.Б.Антоновича довіру, вважаючи їх достатньо аргументованими й вірогідними. Це, зокрема, ставлення до джерел Г.Грабянки (с. 1571), заперечення вірогідності існування так званого літопису С.Зорки (с. 1597), сумнівність приписування А.Петрушевичем авторства Львівського літопису гетьману Арендаренку (с. 1531), виникнення штучного або фальшивого народного епосу завдяки трансформації твору В.Рубана (с. 1600) та ін.[81].

Друга група використаних В.С.Іконниковим положень і міркувань В.Б.Антоновича стосується джерел та їх інтерп-

ретації. У розділі про східнослов'янське (західноруське або литовське) літописання В.С.Іконников погоджується з виявленим В.Антоновичем феноменом загибелі або збереження пам'яток письменства. Оцінюючи стан розробки наукового літописознавства (хоч, власне, такого терміну він і не вживав), ніби підсумовуючи доробок у цій галузі історичної науки і посилаючись на курс лекцій В.Антоновича з джерелознавства, В.С.Іконников писав: «Как бы то ни было, но о недостатках малороссийских летописей и необходимости строгого критического отношения к ним теперь уже не спорят»[82].

Отже, є всі підстави стверджувати про наукову вартість розглянутого конспекту лекційного курсу В.Б.Антоновича про джерела з історії України як пам'ятки історіографічної та дидактичної думки.

ПРИМІТКИ

1. *Дорошенко Д.* Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. – Прага, 1942. – С. 43.

2. Український Історик. – 2001. – Т. 1-4 (148-151).

3. Университетские известия. – К., 1879. – № 7. – С. 54.

4. Там само. – № 8. – Расписание лекций (приложение).

5. Там само. – 1880. – № 12. – С.270.

6. Там само. – 1881. – № 12. – С. 168.

7. Там само. – С. 115.

8. Там само. – 1882. – № 12. – С. 219.

9. Там само. – Розклад занять.

10. *Ключевский В.О.* Курс лекций по источниковедению // Сочинения: В 8-ми т. – М., 1959. – Т. 6. – С. 5-56; Комментарии. – С. 467-471; *Ключевский В.О.* Источники русской истории // Сочинения: В 9-ти т. – М., 1989. – Т.7: Специальные курсы. – С. 5-83; Примечания. – С. 401-407; Послесловие. – С. 433-436, 443; Комментарии. – С. 448-453.

11. *Кикнадзе Р.К.* Актуальные проблеми источниковедения истории Грузии // Источниковедческие разыскания; 1982. – Тбилиси, 1985. – С. 7; Він же. И.А.Джавахишвили и источниковедение истории Грузии. – Тбилиси, 1976. – С. 11.

12. *Слабченко Т.* До життєпису В.Антоновича // Записки історично-філологічного відділу (УАН). – К., 1927. – Кн. XV. – С. 211-212.

13. *Ляскоронский В.* В.Б.Антонович (Некролог). Современная летопись // Журнал Министерства Народного Просвещения (ЖМНП).

- 1908. – Кн. 6. – С. 56.

14. *Журба О.І.* Київська археографічна комісія 1843 – 1921. Нарис історії і діяльності. – К., 1993. – С. 43. 76, 77, 87, 173.

15. *Ткаченко М.* Археографічні студії Володимира Антоновича // Український археографічний збірник. – К., 1930. – Т. 3. – С. 325-346.

16. *Дорошенко Д.* Вказ. праця. – С. 134.

17. *Журба О.І.* Вказ. праця. – С. 89.

18. *Ткаченко М.* Бібліографія праць В.Б Антоновича та праць про нього // Антонович В. Твори. Повне зібрання. – К., 1932. – Т.1. – С. XIV.

19. *Щербина В.И.* Речь. Воспоминание о В.Б.Антоновиче // Чтения в Историческом Обществе Нестора-Летописца. – К., 1909. – Кн.21. – Вып.1-2: Памяти члена-учредителя Исторического Общества Нестора-Летописца заслуженного ординарного профессора Владимира Бонифатьевича Антоновича. – С. 53. (далі – Чтения ИОНЛ)

20. Университетские известия. – 1880. – № 9. – С. 199; – № 12. – С. 278; 1881. – № 12. – С. 270 та ін.; Дорошенко Д. Вказ. праця. – С. 48.

21. Университетские известия. – 1870. – № 6. – С. 6, 7.

22. *Ткаченко М.* Бібліографія... – С. XIV, поз. 11; Университетские известия. – 1870. – № 6. – С. 9.

23. Университетские известия. – 1870. – № 7. – С. 1.

24. Там само. – № 6. – С. 36-37.

25. *Дорошенко Д.* Вказ. праця. – С. 48.

26. Университетские известия. – 1870. – № 8. – С. 2; 1871. – № 1. – С. 2.

27. Там само . 1871. – № 7. – С. 2; № 12. – С. 2; 1872. – № 1; 1872. – № 12. – С. 2; 1873. – № 7. – С. 6.

28. *Данилович В.Е.* Речь. В.Б.Антонович как профессор // Чтения ИОНЛ... – С. 59.

29. Университетские известия. 1871. – № 1. – С. 2; 1871. – № 12. – С. 2; 1872. – № 1. – С. 2.

30. *Щербина В.И.* Речь... – С. 54.

31. *Данилович В.Е.* Речь... – С. 65.

32. Там само.

33. Университетские известия. 1879. – № 7. – С. 54; № 8. (Розклад занять); 1881. – № 12. – С. 115, 168, 270; № 12. – С. 219.

34. *Добровольський Л.* В.Б.Антонович у працях про Київщину та Київ // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1929. – Кн. XXI-XXII (1928). – С. XV.

35. Там само. – С. LIV.

36. *Довнар-Запольський М.* Речь. Исторические взгляды В.Б.Ан-

тоновича // Чтения ИОНЛ... - С. 33. (примеч.1).

37. *Мельник-Антонович К.М.* До видання 1-го тому творів В.Антоновича // Антонович В. Твори. Повне зібрання. – К., 1932. – Т.1. – С. VI. Про К. Мельник-Антонович див.: Життєпис К.М.Мельник-Антоновичевої // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1923. Кн. II-III. – С. 130-132.

38. *Антонович В.* Щоденні нотатки закордонної подорожі 1880 р. // Твори. Повне зібрання. – К., 1932. – Т.І. – С. 285-290.

39. «Silva rerum» («Сільва рерум») – особлива різновидність оповідних (наративних) джерел польського походження - домові, фамільні діаріуші, щоденникові записи та інші особисті та публічні документи, що велися у шляхетських родах протягом декількох поколінь, а тому є важливими джерелами з нерідко унікальними джерельними свідченнями. – Див.: Chomętowski W. Silva rerum z XV-go i XVI wieku // Biblioteka Warszawska.– 1866. – T.1. – S. 243-247.

40. *Антонович В.* Щоденні нотатки... – С.49.

41. Дневник Освенцима (в извлечении и переводе) // Киевская старина (далі КС): 1882. Кн. 1. – С. 126-151; Кн. 2. – С. 366-368; Кн. 5. – С. 257-270; Кн. 6. – С. 433-450; Кн. 9. – С. 503-522; Кн. 11. – С. 328-348; Кн. 12. – С. 528-556. З передм. В.Антоновича; Описание бедствия, постигшего Умань и всю Украину в 1768 г. (без підпису) // КС. 1882. – Кн. 3. – С. 520-529; Отрывок из записок анонима (1768 г.). Казнь Гонты и усмирение Колиивщины // КС. 1882. – Кн. 11. – С. 349-353; Записки киевского мещанина Божка Балыки о московской осаде 1612 г. // КС. 1882. – Кн. 7. – С. 97-105.

42. *Антонович В.* [Рец. на кн.:] Гальшка княгиня Острожска, оповеданне историчне, д-ра Из. Шараневича у Львови 1880 // КС.1882. Кн.1. – С.209-211. Антонович В. [Рец. на кн.:] Isydor Szaraniewicz. O latopisiach i kronikach ruskich XV-XVI wieku, a zwłaszcza «Wielikoho kniazstwa litowskieho i Zamoitskoho». Osobne odbicie z Rozpraw wydziału filologicznego Akademii Umiejętności XV. Kraków, 1882 // КС. 1883. – К. 1. – С. 177-179.

43. Огляд цих джерел в польських архівах (стосовно України XVII – XVII ст.) в кн.: *Ковальский Н.П., Мыцык Ю.А.* Анализ архивных источников по истории Украины XVI – XVII вв. – Днепропетровск, 1984.

44. *Дорошенко Д.* Вказ. праця. – С.49.

45. Донесения папского нунция Иоанна Тореса архиепископа Андреанопольского о событиях в Польше, во время восстания Богдана Хмельницкого (З додатками В.Забугина) // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1916. – Вып. 2. – С. 1-181.

46. *Добровольський Л.* Праця В.Б.Антоновича на ниві історичної географії// Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Кн. IX. – С. 183.

47. *Дорошенко Д.* Вказ. праця. С. 125.

48. *Антонович В. Б.* Источники для истории Юго-Западной России. Лекции профессора Имп. Университета Св. Владимира В.Б.Антоновича 1880 – 1881. (К.), 1881 (примірники – НБУ ім. В.Вернадського НАН України, інв. № 2284292); Проскурівського (Хмельницького) обласного краєзнавчого музею, інв. № 2991).

49. *Добровольский Л.* В.Б.Антонович у працях про Київщину та Київ... – С. XV.

50. Там само. – С. XIV.

51. *Мельник-Антонович К.М.* До видання 1-го тому творів В.Антоновича... – С. XVII.

52. Университетские известия. 1878. № 1 (перелік студентів).

53. *Томашівський С.* Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Кн.2-3. (Окремий відбиток). – Львів, 1906. – С. 1-67.

54. *Щербина В.И.* Вказ. праця. – С. 54-55.

55. Там само. – С. 57.

56. Синові України. Збірник статей 1906 року на пошану проф. Володимира Антоновича (фототипічне відтворення). – К., 1993 (Київський держуніверситет ім. Тараса Шевченка. Інститут української археографії АН України. Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського АН України).

57. *Ляскоронський В.* В.Б.Антонович (Некролог) // Журнал Министерства Народного Просвещения. Новая серия. 1908. – Кн. XV. – № 6. Отд. 4. Современная летопись. – С. 74-75.

58. Университетские известия. – 1880. – № 1.

59. Там само. – № 4. – С. 81.

60. Там само. – № 1. – С. 12-14.

61. Дмитро Іванович Багалій – професор Харківського університету. Бібліографічний покажчик. – Харків, 1992. – С. 49.

62. Университетские известия. – 1878. – № 9. – С. 27-40.

63. Там само. – 1879. – № 1. (Додатки без пагінації).

64. Там само. – 1878. – № 1. – С. 59-76 (додаток).

65. Там само. – 1881. – №10. – С. 135.

66. *Дорошенко Д.* Указатель источников для ознакомления с Южной Русью. – СПб., 1904: *Пеленський С.Ю.* Ukrainica в західноєвропейських мовах. Вибрана бібліографія // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – Мюнхен, 1948. – Т. 158; Бібліографія

праць вчених Дніпропетровського університету. Історія України XV – XVIII ст. / Укладачі О.І.Журба, М.В.Кравець. – Дніпропетровськ, 1992; Джерелознавство і археографія історії України XVI – першої половини XVII ст. Матеріали до бібліографії / Укладач М.Ковальський. – К., 1993; *Borschak I.* L'Ukraine dans literature l'Europe occidentale. – Paris, 1935; Doroschenko D. Die Ukraine und das Reich. Neun Jahrhundene Beziehung im Spiegel der deutschen Wissenschaft und literature. – Leipzig, 1942.

67. *Лазаревский А.М.* Указатель источников для изучения малороссийского края. – СПб., 1858. – Вып. 1.

68. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловка Никиты Леонтьевича Коржа. – Дніпропетровськ, 1991 (репринтне видання. Перше: Одеса, 1842).

69. Центральний державний Історичний архів України в м. Київ. Ф. 25. – Оп.1. – Од. зб. 381 (2210). – Док. 46. Арк. 981-987 (1683 р.).

70. *Багалій Д.* Нарис української історіографії. – Т. 1. – Вип. 1: Літописи. – К., 1923. – С. 34.

71. Там само. – Прим. 1.

72. Там само. – С. 35.

73. Там само.

74. Там само.

75. Там само.

76. Там само.

77. *Багалій Д.* Нарис української історіографії. – К., 1925. – Т. 1: Джерелознавство. Вип.2: Літописи. – С. 22, 44-45, 83, 85, 94 та ін.

78. Там само. – С. 44, 45.

79. *Иконников В.С.* Опыт русской историографии. – К., 1908. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 1489, 1531, 1573, 1580, 1591, 1597, 1600, 1617, 1951.

80. Там само. – С. 1489, 1434.

81. Там само. – С. 1489.

82. Там само. – С. 1617.

Володимир Антонович

ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ІСТОРІЇ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РОСІЇ – УКРАЇНИ

КУРС ЛЕКЦІЙ 1880 – 1881 навчального року[1]

// (с. 3) ДЖЕРЕЛА ЗАХІДНО-РУСЬКОЇ[2] ІСТОРІЇ*

Хоч джерела Західно-Руської історії розпадаються на два цикли, межею між якими могло би послужити XVI ст., ми будемо їх розглядати разом, оскільки один цикл зливається з іншим шляхом ряду непомітних переходів, і природної межі між ними не існує. Історія Західної Русі досліджена надзвичайно мало; якщо вона й розроблялася, то у вигляді різноманітних монографій і побіжно, мимохіть, коли вона стикалась з північно-російською історією. Внаслідок цього траплялось, що грубі підробки часто замінювали тут справжні джерела, як наприклад, так звана «Исторія Руссов»[3] Конисского[4], яка користувалась репутацією справжньої історії, та ін. Старанніше опрацьовано джерела західноруської історії в польській літературі, де ними займались деякі вчені, зокрема Данилович[5], який видав «*Skarbiec dyplomatów*»[6], Август Бєльовський[7] видав «*Monumenta Poloniae historica*»[8], Яблоновський[9], Павіньський[10] та ін. Проте в польських дослідженнях, не виключаючи навіть кращих представників (цієї історіографії. – ред.) // (с. 4) сильно шкодить справі вузькість погляду і тенденційність при розв'язанні політичних питань.

Джерела історії Південно-Західної Русі за змістом[11] поділяються на три групи: А) *туземні*[12], Б) *польські* і В) *іноземні*, причому ці три групи, в свою чергу, розпадаються на: а) *літописи*, що існують в усіх трьох групах, б) *юридичні до-*

---

* У тексті публікації 1881 р.: «Источники истории Юго-Западной Руси», тобто України. Підкреслення слів у тексті, які є у виданні 1881 р., нами збережені, як і прізвища і назви праць і археографічних видань.

кументи і, нарешті, в) *записки* подорожників і сучасників (memoires)[13].

А) *Туземні джерела*. Туземні літописи дуже ранні і складають пряме продовження старовинних князівських та удільних літописів, простягаються до кінця XVI ст., де, перероджуючись у козацькі літописи, продовжуються до кінця минулого століття (тобто – XVIII ст. – ред.).

Літописів першого роду збереглось дуже мало: всього чотири. Козацьких значно більше, близько двадцяти[14]. Козацькі літописи, на думку Карпова[15], не переродились у прагматичну історію тому, що козаки – дружина, а де дружина, там обов'язково існують і літописи; проте цей здогад, не говорячи вже про його несправедливість, позбавлений навіть дотепності. Хоч, зрештою, ясно, що тут є певна ненормальність: у той час // (с. 5), як літописання сусідніх народів припиняється, тут воно, навпаки, посилюється; проте ця ненормальність* пояснюється, здається, простіше. В козацьких літописах не треба бачити старовинних літописів; це лише одна назва; в дійсності ж це – просто мемуари або ж спроби прагматичної історії, що зберігають літописну форму, як, наприклад, літописне повіствування Рігельмана[16] або Петра Симоновського[17]. Це – спроба історії; проте не будучи в змозі впоратися з матеріалом і привести його до внутрішнього зв'язку, автори розподіляють його за роками. Львівський літопис[18] не більше і не менше як записки сучасника про події, що відбувалися. Літопис Єрлича[19] відрізняється від звичайних мемуарів хіба лише заголовком.

Справжніх літописів, що відносяться до XIII - XVI ст. і до цього часу виданих, лише чотири. Така малочисленність пояснюється не зубожінням літописання, яке, судячи за аналогією з іншими місцями (наприклад, Псковом), повинно було б розвиватись ще більш** широко; а причиною було знищення в З(ахідній) Русі всіх рукописів, писаних кирилівським шрифтом (у XVII ст.), в силу релігійного намагання знищити самобутню куль-// (с. 6)туру. Збереглись чотири літописи, вцілілі цілком випадково: з них два – у списках літо-

---

* У тексті публікації 1881 р. двічі вживається слово «ненормальность».

** У тексті публікації слово «болѣе» помилково проставлене двічі.

писів північно-руських, а два тому, що були написані латинськими літерами, хоч мова (їх. – ред.) чисто російська. Літописи ці визначаються в російській історіографії під різними назвами: *білоруські*, *західноруські* або *литовські*.

1. Найдавніший* з них, списки якого називаються *Підлясський* і *Порецький* за місцевістю, де списки[20] знайдені, носить назву літопису *Даниловича* або *Попова*[21] за особами, що видали (ці. – ред.) списки. Список Даниловича був виданий у 1827р.[22], написаний латинським шрифтом. Список Попова написаний кирилівським (шрифтом. – ред.). Обидва вони є незначним варіантом; вони майже тотожні: якби з кожного із них виписати те, чого не вистачає в іншому, то все це склало би не більше трьох-чотирьох сторінок.

Літопис за списком Даниловича переписаний у 1520 р.: приписка переписувача (Григорія Івановича) ясно про це свідчить. Переписаний він за наказом князя Одинцевича[23], потомка Михайла Чернігівського. Сам Одинцевич вмістив там свою генеалогію.

Ін-// (с. 7)ший список (Попова). Він написаний почерком XVII ст. Зміст літопису є найбільш вірогідним варіантом для історії З[ахідної] Русі, коли вона входила до складу Литовського князівства. Він починається смертю Ґедиміна[24] (1341 р.) Проте це власне лише вступ, який складає собою короткий нарис, а виклад починається від часу після Ольгерда[25]. Розповівши про смерть Ґедиміна, про справу** Явнутія[26], літопис робить стрибок***, розглядає історію Литви після Ольгерда детально і зосереджує свою увагу головним чином на Вітовті[27]. Закінчується літопис 1446 р.[28], отже охоплює століття, в якому перших 30-40 років складають побіжний нарис або вступ, який, якщо його опустити, то залишаться всього років 50.

Хто був укладачем літопису, невідомо, проте можна визначити час його життя. В одному місці літописець розповідає про смерть Скиргайла[29] 1396 р., при чому додає, що він його не пам'ятає, «понеже был тогда млад»[30]. Отже, в 1396

---

* В тексті публікації 1881 р. зазначено: «1. Дневнѣйшая изъ нихъ...», а треба «древнѣйшая...»

** В тексті публікації 1881 р.: «в дѣлѣ Явнутія».

*** В тексті публікації 1881 р.:»лѣтопись дѣлаетъ скачекъ».

р. укладач літопису був молодою людиною. Якщо прийняти до уваги, що він його (літопис. – ред.) доводить до 1446 р., то виявляється, що це час як раз життя людини. В 1430 р.[31] він переривае // (с. 8) літописну розповідь і вставляє похвальне слово Вітовту, говорячи про нього як про сучасника. Ця похвала зрозуміла, якщо прийняти до уваги. що Вітовт на той час перебував на вершині слави і мріяв про королівську корону.

Літопис має характер записок сучасника. Він відзначається об'єктивністю, відсутня тенденційність, не має жодних політичних намагань, не має упередженої думки і, хоч автор висловлює свої симпатії та антипатії, проте факти від цього не страждають. Важливо, що багато того, що увійшло до інших літописів як фікції, сюди не вміщене. Літописець говорить те, що знає і наскільки знає. Місце написання літопису визначити важко, був час, коли літописець мешкав у Києві, зокрема коли писав першу половину (свого твору. – ред.), але друга половина очевидно написана в Смоленську. Починаючи з 1448 р. (рік смерті Сигизмунда Кейстутовича[32]) відомості йдуть власне смоленські, особливо під кінець літопису, а саме останні шість років.

2. *Літопис Биховця*[33]. Він дійшов у двох списках і (у) фрагменті третього. Названий так цілком // (с. 9) випадково; знайдений був Теодором Нарбутом у гродненського обивателя Биховця; видав його Нарбут у 1846 р.[34] окремим виданням[35]. Уцілів він завдяки тому, що був написаний латинськими літерами під виглядом ніби-то перекладу.

Інший список, написаний шрифтом кирилівським, зберігся у Познаньській бібліотеці[36] і знайдений Бодянським[37]. Цей список до цього не виданий[38], але готується до видання[39].

Нарешті, третій рукопис, що зберігся у вигляді одного аркушу, належить п-ну Муханову[40] і виданий ним в його збірнику документів[41].

Літопис Биховця вже не є літописом у давньому розумінні, а являє собою літописний звід, хоч ще досить недосконалий; складений він у 1548 р. Список Нарбута зберігся без кінця і обривається на 1507 р. Познаньський рукопис повніший, а листок Муханова складає, здається, останній листок цього рукопису, про що зробив здогад вже Нарбут.

Літопис Биховця при використанні повинен бути підданий суворій критиці; у ньому є цінні факти, проте завдяки невмілій компіляції впроваджено багато казкового, крім того, автор тенденційний і надав своїй праці публіцистичне забарвлення. Літопис написаний у половині XVI ст. при підготовці Люблін-// (с. 10)ської унії, коли литовські дворяни побоювались суперництва з польськими, тому укладач намагається довести перевагу литовського дворянства старовинністю походження та знатністю предків. Використовувалась з цією метою вигадка та легенда. У цей час було в ходу* пояснення походження литовців від римлян з римської колонії, що виселилась ніби-то після погрому Аттили[42]. Проте все це можна подолати за допомогою критики.

За змістом літопис розпадається на три частини. Перша частина – казкова історія, складена на основі свідчень середньовічних письменників з легенд і вигадок, на зразок римського походження Литви, з місцевих переказів, прив'язаних до топографії краю. Укладач з назви місцевостей, наприклад з імені Юрбург (місто, засноване хрестоносцями), виводить цілу генеалогію литовського князя Борка[43]. Отже, перша частина літопису Биховця (14 сторінок) є переплетінням вигадок і недоречностей, ні до чого не придатних, і свідчить скоріше про уявлення того часу, ніж про справжні події.

Друга частина є списком літопису Да-// (с. 11)ниловича. В ній маються місця цілком тотожні, проте є відомості, яких у Даниловича немає. Якщо подивитись на ці вставні місця, які іноді бувають дуже значні і складають ніби окремі епізоди, то треба сказати, що джерела їх двоякі: з одного боку, у літописі наводяться фамільні легенди, з другого – перекази, пов'язані з відомими місцевостями. Так, для того, щоб подати генеалогію Немировичів, розповідається про сутичку Вітовта з Василем[44] на річці Угрі[45] та про переговори, під час яких Немирович[46] був відзначений Вітовтом.

В іншому місці розповідається про похід Казиміра Ягайловича[47] до Сілезії для того, щоб вивести родоначальника Воловичів. Волович[48] був лицарем, який під час битви вря-

---

* В публікації 1881 р. двічі помилково повторена частина речення: «В это время было в ходу...», яку згодом закреслено.

тував життя Казиміру. І такого характеру (прикладів. – ред.) дуже багато, так що ці вставки складають наче фамільні легенди знатних литовських родів. Третя частина передає сучасні події від Казиміра Ягайловича до шлюбу Сигизмунда-Августа[49] і являє собою скоріше мемуари, ніж літопис. Вона (ця частина. – ред.) – цілком вірогідна.

3. *Супрасльський літопис*[50]. Виданий він у 1836 р. князем // (с. 12) Оболенським під заголовком «Краткий Новгородский и краткий Киевский летописец»[51]. Він знайдений у Супрасльському монастирі, від якого і одержав назву. Складається з двох частин. Першу частину невідомий (укладач чи автор. – ред.) скоротив, зробивши витяг з новгородських літописів[52]; в другій – майже таке ж скорочення зроблене з Київського літопису[53]. Проте в другій частині після короткого переказу Київського літопису є продовження, писане цією ж невідомою особою, продовження досить важливе, бо в ньому зберігся західно-руський літопис, який не дійшов до нас.

Другу частину цього Супрасльського літопису зручно розбити на три частини[54]. Перша – до 1240 р. Це – стислий, неточний конспект із старовинного Київського (Лаврентійовського) літопису. Друга частина – від 1240 (по. – ред.) 1421 р. Вона займає п'ять сторінок і репрезентує витяги із Смоленського літопису, який не дійшов до нас; частина його увійшла до Воскресенського зводу[55]; проте найповніші уривки уціліли у Супрасльському літописі. Третя частина – від 1491 (до. – ред.) 1515 р. Вона займає більшу половину (вірніше – частину. – ред.) літопису і складає власне історичну його частину. Це вже не скорочення, не компі-// (с. 13)ляція, а записки особи, що проживала на Волині (так можна думати тому, що вся увага в ній зосереджена на волинських справах). Вона розповідає про напади татар на Волинь, про долю волинської церкви, про місцеве дворянство та ін. Улюблений герой автора – Костянтин Іванович Острозький[56]. У 1515 р. літопис завершується розповіддю про перемогу К.Острозького під Оршею[57] і похвалою йому, і тут автор додає таку фразу: «как же и в нынешнее время случися нам видѣте того доброго и храброго воина князя Константина Ивановича Острожского»[58]. З цього вислову видно, що автор був сучасником К.Острозького. Ця частина дуже цікава, бо події, які в

ній розглядаються, відсутні в перших двох літописах.

4. *Густинський літопис*[59]. Це останній Західно-Руський літопис, що відноситься до XVI ст. Названий він так за назвою монастиря[60] у Прилуцькому повіті Полтавської губернії, де він був знайдений. Це – єдиний список літопису, знайдений у південно-руському списку*: всі інші відшукані у списках північних[61]. Написаний цей літопис на південно-руській мові**. Судячи з однієї приписки, літопис цей був переписаний у 1670 р. Літописний список // (с. 14) цей написаний монахом Михайлом Лосицьким[62] з благословіння ігумена Авксентія Якимовича. Літопис виданий Імператорською Археографічною комісією у 2-му томі «Полного собрания русских летописей» разом з Іпатіївським літописом[63] як його варіант. Перша половина літопису дійсно – майже тотожній список з літопису Іпатіївського, але потім з'являються варіанти.

Друга частина становить власне звід, досить невдало скомпільований з різних джерел, насамперед з польських: Длугоша[64], Кромера[65] та ін., так що при користуванні (ним. – ред.) це слід намагатись підкреслити. До складу (цього. – ред.) зводу серед інших увійшли свідчення з російського*** літопису, що не дійшов (до нас. – ред.) в оригіналі; це цікавий відділ**** Густинського літопису, що свідчить про спадкоємність ряду князів, які князювали у Києві до XIII ст. після монгольського зруйнування і допроваджене до литовського завоювання; в інших літописах цього ніде немає. Закінчується літопис викладом питань про справи (XVI ст.), які тоді дуже цікавили суспільство: 1) про виникнення козаків[66] (пропущене оповідання про новий календар[67]. – ред.); 2) про Брестську унію[68]. Кінець Густинського літо-// (с. 15)пису не можна назвати літописом у справжньому розумінні: це вже певним чином перехідна ланка між давньоруськими літописами і новим циклом виниклих тоді козацьких літописів.

---

* Тобто – українського списку. – ред.

** Тобто – українській мові. – ред.

*** У публікації 1881 р.: «извѣстія изъ русской недошедшей до насъ лѣтописи въ подлинникѣ».

**** В публікації 1881 р. – «отдѣл».

Козацькі літописи

З кінця XVI ст. у південно-західній Русі виникає новий, оригінальний цикл літописання, цілком самостійний, який триває протягом двох століть і називається *козацькими літописами*.

Сюжетом козацьких літописів служать козацькі війни: головним чином діяльність Богдана Хмельницького та його сучасників. Сюди ж відносяться і літописи, які зручніше назвати обласними, бо в них виключно викладаються події якоїнебудь однієї області. Літописів подібного роду немало, хоч видані з них лише декілька: *Баркулабівський* в додатку до «Истории воссоединения Руси» Куліша[69], *Хмільницький* в додатку до літопису Самовидця, виданий Левицьким[70] (2-ге видання), та деякі інші.

Тепер звернемось до розгляду козацьких літописів.

1. *Львівський літопис*[71]. Цей літопис більший*// (с. 16), більш типовіший, ніж інші. Названий він так тому, що знайдений був у Львові галицьким істориком Зубрицьким[72]; повідомлення про це було в Московському товаристві** любителів історії і старожитностей[73], виданий під редакцією Погодіна[74] у третьому томі «Русского исторического сборника» 1839 р.[75]. Потім другий раз був виданий львівським вченим Петрушевичем[76] у львівському «Науковом Сборнике» за [18]66 рік[77].

Час, про який йде мова у Львівському літописі, відноситься до періоду від 1498 до 1649 р., і він розпадається на дві частини, які відрізняються як за змістом, так і за викладом. Укладач протягом розповіді, принагідно, дуже часто говорить про себе і цим дає більш-менш приблизне поняття про свою біографію. Під 1621 р., розповідаючи про моровицю[78], говорить, що почав навчатись у дяка у Межибожі[79], що в той час помер його батько, і він повернувся додому і після цього до школи не поступав. Звідси видно, що укладач – уроженець Поділля і що в 1621 р. він був хлопчиком років деся-

---

* В публікації 1881 р.: «очевидно эта лѣтопись болѣе крупна».

** В публікації 1881 р.: «...сообщена была въ Моск. Общ. Любителей Исторіи и Древностей...».

ти. Потім під 1630 р., розповідаючи про війну козаків з поляками[80], говорить про те, як поляки стріляли і вчинили приступ на Межигірський монастир[81] і про те, «в яком ми страху були»[82] в цей час. Таким чином, в 1630 р. автор був мо-// (с. 17)нахом Межигірського монастиря. Це підтверджується ще і тим, що автор, розповідаючи про одну битву козаків з поляками, говорить, що «при пану гетьману отцов было от наших пять»[83]. До 1625 р. автором виключно викладаються події місцеві, подільські та червоноруські; але з 1626 р. починається виклад подій київських, внаслідок чого можна припустити, що в [16]25 або [16]26 році автор з Поділля переселився до Києва. Петрушевич вважає, що автором був гетьман Арендаренко[84], проте це припущення є дуже сумнівним.

За змістом літопис, як ми вже зазначили, розпадається на дві частини, причому період від 1492 до 1592 рр. становить набір непов'язаних між собою заміток, що складають дві сторінки. Може бути виділений окремо початок, як би вступ літопису.

Перша частина викладає події від 1592 до 1630 рр. Оскільки ми припустили, що автор народився приблизно в 1610 р., то ця частина його літопису повинна складати або розповіді ближчого до нього покоління, або спогади дитинства. Події викладаються ті, що відносяться до Західного Поділля або до Східної Галичини. Події більш важливі, що стосуються всього краю, цікавлять // (с. 18) його мало. Тому автор подає точні відомості про татарські набіги на цей край, моровиці, землетруси, наскільки все це стосується даної місцевості, про проїзд знатних осіб, про міжусобиці та чвари їх у даній місцевості – про Лаських[85], Стадницьких[86], Гербуртів[87] і т. д., все це до найдрібніших подробиць, тоді як така подія, як наприклад, похід Самозванця, передається у таких словах: «того же году царевич на Москву пошел»[88].

Друга частина охоплює час 1630 – 1649 рр. У цей період автор вже був дорослою людиною, більш-менш розвинутою і здатною вникати у суть справи. Події викладаються більш докладно*, даються характеристики осіб, висловлюється

---

* У першій публікації на множильному апараті помилково написано каліграфічним почерком: «болѣе подробно».

співчуття або неспівчуття, вставляються свої міркування, взагалі літопис робиться жвавим* і цікавим. Вся увага літописця зосереджена на козацьких війнах. Розповідь починається війною 1630 р.[89]. Джерел про цю війну, за винятком даного, майже немає. Документів мало, тому що полякам ця війна була не до вподоби, оскільки не мала успішних для них результатів. Козацькі ж літописи // (с. 19) починаються лише від Хмельницького. У зв'язку з цим літопис подій цього часу, як єдине джерело, має особливу цінність. Зразу ж після цього слідує розповідь рік за роком про всі події включно до Зборівського договору в 1649 р. Цим літопис і закінчується.

2. *Літопис Густинського монастиря*. Він за своїм змістом власне** монастирський і не має нічого спільного з Густинським літописом; його треба чітко*** відрізняти від цього останнього. Літопис Густинського монастиря був знайдений і виданий Бодянським у 1848 р.[90]. Це місцевий монастирський літопис, що викладає історію Густинського монастиря від часу його заснування з 1600 по 1641 р. Найважливішим епізодом, що описується у літописі, є приїзд патріарха Феофана[91] та рукоположення ним єпископів[92]. Крім того, у ньому знаходяться різноманітні документи, як, наприклад****, дарчі записи монастирю князів Вишневецьких і т.п.

3. *Літопис Самовидця*. Він виданий за двома редакціями: перший раз у 1846 р. в «Чтениях Московского общества» під редакцією Бодянського[93]; другий раз в // (с. 20) Києві виданий Левицьким[94]. Це (останнє на той час. -- ред.) видання значно краще за перше; у ньому відкинені початок і кінець, які є у першому виданні, тому що вони, за справедливим припущенням Левицького[95], складають додатки інших авторів, взяті з інших літописів. Літопис починається 1648 і закінчується 1702 р. Укладач його невідомий. Можна гадати, що особа, яка склала літопис, була військового стану: козак або шляхтич, що вступив до козацтва. З літопису дуже чітко видно, що автор був сучасником описуваних подій, тому літопис названий «літописом Самовидця». Виклад

---

* «оживленной».

** «строго».

*** «строго».

**** В публікації «вроде».

подій починається повстанням Хмельницького і закінчується 1702 р. У додатку, прикладеному до першого видання, літопис провадиться з 1702 по 1734 рр., проте це доповнення не має такого значення, як самий літопис. Літопис Самовидця є найбільш старовинним* і оригінальним козацьким літописом, відзначається повнотою викладу, вірогідністю розповіді та живістю.

4. *Літопис Самійла Величка*[96]. Після літопису Самовидця починається цілий ряд козацьких літописів. Найбільш цінний з них – літопис Самійла Величка. Виданий він Київською Археографічною Комісією[97] у 4-х томах. // (с. 21). Оригінал in folio[98] належав Погодіну[99], а потім перейшов до Імператорської Публічної бібліотеки, куди Погодін передав все своє книгосховище[100]. Зберігся лише тільки цей примірник літопису Величка, який, як можна гадати, писаний самим Величком, бо до нього увійшли виправдувальні документи самого Величка, і при тому вони не переписані, а вклеєні. Не весь літопис знайдений: четвертий том рукопису загублений, а про те, що він був написаний, видно зі слів Величка в перших томах літопису[101]. Так, наприклад, закінчуючи третій том, автор, розповідаючи про неприємності, які виникли у нього з Мазепою через Кочубея[102], зазначає, що про це він потім поговорить детальніше.

Біографія автора літопису краще всього спостерігається з іншого його твору: «Космографии» (невидано). Це – переклад великої географії з німецької мови на південно-руську (тобто українську. – ред.), до якого автор робить передмову про події власного його життя. Переклад датований** 1727 р., отже в той час Величко був ще живий. С.Величко наприкінці XVII ст. служив у військовій канцелярії. У своєму творі він підписується: «быв-// (с. 22)ший войсковой канцелярист»[103]. Проте зі словом «канцелярист» у тому значенні, яке воно мало раніше, не можна поєднувати уявлення про сучасну канцелярію. Козацька військова канцелярія була чимось подібним до нашого центрального міністерсь-

---

* В публікації 1881 р.: «Летопись Самовидца есть самая древняя и оригинальная казацкая летопись...».

** У тексті: «Переводъ надписанъ».

кого бюро, отже Величко в службовому відношенні займав посаду досить важливу. У канцелярії служив Величко до 1706 р. У цьому році він був позбавлений Мазепою своєї посади за близькість до Кочубея (у цей час Кочубей був страчений). Після цього Величко знайшов притулок в домі сина Кочубея, де дожив до глибокої старості. Віддалившись від громадської діяльності і проживаючи у спокої, Величко зручно міг займатись своїми літературними працями до глибокої старості. Проте, на жаль, він на старість осліп, і його праці писали під диктовку інші, при цьому часто його слова перекручувались, на що він скаржиться сам, говорячи, що юнаки глузують з його слів[104]. Що стосується розвитку (автора. – ред.), то з його твору ми бачимо, що Величко був дуже вчений південнорус* (українець. - ред.); він був о-// (с. 23)дним з найбільш освічених людей свого часу, який знав досконало декілька іноземних мов: він вільно володів польською, добре знав німецьку і латинську та інші (мови. – ред.). Крім того, був людиною надзвичайно допитливою** і йому була притаманна для його часу і суспільства величезна ерудиція. Його праця має характер наукового твору, хоч і складеного за літописною формою: розповідь йде за роками. Літопис взагалі багатий матеріалом, хоч і не у всіх його частинах він розташований в однаковій мірі.

У першому томі від початку до смерті Хмельницького матеріал порівняно бідний. Ця частина – компіляція випадкових відомостей, які запозичені з переказів і з різних творів. Так, цікава розповідь про Конашевича[105] цілком запозичена з невиданого польського твору Матвія Титловського[106]. Історія Богдана Хмельницького є компіляцією, запозиченою з трьох джерел. Запозичуючи, автор керувався міркуваннями цілком випадкового характеру // (с. 24) і при цьому досить комічними. Величко, не дивлячись на те, що були й інші джерела, вибрав ці три, тому що вони носили його ім'я, про що автор наївно заявляє[107]. Ці три письменники були: поляк Самійло Твардовський[108], німець Самійло Пуфендорф[109] і козак Самійло Зорка[110]. Найбільш важливі відо-

---

* В тексті: «очень ученый южно-русс».

** У тексті: «Замечательно любознательный».

мості взяті з останнього. Зорка був секретарем Хмельницького, і мав відомості про всі дипломатичні його зносини. Порівняно більше значення мають три наступні томи літопису. Це – найбільш важливі джерела історії Півд.-Зах. Русі* в XVII ст. Хоч і тут також є запозичення, проте вони становлять незначну частку твору. Головне й найбільш суттєве складають переважно особисті спогади або розповіді знайомих осіб – очевидців. Що він (Величко. – ред.) був в дійсності знайомий з цими оповідачами, видно з того, що він змалював з попередніх діячів портрети і вставив їх до свого літопису, а це можна було зробити лишень при // (с. 25) особистому знайомстві.

До свого твору він включив величезну кількість документів з канцелярії і архіву, де він черпав повними руками, а це складає неоціненний матеріал. Крім особистих спогадів автора, запозичень і документів (до його тексту. – ред.) увійшли записки та мемуари знайомих автору сучасників. Іноді** автор цитує хроніки козацькі, літературні твори сучасних поетів, сатири, памфлети, брошури тощо. Так, наприклад, там можна знайти сатиру на Брюховецького, поему про взяття Чигирина, літературні твори з приводу певних подій. Зокрема, написаний дуже талановитим автором «напад татар на Січ і похід на Крим». Важко знайти що-небудь подібне цим розповідям за своїм художнім рівнем та об'єктивністю.

Проте, відмітивши вартість (цього. – ред.) твору, необхідно вказати і на недоліки. До останніх належить відсутність критики у способі компіляції. Автор подає часто поряд із цінними відомостями свідчення осіб мало поінформованих***. Близько 1670 р., наприклад, татари здійснили напад на Львів. Ве-// (с. 26)личко чув про це, проте подробиці подій були йому невідомі, а, між іншим, він полюбляв розвивати всяку думку детально. Тоді він бере пісню з «Визволеного Єрусалиму» Тассо[11], в якому зображена картина зруйнованої країни. Спочатку читач здивований****, в чому саме справа.

---

* Тобто: «України».

** У тексті: «По временамъ авторъ цитируетъ хроники».

*** У тексті: «Лицъ мало знавшихъ».

**** У тексті 1881 р.: «Сначала читатель находится въ недоумении, въ чемъ дѣло».

Проте під кінець Величко щиросердно зізнається, що це він запозичив для втіхи читача, оскільки подробиці руйнування Львова були йому невідомі. Наводячи (свідчення. – ред.) польських та іноземних письменників, він відноситься до них з повною довірою і зовсім не намагається піддати їх (повідомлення. – ред.) будь-якій критиці. Крім того, автор має ще одну рису, яку, мабуть, не можна назвати недоліком – це багатослів'я і любов до фразеології, які, завдяки таланту та дотепності автора, виявляються в наївно-комічному вигляді і ніколи не приведуть читача до нудьги. Для прикладу візьмемо його вказівки на роки. Наводячи рік, автор розповідає про події, що відбулися, проте про всі п'ятдесят років, про які розповідається в літописі, автор починає на 50-ть різноманітних ладів, як (приміром. – ред.) «такого-то року від вті-// (с. 27)лення Спасителя», або «такого-то року від створення світу» і т.п. Взагалі в його стилі – пишномовність і блискотливість схоластичної начитаності. Це і зрозуміло, бо автор – вихованець Київської Академії[112]. Проте, як ми вже сказали, це багатослів'я робиться дуже цікавим завдяки щирості автора і гумору, який під тінню добродушності проступає при описі найбільш трагічних подій.

5. *Літопис Грабянки*[113]. Григорій Грабянка[114] був Гадяцьким полковником. У 1734 р. він прийняв участь у поході Мініха[115] проти татар[116], під час якого і загинув Грабянка; так, подібно Величку, був також людиною вченою, не поступаючись останньому в талановитості, і в кількості зібраного матеріалу, хоча твір Грабянки був значно популярнішим і розійшовся у величезній кількості примірників: до нас дійшло біля 20 (його. – ред.) списків. Твір починається з дослідження про козаків: хто вони такі, звідки походять і коли зробились відомими[117]. Автор на початку розглядає погляди про це питання інших осіб, а потім вислов-// (с. 28)лює свою власну думку*, яка полягає в тому, що козаки походять від хозар[118], які переселилися в Південну Русь** під час нашестя монголів. Літопис Грабянки починається 1648 р. Початок його не такий цікавий, але з часу Хмельницького

---

* У публікації 1881 р. двічі повторено слово «собственное».

** Так названа територія південної України.

літопис робиться цікавим і живим. У розповідях – ґрунтовність і мальовничість. Матеріалом для автора, безперечно, служили місцеві літописи і, можливо, іноземні джерела. Доведений літопис до 1709 р. Мабуть, він складений автором під кінець життя. Виданий Київською Археографічною комісією[119]. Видання давно вичерпалося.

6. *Чернігівські літописи*[120]. Це – невеликі літописи, видані у 1859-і р.* окремою книгою Миколою Білозерським[121]. Усіх їх чотири і кожний із них має різну назву**. Перший просто називається «*Чернігівський літопис*»[122]. Другий – «*Краткое лѣтоизобразительное знаменитыхъ и памяти достойныхъ дѣйств и случаевъ описаніе*»[123]. Третій – «*Хронологія высокославныхъ, ясновельможныхъ гетмановъ*»[124]. Четвертий – «*Имянная перепись малорусскихъ гетмановъ*»[125]. // (с. 29) Всі вони знайдені у Чернігові і складені чернігівцями. Більш важливі з них – перший і другий. Два інші передають перелік гетьманів.

Перший – самий важливий (1587 – 1750 рр.), починається зі смерті (короля. – ред.) Стефана[126] і вступу на престол Сигизмунда III[127]. Він поділяється на три частини, складені, очевидно, різними особами. І-ша частина з 1587 р. простягається до 1692 р. Автор є тут лише компілятором і при цьому користується другорядними джерелами. Він звертає увагу лише на церковні справи (на унію) і лише наприкінці починає розповідати про іншого роду події. З 1692 р. він (літописець. – ред.) переноситься до Чернігова, бо говориться про чернігівські події. В 1703 р. чернігівські події продовжуються, проте описані вже іншими особами.

Другий літопис – «Краткое описаніе...» розпочинається з початку XVI ст. і простягається до кінця XVIII ст. (1506 – 1783 рр.)

7. Крім хроніки[128], виданої Білозерським є ще літопис, який має заголовок «*Краткое описаніе о козацкомъ малороссійскомъ народѣ*», складений Симоновським[129] (вміщений в «Чтениях Московского Общества (Истории. – ред.) и Древ-

---

*У публікації 1881 р. допущена помилка – в дійсності видання датоване 1856 роком.

** У публікації 1881 р.: «...озаглавлены онѣ на различные лады».

ностей»). Він складений із різних джерел: наприклад, з літопису Грабянки // (с. 30), проте в окремих місцях розширює ці відомості новими вставками та оповіданнями. Дуже цікавий, як, наприклад, епізод з гетьманства Самойловича[130], про заміщення його Мазепою[131]. Симоновський був людиною освіченою, про що свідчить те, що він звертається до наукових питань, наприклад, питання про походження козацтва (хоч вирішує його невдало[132]).

Існує ще один літопис, дуже важливий у тому відношенні, що він першим став відомим*.

8. Це – літопис *Василя Рубана*[134], виданий у 1777 р. і довго складав єдине джерело (з. – ред.) історії Малоросії**. У тридцятих роках поточного століття*** (XIX ст. – ред.) він подав привід до досить дивного заходу. За ініціативою колишнього харківського професора Срезневського[135] був створений гурток для збирання етнографічного та історичного матеріалу (народних переказів тощо). Тут деякі патріоти, сподіваючись, що (це. – ред.) справа нова, переложили літопис Рубана на народний лад і, таким чином, виник підроблений народний епос[136].

9. Існує, нарешті, ще цікавий літопис як звід запорізьких переказів: *«Исторія о запорожцахъ»*[137] князя Мишецького****, видана Одеським Товариством історії і старожитностей (Одесским Обществом истории и древностей)[138].

На межі між літописною оповіддю та критичною // (с. 31) історією перебувають два твори: *«Лѣтописное повѣствование»* Рігельмана[139] та *«Історія Русів»*[140], яка приписується Конисько му.

10. Перший твір – компіляція[141], що мала, зрештою, для свого часу дуже велике значення, тому що його автору були відомі козацькі літописи, наприклад, Грабянки, Самовидця

---

* Точніше, він першим був опублікований. – ред.

** «України».

*** У публікації 1881 р. – «текущаго столѣтія».

**** В тексті замість прізвища «Мышецкаго» проставлене помилково прізвище «князя Мещерскаго». В примірнику ЦНБ ім. В.Вернадського олівцем закреслене слово «Мещерскаго» і вгорі над стрічкою дописано теж олівцем «Мышецкаго».

(цей останній не увесь), різноманітні документи і, нарешті, польські письменники.

11. *«Історія Русів»* належить перу високообдарованої людини, полум'яного патріота, що бажав подати повну історію свого народу. В силу цього книга робить глибоке враження на читача; проте у цьому саме і полягає її шкідлива сторона. Бажаючи подати повну, послідовну *історію українського народу* (розрядка наша. – ред.)[142], автор її змушений вигадувати факти там, де їх не повідомляли джерела, переносити пізніші явища на попередню епоху, бачити, наприклад, в козацтві XVI ст., коли воно лише тільки що починалось[143], такі риси суспільного ладу, які ми помічаємо в епоху наступну (у XVII ст.). Його (автора «Історії Русів» – ред.) історичні недоречності внесли до своїх книг і наступні історики, наприклад, Марксвич[144], Бантиш-Каменський[145] // (с. 32). Тільки згодом, завдяки переважно працям Максимовича[146], цей міраж розсіявся. Довгий час думали, що автором «Історії Русів» був білоруський єпископ Георгій Конисський, але це невірно. Ми маємо твори Конисського, але серед них немає «Історії Русів»; крім того, ця остання не відповідає характеру і напрямку праць Конисського. Можна навіть пояснити причину такої помилки. Один малоросійський депутат, Полетика[147], зголошений до комісії для складання «Уложения»[148] (при Катерині II), взяв у Конисського примірник літопису Рубана для ознайомлення з минулим свого народу. Громадськість сплутала два ці факти і приписала «Історію Русів» Конисському[149]. Видана вона Бодянським[150].

Офіційні документи

Закінчивши з літописами, звернемося тепер до офіційних документів, актів та грамот. Цей матеріал розпадається на дві групи: на документи приватні та державні. Перші включають в себе історію відносин (головним чином юридичних) між приватними особами. Для литовського періоду // (с. 33) історії Півд(енно)-Зах(ідної) Русі (тобто – України. – ред.) ми маємо повний збірник державних документів та грамот – *Литовську метрику*[151] – повне зібрання копій з документів, виданих великими князями литовськими. Всі документи, які

сюди включені, поділені на дві частини: одна, що стосується зовнішніх стосунків Великого князівства Литовського, знаходиться в Архіві Міністерства іноземних справ у Москві і цілком доступна для публіки (дві книги з них навіть надруковані[152]), а друга, що стосується внутрішніх відносин, зберігається у Петербурзі у Сенатському архіві[153], внаслідок різних формальностей майже недоступна для публіки.

Для епохи після Люблінського сейму ми маємо документальні свідчення у *Метриці Коронній*[154], яка зберігається у Варшаві. Архів гетьманської канцелярії не уцілів[155]. Ми маємо лише деякі відомості про зносини Росії з гетьманською канцелярією, які збереглись у справах Малоросійського приказу[156] і тепер знаходиться в Архіві Міністерства Юстиції у Москві[157] (під дирекцією освіченого* Калачова[158]).

Приватних, обласних документів також дуже багато. За змістом вони поділяються на: *гродські*[159] і *земські*[160]. За характером на: *поточні* (процеси приватних осіб), *записові* (куди вносились різні розпорядження), *декретові* (ку-// (с. 34)ди вносились вироки судів).

У 1834 р. уряд заснував для цього роду матеріалів архіви у трьох містах Західного краю: Київський (для Київської, Подільської, Волинської губерній); Віленський (для литовських губерній) та Вітебський (для Вітебської та Могилівської). Всі три архіви цілком доступні для публіки, і кожний з них підготував вже декілька видань. Наскільки багатий матеріал у цих архівах, показує той факт, що в одному Київському наявні понад шість мільйонів документів. В Малоросії архівна справа організована значно гірше. Колишні архіви козацьких полків не збереглися[161], і документи їх розпорошилися по різних місцях. Так, в одному місті архів був проданий як непотрібна річ, а в другому довго мандрував, поки не потрапив (до. – ред.) арестантського місця. Єдиний виняток складає Чернігівський архів. Завдяки турботам Лазаревського[162], частина цього архіву тепер зберігається при Губернському правлінні, а друга – при Статистичному Комітеті. Цей архівний матеріал видається.

---

* У публікації 1881 р. – «просвѣщеннаго».

Перші за часом видання належать Санкт-Петербурзькій Археографічній комісії[163], яка видала дві серії актів, що стосуються // (с. 35) історії Півд(енно)-Зах(ідного) краю (тобто – України. – ред.) Перша серія (5 томів) видана під редакцією протоієрея Григоровича під назвою *«Акты, относящиеся к* (истории. – ред.) *Западной России»*[164]. Те ж видання було продовжене далі (2-га серія, 11 томів[165]), тільки під іншим заголовком *«Акты, относящиеся к* (истории. – ред.) *Южной и Западной России»*[166], під редакцією Костомарова[167]. Метод цих видань такий. Редакція збирала весь матеріал, який розраховували видати, причому документи розташовувались у хронологічній послідовності, за правліннями, і таким чином виданий кожний том. В першій серії вийшли документи XIV – XVIII ст.; в другій серії знову повторена з початку хронологічна послідовність і доведена на сьогодні (тобто до початку 80-х рр. XIX ст. – ред.) до кінця XVII ст. На основі цих публікацій Костомаров[167], який їх редагував, створював по мірі їх виходу свої історичні монографії («Богдан Хмельницький», «Гетьман Виговський», «Юрій Хмельницький», «Руїна» та ін.)

Крім цього, Санкт-Петербурзька Археографічна комісія видала два збірника, що стосувались З(ахідної) Росії*. Перший (збірник. – ред.)[168] – документи, що охоплюють історію п(івденно)-західного краю (в дійсності ж – України. – ред.), видані Кояловичем[169] з французьким перекладом. Ця остання обставина вказує на його тенденційність. Більш важливе значення має другий збірник, виданий також Кояловичем // (с. 36). *«Дневник Люблинского сейма»* (1569 р.) – дуже цінна книга, що вміщує в собі сучасні протоколи всього того, що говорилось на Люблінському сеймі[170].

Видання Віленської комісії[171]. Крім С(анкт)-Петербурзької Археографічної комісії, займаються виданням архівного матеріалу Віленська та Київська. Віленська комісія видала 8 томів актів[172] (взявши їх з Віленського архіву). Видання це не цілком вдале, дала себе знати бідність літературних сил**,

---

* Фактично, це – не російська етнічна територія, а українська, білоруська і литовська.

** У публікації 1881 р. цей текст поданий таким чином: «Изданіе это не вполнѣ удачно: отзывается скудостью литературныхъ силъ...».

яким було доручене видання. Крім того, вибір актів та метод видання цілком невдалий. Так, весь перший відділ кожного тому присвячений доказу існування православних церков у західному краї. Безперечно, це питання цікаве, проте присвячувати йому цілий відділ, перетворюючи цей останній у сухий перелік церков, – праця зовсім непродуктивна. Другий відділ присвячений досить дивній рубриці: вміщені тут документи свідчать про безчинства дворянського стану у Речі Посполитій. Понад тисячі актів, вміщених у цьому відділі, повторюють на різні лади один і той же факт – свавілля польського дворянства. Видавці не були здатні піднятись до більш загальних висновків. Третій // (с. 37) відділ ще більш курйозний: тут вміщені акти, оригінальні у будь-якому відношенні. Таким чином, цей відділ є збіркою анекдотичних оповідань. Останнім часом (тобто на кінець 70-х рр. XIX ст. – ред.) видання Комісії прийняли більш визначений характер, завдяки тому, що керівництво перейшло до рук досвідченої людини, колишнього львівського професора Головацького[173], хоч виданню все ж таки можна побажати покращення. Тепер видаються цільні книжки за місцем їх походження (наприклад, Брест-Литовські), які, певна річ, поряд з цінним матеріалом вміщають і багато непотрібного. Такий спосіб був би тоді принагідним, якби сподівались видати увесь матеріал, проте на це розраховувати неможливо.

Важливішим є друге віленське видання: *«Виленскій Археографическій Сборник»* (насправді ж, точна назва цього серійного видання – *«Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси»*[174]) (у 9-ти томах*). Він видавався протягом трьох років на кошти куратора Віленської навчальної округи Корнілова[175], який організував біля себе гурток молодих людей, котрі за його дорученням і за його дозволом об'їздили увесь п(івнічно)-захід(ний) край (тобто, Білорусію і Литву. – ред.), дістали з архівів більш цікавий матеріал та зайнялись його виданням. Результатом поїздки стали 9 томів (на час публікації в. 1881 р. даного лекційного курсу – ред.), які репрезентують одне

* У примірнику Хмельницького історичного музею цифра «9» закреслена і надписана цифра «11».

із самих чудових археографічних видань*. // (с. 38) Документи розміщені у кожному томі у хронологічній послідовності за чудово обміркованим планом і викликають великий інтерес. Кращі томи ті, які видані під редакцією Гільдебрандта (точніше – Гільтебрандта[176]. – ред.) та Миротворцева[177]. Розподіляються документи таким чином. Кожний том є окремим археографічним виданням, в якому вміщені документи з XV до XVIII ст. Багатство історичного матеріалу таке велике, що не має, здається, в історії З(ахідної) Русі такої події, на яку ми не могли би знайти тут вказівок.

Видання Київської (археографічної – ред.) *комісії*[178]. Незважаючи на незначні кошти, Київська Археографічна комісія зробила для історії Південно-Західної Росії (України – ред.) чи не більше, ніж Віленська для історії Північно-Західної Росії. Початок її відноситься до сорокових років, і за цей час вона опублікувала видання трьох родів. По-перше, літописи (Грабянки, Величка, Самовидця)[179]. Проте незалежно від літописів нею видавався архівний матеріал, який розпадався на дві серії: *«Памятники Юго-Западной России»*** (4 т.)[180] і *«Архив Ю(го)-западной Руси»**** (14т.)[181]. І це і друге видання було здійснене за планом колишнього професора // (с. 39) Київського університету Іванишева[182], який і був у цій праці головним діячем. У «Памятниках» матеріал був розподілений таким чином. Кожний том поділяється на три відділи. І-й вміщує в себе документи релігійного характеру і є дуже важливим, наприклад, для історії Брестської унії та церковних братств. Не менш цікавим є 2-й відділ, в якому вміщені документи, що стосуються селянського стану. Тут, наприклад, вміщено статут Сигизмунда-Августа про волоки[183], який відображає економічний поворот в історії селян Південно-Західної Русі (тобто – України – ред.). У 3-му відділі зібрані документи про козацтво, починаючи від війн Богда-

---

* Використаний в лекційному курсі з джерелознавства проф. Антоновича термін *«археографічне видання»* – *«археографическое изданіе»* має істотне значення у формуванні понятійно-категоріального апарату джерелознавства і археографії.

** Невірна назва публікації. В дійсності: «Памятники, изданные Временной (Киевской) комиссией для разбора древних актов...».

*** Неточна назва публікації, справді ж – «Архив Юго-Западной России».

на Хмельницького і кінчаючи гетьманством Дорошенка[184].

Після видання чотирьох томів комісія побачила, що видання не вміщує всього матеріалу, а тому вирішила розширити свою програму. Був прийнятий новий план[185], за яким і складені наступні 14 томів. Кожний том за новим планом складає дещо ціле, де документи наведені за сюжетами. До них вирішено було долучати провідну статтю*, складену на основі всього матеріалу, який увійшов до тому.

Відповідно до цього плану Київська комісія видала цілу низку публікацій. Перший ряд томів[186] стосується // (с. 40) релігійного життя краю: історії Брестського собору, остаточного утвердження унії у XVIII ст.; про архімандрита Значко-Яворського[187], про прилучення Київської митрополії до Московського патріархату; про ставлення православних до унії у XVIII ст.

Другий ряд[188] – постанови дворянських провінційних сеймів до половини XVII ст. Три томи присвячені козацтву: 1-й том від початку (козацтва – ред.) до Хмельницького; 2-й – за час 1683 – 1714 (рр. – ред.); 3-й – гайдамацьким рухам[189]. Потім – том, що характеризує побут частини дворянського стану, який носить назву *околична* (тобто місцева – ред.) *шляхта*[190]. Після цього йдуть томи, які дають поняття про себе заголовками: 1) історія міст Південно-Західної Русі (тобто України – ред.)[191]; 2) історія селянського стану[192]. До праць (точніше видань – ред.) цієї ж комісії можна зарахувати збірник матеріалів про життя князя Курбського («Жизнь князя Курбскаго в Литвѣ и на Волыни»)[193], до якого долучена чудова** стаття Іванишева.

Крім видань комісії, є видання приватні, де також можна знайти документи з історії Південно-Західної Русі (тобто України – ред.). Таким, наприклад, є *«Сборник Муханова»*[194], в якому в безладді зібраний дуже цінний матеріал. Так, наприклад, вміщена грамота про магдебурзьке право для Києва.

// (с. 41) Судієнко[195] видав *«Материалы для отечественной истории»*[196]. Це – зібрання документів, що відносяться до кінця XVII й першої половини XVIII ст. (2 томи).

---

* У публікації 1881 р. – «...руководящую статью...».[1]

** В тексті: «прекрасная статья».

Існують видання напівприватні, напівофіційні. Такою є *«Румянцевская опись Малороссии»*[197] (до цього часу вийшли три випуски: перші два під редакцією Лазаревського[198], а третій – Константиновича[199]). Відомий фельдмаршал Румянцев[200] був в минулому (тобто – XVIII ст. – ред.) губернатором Малоросії. Між іншими справами він забажав виявити права на володіння землею. Для врегулювання поземельних відносин була призначена комісія, яка була зобов'язана оглянути край, описати землі і опитати мешканців, на яких правах вони володіють землями, та вписати їх документи до книг. Таким чином, склався чудовий статистичний опис краю, який, на жаль, відразу не був виданий. Після смерті ж Румянцева він (опис. – ред.) залишався в його бібліотеці, яка була розграбована, і ці томи розбрелись повсюди. Декілька таких томів потрапило і до Київської Археографічної комісії, проте найбільша кількість (150 томів) була зібрана Лазаревським у Чернігові при архіві статистичного комітету. На значні кошти* статистичного комітету тепер (наприкінці 70-х – початку 80-х рр. – ред.) вже видані // (с. 42) три томи[201].

Звернемось тепер до *польських археографічних видань.* Більшість польських видань виконана приватними особами. Ці видання друкувались дуже рано, так що, завдяки їм, збереглося багато з того, що вже втрачено в рукописах. Ще в XVI ст. польські вчені звернули увагу на архівні документи та зайнялись складенням їх описів. Найбільш старовинний опис, який послужив прототипом для наступних, це – (опис. – ред.) польського історика Кромера[202]. Керуючи королівським архівом, він видав: *«Inventarium archivi regni»*[203]. Цей опис виданий з незначним варіантом від кромерівського за списком, складеним у XVII ст.

Із більш цікавих видань назвемо ще чотири томи документів XVII – XVIII ст., виданих київським католицьким єпископом Залуським[204]: *«Epistolae historico-familiares».* Вони названі так тому, що більшість документів взято з сімейного архіву Залуського[205]. Справа в тому, що Залуський був представником роду, предки якого займали важливу поса-

* У публікації 1881 р. – «на расширенные средства».

ду канцлера. Тому тут є багато документів, що стосуються козацтва (починаючи з гетьманства Дорошенка). Це збірник неоціненний, оскільки тут наведені in extense* численні // (с. 43) такі документи, які не дійшли до нас.

До XVIII ст. відноситься збірник Догеля[206]: «*Limites regni Poloniae et magni Ducatus Lituaniae*»[207]. У ньому є один цікавий документ, що подає точний кордон Великого князівства Литовського від Речі Посполитої в XVI ст.[208]

До XIX ст. відносяться: 1) «*Codex diplomaticus Lituaniae*» Рачиньського[209] (виданий в Познані). Будучи дуже багатим, Рачиньський все майно вживав на археографічні видання, яких вийшло біля тридцяти п'яти томів[210]; 2) Краківський вчений Амвросій Грабовський[211] видав дві серії документів, серед яких багато відносяться до історії України. Це : а) «*Starożytności Polskie*»[212] і б) «*Ojczyste spominki*»[213]; 3) Михайло Грабовський[214] видав ряд документів, що відносяться тільки до історії України «*Źródla do dziejów Polskich*» («Джерела до польської історії») в двох томах[215]. Тут – багато цінних документів; саме тут, наприклад, вперше було опубліковано опис київського замку, здійснений люстраційною** комісією XVI ст.

Існує ще видання, редаговане у Варшаві колишнім вихованцем київського університету Яблоновським[216], який приєднав сюди свої власні монографії: 1) «Описи замків волинських»[217] і 2) «Люстрації[218] королівщин*** // (с. 44) в Україні»****. Перша монографія подає опис королівських замків, складений в половині XVI ст.[219] за Сигизмунда-Августа. Комісія об'їздила південні та південно-західні межі Великого князівства Литовського та вносила до книг статистичний опис замків і залежних від них повітів, народонаселення, що проживало на замковій землі, прибутки замків і т.д. Цей опис був внесений до Литовської метрики[220], а Ябло-

---

* «У вигляді фрагментів» – лат.

** У тексті: «совершенное иллюстрационной комиссией» замість відповідно і адекватно – «люстрационной».

*** В публікації: «королевщины».

**** У публікації 1881 р. саме так і зазначено – «в Украинѣ», що справді відповідає реаліям і свідчить, що проф. В.Антонович іноді при читанні даного курсу, всупереч офіційним урядовим настановам, вживав термін і слово «Україна».

новський скористався лише копіями[221]. Друге видання визначає норму державних прибутків із земель, що становили державну власність. Головний прибуток держави складався з орендної плати від старост. Ці староства надавались різним особам у доживотне володіння з зобов' язанням одну третину прибутку вносити до скарбу. Через те, що прибуток (з. – ред.) землі коливався, то уряд змушений був здійснювати люстрації (звичайно через кожні 15 років) – описи прибутків. Яблоновський зібрав ці описи, що відносились у першій половині XVII ст. до українних воєводств. Сюди ж він долучив узагальнюючу статтю*, що стосувалась економічного становища краю і побуту селян Південно-Західної Русі (України. – ред.).

// (с. 45) ДЖЕРЕЛА ІНОЗЕМНІ

Звернемось тепер до джерел іноземних, насамперед до літописів[222].

Найбільш старовинні літописи, що відносяться до історії Литовської Русі, будуть німецькі, а більш пізні – польські. Звернемось до першого роду літописів. У цих літописах, які належать письменникам Тевтонського ордену[223], ми знаходимо багатий матеріал для литовсько-руської історії.

Найбільш старовинний за часом є літопис (точніше, хроніка – ред.) Петра Дюсбурґа[224] «*Chronicon terrae Prussiae*»[225], виданий двічі. Перший раз він був надрукований у 1679 р.[226] Христофором Гарткнохом[227], який, відзначаючись великою вченістю**, приєднав до свого видання дванадцять статей про пруські старожитності (*Dissertationes selectae historicae de variis rebus Prussicis*[228]). Ці статті важливі у тому відношенні, що в них ми знаходимо багато побутових рис і що вони складені на основі літопису Дюсбурга та інших пам'яток, які до нас не дійшли.

Друге видання належить Максу Тепену[229] і вміщене в «*Scriptores rerum Prussicarum*»[230].

---

* У публікації 1881 р. – «руководящую статью».

** У публікації 1881 р.: «обладая большой ученостью».

Дюсбург – священик Ордену хрестоносців. Він виконав свою працю дуже ретельно, так що його літопис (точніше, хроніка – ред.) мож-// (с. 46)на вважати джерелом першої руки. Він розпочинає свою розповідь історією ордену і доводить до 1326 р. Після цього року ми зустрічаємо приписку, якою він присвячує свою працю магістру Ордену, але потім продовжував ще писати півтора року, а невідомий його продовжувач допровадив літопис до 1333 р. Його літопис поділяється на три частини: 1) Походження Ордену в Палестині та доля Ордену до XIII ст.; 2) Переселення Ордену на територію прусів; 3) Історія завоювання Пруссії і боротьба з Литвою і Західною Руссю. Автор його тенденційний: він член Ордену і священик. Тому він дивиться на подвиги Ордену та його завоювання як на справи шляхетні та святі, бачить в успіхах Ордену сприяння зверху та подає багато прикладів такого чудесного протегування, проте при всьому цьому літопис є безцінним документом. Дюсбург був або очевидцем подій, про які розповідав, або знав їх із вірогідних джерел, або, нарешті, з переказів, які заслуговували, на його погляд, повної довіри. Хоч, переважно, він займався зовнішніми подіями, принагідно він говорив і про внутрішній побут. Його розповідь про побут, вдачу та вірування литовців дуже важливі // (с. 47) для початкової історії Великого князівства Литовського. Ми можемо перевірити свідчення пізніших істориків XVI ст. В силу його тенденційності літопис цей був поширений Орденом у величезній кількості примірників і, крім того, з деякими змінами та доповненнями був у віршах перекладений на німецьку мову (Миколою Єрошиним). Перевага цього перекладу-компіляції полягає у тому, що він детальніше розповідає про деякі події, бажаючи намалювати перед читачем художню картину, проте ці подробиці не йдуть на шкоду вірогідності. Так, у нього детально описується обряд спалення полоненого, чого немає у Дюсбурга.

Літопис Генріха Латиша[231]. Автор його Генріх (прізвище його невідоме) був секретарем при третьому архієпископі ризькому Альбрехті. У своєму творі він вмістив історію Ордену Мечоносців і трьох перших архієпископів. Він мас такий заголовок: «*Origines Livoniae sacrae et civilis*

seu Chronicon Livonicarum vetus»[232]. Перший раз він був виданий Даніелєм Грубером, а другий раз – Ганзеном у збірнику «*Scriptores rerum Livonicarum*»[233]. Цей твір ближче відноситься до історії Західної Русі, ніж попередній. // (с. 48) Описуючи боротьбу хрестоносців з лівами, латишами та жемгалою, Генріх повідомляє багато відомостей про Полоцьке князівство (про епоху кінця XII і початку XIII ст.). З нього ми довідуємось про полоцького князя Володимира, про двох полоцьких князів, що княжили над Двиною і навіть за Двиною, про роздроблення Полоцької землі на уділи.

Літопис Вігонда з Марбурга[234]. Він був невідомий до 1854 року[235], хоч в XV і XVI ст. багато його списків знаходилось у рукописах. У XV ст. користувались ним польський письменник Длугош, а в XVI ст. німецькі письменники Гаспар Шітц та Борнбах. Написаний він був німецькими віршами (уціліло 267 віршів, а всіх він включав 25000 віршів). Перекладач скоротив оригінал і у деяких місцях навіть спотворив*. Цей переклад був зроблений в 1464 р. на прохання Длугоша його приятелем якимсь монахом. Приналежність літопису Вігонду підтверджується свідченням письменників, які ним користувались: Шітца та Борнбаха. Гірш навіть зміг скласти біографію Вігонда на основі відомостей, які зберігались в Орденському архіві. Виявляється, що Вігонд** не був духовною особою, а служив герольдом при війську Ордена. Таке становище Ві-// (с. 49)гонда позначається і на його літописній розвідці. Головна його мета – прославити рицарську доблесть свого Ордену, розповідаючи про його подвиги, поєдинки, подаючи описи щитів і прапорів. Зрештою, він неупереджено відноситься і до лицарства*** інших народів. Не дивлячись на понівечений**** текст, у ньому ми знаходимо багато побутових рис військового характеру*****. Він, як рицар, слідкує не лише за генеалогією своїх, але й чужих, наприклад, литовських і руських князів. Ми можемо, напри-

---

*У тексті – «исказил».

**У публікації прізвище «Вигонда» написане неправильно – «Вигодна».

***В тексті: «доблести».

****В тексті: «исковерканнный».

*****У публікації 1881 р.: «военного свойства».

клад, скласти характеристику Кейстута тільки завдяки літопису Вігонда. Він охоплює період близько ста років. З другої частини літопису видно, що він є тут письменником-сучасником, використовуючи вислови: «quorum pars fui», «ubi fui»[236] і т.д. Перша ж частина написана ним на підставі вірогідних* джерел, на які він і посилається. Це – архіви Ордену, листи комтурів до магістрів.

Літопис Іогана фон Посільге (1360 – 1413 рр.)[237]. Він давно відомий**, хоч був знаний під ім'ям хроніки Лінденблата, проте потім виявилось, що Лінденблат лише переписувач. Тепер вона (хроніка – ред.) видана під редакцією Ернста Штрельке*** у 3-му томі «Scriptores rerum Prussicarum». Перевага його по-// (с. 50)лягає у тому, що автор його з усіх хроністів**** був найбільш освіченим і начитаним. Завдяки цьому його критичні прийоми і погляди ширші, проте розповідь не така безпосередня***** і частково нуднувата. При всьому цьому літопис (хроніка – ред.) подає багатий юридичний матеріал******.

При викладі нашого предмету ми дотримувались такого порядку (послідовності. – ред.). Вирішили поділити всі джерела на туземні та іноземні; потім у кожному з цих поділів розглядали по порядку (в такій послідовності. – ред.): літописи, документи та мемуари.

Такого порядку ми дотримувались при розгляді джерел руських і німецьких. У нас на черзі джерела *польські*, проте тут при їх розгляді ми дещо відхилимось від загального порядку. У першому відділі ми розглянемо не лише літописи (точніше, хроніки. – ред.), але й ті праґматичні історії, які створювались******* у XV і XVI ст. Це – лише компіляції без

---

* В тексті: «вѣрных источников».

** У публікації 1881 р.: «Она (тобто «лѣтопись» – ред.) давно извѣстна, хотя слыла подъ именемъ хроники Линденблата...».

*** У конспекті помилково написано «Стренне», мовою оригіналу його ім'я та прівище – Ernst Strehlke – Штрельке.

**** У публікації 1881 р.: «хроникеровъ...».

***** У публікації 1881 р.: «разсказъ не такъ простодушенъ...».

****** У примірнику ЦНБ цієї публікації після цього речення написано від руки: «Изъ смѣтаной рукописи п. Багалѣя».

******* У публікації: «которыя являются въ XV и XVI вв.».

всякої історичної критики. Це буде тим більш зручно, що власне літописами (хроніками. – ред.) займатися й нічого: майже всі вони відносяться до старовинної історії.

// (с. 51) З них* цікаві лише Літопис (хроніка. – ред.) Вікентія Кадлубка і Яна з Чарнкова.

Літопис (хроніка – ред.) *Кадлубка* (XIII ст.)[238]. Він цікавий завдяки тим відомостям, які він подає про князювання Романа Галицького[239], оскільки в Іпатіївському літописі, як відомо, ці сторінки вирвані. Всі відомості, які ми можемо з нього добути, вибрані в рефераті п. Ярмоховича[240]. Кадлубек незручний, бо в ньому немає хронології, крім того, помітне сильне наслідування старовинним (авторам. – ред.).

Інший *літопис* (хроніка – ред.) *Яна з Чарнкова*[241]. Він довгий час був відомий під назвою** «Літописи Гнєзненського анонімa». Лише тільки останнім часом завдяки Авг[усту] Бєльовському*** стало відомим ім'я автора[242]. Ян з Чаркова помер в 1389 р. і залишив хроніку досить точну, на яку можна покластись. Відноситься**** вона до Галича[243] і Великого князівства Литовського (коли вони зблизилися***** з Польщею): сам автор, як мешканець Великопольщі, цікавиться лише її долею, і Галичу****** і Литві присвячує лише невеликі уривки.

Ось і всі польські літописи! Але зате ми маємо наприкінці XV ст. і протягом XVI ст. багату літературу літописних компіляцій; компіляції ці тим цінні для нас, що вони збігаються з золотим віком польської літератури, хоч // (с. 52) на Русі між тим літописи припинились, а нові козацькі мемуари ще не починались.

Ряд цих компіляцій починається твором *Яна Длугоша*[244] (кінець XV ст.). Виховувався Длугош у Краківській Ака-

---

*У тексті допущена недоречність: речення починається словами: «Для изъ нихъ интересны...».

**У тексті: «извѣстна подъ именемъ...».

***В дійсності вперше атрибутував цю хроніку Чарнковського інший польський історик Ян Альбертранді.

****У публікації 1881 р.: «Относится она...» (летопись).

*****У тексті: «...они сблизились съ Польшей...».

******У публікації 1881 р. перекручена назва – замість «Галичу» – «Галучу».

демії, і по закінченні курсу прийняв духовне звання*, був каноніком краківської катедри; а незабаром був запрошений вихователем дітей Казиміра Ягайловича (Яна-Ольбрахта**, Олександра, Сигизмунда та Владислава[245])... Внаслідок цього він міг досить зручно користуватись всіма архівами, навіть секретними, часто бував посланником і помер в рік закінчення літопису, тобто в 1480 р., в сані львівського єпископа. Він написав «Historia Polonica»[246] в 13 розділах, і чим пізніші події, тим вони описуються докладніше. Так, останній XIII розділ охоплює лише 36 років.

Це – історія не польська, а європейська, і чим ближча будь-яка держава до Польщі, тим докладніше про неї говориться. Більше, ніж інші, він говорить про пап і імператорів, Угорщину, Чехію і Русь.

Кількість джерел, якими він користувався, величезна. З руських йому було відомо декілька літописів, відомих нам і невідомих. Відома йому була «Повѣсть времѣнныхъ лѣт», відоме було й продовження її, проте за яким списком // (с. 53), важко з'ясувати: з Іпатіївським він розходиться. З XIII ст. Длугош стає ще ціннішим, користуючись літописними документами***, що не дійшли до нас. З XIV ст. у нього з'являються оригінальні відомості, яких не має можливості перевірити.

Незручність користування ним (твором. – ред.) полягає у його (автора. – ред.) прийомах. Він – людина періоду Відродження, сильно начитаний класичною літературою і який взяв для себе за зразок Т. Лівія. Він вважає своїм обов'язком розглядати особи психологічно, він великий любитель промов і примушує всіляких героїв виголошувати довгі, барвисті промови. Для історика – це причина недовіри, так що дуже важко вирішити, що тут вірне, а що є риторичною прикрасою.

Отже, не можна довіряти у Длугоша тому, що необхідне в історії, але непотрібне, зайве в літописі, тобто характеристикам та міркуванням.

---

*У публікації 1881 р.: «поступилъ въ духовное звание».

**У публікації 1881 р. це ім'я написане помилково: «Янъ-Альберт».

***У тексті 1881 р.: «пользуясь...лѣтописными документами».

Слід також пам'ятати, що в нього є свої симпатії та антипатії. Так, він не симпатизує Казиміру Ягайловичу, усій династії Ягеллонів, і про предків його підбирає все погане. В Русі він також вбачає ворогів Польщі, а тому відзиви його про Русь також далеко не доброзич-// (с. 54)ливі. Краще видання Длугоша це – Гюйсена (1711 р.) у двох томах з біографією та зведенням польської історичної бібліографії.

Крім того є два польських переклади (у 50-х та 60-х роках).

У Длугоша є свій продовжувач, це – дворянин Бернард Ваповський[247]; він продовжив Длугошеву історію до 1535 р. і намагався засвоїти усі його прийоми. *Літопис* Ваповського* дуже цікавий. Він має назву «Історія Корони Польської та Великого князівства Литовського»[248].

Крім історичних цілей, у Ваповського були ще й інші: він прихильник політичної унії, а тому і намагається довести її необхідність. Поставивши таке завдання, він взяв для цього відповідний час та, продовжуючи Длугоша, відступив на сто років і починає (розповідь. – ред.) з 1380 р.

Займаючись історією Західної Русі, без Ваповського неможливо обійтись. Про прийоми його можна сказати те ж, що і про прийоми Длугоша.

Писав Ваповський латинською мовою, але існує і польський переклад його Історії – Маліновського, який його поправив і виправив текст.

До XVI ст. належать письменники Матвій Стрийковський, Мартин Бєльський, Мартин Кромер.

// (с. 55) Ближче всього до нас відноситься *Матвій Стрийковський*[249] з своєю «Хронікою Польщі, Литви, Жмуді та всієї Русі», доведеною до 1574 р. Він займається в ній більше Руссю. Людина підприємлива й жива, він був майстром збирати матеріали, проте розпоряджатись ними не вмів.

Родом він був з Мазовії. Вісімнадцяти років від роду він вступив на військову службу і потрапив до Литви. Як кмітлива людина, він взявся за ознайомлення з краєм, вивчив руську і литовську мови, завів зв'язки з впливовими людьми і отримав доступ до книгосховищ і архівів. Зібрав він також

---

* Так у тексті 1881 р., точніше – не літопис, а хроніка.

багато литовсько-руських літописів (12, 15 і навіть більше, ніж сто, за його словами). Він часто робить посилання, наводить варіанти. Поза тим йому були відомі 5 пруських літописів, 2 литовських, декілька польських та болгарських.

Крім цього матеріалу, він користується ще одним (і у цьому відношенні був першим) – етнографічним, тобто народними піснями й переказами. Цитує пісні та оповідання. Він витратив багато часу на подорож по Литві. Говорить, що їздив на Двину оглянути камінь і списав навіть з нього напис.

Крім хроніки, він залишив ще історико-географічний // (с. 56) опис Великого князівства Литовського *«Опис Європейської Сарматії»*. У цей час Стрийковський служив у вітебському гарнізоні і опинився під керівництвом коменданта фортеці Гваніні[250]. Той подружився зі Стрийковським, захопив цей твір і видав його потім в Європі[251] під назвою «Descriptio Sarmatiae Europae». Прослуживши у Литві, Стрийковський в 1574 р.* повернувся до Польщі, привернув тут до себе увагу і був у складі посольської свити до Константинополя. Він описав цю свою подорож та заніс до нього (опису. – ред.) цікаві відомості про ставлення Південної Русі (України. – ред.) до турків.

Перебуваючи у Константинополі, він і гут намагався розшукати всілякого роду матеріали. Так, деякі відомості він одержав від Кенті, угорського посла; крім того, йому багато допомогав якийсь чауш Амурат, знавець східної літератури, що надав йому багато виписок з (творів. – ред.) східних письменників.

Хроніка відзначається багатством матеріалу, поскільки Стрийковський мав під руками величезну кількість** літописів руських, литовських, німецьких. Але, крім того, ми знаходимо в його хроніці новий матеріал – етнографічний, він багато подорожував і збага-// (с. 57) тився численними етнографічними відомостями, ось чому його літопис складає найбільш живий звід сучасних етнографічних відомостей. Проте при такій перевазі*** Хроніка Стрийковського страждає і великим недоліком: він (Стрийковський. – ред.)

---

* У тексті помилково було зазначений рік «1754» і після закреслення вписаний рік «1574».

** У тексті 1881 р.: «множество».

*** У тексті 1881 р.: «достоинстве».

був позбавлений критичного таланту, ось чому і саме багатство матеріалу шкодило йому. Він намагається іноді критично оцінювати свої джерела, проте критика стосується лише зовнішньої сторони. Він скаржиться на неясність літописних оповідань, на повторення та хвалиться впровадженням хронології. Він робить спробу згрупувати факти, проте це йому не вдається. Він, знаходячи у різних літописах суперечності, розповідає про одну і ту ж подію декілька разів, наводячи всі розповіді літописів. Таким чином, метод в його праці – метод геродотівський. Він був би корисним як письменник, який знайомить нас з матеріалом, що до нас не дійшов, проте і з цього боку є перешкода: він не робить точних посилань, а подає їх плутано, а тому зовсім без користі. Так, в деяких місцях він говорить, що запозичив факт зі старого руського літопису, «як розповідають старі літописці». Крім того, у Стрийковського дуже сильне намагання до ампліфікації[252]. Так, він бере // (с. 58) виписку з літопису Биховця, переробляючи її поетично, робить з неї прикрашену історичну повість. Внаслідок цього історична вірогідність цілком втрачається. Він, як вже зазначено, часто повторює одну і ту ж подію декілька разів, не спохватившись, що він говорить про один (і той же. – ред.) факт. А якщо йому у варіантах його джерел трапляються різні імена, то він вже впевнено вважає ці варіанти за оповідання про самостійні події і намагається розмістити їх у хронологічній послідовності. Крім того, йому заважає пристрасть до стилістики.

Таким чином, літопис Стрийковського, подаючи дуже багато цінного матеріалу, цілком* неупорядкований. В ньому панує повний хаос. Проте, відносячись до нього критично й обережно, маємо таке джерело, без якого не знали б багато дечого і для кожного, хто займається історією Західної Росії**, обійтись без нього неможливо, але, безперечно, при користуванні ним необхідна сувора критична обробка. Хроніка Стрийковського була у великому поширенні тому, що мешканці Литви цікавились історією своєї батьківщини

---

* У тексті 1881 р.: «вполне».

* У тексті 1881 р.: «З. России», хоч фактично це були білоруські, литовські та українські землі.

і, незважаючи на хаотичність хроніки, користувались нею. Один із читачів його (хроніки Стрийковського. – ред.), що жив у половині XVII ст., наважився привести її // (с. 59) у порядок і багато викинув; це був вчений литвин Коялович[253]. Він видав свій твір під назвою «Historia Lituana», який складає собою очищений літопис Стрийковського. Він написаний латинською мовою і являє собою вже чітку розповідь, проте ця чіткість була причиною того, що з хроніки Стрийковського Альберт Коялович викинув багато цікавих подробиць.

Одночасно з Стрийковським є ще два визначні письменники: Мартин Кромер та Бєльський.

Перший (М.Кромер. – ред.) з них жив у половині XVI ст., і твір його був виданий в 1560 р.[254] Він був вченою людиною з духовенства і займався за Сигизмунда I та Сигизмунда-Августа розбором краківського архіву. Він склав опис його під заголовком: «Inventarium archivi regni». Завдяки цій праці він ознайомився з архівним матеріалом, який послужив основою для його двох творів. Перший має заголовок: «Descriptio Poloniae». Виданий він у Ельзевірів[255]. Це була книгопродажна (фактично – книгодрукарська. – ред.) фірма, яка поставила собі за мету видавати всі кращі твори з історії, географії та етнографії усіх держав Європи. Звичайно, кожній країні присвячений том під // (с. 60) заголовком «Respublicae». Так, вони видали «Respublica Polona», де зібрані кращі монографії про цю державу. «Descriptio Poloniae» являє собою вчену і з фактичної сторони добру працю. Інша праця Кромера має заголовок: «De origine et rebus gestis Polonorum» і складає досвід систематичної історії. Сам автор відзначається великим історичним талантом. Він утримується від передачі сумнівних фактів, а бере свої відомості тільки з архіву. Доведений його твір до 1548 р., тобто до смерті Сигизмунда. Він користувався працями Мартина Галла, Кадлубка та ін. Про Західну Русь Кромер подає менше відомостей, ніж інші письменники, а розповідає більше про Польщу і зносини з Західною Європою.

Інший письменник – Бєльський. Було два Бєльських: батько – Мартин Бєльський та син – Йоахим. Обидва вони склали хроніку, і не можна відділити частину, яка належить кожному з них. Вони були дворянами Краківської області і

належали до протестантів. Мартин Бєльський[256] навчався у Краківському університеті. Він замислив передати історію своєї батьківщини з точки зору гуманності та протестантського скептицизму. Це // (с. 61) – спроба всесвітньої історії та географії. Вона витримала чотири видання: «Kronika Swiata». У цьому творі останній розділ присвячений польській історії. Друга праця має заголовок: «Kroniса Polska». Вона видана у 1586 р., до якого і доведена. Видана вона від імені Мартина Бєльського; що видав її його син – Йоахим, це – безперечно, оскільки в 1586 р. батько не міг вже писати; він помер 11-ть років тому, що зазначено і в самій хроніці. У цей час у Польщі посилюється духовна цензура і діє в антипротестантському напрямку. Хроніка Бєльських потрапила до числа заборонених книжок, що видно з індексу таких книг. Її, як написану в дусі протестантського скептицизму, відбирають і знищують. Тому до нас дійшло небагато примірників. Йоахим Бєльський[257] перейшов до католицизму. Бажаючи затерти пам'ять про батька, як протестанта, він вирішив переробити його твір. З цією метою він вибрав з хроніки відомі місця і видав від імені Мартина Бєльського. Хроніка вийшла у 1597 р. і потім видавалась ще два рази: у XVIII ст., а саме в 1764 та в 1829 р. Третє видання зроблене дуже недавно, у 1851 р. з продовженням Йоахима до 1597 р. Хроніка вміщує в себе початкову історію Польщі. Ця // (с. 62) частина складена за старими літописами, за Длугошем; проте з кінця XV і XVI ст. стає самостійною. Вона тут робиться дуже цікавою, оскільки повідомляє багато відомостей про перші часи козацтва, відомості вірогідні, які можна знайти лише у одного Бєльського. Як автор, він був у вигідному становищі*: його дядько Оришевський[258] був командуючим козацькою міліцією. Таким чином, його «Хроніка» є для того, хто займається історією Західної Русі, в XVI ст. поодиноким джерелом, як за важливістю відомостей, так і за об'єктивністю та освіченістю автора.

Тепер йдуть письменники XVII ст.**

---

* У тексті 1881 р.: «стоял в хорошем положении».

** У публікації 1881 р.: «теперь слѣдуютъ писатели XVII в.»

Перший з них, який жив у половині XVI ст. та на початку XVII ст., це – Пясецький[259]. Він був духовною особою і займав єпископську кафедру у Перемишлі. Це була людина передова для свого часу як за освітою, так і за способом мислення. Він відзначається як прихильник принципу свободи, виключної терпимості, несхильності до фанатизму. Він ставиться до іновірців з позиції християнської любові, розвиває гуманні погляди та радить діяти шляхом переконання. За це він і поплатився, не користувався прихильністю двору і постійно був відтиснутий від сенату. Твір його має заголовок: «Chronica gestorum in // (с. 63) Europa singularium». Охоплює він проміжок часу від 1757 р.[260] до 1646 р., коли помер[261] П'ясецький. Із заголовку видно, що автор бажає говорити про європейські справи, проте відводить їм мало місця і більш займається вітчизняними подіями. Розпочинає Пясецький свою працю з правління Стефана Баторія[262]. Детально розповідає він про час Сигизмунда III та Владислава IV. Його погляди та відношення до різних груп народу, що боролися тоді в Польщі, відзначаються гуманністю: він засуджує Сигизмунда III за його правління, за фанатизм, за підпорядкованість впливам єзуїтів, вказує на шкоду від цього державі. Він є захисником переслідуваних, у тому числі козаків, права яких він відстоює у своїй праці. Його твір у повному вигляді був виданий у 1649 р., а в 1870 р. у польському перекладі[263], до якого увійшла лише та частина, що стосується польської історії.

Тепер звертаємось до письменників часів козацьких війн. Їх дуже багато. Ми займемося тільки важливішими.

Симеон (Шимон – ред.) *Окольський*[264]. Це – плодовитий письменник, і йому належить декілька творів. Перший має назву «Russia florida». Це – історія домініканського ордену // (с. 64) у Польщі та поширення у ній його монастирів. За своїм змістом ця історія надто вузька. Інший твір має заголовок «Orbis polonus» і становить найбільш старовинний гербовник. У ньому зібрані відомості про польські дворянські фамілії. Він важливий як довідковий матеріал. Два інших твори[265] важливі для нас і за відомостями, що ними передаються, і за точністю передачі. Він (Окольський. – ред.) займав посаду полкового священика в польській армії та суп-

роводжував війська у 1637-8 рр. під час повстання Павлюка та Острянина. Він вів точний і докладний щоденник польською мовою. Перша половина має заголовок: «Діаріуш». Це – щоденник дій між польським і запорізьким військами у 1637 р. Друга – озаглавлена «Continuatio diariuch'a». Це – продовження того ж щоденника в 1638 р. Ці два твори є найбільш повними зі всіх записок того часу. Хоч в них проглядається патріотизм, проте факти не перекручуються, а справа обмежується лише епітетами та висловами: симпатії обмежуються цариною риторики.

Наступний письменник, який користувався польською та козацькою літературою, – *Самійло (Самуїл) Твардовський*[266]. Він був польським дворянином з Поділля і тому близько знайомий зі // (с. 65) стосунками різних груп та подіями, яких він був очевидцем. Так, він говорить, як йому довелось під час повстання за Хмельницького втікати зі свого помістя, при чому оповідь його дуже проникліва. Відомості, які він повідомляє, досить докладні. Сам автор відзначається великою добродушністю. Він був дуже освіченою людиною, був добре ознайомлений з класичною літературою. До подій, про які він розповідає, він відноситься доброзичливо, шкодує про нещастя батьківщини і намагається відшукати їх причини. Якщо він бачить відхилення від моральних правил, як своїх, так і чужих, то не соромлячись заявляє про це. Особливо цікава та частина твору, в якій він говорить про вдачу та звичаї. Він поділяє багато упередженостей сучасного йому суспільства, але щирість його викликає симпатію. Він писав віршами. Праця його має заголовок: «Wojna domowa»* (1648 – 1660 рр.). Вона вміщує в себе, крім опису війни з козаками, ще війну з Москвою, шведами та угорцями. Видана вона в XVII ст., але піддана процесу** за епітет, приставлений до імені Олексія Михайловича[267]; на вимогу російських послів поляки поступились і твір був підданий спаленню руками ката. Потім він не видавався // (с. 66) або тому, що в ньому є сатира на польське суспільство, або, можливо, завдяки його обсягу.

---

* У тексті публікації 1881 р. неточне написання: «Voina domova».

** У публікації 1881 р. «Издано оно въ XVII ст., но подверглось процессу...»

Веспасіан Коховський[268] (1676 р.). Він написав великий твір, що має заголовок «Annales Poloniae sive climacteri». Твір цей складаєтья з чотирьох томів, і в ньому викладені автором події від 1648 р., часу правління Яна-Казиміра[269]. «Climacteri» – твір, названий за причиною фатального року. Римляни вірили, що кожний останній рік семиріччя приносить з собою нещастя. Цю тенденцію проводить у своєму творі і Коховський: і у нього також кожний сьомий рік climacter'a закінчується катастрофою для польської республіки. Це – найбільш докладний з польських літописів про війни Хмельницького.

Перший «climacter» присвячений цьому виключно. В інших climacter'ах знаходиться також доволі багато відомостей. Автор – сам вояк, так що сам особисто міг слідкувати і спостерігати за подіями, крім того він ще користувався і документами. Якщо у Коховського траплюються і помилки, то, головним чином, внаслідок незнання краю, а не внаслідок упередженості. Він не фанатик-патріот, за переконаннями // (с. 67) його скорше можна було б назвати державником, і тому характер його твору більш або менш об'єктивний. Це – один з найбільш істотних матеріалів для історії Південно-Західної Русі (України. – ред.). Ним користувались майже всі польські літописці, а також і малоруські (тобто – українські. – ред.), за винятком тих, які були сучасниками подій, викладених у Коховського. Взагалі для історії козацтва це – найбільш важливе джерело. Виданий твір Коховського у польському перекладі в сорокових роках (XIX ст. – ред.), а потім четвертий climacter у п'ятидесятих[270]. З Коховським припиняються анали, і польська література включає вже в себе твори історичні.

Третій відділ (третя група. – ред.) джерел історії Південно-Західної Русі (України. – ред.) це – записки подорожників та сучасних громадських діячів. Починаємо з ряду записок сучасників-іноземців.

Мемуари іноземців починаються значно раніше періоду, який розглядається: є відомості, починаючи від часів уділів. Ми зупинимось на тих, які відносяться до Великого князівства Литовського.

Перший із таких мемуаристів – *Conrad von Kieburg** (*Конрад фон Кібург.* – ред.)[271] відноситься до XIV ст. Сам текст твору не збе-// (с. 68)рігся. Переклад його з німецької або, можливо, латинської вміщений у Нарбута в додатку до його твору. Потім був надрукований у творі Смирнова про Ягайла. Конрад фон Кібург був послом у хрестоносців і написав свій щоденник. Описані події відносяться до 1398 р.

Французький письменник *Guilbert de Lannoy*** (*Жільбер де Ланнуа.*– ред.)[272] – фламандець – батьківщиною його була Фландрія – підданий герцога Бургундського, жив на початку XV ст. під час боротьби Франції та Англії. Він був людиною, близькою до двору, та використовувався для різних дипломатичних місій як французами, так і англійцями. Жільбер де Ланнуа – людина за своєю натурою надзвичайно рухлива і здійснив цілий ряд подорожей: він об'їхав Францію, Німеччину і Італію, був на кордоні Іспанії, подорожував до Єрусалиму і т.д. Під час своїх різноманітних подорожей два рази йому довелось побувати і на терені Великого князівства Литовського. Перша подорож відноситься до 1413-14 рр., коли він відбув у хрестовий похід до пруських хрестоносців. Хрестоносці, незважаючи на прийняття Ягайлом християнства, проповідували у відповідності із своїми політичними настановами*** хрестові походи проти Литви, оголошуючи, що литовці – поганці. На один із таких походів потрапив Ланнуа. Не// (с. 69) задовільнившись війною, він забажав побачити край і здійснив подорож, крім Литви, до Полоцька, Пскова та Новгорода, все це є у нього в щоденнику****.

Друга подорож була здійснена через сім років після першої, у 1421 р. У той час був укладений мир між Францією і Англією. Англійський король дав обітницю вирушити у хрестовий похід, і ось Ланнуа був посланий з метою розвідки маршруту. На цей раз Ланнуа проїхав через Польське ко-

---

* У тексті публікації 1881 р. прізвище Кібурґа подано два рази німецькою мовою без перекладу.

** У публікації 1881 р. прізвище Ланнуа кожний раз подається на мові оригіналу без транслітерації.

*** У публікації 1881 р.: «в своих политических видах».

**** У публікації 1881 р. замість «в дневнике» значиться «въ древнике».

ролівство, по дорозі заїхав* до великого князя Вітовта, бажаючи заручитись на всякий випадок союзом, проїхав далі через Люблін, Червону Русь, Львів, Луцьк, Кам'янець, перетнув Поділля, відправився до гирла Дніпра, проїхав через татарські степи, Крим, Кафу. Опис цієї подорожі він залишив у своєму щоденнику «Voyages de Lannoy»[273] («Подорожі де Ланнуа»). Фрагменти, що нас цікавлять, були видані три рази. Перше видання польського та французького текстів було здійснене *Лелевелем*[274] – «Матеріали до історії Польщі» (Познань, 1846 р.)[275]. Другий раз були видані професором (П.К. – ред.) Бруном[276] (в 1852 (1853). – ред.) у III томі «Записок Одесского общества истории и древностей российских». Третій раз в нашому (Київському – ред.) університеті в «Университетских известиях» в 1873 р. студентом (Яковом. – ред.) Ємельяновим[278]. Відомості Ланнуа скорше етнографічні, ніж історичні. Географія та побут у нього описані дуже доклад-// (с. 70)но, головним чином відносно татар, особливо прикордонних, і Литви. Для нас особливо цікаві відомості про Поділля. Ланнуа всебічно розповідає про його стан: це – опис, що для нас подає важливий історичний матеріал.

До XV ст. відноситься венеціанець *Амвросій* (*Амброджіо*. – ред.) *Контаріні*[279]. Він належав до знатної венеціанської родини, з якої багато членів були дожами та послами. Амвросій Контаріні був також послом у дуже важливій справі. У той час відбувалась боротьба Венеції з турками, які витискали з усіх своїх кордонів колонії венеціанців та генуезців. Венеція намагалась вступити в союз з перським шахом, у якого виникли на той час незгоди з Туреччиною. Укладення угоди з Персією було покладено на Амвросія Контаріні, який і відправився з цією місією в 1473 р.** Доїхав Контаріні до Іспагані (або Ісфагані. – ред.)[280] через рік (1474 р. – ред.), тобто цілий рік перебував у подорожі і проїхав через Німеччину, Південно-Західну Русь (тобто – Україну. – ред.), татарські степи і Кафу. Саме цей фрагмент з його подорожі і важливий для нас. На зворотньому шляху Контаріні їхав ін-

---

* У публікації 1881 р. записано: «завернул».

** Помилка. Контаріні виїхав з Венеції 23 лютого 1474 р.

шим маршрутом, а саме через Москву. Проїжджаючи Польщу і Південно-Західну Русь (Україну. – ред.), Контаріні побував у Луцьку (24-25 квітня 1474 р. – ред.), Житоми-// (с. 71)рі, Києві (1-11 травня 1474 р.), Черкасах, звідки він (поїхав. – ред.) по Дніпру і приїхав у татарські степи. Для нас особливо важливий опис Києва. Тут Контаріні познайомився з київським воєводою (це був перший воєвода, призначений замість князя Симеона Олельковича[281]) Гаштольдом[282], якого він називає по тодішньому звичаю прямо: «пан Мартин».

Сигизмунд Герберштейн[283]. Твір його має заголовок «Rerum Moscovi(ti)carum commentarii»[284] – «Записки про московітські справи» – і складає докладний опис (Великого. – ред.) Московського князівства. Герберштейн перебував у Москві як посол до Василія III Івановича[285] від імператора Максиміліана I[286] (у тексті. – помилка*), здійснив до Москви дві подорожі[287], з яких у першій перебував біля восьми місяців, а у другій – біля року. Автор був освіченою, спостережливою та акуратною людиною. Дипломатична його місія була невдалою. Час свого перебування у Москві він використав для вивчення краю**.

Всіма можливими засобами*** він добував відомості про Росію, розпитував обізнаних людей, навчився розбирати рукописи, читав літописи. Твір Герберштейна протягом двох століть був для Західної Європи єдиною книгою про Росію. Більша частина в ньому присвячена Московській державі, і для того, хто займається цим// (с. 72) предметом, складає неоціненний матеріал; але поряд з цим Герберштейн торкається і Литви, і Західної Русі. Трапляються цілі розділи, які присвячені виключно історії Західної Русі. Так, наприклад, справа Михайла Глинського, важлива у XVI ст., крім того всілякі топографічні та географічні вказівки про Подніпров'я, Литву і т.і. мають значну вартість для історії Південно-Західної Русі (тобто – України. – ред.).

---

* У публікації 1881 р. ім'я імператора вказане помилково – «Сигизмунд», а не «Максиміліан».

** У публікації 1881 р.: «...он употребилъ на изученіе края...».

*** У публікації 1881 р.: «Всевозможными способами онъ добывалъ свѣдѣнія...».

Записки безіменного автора, відомі під назвою записки *Михалона Литвина*[288], проте справжнє ім'я автора невідоме. Відомо (лише. – ред.), що автор – мешканець Великого князівства Литовського, родом литвин, жмудин. На Русь він дивиться як на чужу область. До нас дійшли лише уривки його твору, видані спочатку у Базелі[289], потім Ельзевірською бібліотекою[290], що знаходилась у Голландії, нарешті, у п'ятидесятому році* в «Архиве Калачова»[291], де вміщений латинський текст[292] та російський переклад. В іноземних виданнях опубліковані місця (тексту. – ред.), що стосуються загальної характеристики краю, вибірки, fragmenta (тобто, фрагменти. – ред.); решта до нас не дійшла. Твір був написаний з метою ознайомлення наступника престолу Сигизмунда III з то-// (с. 73)пографією та побутом краю. У своєму творі автор торкається усього не систематично, а пише, що йому забажається. Характер твору повчальний, і прийнятий при цьому порівняльний метод. Автор намагається довести, що Литва неморальна, і порівнює литовців із москвитянами і татарами, народом, хоч і більш диким, проте більш моральним. Незважаючи на те, що ця помилкова думка покладена в основу твору, в ньому міститься чимало характеристик всіх станів Литовського князівства. Автор повідомляє між іншим і історичні відомості, проте тут у нього промахи, і відомості ці не вагомі. Мають вартість описи побуту та географія.

До кінця XVI ст., а саме стосовно останнього його десятиріччя відносяться записки сілезця *Еріха Лассоти* (Erich Lassota)[293]. Цей твір був знайдений і виданий (фрагментарно. – ред.) в 1854 р.** (і повністю в 1866 р.) бібліотекарем (Р.Шоттіном. – ред.) в місті Бауцен, в Саксонії[294]. Видавець не знає ні назв місцевостей, ні особових імен, а тому у нього багато перекручень, які важко пояснити. Заголовок твору «Tagebuch von Erich Lassota». Та частина, яка стосується історії Південно-Західної Русі (України. – ред.), видана Бруном[295] у російському перекладі (в Петербурзі в 1873 р. – ред.), і він не все виправив, і іноді здогади та гіпотези Бруна зап-

---

* Точніше, 1854 р.

** У публікації 1881 р. помилково зазначена дата – 1870 р.

роваджують його до сфери фантазії і не витри-// (с. 74)мують навіть слабкої критики, хоч трапляються і вдалі місця. Еріх Ласотта був знатним сілезцем, прізвище його слов'янське, що вказує на його слов'янське походження. Він перед іншими іноземними письменниками має ту перевагу, що знав одну із слов'янських мов, а саме польську. Твір його написаний німецькою, до якої він ставиться як до привілейованої; польську мову вважає «простонародною». Він також провів життя у різноманітних подорожах та його послугами користувався імператор Рудольф* для різних дипломатичних цілей послом до різних країн: до Остзейських провінцій, до Швеції, Іспанії. У тому числі йому випала у 1594 р. місія до козаків з метою підняти їх проти турок, з котрими Рудольф був у ворожих стосунках. Зносини слід було вести поза польським урядом, і Лассоті довелось їхати на Запоріжжя таємно, всупереч бажанню Польщі, яка намагалась перешкодити цьому посольству і вороже дивилась на всілякі зносини козаків з іноземними державами. Із збірника листів гетьмана Жолкєвського бачимо, що (польський. – ред.) уряд довідався про подорож Лассоти, і Жолкєвський дав розпорядження спіймати його. Лассоті доводилось// (с. 75) прокрадатися через недружнє військо, і він це здійснив щасливо, узявши провідником козака Хлопіцького[296], людину бувалу та знайому з місцевістю. Таким чином, Лассоті вдалось пробратись до Києва. Він спочатку хотів вступити у зносини з городовими козаками, проте це йому не вдалось. Тоді він відправився на Запоріжжя, і його посольство закінчилось успіхом. В його щоденнику маємо перші свідчення про Запорожжя.

Рейнольд Гейденштейн[297] родом із Прусії, яка належала Польщі (Прусія поділялась на дві частини: електорську, що належала Бранденбурзькому курфюрсту, та королівську, що належала Польщі). З молодих років Гейденштейн був на службі у Сигизмунда та Баторія[298] секретарем. Він також користувався особливою довірою канцлера Яна Замойського[299] та мав численні зв'язки. Йому, між іншим, була доручена кодифікація статуту для Прусії.

---

*У публікації 1881 р.: «...употреблялся императоромъ Рудольфомъ...».

Ще перебуваючи на службі, Гейденштейн написав історію війн Стефана Баторія з Московським царством «De bello Moscovitico... libri sex»[300]. Потім він розширив свій твір та дав йому новий заголовок: «Rerum polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti libri* decem»[301].

// (с. 76) У ньому викладені події від 1572 по 1594 рр., починаючи від смерті Сигизмунда-Августа. Виданий цей твір вперше в 1672 р. у Франкфурті, потім у п'ятидесятих роках був повторно виданий під заголовком «Опис місцевих подій» – у польському перекладі. Крім війн Баторія з Москвою, чому присвячена більша частина твору, від 3-го до 6-го розділу зустрічаються місця, важливі для історії Південно-Західної Русі (України. – ред.). Так, 12-й розділ або книга майже цілком без винятку присвячена Лободі[302] та Наливайку. Це – найбільш об'ємне джерело** про цей період. У творі Костомарова[303] принаймні три чверті взяті у Гейденштейна.

Із мемуаристів XVII ст., більш віддалених від нас, перше місце займає французький інженер Levasser de Beauplan*** (Гільом Левассер де Боплан. – ред.)[304], шляхетний нормандець, дворянин. Наприкінці правління Сигизмунда III йому було доручено зміцнення рядом фортець південних кордонів на протязі від східних кордонів**** Полтавської губернії до Дніпра. Ці укріплення мали призначення, по-перше, оберігати край від татарських набігів і, по-друге, головним чином, утримувати край у покорі та попереджувати козацькі повстання. У відставку Боплан вийшов// (с. 77) наприкінці правління Владислава IV[305] між 1647 і 1648 рр. Під час повстання Павлюка автор особисто брав участь у битві під Кумейками[306]. Мемуари свої він написав значно пізніше, повернув-

---

* У публікації 1881 р. загальна кількість томів (латин. мовою) цього твору Р.Гейденштейна подана невірно – не десять – «decem», а «duo-decem», тобто – дванадцять.

** У публікації 1881 р.: «самый обширный источникъ».

*** У публікації 1881 р. прізвище Боплана в тексті подається лише мовою оригіналу без транслітерації. Редактор подає його прізвище українською абеткою.

**** У публікації 1881 р.: «...отъ восточныхъ границъ Полтавской Губерніи...».

шись вже до Франції, а саме у 1668 р.* у своєму рідному місті Руані[307]. Твір присвячений польському королю Яну-Казиміру[308], і має заголовок «Description d'Ukraine»[309] («Опис України». – ред.)

Це – один із найбільш поважних іноземних творів про Південну Русь (тобто – Україну. – ред.). У ньому немає неточностей та легковажності. Автор спостережливий. Він всебічно вивчає середовище і його розповідь відзначається докладністю та ґрунтовністю. Насамперед він описує географію краю, кордони, до яких простягається держава; при цьому подає опис Дніпра з його порогами, усіма островами і першим поселенням на цих островах Запорожжя. Потім у нього йдеться про флору і фауну. Проте найбільш цінна для нас частина твору це – етнографічна, де автор докладно розповідає про вдачу та звичаї мешканців. Він, якщо і не розмовляв місцевою мовою, то у всякому випадку із цитат у творі видно, що її розумів. Він зображує приголомшливу картину суспільних та політичних// (с. 78) стосунків у краї**; відношення селян до дворян показує, що країна (була. – ред.) напередодні великого політичного руху: селяни несуть важкі громадські та державні повинності і в той же час перебувають у стані повної безправності. Закінчує він цю характеристику такою фразою: «якщо подивитись на стан справ, то не можна не визнати, що дворянство живе у Польщі на подобу праведників у небесному царстві; становище ж селян – на подобу становища грішників у чистилищі»[310]. Крім французького видання, твір цей був виданий ще польською мовою у збірнику Нємцевича[311], а потім російською в перекладі Устрялова[312].

Про бурхливу епоху Хмельницького мемуарів багато. Найбільш цікаві з них – це мемуари *Йоахіма Єрлича*[313]. Твір його носить назву літописця, проте вона до нього не підходить: твір за змістом можна віднести до мемуарів. Іоаким Єрлич за походженням був київським шляхтичем*** із старовинного південно-руського (українського. – ред.)

---

* Наведена у цій публікації дата невірна, повинно бути – 1651 р.

** У публікації 1881 р.: «...отношеній въ краѣ...».

*** У публікації 1881 р.: «дворянинъ».

роду, пов'язаний спорідненням зі всім шляхетством*, за релігією – православний, але в етнічному відношенні – поляк, пише та розмовляє по-польськи; про козаків не міг зга- // (с. 79)дувати без тремтіння: це, на його думку, – розбійники та волоцюги. Повстання, що вибухнуло, захопило його зненацька у помісті, у верстах 90-та від Києва, і він, побоюючись помсти, вирушив пішки до Києва, де. завдяки своїм зв'язкам, заховався у Києво-Печерській лаврі.

Мемуари Єрлича розпочинаються з часу його молодості, коли йому було 16-17 років, тобто з 1617 р., коли він вступив до військової служби, але більш ґрунтовний виклад розпочинається з 1620 р. і охоплює час протягом 53 років, тобто до 1673 р. Автор протягом усього часу не виїжджає з Києва; сфера його інтересів охоплює воєводства Київське та Волинське, відлучення його були дуже короткими. Відомості про поточні події у нього багаточисленні. Причиною цього була його широка спорідненість та його, так би мовити, культурні знайомства. У своїх записках він дуже старанний. Особливо прекрасно викладені події з 1648 р., від часу, коли Єрлич втік до Києва зі своєї маєтності. Проте після цього він ще неодноразово втікав, і взагалі на ньому сильно відбились всі перипетії боротьби козаків з поляками. У нього яскраво відображене заворушення народу у Києві**, яке виникло під впливом звісток про перші успіхи Хмельницького. Крім того, з наступної епохи*** // (с. 80) Єрлич писав про Тетерю[314], Дорошенка[315] та ін.; у нього докладно викладений лише згаданий у Грабянки факт про рух паволоцького полковника Поповича[316] та його боротьбу з Тетерею.

Твір Єрлича довго залишався невідомим, поки у 1853 р. не був виданий Войціцьким (Вуйціцьким. – ред.)[317] у Варшаві у двох томах.

Сирієць *Павло Алепський* (або – *Халебський*. – ред.). Доля, що занесла до Росії цього віддаленого від нас мемуариста, була такою. Біля 1650 р. антіохійський патріарх Ма-

---

* У публікації 1881 р.: «со всѣмъ дворянствомъ».

** У публікації 1881 р.: «У него прекрасно изображенно волненіе народа въ Кіевѣ».

*** У публікації 1881 р.: «...изъ послѣдующей эпохи...».

карій, за звичаєм того часу, вирушив за подаянням до православних держав. Шлях його проходив через Константинополь, Молдавію і Валахію, *Україну* (розрядка наша. – ред.)* і, нарешті, до Москви. Тією ж дорогою він і повертався, отже двічі проїздив через *Україну* (розрядка наша. – ред.)**, – в 1653 р. та через два роки*** – в 1655 р.[319]. У його свиті перебував і автор мемуарів архідиякон Павло Алепський (Халебський. – ред.), який і описав цю подорож. Мемуари написані арабською мовою і відшукані були англійськими орієнталістами, якими і видані в 1829 р. в англійському перекладі[320]. Фраґменти з цього перекладу були перекладені російською мовою та вміщені в «Библиотеке для чтения»// (с. 81) в 1836 р.[321]; потім місця, де більш детально говориться про Малоросію (тобто – Україну. – ред.) були вміщені в «Киевских епархиальных вѣдомостяхъ» у 1873 р.[322], а пізніше все, що стосується Києва, було вміщене до «Сборника материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей»**** у виданні (Київської археографічної комісії. – ред.) за 1874 р.[323].

У творі досить докладно говориться про будівництво церков, обряди, зустрічі тощо. Макарій мав дві зустрічі з Хмельницьким: перший раз на кордоні Молдавії*****, а другий раз у Хмельницького в Чигирині[324]. Крім того, Макарій мав багато зустрічей з різними особами у Києві. Автор важливий тим, що, будучи далеким та відстороненим від інтересів країни, є цілком об'єктивним у своїх мемуарах[325].

Мають також важливе значення *мемуари місцевого єврея*, а саме равина міста Ізяслава (Заслава)[326]. Автор був сучасником описуваних подій, що видно з тексту. Розпові-

---

* У публікації 1881 р.: «...Украину...».

** У публікації 1881 р.: «...проѣхав Украину...».

*** У студентському конспекті допущені істотні похибки і неточності в датах перебування П.Халебського в Україні: фактично ж це відбулось в 1654 і 1658 рр.

**** Назва цієї збірки в конспекті – першій публікації 1881 р. подана в перекрученому вигляді: «...въ Сборникѣ Матеріяловъ Этнографической Коммиссіи въ изданіи 1874 г.».

***** Фактично зустріч Макарія з Хмельницьким відбулась не на кордоні України з Молдавією, а в Богуславі 22.VI 1654 р.

даючи про облогу Заслава, автор говорить: «тоді я перебіг з усім своїм сімейством»[327]. Доля цих мемуарів досить дивна. Автор відомий за дуже оригінальними джерелами. Уривки його твору з'явились у 1820 р. у різних польських виданнях[328]; більш зв'язно* твір був вміщений у виданнях Моск(овського. – ред.) Общ(ества. – ред.) Истории и Древ(ностей. – ред.) за 1855 р.[329]. Вміщений витяг охоплює 1648 р. // (с. 82) та 1649 р.; переклад зроблений (М. – ред.) Бер(ліним. – ред.)** з венеціанського видання, яке у вигляді фраґменту з'явилось у 1656 р.[330]. Разом із російським перекладом з'явився і французький, зроблений з рукопису, що охоплює події за чотири роки. Рукопис відшукав французький вчений Daniel Levy*** (Даніель Лєві)[331] у місті Тлємцен**** в Алжирі. Цей переклад, як ми вже зазначили, з'явився одночасно з російським, тобто у 1855 р. Переклад з цього видання російською мовою вміщений в неофіційній частині «Киевских Губерн(ских. – ред.) Вѣдомостей»[332], причому окремих відбиток зроблено дуже мало (всього – 15), так що тепер добути цей твір дуже важко. У венеціанському виданні автор названий *Егош'я бен Давид*[333]. Твір має заголовок «Про війну з козаками». Лєві називає автора***** *Яван Мосуля*[334]. Яке ім'я з цих двох точніше, невідомо. Автор, як ми зазначили, сучасник, і тому відомості про час між 1648 – 1652 рр. викладені дуже докладно. Останній факт, тут наведений, – битва під Батогом[335], про яку говориться як про поточну подію******. Автор зображує країну як жертву варварства, від якого цілком невинно страждають євреї. Проте, незважаючи на цю тенденційність та суб'єктивність, замовчування про причини, які породили ворожнечу// (с. 83) проти євреїв, мемуар, завдяки своїй детальності, дуже

---

* У публікації 1881 р.: «...болѣе связно...».

** Редактором атрибутоване ім'я і прізвище цього перекладача.

*** У цій публікації студентського конспекту прізвище Лєві передане лише в латинській абетці.

**** У публікації 1881 р. назва міста, де в 1855 р. надрукував Лєві переклад книги Ганновера – «Тлемьенъ», фактично ж – «Тлємцен».

***** Це – не назва прізвища автора, а назва твору Ганновера – «Явейн Мацуля» – «глибоке багно».

****** У публікації 1881 р.: «...какъ о вещи текущей».

цільний*. Крім подій з 1648 р., про які автор розповідає як очевидець, він подає стислий нарис подій з 1586 р. від часів Сигизмунда III. Тут багато анахронізмів, неточностей, помилок: автор, мабуть, мало цікавився тим всім, поки справа не торкнулась єврейського народу, долю якого він й намагається подати, а про інших говорить, наскільки це служить висвітленню головного завдання. Автор, як ми зазначили, у своїх поглядах є однобічним. На його погляд, євреї – поодинокий культурний народ; решта населення – грубі, жорстокі варвари. Хмельницького автор називає народним ім'ям – *«Хміль»* (цим ім'ям його називає і Павло Алепський, у якого це ім'я пишеться «Іхміль»)[336]. Не зважаючи на свою винятковість**, автор подає досить живі, побутові картини. Такою є, наприклад, розповідь про взяття Тульчина, під час якого було побито 1500 євреїв і багато поляків, у тому числі і князя Четвертинського. Автор, власне кажучи, публіцист***, але іноді проймається поетичними почуттями та змальовує зворушливі картини****.// (с. 84)

З польських мемуарів, що стосуються першої половини XVII ст., нам залишається згадати про двох.

Один з них складений *М'ясковським*[337]. Цей М'ясковський брав участь разом з Адамом Киселем[338] у посольстві до Хмельницького на переговорах про можливий мир. При цьому він вів поденні записи, які становлять собою добре зібрання матеріалу, придатного для характеристики стану справ, особи Хмельніцького і особливо його ставлення до польського уряду.

Записки М'ясковського видані були двічі. Вперше (в 1822 р. – ред.) були вміщені Нємцевичем[339] у збірнику, що мав польський заголовок «Zbiór pamiętników (historycznych o dawnej Polszcze z rękopismów, tudzież dzieł». – ред.)*****.

---

* У публікації 1881 р.: «...весьма цѣлен...».

** У публікації 1881 р: «...исключительность...».

*** У публікації 1881 р.: «Автор, собственно, публицистъ...».

**** У публікації 1881 р.: «...рисуетъ трогательныя картины». Після цього речення в примірнику ЦНБ від руки скорописом зазначено: «Составил І. Линникъ».

***** Відповідний переклад: «Збірка мемуарів».

Вдруге їх було вміщено (в 1848 р. – ред.) у «Памятниках», виданих Київською археографічною комісією у першому томі[340] Свідзиньським[341].

Далі згадаю про один, ще невиданий матеріал, який, однак, буде надрукований протягом поточного року[342]. Я згадую про нього тому, що матеріал дуже цінний, більше за інші підтверджений документами і найбільш обширний*.

Рукопис, в якому зберігся щоденник** *Освенціма*[343], зазнав часткового знищення, проте (тексти за. - ред.) вісім-дев'ять років з нього збереглись. (Рукопис зберігається у зібранні Інституту Оссоліньських[344]).

Автор денника був людиною дуже начитаною, що знала багато мов; при цьому він займав таку посаду, що міг користуватися матеріалом, не доступним для інших. Він був особистим секретарем*** // (с. 85) гетьмана Конєцпольського[345]. Йому були відомі всі найважливіші документи, що стосувались Південно-Західної Русі (України. - ред.), у тому числі секретні: він їх копіював у свій щоденник.

За другу половину XVII ст. збереглось та видано два мемуари: один місцевий, другий – іноземний. Перший написаний Перетятковичем[346], писарем луцьким. Поступово просуваючись по службі в канцелярії, він, нарешті, став займати там важливе місце (посаду. – ред.) віце-регента (помічника правителя канцелярії). Йому протеґував відомий каштелян Беньовський[347]. Користуючись довірою уряду, він брав участь у різноманітних посольствах і, між іншим, у 1659 р. до Виговського для переговорів про статті Гадяцької угоди.

Щоденник його дійшов до нас у вигляді юридичного документа. За свою відданість польському урядові (він навіть перейшов із православ'я на католицизм) Перетяткович на одному із сеймів одержав дворянську (вірніше – шляхетську. – ред.) гідність. Проте він це оскаржував, і на доказ того, що він родовитий**** дворянин, склав звіт про своє життя та політичну діяльність.

---

* У тексті 1881 р.: «пространный».

** У тексті 1881 р.: «дневник».

*** У тексті 1881 р.: «интимным секретарем».

**** У тексті 1881 р.: «потомственный дворянин», тобто «урожоний».

У перекладі російською мовою щоденник Перетятковича вміщений Стрельчевським в «Университетских известиях» в 1873 р.[348]

Якщо відкинути все, що стосується юридичної постановки справи, то щоденник дає точну характеристику Виговського та кола старшини, що оточувала цього гетьмана.

// (с. 86) Другий мемуар належить перу *Патрика Гордона*[349]. Він походив з аристократичного шотландського роду. Члени цієї родини належали до партії Стюартів[350] та, приймаючи постійно участь у міжусобних війнах, збідніли. Тому не дивно, що Патрику довелось заробляти на хліб службою іноземним правителям. Шістнадцятирічним потрапив він до Прусії. Бажаючи надати своєму синові суворе католицьке виховання, батьки віддали його до єзуїтської колегії в Браунзберзі (недалеко від Данціга), де викладання провадилось на відомій Патрику німецькій мові. Після закінчення курсу Патрик Гордон замість того, щоб повернутися на батьківщину, віддав перевагу початку військової кар'єри у шведській армії. Це було якраз у той час, коли Карл шведський[351] запропонував свій проект поділу Польщі. У шведському війську Гордон прослужив біля чотирьох років, при чому постійно потрапляв у полон. Зрештою, він аж ніяк не бентежився такими невдачами: не будучи зв'язаний ні зі Швецією, ні з Польщею міцними путами, Гордон, потрапивши в полону до поляків, переходив на польську службу, а коли його захоплювали шведи, він знову вступав на шведську. У 1660 р. війна закінчилась і для Гордона жодної служби ні у шведів, ні у поляків не передбачалось. Тоді він вступив на службу у Москві до Олексія Михайловича. Там він перебував до кінця свого життя, тобто до 1699 р. Отже, він служив за Олексія Михайловича, Федора Олексійовича та Петра[352]. Помер у чині генерала. Декілька разів командував армією; одного разу брав участь у посольстві// (с. 87) від російського уряду до Лондона.

Після смерті Гордона мемуари дістались його сімейству, яке і вивезло їх на батьківщину. Декілька томів цих мемуарів під час свого перебування* (наприкінці XVIII ст.) в Англії

---

* У публікації 1881 р.: «...въ свою бытность...».

Строганов* закупив у спадкоємців Гордона. Князю Оболенському вже в нинішньому (тобто, XIX ст. – ред.) столітті вдалось зібрати розрізнені томи мемуарів Патрика Гордона. Проте один із семи томів, а саме третій, все ж таки пропав. Шість інших належать Архіву Міністерства закордонних справ у Москві.

Оболенський за допомогою німецького вченого Поссельта і видав щоденник Гордона, але не в англійському тексті і не в російському**, а в німецькому перекладі під заголовком: «Tagebuch des Generals Patrick Gordon»[353] – «Щоденник генерала Патрика Гордона». Цей Tagebuch охоплює весь час від вступу Гордона на росі йську службу аж до його смерті (1660 – 1699 рр.). Автор*** щоденника був людиною освіченою; немає речі****, яка не викликала (в нього. – ред.) інтересу в історичному відношенні і була б йому невідомою та яку він би не вніс до свого щоденника. Для нас цікаві розділи*****, що стосуються історії Західної Русі. Розділ 1660 – 1665 років, який названий самим Гордоном «Справи на Україні******. У дійсності тут зібрані всі відомості про ставлення малоросів (тобто – українців. – ред.) до російського уряду (Діяльність Дорошенка, з одного боку, Многогрішного[354] – з другого). Потім наступає перерва через втрату третього тому щоденника.

У 1677 – 1678 рр. Гордон командував російською дивізією, що стояла в // (с. 88) Севську на кордоні з Україною*******. В цей час відбувались походи Самойловича[355] з метою врятувати Чигирин від турок. Розділ щоденника Гордона, що висвітлює події цього часу********, доповнює праця укладача Синопського. Крім того, у Гордона описаний край та зображені побутові особливості Малоросії (тобто – України. – ред.).

---

* У публікації 1881 р. помилково зазначено: «Стрешневъ».

** У публікації 1881 р.: «...но не въ англійскомъ текстѣ и не въ русскомъ...».

*** У публікації 1881 р.: «составитель».

**** У публікації 1881 р.: «нѣтъ вещи».

***** У публікації 1881 р.: «Для насъ интересны отдѣлы...».

****** У публікації 1881 р.: «дѣла на Украйнѣ».

******* У публікації 1881 р.: «на границѣ съ Украйной».

******** У публікації 1881 р.: «...соотвѣтствующій этому времени...».

До межі* XVII і XVIII ст. відносяться мемуари *Івана Лук'янова*[356], попа-старообрядця. Він дав обітницю – з'їздити до Єрусалиму, яку виконав у 1702 році. Людиною він був неосвіченою, але від природи обдарованою. Тому в його щоденнику помітна спостережливість та живість відтворення. Щоденник має певною мірою суб'єктивний характер: у ньому помітна особлива точка зору, з якої дивився розкольник-старообрядець.

Лук'янов двічі пройшов Малоросією (Україною. – ред.) та подав опис краю, міст і народу. Такою ж мірою не залишались поза його увагою і тогочасні політичні події. А це був саме час правління Мазепи на лівому березі Дніпра. Хоча правий бік, згідно з трактатами між польським і російським урядами, і повинен був залишатись пустелею, все ж таки, незважаючи на це, відбувалась колонізація, і країною керував фастівський полковник Семен Палій[357], Лук'янов і натрапив на цю колонізацію.

Видавці Лук'янового «Путешествия в Святую Землю» зробили помилку[358]. Вони припустили, що нібито Лук'янов подорожував 1710 р. // (с. 89), а тому подають факти десятиріччя після того, як вони насправді відбулись (так, Лук'янов описує Палія, якого у 1710 р. вже не було в живих). Це видання стало вже майже бібліографічною рідкістю.

Що стосується XVIII ст., то існують не лише польські, іноземні, але й малоруські (тобто – українські. – ред.) мемуари, що відносяться до цього століття.

Такий, приміром, щоденник, написаний *Миколою Ханенком*[359]. Ханенко, який служив у генеральній канцелярії, посідав важливу посаду ґенерального хорунжого. Отримав освіту у Київській Академії. У свій щоденник (Діаріуш)[360] він записував все, що його цікавило, що він знав[361]. Денник охоплює період часу за 35 років, починаючи з 1719 року. Рукопис був досліджений покійним Бодянським, проте він не встиг його видати. До цього часу (тобто, 80-х рр. XIX ст. – ред.) видано лише два фраґменти: за 1722 та 1732 рр. Перший уривок, виданий Бодянським в «Чтениях» Московско-

---

* У публікації 1881 р.: «На границѣ...».

го товариства* 1858 р. У тому ж році цей уривок вийшов у світ і окремою брошурою.

Другий уривок виданий 1865 року одним із нащадків автора Михайлом Івановичем Ханенком у «Черниговских епархиальных вѣдомостях»[362].

На підставі цих двох фрагментів лише і можемо // (с. 90) скласти уявлення про значення цього щоденника.

З першого фрагменту ми можемо познайомитись зі справами в гетьманській резиденції за гетьмана Скоропадського. (Він. – ред.) вміщує в собі звіт про всі справи гетьманської канцелярії – вхідні та вихідні (документи. – ред.). Такий матеріал, що складає зміст цього фрагменту, насичений (даними. – ред.) юридичного та побутового інтересу, проте виклад – сухий.

Другий фрагмент цікавий з іншого боку; це – розповідь про подорож автора до Петербургу, його перебування при дворі та високопоставлених особах. При цьому щоденник дає нам повний перелік найважливіших із малоросів (українців. – ред.), що були при дворі, зображує їх відношення до своєї країни, а також їх ставлення до різних високопоставлених осіб.

Сюди ж прилучається польський щоденник *Еразма Отвіновського*[363], що є докладною історією Речі Посполитої наприкінці XVII і в першій чверті XVIII ст. Отвіновський у своєму щоденнику торкається лише тих подій, які відбувались усередині самої Речі Посполитої. Серед них він описує і останній козацький рух 1714 року.

Записки *Якова Марковича*[364] займають важливе місце у ряді записок та мемуарів, авторами яких були малороси (тобто – українці – ред.) Вони охоплюють собою досить значний проміжок ча-// (с. 91)су – 51 рік, починаючи з 1716 року і закінчуючи 1767 роком. Автор записок належав до генеральної старшини; був підскарбієм (щось подібне до повіреного міністерства фінансів) і за своїм становищем належав до видатних особистостей тогочасної малоруської (тобто – української. – ред.) інтелігенції. Батько його Андрій Марко-

---

* Тобто – «Общество Истории и Древностей российских при Московском университете».

вич був лубенським полковником, сестра Андрія була заміжня за гетьманом Скоропадським. Сам же автор, Яків Маркович, був одружений на дочці Павла Полуботка. Таким чином, наш автор міг знати все те, що відноситься до управління краєм. На службі Яків перебував біля 40-ка років. Почав свою кар'єру з чина бунчукового товариша (у перекладі на сучасну (XIX ст. – ред.) посадову термінологію чин цей відповідає урядовцю для особливих доручень при гетьмані).

За старістю свого батька Яків de facto виконував деякий час обов'язки Лубенського полковника, мало того, брав участь у великій кількості різних комісій, які в той час створював російський уряд із різних галузей управління в Малоросії (тобто – Лівобережній Україні, Гетьманщині. – ред.): звідси вірогідним буде припущення, що нашому автору були знайомі всі справи тогочасної гетьманської канцелярії. Яків Маркович взагалі, як автор «Записок», був дуже добре підготовленим до свого заняття, він одержав* освіту в Київській Академії, після закінчення курсу продовжив займатися наукою, вивчив французьку мову і взагалі використовував** декілька європейських лі-// (с. 92)тератур. Отримував газети з-за кордону, і під час своїх подорожей до Петербурґа і Москви купував книги, з яких у майбутньому утворилася ціла бібліотека, причому перевага завжди надавалась книгам філософського змісту. Якщо ж взяти до уваги, що це було у XVIII ст., коли взагалі великого поширення набули філософські твори, то доведеться припустити, що Яків Маркович був нарівні з сучасним йому розвитком європейської цивілізації. Після Марковича залишилась велика бібліотека, залишились також і оригінальні його твори, про що, зрештою, глухо згадує видавець «Записок». Почав же писати Маркович свої «Записки» цілком випадково: після смерті гетьмана Полуботка (тестя Марковича) залишились короткі замітки, доведені до 1725 р. Маркович почав дописувати зошит Полуботка, заносячи до нього, в свою чергу, сучасні

---

* У публікації 1881 р.: «...онъ окончилъ образованіе въ Кіевской Академіи...».

** У публікації 1881 р.: «...и вообще пользовался нѣсколькими европейскими литературами».

йому події. У 1723 р. він повинен був вже запровадити окремі книги, до яких заносив день за днем різні події; кількість книг із часом ставала все більшою і більшою, і вони розростались до величезних фоліантів. У Записках Марковича знаходимо все те, що стосується економічного становища краю; тут вміщена також ґрунтовна характеристика станів та сучасних побутових подробиць.

За змістом записки Марковича можна розглядати таким чином: виділити спочатку політичні події // (с. 93), які автор виписав із газет, при чому у такому випадку він користується також і тими повідомленнями, котрі йому вдалось отримати від знайомих та приятелів; роблячи повідомлення про політичні* події, автор не обмежується одним звітом про них, він зосереджується над фактами, намагається провести свій погляд і взагалі надати нове забарвлення подіям, які описуються.

За характером посад, які займав Маркович, йому іноді доводилося брати участь у походах на Персію. У 1739 р. ми його бачимо у поході проти турок, що закінчився здобуттям Хотина.

Але, крім цих відомостей, у праці Якова Марковича, що нами розглядається, наявний інший рід відомостей, що стосуються звичаїв, вдачі, внутрішнього розвитку тощо. На підставі всіх цих відомостей можна відтворити досить повну картину тодішнього стану Малоросії (Лівобережної України. – ред.). Записки Марковича дають багатий матеріал до політико-економічних досліджень краю. У них важливе місце посідають відомості про стан сільського господарства, торгівлі, промисловості тощо. Автор був великим землевласником**; у сучасних Чернігівській та Полтавській губерніях він володів великими маєтками і, хоч сам не у всіх маєтностях господарював, проте все ж встановив суворий контроль за діяльністю управляючих. До числа зазначених відомостей // (с. 94) відносяться також повідомлення про заробітню*** платню, про ціни на худобу та ін. Наводячи різні господарські розрахунки, він подає часто багатий матеріал

---

* У тексті 1881 р. у цьому слові допущена похибка: замість «политических» написано – «почитаческих».

** У тексті 1881 р. помилково: «землевлевладельцем».

*** У тексті 1881 р.: «о зарабочей плате...».

для статистики. Треба зауважити, що Маркович належав до числа передових сільських господарів свого часу; він відзначає у своїх «Записках» різного роду сільськогосподарські міркування: про скотарство, садівництво, запроваджує у своєму господарстві нововведення, які йому іноді вдаються; так Марковичу вдалося запровадити у своїх маєтностях кращі породи худоби.

У своїх стосунках з селянами Маркович намагався зберігати гуманність і одночасно з цим економічну обачливість. Маркович намагався прив'язати селян до своєї землі добрим до них ставленням та (своєю. – ред.) поміркованістю у вимогах він попереджав їх відхід.

Із Записок ми дізнаємось також про те, що Маркович вів значну торгівлю, проте, оскільки збут на місцевих ринках був дуже мізерний і ціни надзвичайно низькі, наш автор, як розважливий господар, намагався відправляти продукти свого господарства на більш віддалені ринки; так, хліб відправлявся до Азова, стада волів до Москви та Данціга, тютюн та горілка йшли до Персії, Царицина, Астрахані та на Січ. Проводячи торгівлю з віддаленими країнами, Маркович одержував звідти в обмін на свої продукти місцеві товари – з Криму сіль, з Дону рибу, з Персії шовкові тканини. Тому в Записках Марковича // (с. 95) ми можемо знайти чудовий матеріал для характеристики торгівлі.

Переходимо до останньої групи відомостей, які нам дають записки, це – метереологічні спостереження Марковича. Зауважимо, що ці відомості могли б стати в теперішній час (XIX ст. – ред.) дуже важливими, у зв'язку з намаганням сучасних метеорологів відшукати міцну основу цієї галузі природознавства*. Тим більше, що відомості ці зібрані Марковичем за досить тривалий проміжок часу – 51 рік (1716 – 1767). Як відомо, за три роки до своєї смерті Маркович втратив зір і тому змушений був припинити своє улюблене заняття – щоденне записування того, що трапилось.

Записки Якова Марковича видані його внуком Олександром Марковичем у Москві в 1859 р.[365] З передмови видавця видно, що він (тобто видавець. – ред.) не виконав свого

---

* У публікації 1881 р.: «естествовѣденія».

завдання належним чином, виявляється, що видавець викинув (вилучив. – ред.) із записок свого діда все те, що на його погляд не здавалось цікавим, як, наприклад, видавець вчинив таке з метереологічними спостереженнями свого діда. Рукопис «Записок»[366] зберігається (тобто у XIX ст. – ред.) у сімейному архіві Марковичів, і в даний час готується нове, цього разу вже повне їх видання[367]. Усі визначні події за описуваний час зазначені в «Записках» Марковича; безперечно – це кращі з мемуарів за всебічністю поданих відомостей.

// (с. 96) *Записки*[368] *про останні часи існування Запорозької Січі* Леонтія *Коржа*[*369]. Це – власне не записки. Для того, щоб з'ясувати собі їх походження, слід згадати про такий епізод. На початку другої чверті нинішнього століття (тобто, XIX ст. – ред.) єпископом в Одесі був преосвященний Гавриїл[370], людина, безперечно, вчена, що полюблював займатись науковими дослідженнями. Довідавшись про те, що у його єпархії проживає старезний дід Микита[**] Корж, колишній запорожець, преосвященний закликав його до себе з метою виявити подробиці останніх років існуванння Січі[371]. На запропоновані питання старий відповідає, наскільки це йому дозволяє його пам'ять, преосвященний Гавриїл надає козацьким повідомленням від себе літературну обробку. Ось – процес виникнення розглядуваних «Записок». На жаль, треба зазначити, що літературний стиль Гавриїла згладив багато оригінального та самобутнього у повідомленнях старого Коржа, та й, нарешті, сам преосвященний з повідомлень Микити[***] відмічав лише те, що йому подобалось, вносячи таким чином, до записок свій чисто особистий, суб'єктивний елемент[372]. За цими записками відтворюється, проте, досить повна картина побуту Запорозької Січі. Наприкінці вкажемо ще на один дуже дивний вчинок видавця «Записок» М.Коржа[****]: преосвященному Гавриїлу заману-

---

[*] У публікації 1881 р. ім'я Коржа написане помилково «Леонтій», як називався батько Микити. Тому при цій публікації лекційного конспекту редактором ім'я автора цих мемуарів виправлене на «Микиту», що відповідає дійсності.

[**] У тексті публікації 1881 р. помилково проставлено ім'я «Леонтій».

[***] Ім'я Леонтій виправлене на «Микита».

[****] Ініціальна літера «Л»(Леонтій) виправлена на«М»(Микита).

лося чомусь надрукувати Записки всього у 100 примірниках та роздати їх своїм друзям та знайомим, від чого вони стали тепер бібліографічною рідкістю.

// (с. 97) *Записки іноземця барона* (Франсуа. – ред.) *Тотта*[373]. (Тут вони згадуються тому, що повідомляють відомості, сучасні гим, які ми зустрічаємо у записках Коржа). Французький дипломат (граф Етьєн-Франсуа. – ред.) Шуазель користувався послугами* барона Тотта як політичного аґента в відносинах зі Сходом. Виконуючи свою місію, барон поряд із цим займався і складанням спогадів, і ось причина появи його записок. Вони досить об'ємні і видані у Франції (фактично – в Амстердамі. – ред.)

Перший том цих Записок (1768 р.)[374] відноситься до нашої історії. У зазначеному 1768 р., як відомо, вибухла** Барська конфедерація[375], російські війська, перебуваючи на боці короля, звичайно, повинні були розпочати військові дії проти конфедератів, що призвело, в свою чергу, до нової війни, а саме з Туреччиною. Справа у тому, що Шуазель застосовував всі свої дипломатичні здібності, щоб будь-яким шляхом посварити Туреччину з Росією та відвернути таким чином увагу останньої від дій конфедерації. Шуазель сприяв тому, що при найменшій нагоді Туреччина готова була втрутитися в російські справи. Нагода незабаром трапилася: це було спустошення турецького містечка Балти гайдамацькими загонами. Туреччина негайно заявила свою претензію, виправдовування російського уряду не мали успіху: почалась так звана перша турецька війна[376]. Тотт клопотався про прискорення втручання Туреччини, і з цією метою жив при дворі хана. Першим епізодом війни, що розпочалась, був напад орди на сусідні з нею місцевості сучасної (в XIX ст. – ред.) Херсонської губернії, де на той час бу-// (с. 98)ли колонії сербів і так звані слобідські полки (біля міста Єлисаветграда). Історія цього походу і викладена в Записках Тотта. Вони можуть також послужити матеріалами для (історії. – ред.) колонізації краю.

---

* У публікації 1881 р.: «употреблялъ барона Тотта...».

** У публікації 1881 р.: «...вспыхнула барская конфедерація».

Залишається ще згадати групу мемуарів. що належать перу польських мемуаристів. Вони видані (Едвардом. – ред.) Рачиньським[377] під загальним заголовком «Obraz polaków i Polski w XVIII stóleciu»(«Зображення (або образ) поляків і Польщі у XVIII ст.») Рачиньський – познаньський поміщик, що витрачав свої кошти* на видання історичних пам'яток.

У ряді згадуваних мемуарів помітне місце займають *мемуари священика Китовича*[378] у семи томах, видані Рачиньським у 40-х роках (XIX ст. – ред.) у Познані. Хоча Китович говорить переважно про Річ Посполиту, але у нього можна зустріти також і розділи, присвячені побуту Південно-Західного краю (України. – ред.). Його мемуари можна поділити на дві серії, які оповідають про двох останніх польських королів: 1-ша про Августа III[379], 2-га про Станіслава-Августа. У першій серії за браком політичних подій увага мемуариста зосереджується перважно на описі внутрішнього життя. Серія 2-га обіймає собою чотири томи, і в ній ми знаходимо опис вдачі, звичаїв, а також подробиці побуту та управління Південно-Західним краєм. 2-га серія містить в собі перелік подій, що мали місце в правління** Станіслава-Августа...*** Китович належить до числа кращих польських мемуаристів[380], він об'єктивний, детальний і не сухий.

Існує ще ціла група мемуаристів, що займаються описом// (с. 99) подій, пов'язаних з 1768 роком, часом, коли в Малоросії (Україні. – ред.) відбулися великі селянські заворушення, які вибухнули, нарешті, відомою Коліївщиною[381]. Польське дворянство на той час наражалося безперечно на велику небезпеку, враження від епізодів страшенної різні було сильно приголомшуючим. Тому-то багато осіб, які були очевидцями катастрофи, писали потім свої спогади про неї. Ми маємо шість мемуарів[382], що стосуються того часу. Три перші з них були вміщені вперше до видання Рачиньського.

Із цих трьох найбільш обширні мемуари належать *дворянину* (Яну. – ред.) *Ліпоману*[383]. Так, як і автори інших творів, Ліпоман пише також про археологію краю. Проте

---

* У тексті 1881 р.: «состояние».

** У публікації 1881 р.: «...в царствованіе...».

*** У даному місці у тексті публікації 1881 р. проставлені три крапки (...).

він має свого роду недоліки: справа у тому, що він не сучасник описуваних подій, а писав його (твір. – ред.) через 21 рік, і тому-то у його розповіді немає колориту, який би міг надати очевидець. Далі, Ліпоман писав під тиском сучасних йому політичних подій (1789 рік), якими він був дуже* зайнятий; події життя могли надати його розповіді суб'єктивне забарвлення. То був час чотирьохрічного сейму[384]. Вороги реформ наполягали на необхідності російського втручання до справ країни; Росія не могла надати їм швидкої допомоги, так як сама перебувала в скрутному становищі через війни зі шведами та Туреччиною. Прихильники ж реформ намагались, навпаки, не допустити втручання Росії. З цією метою писалось багато політичних брошур та памфлетів. Одним із таких памфлетів і були мемуари Ліпомана. Тому, читаючи його мемуари, тре-// (с. 100)ба мати на увазі, що в них автор є публіцистом, а не неупередженим спостерігачем того, що відбувалося. Так, наприклад, в усіх тодішніх подіях, що порушували спокій країни, Ліпоман вбачає інтригу російського уряду. Взагалі він упереджений і багато даних його мемуарів не витримують критики. Наш автор не хоче знати, що російська влада робила всі зусилля, щоб придушити заворушення у Польщі: це, між іншим, видно із таємного листування Румянцева з Колегією іноземних справ**.

1851 р. Рачиньський видав у одній книзі заразом три мемуари[385]. Ці мемуари повідомляють дані про уманську різню. Другий з них належить *Младановичу*[386]. Младанович почав писати мемуари, поступивши в монахи на 40 – 50-му році життя. У цих мемуарах знайшли відображення особисті спогади автора. Загальна характеристика подій подана тут дуже блідо.

Третій мемуар, виданий у книзі Рачиньського, – анонімний. Цей мемуар був перекладений російською мовою в «Основі» за 1862 р.[387], і вдруге у додатку до книги Скальковського «Наезды гайдамаков на Западную Украйну»[388]. Це – найбільш безбарвний мемуар. Текст – сухий, стиль да-

---

* У публікації 1881 р.: «сильно».

** У тексті 1881 р. після цих слів проставлено три крапки (...) і в дужках зазначено: «Составилъ А.Врублевский».

леко не художній. Не помітно, щоб автор був сучасником подій. Польські бібліографи приписують його складання Тучапському[389]. 1840 р. був виданий дуже цікавий мемуар пані* *Кребс* (Krebs)[390], сестри П.Младановича. Пані Кребс була свідком здобуття // (с. 101) Умані, проте її мемуари мають характер спогадів (при тому чисто особистих), оскільки Кребс розпочала писати свої мемуари на 60-му році життя. Проте дуже важливим є зроблений Кребс вступ до мемуарів, в якому вона подає нам загальний нарис побуту селян, власників**, розповідає про міліції великих приватних власників, наводить характеристики дійових осіб, наприклад Гонти. У Кребс можна зустріти дуже багато важливих подробиць, які лише опосередковано стосуються головних подій (того. – ред.) часу.

Існують ще два мемуари, виданий та невиданий. Виданий – написаний дворянином *Адамом Мощеньським*[391] (у тексті конспекту – Мощинський. – ред.) і надрукований у Познані 1852 р.[392] (у тексті конспекту дата видання помилкова. – 1863 р. – ред.). Описуються події від Августа III до кінця того (тобто – XVIII ст. – ред.) століття. Мощеньський був шамбеляном (камергером) при дворі польського короля. Дружба з Потоцьким[393] примусила Мощеньського поселитись і тривалий час проживати в українських маєтностях Потоцького. В мемуарах[394] є досить жваво написаний розділ*** про події 1768 року, проте, звичайно, автор розглядає (їх. – ред.) зі своєї точки зору. Це видно вже з того, що причиною повстання селян були, на його думку, такі дрібні причини, як суперечки дрібних економічних урядовців. З фактичного боку мемуари дуже багаті. Мощеньський знав багато осіб і повідомляє про них дані.

Невидані мемуари знаходяться у книгосховищі Оссоліньського у Львові, складені якимсь уніатським священиком. Мемуари не підписані[395]. Автор (їх. – ред.) – один із свяще-// (с. 102)ників уманського деканату – сучасник описуваних у

---

*У тексті 1881 р.: «госпожи».

** Можливо, навіть, більш вдало і адекватно – «землевласників», тобто шляхтичів.

*** У публікації 1881 р.: «весьма оживленная глава».

ньому подій, проте повстання селян описується в нього з точки зору, ворожої селянам, з точки зору уніатського священика. Автор – людина партії*, проте він стоїть, як сучасник, ближче всього до фактів. У цьому відношенні особливо важливі його мемуари.

Мемуари Феодосія Бродовича[396], колишнього уніатського священика, який займав помітне місце у консисторії. Мемуари написані в 1789 р. У 60-х роках поточного (XIX ст. – ред.) століття (мемуари – ред.) видані Головацьким[397], потім переклад російською мовою був надрукований Бодянським в «Чтениях (в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете». – ред.)[398]. Оригінал написаний польською і має заголовок «Obraz przemocy»**, тобто – «Картина насильства» (в дійсності, якщо перекласти приблизно справжню назву – «Вигляд (образ) насильства». – ред.)[399]. Мемуари стосуються одного окремого факту історії – однієї уявної змови, що наробила багато тривоги. Справа була ось у чому: у 1789 р. вів свої справи чотирирічний сейм, який намагався створити конституційну монархію в Польщі. З'явилася, зрозуміло, у середовищі дворян опозиція, яка намагалась утримати старий лад. Щоб добитись свого, опозиція уклала конфедерацію (Тарговіцьку) і звернулась за допомогою до іноземних держав, зокрема до Росії. Прихильники реформ і конституційної монархії були дуже цим незадоволені. З'їхавшись до Дубна на контракти, вони обмірковували поточні справи, розмірковували, чи втрутиться російський уряд, чи ні. Висловлений був погляд, що він (уряд. – ред.), хоча, мож-// (с. 103) ливо, і не втрутиться, а втім противники реформ, за допомогою російських агентів можуть викликати все ж таки селянське повстання. Ця думка до того в'їлася у голови прихильників реформ, що вони почали вважати, ніби-то змова вже складається. Панічний жах оволодів ними, і вони вирішили влаштувати щось подібне до суду Лінча над уявними змовниками. Вважаючи для викриття змови недостатніми всі існуючі судові установи, вони утворили особливий надзви-

---

*У публікації 1881 р.: «автор – человек партіи».

** Насправді назва мемуарів мовою оригіналу: «Widok przemocy».

чайний суд із 40 осіб з метою розслідування селянського повстання, що організувалось. Суддям були надані широкі повноваження; на допомогу їм була надана приватними власниками міліція. Доконавши (це. – ред.), всі прихильники реформ поставили суддів у дуже скрутне становище. Треба було відшукати змовників, російських агентів. І ось виникла думка, що, мабуть, такі агенти ховаються серед дрібних продавців-коробейників (варіант терміну – маркетани. – ред.)[400], що ходили по селах і раніше ніколи не викликали жодної підозри. Отже, коробейники – агенти. Далі довідались, що ці коробейники ночують у сільських священиків. І ось вирішили, що через священиків і поширюється серед селян змова. Почали хапати нещасних коробейників і священиків і віддавати їх під суд. При загальному тривожному настрої з'явилась маса доносів, звичайно, фальшивих*. Суд все це став розбирати та засудив багатьох обвинувачених до позбавлення сану, навіть до смертної кари. Потім почались екзекуції по селам. Знаменно, // (с. 104) що ці надзвичайні суди закінчили свої засідання визнанням ними того, що вся справа виникла через тривожний настрій громадської думки. Про факт селянського повстання комісія за чистого сумління нічого не могла сказати. Історія цього уявного повстання[401] і складає зміст мемуарів *Бродовича*.

Мемуари дворянина (шляхтича. – ред.) *Охотського*[402], видані у 1857 р. відомим письменником Крашевським. У мемуарах чудово зображена картина звичаїв, розвиток та моральний рівень дворян другої половини XVIII ст. Охотський, крім свого щоденника, наводить ще щоденник свого батька. Таким чином, ми маємо у цих мемуарах моральне обличчя двох поколінь. Це – сумна картина погрузлого в самодурстві дворянства, що стало самодурним (свавільним. – ред.), внаслідок користування безмежною свободою. Обидва Охотські – люди самі по собі непогані**, вони жили за своїм часом. Наведемо зразки самодурства Охотського-батька. У нього був орендар-єврей, який не зміг у термін (вчасно. – ред.) заплатити оренду. Безжалісний Охотський

---

* У тексті 1881 р.: «ложных».

** У публікації 1881 р.: «не дурные».

зачиняє сім'ю єврея до хліва, а одного з членів сім'ї примушує їсти свиняче м'ясо та хоче насильно охрестити. На щастя, єврей вносить оренду; сім'я звільнена; проте Охотський зауважує в мемуарах, що, поскільки цей єврей* невиправний, для нього, Охотського, знову трапиться нагода виконати своє бажання охрестити єврея[403]. У той час, як Охотський-батько належав до категорії провінційних дворян, син вже більш витончено вихований: він живе у великосвітському товаристві, їздить до столиці; проте його моральне обличчя не краще батьківського. Він експлуатує своїх приятелів і приписує собі це у заслугу. Він принижується та схиляється перед знаттю, і це він схвалює в собі**. Він прагне піднестися і встигає за допомогою зв'язків і невибагливих засобів досягти своєї мети. Нестійкі його моральні принципи, але він вважає їх використання цілком можливим. Поскільки Охотські довший час перебували у Південно-Західному краї (тобто – в Україні. – ред.), то їх мемуари, як зображення (тогочасного. – ред.) дворянства, дуже цікаві. Додамо до того ж, що і стиль мемуарів дуже жвавий і майстерний***.

---

* У публікації 1881 р.: «жид».

** У публікації 1881 р.: «все это онъ одобряетъ себе».

*** Текст лекцій закінчується зазначенням у дужках після слів «стиль мемуаров очень отменный (це слово важко розшифровується – ред.) и мастерской» – у дужках від руки написано в примірнику ЦНБ у Києві (Составил П.Бодянский)[404].

ПРИМІТКИ ТА КОМЕНТАРІ

[1] Конспект лекцій з джерелознавства В.Б.Антоновича склали та підготували до літографування шість студентів історичного відділення історико-філологічного факультету Київського університету, його учні і послідовники: з них два пізніше стали професорами – Дмитро Багалій (1857 – 1932), у майбутньому ректор Харківського університету і академік Всеукраїнської академії наук; Петро Голубовський (1857 – 1907), який продовжив справу свого вчителя у Київському університеті, на жаль, надто рано пішов з життя; про інших знаємо на даному етапі наших дослідів лише імена і роки народження: Яків Ярмохович (1860 р. нар.), Павло Бодянський (1857 р. нар.), Григорій Лінник (1857 р.нар.) і Анатолій Врублєвський (1857 р. нар.)

[2] Термін «Західно-Руська історія» не цілком адекватний наведеному в даному лекційному курсі комплексу джерел, бо він переважно стосується українських земель, частково білоруських і зрідка власне литовських. В умовах царської Росії в XIX – на початку XX ст. заборонялось використання терміну «Україна» і вживання його в державних установах не допускалось (тим більше в навчальних закладах).

[3] «История Руссов или Малой России», перший узагальнюючий твір, присвячений історії України з найдавніших часів до ліквідації Гетьманщини на Лівобережній Україні в 1765 р. і проведення Генерального (Рум'янцевського) опису. Перше видання цього твору здійснене Осипом Бодянським (1808 – 1877), видатним філологом, істориком, археографом у Москві в 1846 р. У 1991 р., тобто більше, ніж через 140 років після першої публікації вийшли у Києві два наступні видання книги – фототипічне під редакцією проф. В.О.Замлинського без вступної статті та коментарів і у перекладі українською мовою (переклад Івана Драча) із вступною статтею В.Шевчука. До цього часу проблема джерел, авторства та ступеню вірогідності інформації залишається актуальним завданням української історіографії. Це особливо важливо не лише для дослідження історіографічних процесів в Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст., але й для з'ясування того величезного впливу, який «Історія Русів» мала не лише на професійну історичну думку, але й на українську і російську літературу у XIX ст. і виникнення ряду історіографічних уявлень і стереотипів стосовно історичних подій та їх інтерпретацій. Про наукову літературу відносно «Історії Русів» див. у примітці 142.

[4] Кониський Григорій (у чернецтві Георгій) (1717 – 1795) – український культурний і церковний діяч, письменник, вчений. Народився у м.Ніжині. Закінчив Київську академію в 1743 р., став викладачем

(у 1744 р.), потім ректором (з 1751 р.) цієї ж академії. У 1755 р. був призначений білоруським єпископом. При публікації в 1846 р. цього твору О.Бодянським було офіційно приписане Конiському авторство – «Сочинение Георгія Конискаго, Архиепископа Бѣлорускаго». Питання про дійсне авторство «Історії Русів» залишається і по цей день остаточно не з'ясованим.

[5] Данилович Ігнатій Миколайович (Daniłowicz Ignacy) (1787 – 1843) – польський, білоруський і український правознавець і історик. На юридичному факультеті Віленського університету здобув науковий ступінь магістра, професор Харківського (1825-1835), Київського (з 1835) і Московського (з 1839 р.) університетів. Данилович був одним з найвидатніших спеціалістів з історії права Великого князівства Литовського, також і визначним джерелознавцем того часу. Він знайшов і опублікував у латинській транскрипції Супрасльський літопис (про цей літопис – примітки 52-54), багато попрацював над підготовкою до видання 1-го Литовського статуту. Найвидатнішою працею Даниловича в галузі історії права та дипломатики було зібрання багаточисленних актів (в кількості 2383), виданих вже після його кончини (Див.: Улащик Н.Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. – М., 1973. – С.59-62).

[6] Skarbiec diplomatów papieżskich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów, posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów / Zebrał i treścią opisał Ignacy Daniłowicz. – Wilno, 1860, 1862. – T.1-2. – «Скарбєц дипльоматув», тобто «Скарбниця актів». Ця назва не була авторською, оскільки особисто Данилович назвав своє зібрання, яке вже було опубліковане після його кончини – «Zbiór dyplomatów do historii Litwy», тобто «Зібрання актів з історії Литви», а заголовок публікації – «Скарбєц...» дав його видавець і автор передмови Ян Сидорович (Див.: Улащик Н.Н. Вказ. праця. С. 59 і наст.).

[7] Бєльовський Август (Bielowski August) (1806 – 1876) – історик, архівіст, археограф, поет, перекладач, директор наукового закладу (бібліотеки) ім.Оссоліньських у Львові, автор ряду теоретичних праць з польської історіографії: «Wstęp krytyczny do dziejów Polski» (Lwów, 1850) – («Критичний вступ до історії Польщі»), «Rzut oka na dotychczasową polską historję» (Warszawa, 1853) – («Погляд на попередню польську історію»). Хоч Бєльовський як археограф став загальновідомим завдяки започаткованій ним у 1864 р. серії «Monumenta Poloniae historica» (тобто – «Пам'ятки з історії Польщі»), проте існує й інша, також важлива його археографічна і едиційна продукція, зокрема, видана за його участю збірка творів коронного канцлера і гетьмана Станіслава Жолкєвського за 1578 – 1620 рр. у Львові в 1861 р.

– «Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza koronnego i hetmana» («Твори С.Жолкевського...») і денник за 1596 – 1620 рр. шляхтича і військового Якуба Пшонки, надрукований у 1878 р. «Pamiętnik Jakuba Przonki» у першому томі започаткованого Бєльовським неперіодичного видання – збірника матеріалів з польської історії під назвою «Бібліотека Оссоліньських» – «Biblioteka Ossolińskich. Zbiór materyałów do historyi polskiej».

[8] Monumenta Poloniae historica – скорочено: MPH, – «Пам'ятки з історії Польщі», багатотомне серійне видання ранньосередньовічних наративних джерел до історії Польщі, серед яких є відомості і про українські землі або факти, що їх стосувались, в основному політичні і культурні. Серія започаткована Августом Бєльовським у Львові у 1864 р., коли вийшов 1-й том. Наступні томи видавались у Львові: т. 2-й – у 1872 р., т. 3-й – у 1878 р., 4-й – у 1884 р., 5-й – у 1888 р., т. 6-й – у Кракові в 1893 р. Участь у виданні па'мяток приймали: при виданні 1-2-го томів А.Бєльовський, 2-го – В.Мацєйовський, Й.Шляхтовський, 3-го – З.Венцлєвський, 4-го – В.Кентшинський і А.Семкович та ін. Після 2-ї Світової війни серія, що одержала порядковий номер 2 MPH, відновилась у Кракові і вийшли томи 1-й (1946) і 2-й цієї серії (1952).

Найбільш важливі пам'ятки, опубліковані в MPH, наступні (в дужках зазначений номер тому): Літопис Лаврентіївський у польському перекладі (1), хроніка князів польських, хроніка Мєжви або Дєжби, хроніки Богухвала і Годислава Паска, хроніка Яна з Чарнкова, рочнік Мєховський, хроніка капітульна краківська, хроніка магістра Вінцентого так званого Кадлубка (2), річник францисканський краківський, річник свєнтокшиський, хроніка польська (3), життя біскупа Станіслава («віта мінор»), життя королеви Ядвіги, хроніка Петра з Дусбурга (4), річник капітули познанської (5), річник малопольський, життя п'яти братів Бруно Кверфуртського. У 2-му томі 2-ї серії надрукована хроніка Галла Аноніма.

[9] Яблоновський Александер (Jabłonowski Aleksander) (1829 – 1913), видатний польський історик, археограф, видавець документальних джерел з історії України XVI – XVII ст. У 1847 – 1849 рр. навчався на історико-філологічному факультеті Київського, а в 1849 – 1852 рр. – Дерптського (Тартуського) університетів. Згодом – на викладацькій роботі у середніх навчальних закладах. Найвидатніша його заслуга – започаткування у Варшаві у 1876 р. серійної публікації під назвою «Źródła dziejowe», тобто «Історичні джерела» (саме у тому році вийшов 1-й том цієї джерельної і джерелознавчої серії) і залучення до цієї археографічної і едиційної діяльності інших дослідників, насамперед іншого видатного польського історика Адольфа Павіньського (1840 – 1896), професора Варшавського університету (див. примітку 10). 23-и томи цієї серії вийшли за життя Александра Яблоновського. Остан-

ній, 24-й – у 1915 р., коли вже Яблоновського не було в живих, їх видавали Ю.Якубовський і Й.Кордіковський. Якщо 1-й том цієї серії включав листи й промови К.Гжимултовського кінця XVI ст., які стосувалися політичної історії Речі Посполитої, то основний комплекс томів цієї серії: 5-й, 6-й, 18-22-й включали дуже важливі документальні джерела до історії України XVI-XVII ст., які археограф почерпнув із документів Метрики Коронної, особливо з люстрацій (офіційних державних переписів) українських воєводств і замків, що перебували у складі Речі Посполитої після Люблінської унії. Виняток складає лише 6-й том цієї серії – «Ревізії Волинських замків першої половини XVI ст. (1545 р.)» (вийшов у Варшаві в 1877 р.), коли ці землі перебували у складі Великого князівства Литовського. У тому ж 1877 р. вийшов і 5-й том – «Люстрації королівщин земель Руських, Волині, Поділля і України у першій половині XVII ст.», томи 19-22-й мали заголовок: «Землі Руські, Волинь і Поділля» (т. 19. Варшава, 1889), а останні (20-й-22-й) – «Землі Руські. Україна» (Варшава, 1889, 1897). Кожний том розпочинався аналітично-статистичними студіями по даній проблематиці, заснованими на автентичній джерельній основі. Це були своєрідні монографії. Згодом ці праці були видані окремою збіркою.

[10] Павіньський Адольф (Pawiński Adolf) (1840 – 1896) – видатний польський історик, археограф, джерелознавець, архівознавець. Навчався у Петербурзькому і Дерптському (Тартуському) університетах, у 1871 – 1896 рр. – професор Варшавського російського університету, очолював архів стародавніх актів у Варшаві. Разом з А.Яблоновським видавав «Źródła dziejowe» на основі документів, що зберігались в книгах Метрики Коронної. Майже всі документи стосувалися правління польського короля Стефана Баторія (1576 – 1586): зокрема т. 3 (Варшава, 1877) – «Баторій під Гданськом. 1576-1577 рр. Листи. Промови», т. 4 (Варшава, 1877) – «Початки правління Ст. Баторія 1575 – 1577 рр. Листи», т. 9 (Варшава, 1881) - «Книги підскарбіньські з часів Стефана Баторія 1576 – 1586 рр.». Крім того, А.Павіньський зібрав значну кількість документальних джерел, так звані «Теки Павіньського». Вони видавались вже піся його кончини, починаючи з 1897 р., коли були надруковані дві перші «Теки», що стосувались XV ст. (Teka 2. Liber quitantiarum regis Casimiri 1484 – 1489). Крім документальних джерел Павіньський збирав і вивчав наративи. У 5-й «Теці» (Варшава, 1900) опубліковані діаріуші (щоденники) сеймів 1581, 1681, 1726 рр.

Як визначний представник варшавської історичної школи, А.Павіньський здійснював нові підходи до джерельної бази досліджень, зокрема до використання статистичних методів, сконцентровував увагу на питаннях соціально-економічних стосунків, історії земських сеймиків, чому присвятив ряд праць: Polska XVI wieku pod względem

geograficzno-statystycznym. – Warszawa, 1883 – 1895. – T.1-5; Sejmiki ziemskie 1572 – 1795. Rządy sejmikowe w Polsce na tle stosunków województw kujawskich. – Warszawa, 1888; Sejmiki ziemskie 1374 – 1505. Początek ich i rozwój aż do ustalenia udziału posłów ziemskich w ustawodawstwie sejmu walnego 1374 – 1505. – Warszawa, 1895.

[11] Даний принцип поділу джерел за змістом (у студентському конспекті – «по содержанию». – ред.) не знайшов адекватної реалізації у запропонованих трьох головних групах поділу, фактично в їх основу покладений принцип територіального походження, причому виділені польські джерела, відокремлені від «іноземних».

[12] Під «туземними» розуміються джерела місцевого походження – давньоруські, «західноруські», тобто білоруські і українські літописи, зокрема козацькі літописи.

[13] Mémoires (фр. слово латинського походження memoria, -ae – пам'ять, здатність запам'ятовування) – літературні (історичні) твори у формі спогадів, записок, денників (щоденників) про минулі події учасниками або очевидцями подій. Серед мемуарів розрізняються твори вітчизняних авторів і записки іноземців, зокрема подорожників. Мемуари складають важливий вид наративних історичних джерел і їх аналіз з метою виявлення ступеня вірогідної інформації потребує застосування особливих методів, зокрема генетичного, зіставлення, встановлення впливів їх на наступну історіографічну традицію.

[14] Зазначена кількість «козацьких літописів» (у термінології В.Б.Антоновича) – понад 20-ти – умовна. Як свідчить лекційний курс з джерелознавства, до цієї категорії літописів зараховані такі: Львівський, літопис Густинського монастиря, літописи Самовидця, Величка, Граб'янки, чотири Чернігівські літописи, «Краткое Описание...» Симоновського, «літопис» Рубана і на межі між літописами і «критичною історією» «Лѣтописное повѣствование» Рігельмана і «Історія Русів». Таким чином, у цьому переліку тринадцять пам'яток.

[15] Карпов Генадій Федорович (1839 – 1890) – російський історик, археограф і джерелознавець, учень С.М.Соловйова, у 1870 – 1871 рр. професор російської історії Харківського університету, наприкінці 70 – 80-х рр. XIX ст. співпрацював у Петербурзькій археографічній комісії як редактор чотирьох томів серійного видання «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», що стосувались політичної історії України середини і другої половини XVII ст., українсько-російських стосунків, а саме: т. 10. Доповнення до 3-го тому (СПб., 1878), т. 14. Доповнення до 3-го тому (СПб., 1889), т. 11. 1672 - 1674 рр. з додатками 1657 р. (СПб., 1879), т. 15. 1658 – 1659 рр. (СПб., 1892). Найбільш важлива джерелознавча праця Г.Карпова: «Критический обзоръ разработки главныхъ русскихъ источниковъ до исторіи Малороссіи относящихся за время: 8-е генваря 1654 – 30-е мая

1672 года». – М., 1870. У цій праці розглянуті головні російські джерела за другу половину XVII ст. стосовно України, аналіз історичних сюжетів в працях М.Маркевича і М.Костомарова, окремий (4-й розділ) присвячений критичному розгляду «Історії Русів». У 5-му розділі цієї монографії розкривається специфіка джерельної архівної бази 5-го та 6-го томів «Актов Южной и Западной России», велика увага надана (і в наступному розділі) інформативним можливостям документів з історії України (в інтерпретації Карпова – Малоросії) у складі архівів Міністерства юстиції і Міністерства закордонних справ Росії, зокрема так званих «Малороссийских дел».

Що стосується українських літописів, то Г.Карпов звертається до них декілька разів у своїх творах, даючи їм певну оцінку. У праці «В защиту Богдана Хмельницкого. Историко-критическое объяснение по поводу сочинения П.А.Кулиша «Отпадение Малороссии от Польши» (надрук.: М.,1890) Г.Карпов відзначив: «...ряд малороссийских исторических повествований, которые прежде называли даже летописями; но это все такие повествования, которые, как источники истории, положительно не заслуживают никакого внимания историка, за исключением одного повествования – это так называемая Летопись Самовидца. Открытие и издание Летописи Самовидца (издана впервые в «Чтениях» нашого Общества в 1846 году) принадлежит г.Кулишу и составляет его действительную ученую славу» (С. 3-4). В іншій роботі цього ж автора – «Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого. Историко-критическое исследование» (М., 1871) вміщене досить велике за обсягом «Примечание № 2. Малороссийские летописцы о начале исторической деятельности Богдана Хмельницкого» (С. 214-258), де дуже докладно розглядаються українські літописи.

[16] Рігельман Олександр Іванович (1720 – 1789) – історик, військовий інженер, автор компілятивного твору «Лѣтописное повѣствование о Малой Россіи и ея народѣ и козакахъ вообще. Собрано и составлено чрезъ труды инженер-генерал-майора и кавалера Александра Ригельмана. 1785 -- 1786 г.», виданого у Москві в 1847 р. Осипом Максимовичем Бодянським у «Чтениях в Обществе истории и древностей Российских», а також виданий окремою книгою (див.: Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст. – К., 1959. – С. 88-89). В 1994 р. київське видавництво «Либідь» в серії «Пам'ятки історичної думки України» здійснило нове перевидання цього твору О.І.Рігельмана під назвою «Літописна оповідь про Малу Росію та його народ і козаків узагалі», упорядкування, вступну частину та передмову виконали два наукових співробітники Інституту історії України НАН України, кандидати історичних наук П.М.Сас і В.О.Щербак.

[17] Симоновський Петро Іванович (1717 – 1809) – історик, закінчив Київську академію, потім навчався у Варшаві, слухав лекції професорів Кенігсберзького, Лейпцігського, Гальського та інших університетів. Його твір – «Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой – Бишенга, французской – Шевалье и рукописей русских чрез бунчукового товарища Петра Симоновского. 1765 года», опублікований О.Бодянським в «Чтениях в Обществе истории и древностей российских». – 1847. – Кн.2. –Материалы отечественные. – С.I-VI, 1-159 і покажчик до цього твору, складений О.Клевановим: 1848. – Кн.8 (год третий). – С.1-17. (Марченко М.І. Вказ. праця. – С. 81-84).

[18] Львівський літопис (1498 – 1649 рр.) – пам'ятка під назвою «Іcписаніе літом от Рождества Христова року... і по нім ідущих» у складі рукописної книги; була складена в першій половині XVII ст. Михайлом Гунашевським і виявлена галицьким істориком і археографом Денисом Івановичем Зубрицьким (1777 – 1862). Літопис був виданий у 3-му томі 3-ї книги за 1839 р. «Русского исторического сборника» (С. 233-267) «Общества истории и древностей российских». Останнє видання здійснив український вчений Олександр Арефіович Бевзо (1901 – 1981) у Києві в 1971 р. в книзі «Львівський літопис і Острозький літописець». На цю ж тему він захистив кандидатську дисертацію.

[19] Єрлич Йоахим (Jerlicz Joachim) (1598 – після 1673) – хроніст, родом із села Колінка під Острогом на Волині, розпочав рицарську службу під булавою Станіслава Жолкєвського. Приймав участь у ряді битв з татарами і турками, був поранений у 1621 р. під Хотином. Під час Хмельниччини втік зі свого маєтку Кучерово на Поліссі і сховався від повстанців у Києво-Печерській лаврі (з 1648 р.). Автор мемуарного твору, який має назву «Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i teraźniejszych czasów, z wieku i życia swego na tym padole świata...», скорочено зветься «Літописець або кройничка...», хоч безперечно цей твір не є літописом. Він був надрукований К.Вл.Вуйціцьким у двох томах у Варшаві в 1855 р., більше не перевидавався.

[20] Підсумки історіографічного і власного досвіду вивчення білорусько-литовських літописних пам'яток відповідно сучасному стану (другої половини XX ст.) досліджень цієї проблематики, зокрема про походження, склад та особливості цієї групи літописів, викладені в працях визначного білоруського історика, джерелознавця, археографа Миколи Миколайовича Улащика (1906 – 1987) в статті «Белорусско-литовское летописание» з серії «По страницам отечественного летописания» в журналі «Вопросы истории» (1984 р., № 12, – С. 53-63) і особливо в останній його фундаментальній монографії, що стала підсумковою працею вченого, – «Введение в изучение белорусско-

литовского летописания» (М.: Наука, 1985). Для авторського розуміння сутності та місця цих літописів в системі вітчизняного літописання і літописознавства істотне значення має положення цього вченого: «Белорусско-литовскими летописями называются летописи, в которых изложена история Великого княжества Литовского и которые написаны на территории этого государства» (С. 3).

Щодо походження та назви розглянутого у конспекті лекцій В.Антоновича літописного твору, то він одержав більш адекватну назву Супрасльський літопис, бо зберігся у Супрасльському монастирі недалеко від Білостока (тепер на території Польської республіки). Цей монастир був заснований на землі відомих білоруських магнатів Ходкевичів. Рукопис був складений за завданням князів Одинцевичів, володіння яких були у Східній Білорусії і Смоленщині, а переписувачем був зазначений у тексті цього збірника Григорій Іванович (Див.: Улащик Н.Н. Введение... – С. 29-45).

[21] І.М.Данилович (про нього відомості зазначені у прим. 5) – перший дослідник білорусько-литовського літописання. Він був спочатку професором Віленського, пізніше Харківського, Московського та Київського університетів. За допомогою Михайла Кириловича Бобровського (1785 - 1848), уніатського каноніка і професора Віленського університету, Данилович у 1823 р. виявив літопис у Супрасльському монастирі. Цей літопис іноді іменували літописом Даниловича за ім'ям його публікатора (вперше був ним виданий польською мовою у 1823 році без зазначення прізвища видавця: Latopisiec litewski na początku XV wieku przez bezimiennego pisarza w ruskim języku ułożony, wyjęty z rękopismu r. 1520, obejmującego dzieje rusko-litewskie, po raz pierwszy dosłownie łacińskiemi literami do druku podany // Dziennik Wileński. – 1823. № 3; 1824. №1-3). Наступно Данилович видав цей літопис окремою книжкою, про що зазначаємо у примітці № 22. Після цього Петербурзькою археографічною комісією комплект білорусько-литовських літописів був виданий у С.Петербурзі в 1907 р. за редакцією Станіслава Людвіка Пташицького (1853 – 1933) і Олексія Олександровича Шахматова під назвою «Западно-русские летописи» як 17-й том «Полного собрания русских летописей». Останнє їх видання здійснене в Москві в 1980 р. за редакцією М.Улащика «Летописи белорусско-литовские» як 35-й том цієї ж серії. Тепер Супрасльський літопис, в якому є чимало відомостей, що стосуються політичних і військових подій в Україні XIV – на початку XVI ст., зберігається в архіві Петербурзького відділення Інституту російської історії РАН.

Зазначений у конспекті лекційного курсу В.Антоновича літопис Попова є іншим текстом і іншою пам'яткою – Слуцький або Уваровський літопис, про що писав М.М.Улащик (Введение... – С. 48-50). Опис цього рукопису зробив російський історик і археограф Олександр

Миколайович Попов (1820 – 1877), який у 1854 р. опублікував перші 76 аркушів літопису під заголовком «Лѣтопись великихъ князей литовскихъ», вміщені в збірнику: «Ученые записки Второго Отделения имп. Академии наук». СПб., 1854, кн.1. – отд.III. – С. 21-27. – Передмова; – С. 27-58 – текст літопису. Оригінал знаходиться у Відділі рукописів Державного історичного музею у Москві (зібрання Уварова).

[22] То була фактично друга публікація І.Даниловичем Слуцького літопису, також у Вільно, у 1827 р. під назвою: «Latopisiec Litwy i Kronika ruska. Z rękopisu słowiańskiego przepisane, wypisami z wremiennika Sofijskiego pomnożone, przypisami i objaśnieniami dla czytelników polskich potrzebami opatrzone... naprzód w Dzienniku Wileńskim roku 1824 częściami ogłaszane, a teraz w jedno zebrane, dokończone i przedrukowane» (Wilno, 1827).

[23] Одинцевичі – білоруські князі, на замовленя яких був переписаний Супрасльський літопис. На початку збірника вміщена генеалогія цього роду, яка є плутана і нечітка. За однією версією родоначальником Одинцевичів був Федір Одинець, жінка якого Аксинья була праправнучкою князя Михайла Чернігівського, за другою – засновником роду був Іван Одинець, який прибув «з Немец» (Полное собрание русских летописей. – Т. 35. – С. 282-283).

[24] Ґедимін (Кедмин, Кгиндимин, Кгендимин, Скиндимин, Гедиминас) (р. нар. невід. – 1341) – великий князь литовський (1316 – 1341).

[25] Ольгерд (Олігірд, Олігрд, Олгрірд, Олгирд, Алкрірд) – великий князь литовський (1345 – 1377), син князя Ґедиміна.

[26] Євнутій (Явнутій, Євнут) – син князя Ґедиміна, князь (1341 – 1345).

[27] Вітовт (Вітаутас) (1350 – 1430), великий князь литовський (1392 – 1430).

[28] Та частина Супрасльського літопису, що має назву «Избрание лѣтописания изложено въкратце», закінчується такими реченнями: «В лѣто 6854 (тобто – 1446 р. – ред.). Князь Дмитреи Юръевич Шемяка изымаша брата своего старъшего, князя великого московъского Василия Васильевича и выимаша ему очи, а самъ сяде на великомъ княжени на Москве» (Полн. собр. русск. летописей. – Т. 35. – С. 61).

[29] Скиргайло (Скригайло, Сергалло, Skirgiełło) – Іван (1354 – 1396), син Ольгерда і другої його дружини Юліяни, рідний брат Ягайла, князь на Троках (Тракаї), після у Києві, користувався підтримкою в Україні, будучи православним і толерантним як політик до українського населення. Конфліктував з Вітовтом, який закликав собі на допомогу німецьких хрестоносців, що вторгнулись у Велике князівство Литовське. Про смерть Скиргайла у Супрасльському літописі зазначено: «И поиде князь великыи Витовтъ к городу Вилни со своими воими, и

отступять город Вильню, и нача добывати Кривого города, пушками бити, и взя город Кривый; тогда же немьци убиша князя Скиригаила Олъгирдовичь». (Полн. собр. русск. летописей. – Т. 35. – С. 65).

[30] В дійсності, у Супрасльському літописі у тому ж розділі «Лѣтописець великых князеи литовъскых» на два аркуші нижче цитованої у попередній примітці версії загибелі Скиргайла подається друга версія, про яку говориться так: «На весну князь великый Витовът иде и възя землю Подолскую. А князю Володимеру Олгирдовичю, тогда бивши в Киеве, и не всхоте покоры учинити и челомь ударити великому князю Витовту. Тои же весны князь велики Витовт поиде взя град Житомир и Вручии, и приѣха к нему князь Волидемѣр. Того жъ лѣта на осен князь виликии Витовт выведе его ис Киева и дасть ему Копыл, а на Киеве посади князя Скиригаила. Сам же князь великыи Витовт поиде на Подольскую землю, а князю Скиригаилу ити ис Киева ко Черкасамъ и ко Звенигороду... Посхотевшю же князю Скиригаилу ехати за Днепро в ловы, тои же прежереченыи Фома нача звати его на пир на митрополичи двор. Князю же Скиригаилу сущю у него на пиру, *азъ же того не свѣмъ, занъ же бѣхъ тогды младъ, но нецеи глаголють* (курсив мій. – ред.), иже бы тот Фома дал князю Скиригаилу зелие травное пити. И с того пиру князь Скиригаило такъ и поѣхалъ за Днепръ къ Милолавичемъ и тамо разболился. Каконъ канона Крещения, в суботу, вха в город во Киевъ боленъ, болевъ 7 днеи, преставися въ среду» (ПСРЛ. – Т. 35. – С. 65).

[31] У Супрасльському літописі читаємо: «Таину таити цареву добро есть, а дела велика господаря поведати добро жъ есть. Хочю вамъ поведати о великомъ князи Александри, зовемемъ Витовъти литовском и руском, иных многих земль господарь» (ПСРЛ. – Т. 35. – С. 58).

[32] Сигизмунд (Зигмунт) Кейстутович, великий князь литовський (1432 – 1440), син Кейстута і Бірути, молодший брат Вітовта, з яким його доля тісно пов'язана.

[33] Биховець Олександр, поміщик Гродненської губернії, голова волковиського межового суду, у маєтку якого Могилевці Слонімського повіту була віднайдена у 30-х роках XIX ст. хроніка, яка отримала назву «Хроніки Биховця» за його ім'ям.

Про Хроніку Биховця існує значна література, починаючи з першої половини XIX ст., насамперед статті Ф.(Т.) Нарбута. О русской летописи в Литве, называемой «Хроника Быховца» (Журнал министерства Народного просвещения (ЖМНП). – 1838. – Т. 19. – С. 109-114), І.Даниловича «О литовских летописях» (ЖМНП. – 1840. – Т.28. – С. 86-95). З новітніх праць – монографії М.М.Улащика «Введение в изучение белорусско-литовского летописания» (М., 1985. – С. 66-74) та «Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода» (М., 1973. – про збірник П.Муханова.

– С. 40-44), а також стаття видатного литовського історика М.Ючаса – «Хроника Быховца» // Летописи и хроники, 1973 г. – М., 1974. – С. 229-231.

[34] Палеографічний аналіз, опис та видання Хроніки Биховця здійснив визначний дослідник старовинної історії литовського народу Теодор Нарбут (Teodor Narbutt) (1784 – 1864). Він – автор дев'ятитомної роботи: Dzieje starożytne narodu litewskiego. – Wilno, 1835 – 1841. – T.1-9. У додатку № III до третього тому цієї праці (Вільно, 1838), що має заголовок: «Wiadomość o kronice rękopisnej Litewskiej, cytowanej w piśmie niniejszym pod nazwiskiem Kronika Bychowca» (S. 578-582), на с. 578 зазначено, що перша відомість про цей рукопис одержана завдяки публікації Іполіта Клімашевського (учителя Віленської гімназії, що першим розшукав хроніку) у 1831 р. фрагмента з неї про вбивство великого князя Сигизмунда Кейстутовича. На прохання Нарбута цей рукопис Биховець надіслав йому в маєток Шаври. Саме Нарбут і дав назву цьому рукопису – «Хроніка Биховця». Шкода, проте, що згодом оригінал було втрачено, що призвело до значних дискусій і сумнівів щодо його автентичності. Нарбут вперше здійснив публікацію рукопису у тому вигляді, який був у книзі «Pomniki do dziejów litewskich».– Wilno, 1846. (тобто – «Пам'ятки історії Литви»).

[35] Наступні видання Хроніки Биховця здійснені у XX ст. У 1907 р. в 17-му томі ПСРЛ (Западно-русские летописи) на с. 473-572 текст за рукописом Биховця опублікував у 1846 р. Нарбут. У зв'язку з відсутністю у цьому рукописі початку тексту його вже тоді археографи реконструювали (методом текстуального доповнення) з Хроніки М.Стрийковського, яка є текстуально аналогічна з Хронікою Биховця. Цікава особливість з огляду археографії цієї публікації, на що вже звернув увагу М.М.Улащик: редактор 17-го тому ПСРЛ допускав неохайність (неуважність), в результаті чого з'явились перекручення (деформації), тоді як у Нарбута ці місця надруковані вірно. У 1966 р. Хроніка Биховця з передмовою і за редакцією М.М.Улащика в перекладі з польської на російську мову була видана у Москві. Останнє видання Хроніки Биховця вміщене в томі 32-му ПСРЛ (М., 1975. – С. 128-173 з відновленим у примітці № 1 початку втраченої частини Хроніки, як і в 1907 р. на основі літопису М.Стрийковського). Редактором був М.М.Улащик, який і склав археографічну передмову для тому.

[36] Познаньська бібліотека Рачиньських є надзвичайно цінним зібранням стародруків, рідких книг і рукописів. Заснував цей важливий національний заклад у 1829 р. за власні кошти визначний польський культурний діяч, збирач рукописних цінностей, рідкісної зброї, Едвард Рачиньський (Edward Raczyński) (1787 – 1845), меценат, невтомний подорожник і плідний археограф, що видав близько 200 томів

різних творів. Серед них – польська мемуарна література, яка стосувалась значною мірою і України: твори А.Радзивіла, Є.Китовича, С.Паска та ін. В 21 томі (що вийшли в Познані) ним була опублікована мемуарна серія під назвою «Obraz Polaków i Polski». Poznań 1840 – 1842, t. 1-21 («Зображення поляків і Польщі»), зокрема 1-3 тт. – зібрання актів до правління Августа III і Станіслава Понятовського, т. 4-6 – твір Вібіцького, т. 7-9 – твір Китовича, т. 11-12 – твори Коллонтая, т. 13 – матеріали до діяльності Лєщинського, т. 14 – денник Тарногродської конфедерації, т. 15 – твір Ліпомано, т. 16 – Костюшко, т. 17-18 – Архів Августа II, т. 19 – Пстроконьський, Записки («памєтнікі»), т. 20-21 – «Портофольйо» Марії Людвікі.

Крім джерельних публікацій минулих століть, Е.Рачиньський і сам спричинявся розширенню сучасної йому джерельної бази, зокрема про краєзнавство України. Так, під час подорожі до Туреччини у 1814 р. Е.Рачиньський прямував через Волинь: Володимир, Луцьк, Острог, Кривин і залишив у виданому ним у Вроцлаві в 1821 р. щоденнику не лише власні описи і спостереження про ці міста і місцевості, але також вмістив надзвичайно цінні гравюри, які «шкіцував» Фурман (Луцьк і Кривин), рисував професор Фогель у Варшаві і «штиховал» Хаммер у Дрездені (Руїни замку в Острозі). Оригінальна назва цього щоденника: Dziennik podróży do Turcyi odbytej w roku MDCCCXIV przez Edwarda Raczyńskiego. – Wrocław, 1821.

[37] Бодянський Осип Максимович (1808 – 1877) – видатний український і російський філолог, славіст, археограф, що зробив дуже важливий внесок у розширення джерельної і історіографічної бази з історії України (видав «Історію Русів»). Закінчив Московський університет у 1834 р., був професором університету, у 1842 – 1868 рр. очолював кафедру історії і літератури слов'янських нарічь. Особливо значна його роль як секретаря Московського товариства старожитностей при Московському університеті (Общество истории и древностей российских – ОИДР) у 1845 – 1848 і 1858 – 1877 рр. Про О.Бодянського варто прочитати у кн.: Кондрашов Н.А. Осип Максимович Бодянский (1808 – 1877). М., 1956; Тодийчук О.В. Украина XVI – XVII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. – К., 1989. У праці М.І.Марченка з української історіографії до середини XIX ст. є багато свідчень про видатну археографічну діяльність О.Бодянського у справі видання наративних джерел з історії України, особливо літописів та історичних компіляцій, а також окремий розділ під заголовком «історичні праці О.М.Бодянського» (Марченко М.І. Українська історіографія (З давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959. – С. 154-162).

[38] О.М.Бодянський під час своєї закордонної подорожі відкрив у Познаньській бібліотеці Рачиньських у одному із збірників літопис (хро-

ніку), яка одержала згодом назву «Рачиньського» або «Познаньська». Як відмітив М.М.Улащик, цей літопис цікавий своєю мовою, народною, розмовною, майже такою, якою написана Хроніка Биховця (Улащик Н.Н. Введение... – С. 54). О.Бодянський повідомив наукову громадськість у 1846 р. про свої пошуки та результати евристики у Познані, дав короткий виклад знайденої ним літописної пам'ятки і опублікував фрагмент з неї: Бодянский О.М. О поисках моих в Познанской публичной библиотеке // Чтения ОИДР. – 1846. – № 1. – С. 7-11.

[39] Повністю Літопис Рачиньського був надрукований двічі: у ПСРЛ у 17-му томі в 1907 р.(Стб. 295-355) і в 35-му томі у 1980 р. (С.145-172). Цей Літопис має заголовок: «Лѣтописец Великого князства Литовъского и Жимоитского».

[40] Муханов Павло Олександрович (1797 – 1872) – історик, археограф, державний діяч, декілька раз перебував у Варшаві, брав участь у придушенні Польського повстання 1831 р. Згодом став опікуном Варшавської шкільної округи, постійно проводив архівні пошуки у Варшавському коронному архіві, зокрема серед книг копій Литовської метрики. В 1869 – 1872 рр. – голова Петербурзької археографічної комісії.

[41] У 1836 р. П.Муханов видав у Москві великий за обсягом документальний джерельний збірник під назвою «Сборник Муханова». У цьому збірнику була опублікована Мухановим одна сторінка відшуканої ним «історії» – про одруження короля Сигизмунда-Августа на Варварі Радзивіл (Барбарі Радзивілувні). Ця подія зафіксована і в Літописці Рачиньського, у зв'язку з чим виникає питання про взаємостосунки і співвідношення цих текстів. Про «Сборник» Муханова і про нього самого є відомості в працях: Ивановский А.Д. Павел Александрович Муханов. – СПб., 1872; Улащик Н.Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии. – С. 40-44.

[42] Аттила (помер в 453 р.), ватажок гунів в 434 – 453 рр. У хроніці Биховця про Аттилу не має звістки, бо початок тексту втрачений, а про нього довідуємось із доповненого тексту до цього літопису з твору М.Стрийковського, де вказано, що «Року Божого 401, повстав Аттила, який зветься Бич Божий...» (ПСРЛ. – Т. 32. – С. 128, прим. «а»), а в «Хронике Литовской и Жмойтской» – «Вывод и початок о Великом князствѣ Литовском и Жмойстком отколь взмоглися и пошли» читаємо: «Другие тежь лѣтописцы о пристю влохов и тыи полночныи стороны повѣдают, же для срогого и окрутнаго войска Аттили, короля венгерского, котрого звано Бичь Божии» (Там же. – С. 16).

[43] Борк (Боркус) – легендарний старший син (з трьох) литовського князя Палемона (Паламона) (інші сини – Кунос і Спера). Ними були засновані міста-фортеці – Юрборк (Борк), Ковно (Кунос) і Спера (Спера). Коли помер Борк, не залишивши потомства, молодший брат його

Спера «на мѣстце его вступил и пановала пануючи много лѣт в Юрборку, также без потомства помер» – читаємо у «Хронике Литовской и Жмойтской» (ПСРЛ. – Т. 32. – С. 16). Подібний і до тексту в Хроніці Биховця (Там же. – С. 129).

[44] Василій I Дмитрович (1371 – 1425), старший син Дмитра Івановича Донського, великий князь Московський з 1389 р., був одружений на доньці великого князя Литовського Вітовта Софії, тобто був його зятем, проте це не припинило міждержавних конфліктів.

[45] Річка Угра вливається в Оку. На цьому місці відбувалось у XV ст. ряд важливих військових подій. Як свідчить Хроніка Биховця, у 1402 р. після вторгнення під Путивль і Тиху Сосну московських якихось людей (у тексті вони названі «мужикі московская»), які пограбували місцеве населення і навіть «погромілі севруков вітольтових», «Вітольт не хотячи того терпеть собравши войска свой і пошол на противку велікого князя московского, мстячи обіди своей, и много пожогы повоевал і поплєніл около рекі Угры у Окі» (ПСРЛ. – Т. 32. – С. 149; при цитуванні з Хроніки Биховця тут і далі нами здійснена транслітерація з латинської графіки на кирилицю).

[46] Особа Андрія Немировича з'являється в Хроніці Биховця після вказаного вище конфлікту між Литвою і Московським князівством. Тут подається така версія щодо переговорів про владнання цього конфлікту: на прохання князя Василія Вітовт прибув для переговорів до річки Угри, «вземши со собою одного пана, іменем Андрея. Ы князь великий московскі, відячи тестя своєго вєлікого князя Вітольта через року, и вземши з собою также одного боярина, ы вбрел на конєх до пол рєкі Угри, ы почав вєлікого князя Вітовта просіти, аби также в рєку вєхал, а з нім віделся. Ы князь вєлікі Вітолт, вбрєлши в рєку з паном Андрєєм, ы привітался зо князєм вєлікім московскім». Після тривалих бесід вони «мєжи собою мір вчинілі і границу зємлям своім по Угру реку положилі... И так для тоє причини того пана Андрєя прозвалі Нєміром, и з того поколєня назван єст рожай пановє Нємировічі». (ПСРЛ. – Т. 32. – С. 149-150).

[47] Казимір IV Ягайлович (Ягєллончик) (1427 – 1492), старший син Владислава Ягайла, великий князь Литовський (1447 – 1492).

[48] Звернувшись до тексту Хроніки Биховця знаходимо цю версію про врятування шляхтичем на прізвище Вол(а) (в Хроніці Литовській і Жмойтській – «ВИЛ». – ПСРЛ. – Т. 32. – С. 88) від загибелі короля Казиміра під час битви в Сілезії з хрестоносцями (подаємо фрагменти у кириличній транскрипції: «...король Казимір... Волу казал за собою конь... водити», під час битви «король в тот час уєхал, а за нім Вол з конем. І прибєжит ко одному болоту, і конь нерезани под королем у гразі западает, а чєховє за королєм гонят. Тогди Вол скінул з себе одеж и розсипал стрєли, і почнет стреляти, і чєховє нє смєлі на ніх

наступіти, а король в тот час чєрєз болото пєрєдобился, і Вол єму валаха поддал, і сам на коні усєдши, і приєхал до Хойніц» (Там же. – С. 161). Про шляхтича на прізвище Вол або Віл далі не говориться, як і про Воловичів, хоча, напевне, ця версія була потрібна для возвеличення цієї фамілії, представники якої в XVI – XVII ст. займали дуже важливі посади в Литві і Польщі

[49] Сигизмунд II Август (1520 – 1572), останній польський король з династії Ягеллонів (1548 – 1572), син короля Сигизмунда Старого, тричі був одружений – перший і третій раз з доньками австрійського імператора Сигизмунда І Єлизаветою і Катериною Австрійськими, а другий шлюб мав з Барбарою Радзивіл.

[50] У конспекті лекцій цей літопис названо Супрасльським не випадково, бо справді цей рукопис, як і вже раніше згаданий (див. примітки 20-22), також знаходився у Супрасльському монастирі (з 1544 р.) і його перший видавець (М.А.Оболенський) назвав його Супрасльським літописом. У новітньому його виданні його названо (безперечно теж умовно) Волинським коротким літописом (ПСРЛ. – Т. 35. – С. 10, 118-127), його опис і характеристику, крім того, вміщено в зазначеній праці М.М.Улащика «Введение...». – С. 52-54.

[51] Оболенський Михайло Андрійович (1805 – 1873), князь, історик-архівіст, археограф, у 1840 – 1873 рр. – директор Московського архіву Міністерства закордонних справ. Розшукавши у Супрасльському монастирі рукопис літопису, М.А.Оболенський опублікував його у Москві під заголовком: «Супрасльская рукопись, содержавшая Новгородскую и Киевскую сокращенные летописи/ Изд. М.А.Оболенским». М., 1836. Незабаром, в 1840 р. в Журнале Министерства Народного Просвещения №11 в статті «О литовских летописях» І.Данилович розглянув цей літопис на с. 106-110 (§ 9. Летописи, изданные по Супрасльской рукописи князем М.А.Оболенским). Данилович відзначав, що «рукопись, с которой напечатаны эти памятники, в 1543 году, была собственностью Супрасльского Базилиянского монастыря в Белостокской области» (С. 107). І.Данилович оцінив цей літопис, відмітивши, що «особенно важны сведения или приписки, касажщиеся Литвы и Волыни, начиная с 1491 (С. 139) до 1514 года. Правдивость этой Летописи не подлежит никакому сомнѣнию: годы, мѣсяцы и числа, даже позднѣйших событий, строго соблюдены» (С. 110). При першій публікації літопис був названий М.Оболенським – «Киевской сокращенной лѣтописью». Як зазначив М.М.Улащик, «очевидно, назва «Волынская краткая» підходить до цього літопису більше,оскільки її оригінальна частина цілком присвячена Волині, що складала на той час частину Великого князівства Литовського» (Н.Н.Улащик. Введение... – С. 53). Додамо, що і ця назва є цілком умовна і гіпотетична. Зберігається цей літопис у Москві в Російському державному архіві

стародавніх актів (російською – РГАДА) у фонді 181, опис 1-й, частина 1-ша, справа 21/26.

[52] На аркушах 1-39 розміщений текст загальноруського літопису під назвою: «Початок Руской земли, како приидоша словяне племяни Афетова и сели на Руской земли по рекам, то есть летописец Киевскии и всее Руское земли и Полское и Литовании», а закінчується літопис описом розгрому Москви Тохтамишем (1382 р.)

[53] Скорочення з Київського літопису, друковане у 35-му томі ПСРЛ (М., 1980), починається словами «Начало рускых князей рускаго княженья» (С.118). Київський літопис – Київський великокнязівський літописний звід, складений у Видубицькому монастирі в 1200 р. на похвалу великому князеві Рюрику Ростиславовичу (сину Ростислава Мстиславовича – Смоленської гілки Мономаховичів, князь вишгородський, овруцький, новгородський, чернігівський, багато разів займав київський стіл, зокрема в 1173, 1176, 1180 – 1181, 1194 – 1201, 1203 – 1204, 1205 – 1206, 1207 і 1207 – 1210). Київський літопис представляє собою зведення, впорядковане з різних південноруських літописів, які були складені у Києві, Чернігові, Переяславі, Галицько-Волинській землі. Київський літопис був джерелом Іпатіївського літописного зводу. Публікація: ПСРЛ. – СПб., 1908. – Т. 2. Існує також нове перевидання (М., 1962).

[54] М.М.Улащик пропонує поділ основного тексту літопису на три частини. Перша починається заголовком «Начало... князей...», закінчується на аркуші 67 повідомленням про одруження великого князя Олександра на княжні Олені Іванівні. Друга частина (арк. 67 зв. – 71 зв.) стосується майже виключно Волині, зокрема боротьби з татарами в 1495 – 1515 рр. У кінці цієї частини – повідомлення провзяття у 1514 р. військами великого князя Московського Смоленська. Остання частина (арк. 72-74-зв.), написана окремим почерком, повністю присвячена діяльності князя Костянтина Острозького (помер в 1530 р.) На 74-зв. аркуші запис про відвідання великим князем Сигизмундом II Августом (Жикгимунтом Августом) Супрасльського монастиря (див.: ПСРЛ. Т. 35. – С. 10 і текст літопису; Улащик Н.Н. Введение... – С 53).

[55] Воскресенський літопис – загальноруський літописний звід XVI ст., названий за назвою Воскресенського Новоєрусалимського монастиря. В його основі Московський загальноруський (узагальнюючий) літописний звід в редакції 1526 і Тихонівська редакція Ростовського зводу 1489 – 1503 рр.

[56] Острозький Костянтин Іванович (народ. приблизно року 1460, помер 1530, похований в Успенському соборі Києво-Печерської Лаври, де було споруджено мармуровий надгробок, який було зруйновано у вересні 1941 р. під час знищення собору агентами НКВС) – брацлавський і вінницький намісник (1497 – 1500, 1507 – 1518, 1518 –

1530), луцький староста, маршалок Волинської землі (1507 – 1522), віленський каштелян (1511 – 1522), Троцький воєвода (1522 – 1530), гетьман Великого князівства Литовського (1497 – 1500, 1507 – 1530). Література про К.І.Острозького досить значна, серед них фундаментальна праця польського історика Юзефа Вольффа (помер в 1900 р.): Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku. –Warszawa, 1895. Бібліографія праць про цього князя: Polski słownik biograficzny. – W., 1980. T. 25. – S. 321; Максимович М.А. Письма о князьях Острожских графине А.Д.Блудовой // Собр. соч. – К., 1866. – Отд.1. – С. 3-6 та ін.; Власьев Г. Происхождение князей Острожских // Зап. имп. генеал. общ. – 1906. – Т. 2. – С. 349-350; Митрополит Іларіон (Огієнко І.). Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. Історична монографія. – Вінніпег, 1958. – С. 35-41; Ульяновський В.І. Відоме і невідоме з біографії та діяльності кн. К.І.Острозького // Матеріали І-ІІІ науково-краєзнавчих конференцій «Острiг на порозі 900-річчя». – (Сокаль), 1992. – С. 61-69; Він же. До біографії князя К.І.Острозького // Середньовічна Україна: Зб. наук. праць.– К., 1994. – Вип.1. – С. 46-61; Войтович Л.В. Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів. – К., 1992. – Табл. 91-92. – С. 91-92; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XVI до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 90-91 та ін.

Дійсно, Костянтин Іванович Острозький виявив великий полководницький талант. Найвищим гетьманом литовським був призначений після перемоги над татарами навесні 1497 р. Після поразки 1500 р. в битві з московськими військами на Ведрощі К.І.Острозький з іншими панами литовськими потрапив до московського полону, заслaний у кайданах до Вологди, потім змушений був присягнути на вірність московському князю і потому втік із московського полону у Литву. Знаменно, що цей факт у Короткому Волинському літописі, як і битва на Ведрощі, навіть не згадується. Натомість описуються військові події вже після повернення К.І.Острозького з полону (це сталось у 1507 р.). При описі московсько-литовської війни 1515 р. в літописі декілька раз прославляється Костянтин Острозький. Зокрема, зазначено, що король Сигизмунд, прибувши на річку Березину, «отправил и послал своего великого воеводу и славного и великоумного гетмана князя Константина Ивановича Острозского, пана Виленского, старосту луцкого и браславльского и иных, маршалка Волынское земли, с некоторыми велможами, князи и паны-радами своими...». Про нього ж говориться, що він помолився чудотворцю Миколі «яко богобоязнивый муж и справца военный, тот славный великый гетман» (ПСРЛ. – Т. 35. – С. 125). Звернення-панегірик князю Острозькому має таку форму: «О великыи вдатныи витязи литовскии, уподобилися есте своим мужством храбрым макидоняном, справою и

наукою князя Константина Ивановича, втораго Антиоха, гетмана войска македоньского. И так своего человечьства смѣлость вказал, яко храбрыи рыцерь и вѣрныи слуга своего господаря..., а гетману... вдатному князю Констянтину Ивановичу Острозскому дай боже здоровье и щастье вперед лѣпшее как нынѣ; побил силу великую московскую, абы так побивал рать татарскую, проливаючи кров их бусурманскую» (Там же. – С. 126, 127).

[57] Битва під Оршею (місто на Дніпрі у східній Білорусі) відбулася в дійсності 8 вересня 1514 р. (про це місто читаємо у літописі: «и како преиде до реки Днепра под Оршою градом каменым и виде,яко бысть не борзо преходим путь водныи...»). Описуючи битву, літописець виділяє особисту мужність князя Острозького: «И так своего человечьства смѣлость вказал, яко храбрыи рыцерь и верный слуга своего с тыми великомногоможными вои литовскими, нащадячи сами себе...» (ПСРЛ. – Т. 35. – С. 126).

[58] У літописі читаємо: «...дѣло и храбрость мужества доброго и смѣлого человека годно всим объявляти, абы напотом иншии тому вчили и смѣлость мѣли *как же и в нынешнее врѣмя случися нам видѣти того доброго и храброго воина, пореклом стратилата князя Костянтина Ивановича Острозского*, навышшего гетмана Литовского» (Там же. – С. 125) (підкреслено нами. – ред.). У студентському конспекті ця цитата передана адекватно, крім пропущених не зазначених трьома крапками слів: «пореклом стратилата», а також «навышшего гетмана литовского».

[59] Починається Густинський літопис словами, які можуть вважатись своєрідним заголовком: «Кройника, котрая начинается от потопу первого мира, и столпотворения, и раздѣленія язык и разсѣяния по всей вселеннѣй, и о разных народах, также и о початку славенского российского народу, и егда сѣде Кіев, и како крести благовѣрный князь Володымер Рускую землю, и о великом княженіи кіевском, и о греческих царѣх. Списася сія кройника в Малой России, в монастирю святой живоначальной Троици общежителном Густынском Прилуцком, за благословеніем превелебного от богу его милости господина отца Авксеентія Іоакимовича, игумена тоей же святой обители, року 1670, мѣсяца августа 2 дня».

[60] Як досить аргументовано встановив А.Єршов у статті «Коли і хто написав Густинський літопис?» (ЗНТШ. – Т. 100. – Ч. II. – 1930. – С. 205-211), Густинський літопис був створений між 1623 і 1627 рр., а його автором міг бути видатний український культурний діяч, письменник-полеміст, автор знаменитої «Палінодії» (1621) Захарія Копистенський. Відсилаємо читачів до таких праць: Иконников В.С. Опыт русской историографии. К., 1908. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 1522; Мыцык Ю.А. Украинские летописи XVII века. Днепропетровск: ДГУ, 1978. – С.12-

16; Ковальский Н.П., Мыцык Ю.А. Украинские летописи // Вопросы истории. 1985. № 10. – С. 84-85. Густинський літопис, за класифікацією Ю.А.Мицика, належить до історичних творів узагальнюючого характеру, так як і Київський Синопсис, «Хроніка» або «Кройніка» Феодосія Софоновича», «Обширный Синопсис русский» Пантелеймона Кохановського (Мыцык Ю.А. Украинские летописи... – С. 12-27).

[61] Оригінал пам'ятки не відшуканий, проте відомі і виявлені Ю.А.Мициком ще 4 списки і редакції літопису, зокрема у ЦДІА Росії (у Петербурзі). Ф. 834, оп. 3, спр. 4053; оп. 4, спр. 583; БАН РАН. ВР. 24; ВР РНБ (колишня Державна публічна бібіліотека ім. Салтикова-Щедріна) у Петербурзі. № F. XVII.14.4..35; 16.2.5. Деякі з них відомі були ще у 70-х рр. редактору даного лекційного курсу. У ЦНБ НАН України Ю.А.Мицик виявив два рукописи ВР 314/541 С, 315/687 С. Остання редакція створена «дьяком» Києво-Печерської лаври Олексієм Германовичем, викликає інтерес завдяки деяким його власним доповненням (див.: Мыцык Ю.А. Украинские летописи... Примітки: № 1 до 1-ої глави. – С. 77; Ковальский Н.П., Мыцык Ю.А. Украинские летописи. – С. 84, примітка №19).

[62] Лосицький Михайло Павлович був ієромонахом Густинського прилуцького монастиря.

[63] Густинський літопис надрукований на с. 233-373 у 2-му томі ПСРЛ в С.Петербурзі. як додаток до публікації «Ипатьевская летопись». Більше не видавався.

[64] Длугош Ян (1415 – 1480), історик, хроніст, закінчив Краківську Академію, вихователь синів Казиміра Ягеллончика.

[65] Кромер Марцін (Мартин) (1512 – 1589), польський хроніст, ксьондз, вармінський єпископ.

[66] «О началѣ козаков».

[67] «О переменѣнию нового календаря».

[68] «О унѣи, како почася в Руской земли».

[69] Баркулабівський літопис був написаний у місцевості Баркулабове, недалеко від м. Старого Бихова, тепер Могильовської області республіки Білорусь. Як вважав М.М.Улащик, цей літопис був створений не пізніше 30-х рр. XVII ст. (Улащик Н.Н. Введение... – С. 79). До революції літопис був виданий сім разів. Вперше його з великими купюрами опублікував український історик і письменник Пантелеймон Олександрович Куліш (1819 – 1897) під назвою «Баркулабовская летопись (1563 – 1608)» у книзі: Кулиш П.А. Материалы для истории воссоединения Руси. М., 1877. Т. 1. – С. 45-89. Другий раз видатний київський історик, учень В.Б.Антоновича Митрофан Вікторович Довнар-Запольський (1867 – 1934) у 1908 р. в «Университетских известиях» (№ 12. Прибавления. – С. 1-38) і окремою книгою: Довнар-Запольский М.В. Баркулабовская летопись. – К., 1908. Як зазначив

М.М.Улащик, були видання і в Білорусі, в неофіційній частині «Могилевских губернских ведомостей» (1899), а також тричі за ініціативою Є.Р.Романова (Улащик Н.Н. Введение... – С. 80).

У 1962 р. літопис був опублікований повністю дослідником О.М.Мальцевим (Мальцев А.Н. Баркулабовская летопись//Археографический ежегодник за 1960 год. М., 1962; предисловие, С. 291-294 і текст літопису С. 295-320. Останнє видання – у 32-му томі ПСРЛ у 1975 р. на с. 174-192 (видання під редакцією М.М.Улащика).

[70] Хмільницький літопис надрукований у Києві в 1878 р. Орестом Івановичем Левицьким (1848 – 1922), визначним українським істориком, археографом, учнем В.Б.Антоновича, після революції – академіком Всеукраїнської Академії наук, у новому виданні літопису Самовидця: «Летопись Самовидца по новооткрытым спискам».

[71] Львівський літопис (1498 – 1649) має оригінальний заголовок: «Іспісаніє літом от Рождества Христова року... і по нім ідущих». Про цей літопис найбільш ґрунтовне дослідження виконане українським істориком Олександром Ареф'євичем Бевзо – «Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження» (з публікаціями пам'яток. – ред.) – два видання 1970 – 1971 рр. У 1961 р. цей автор захистив кандидатську дисертацію «Львовская летопись и Острожский летописец». – К., 1961. Дисертація була виконана під керівництвом тоді кандидата історичних наук, доцента А.З.Барабоя. Про Львівський літопис див.: Иконников В.С. Опыт русской историографии.– К., 1908. – Т.2. Кн.2. – С. 1530-1531; Войцицкий К.Вл. О русской летописи с 1498 – 1649 гг. // ЖМНП. – Ч. 18. – С. 1-22; Грушевский М.С. О так называемой Львовской летописи (1498 – 1648) и о предполагаемом авторе // Известия АН СССР. – Серия VII. – Отд. общ. наук. – 1931. – № 5. – С. 569-588: Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст. – К., 1959. – С. 51-52; Мыцык Ю.А. Украинские летописи XVII века. – Днепропетровск, 1978. – С. 46-51.

[72] Денис Іванович Зубрицький (1777 – 1862), визначний український історик, археограф, автор праць з історії Львова, початку кириличного друкарства у Львові, допоміжних історичних дисциплін. Під час збирання джерел до історії Львова у архіві Львівського Успенського (Ставропігійського) братства на початку 30-х рр. XIX ст. знайшов рукописну книгу, складену у першій половині XVII ст. колишнім студентом Замойської академії Михайлом Гунашевським. Дослідники і видавці тексту літопису, який вміщено у цьому збірнику – «Іспісаніє...», дали йому назву – «Львівський літопис», яка утвердилась за ним і по нині.

[73] «Общество истории и древностей российских» було засноване при Московському університеті в 1804 р. і проіснувало до 1929 р.

Воно відіграло надзвичайно істотну роль у розвитку історичної науки і розширенні джерельної бази з історії Росії, України і Білорусі головним чином доби середньовіччя і перших сторічь нового часу (до кінця XVIII ст.). Докладніше про цю діяльність ОИДР див.: Тодийчук О.В. Украина XVI – XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. – К., 1989.

[74] Погодін Михайло Петрович (1800 – 1875), видатний російський історик, письменник, публіцист, представник офіційно-монархічного напрямку, професор Московського університету, зробив внесок у діяльність ОИДР, наприкінці свого життя у квітні 1875 р. був обраний головою цього вченого товариства, мав контакти з П.Кулішем, сприяв публікації джерел з історії України, зокрема літопису Самовидця. Копія Львівського літопису була переслана Д.Зубрицьким до Москви М.Погодіну, який її й опублікував під своєю редакцією. За своє життя М.Погодін зібрав значну колекцію старовинних рукописів, що стосуються історії Росії і України. Вона зберігається як «Древнехранилище» історика Погодіна в Державній публічній бібліотеці у Петербурзі.

[75] Львовская русская летопись//Русский исторический сборник, издаваемый обществом истории и древностей россиiских. – 1839. – Т. 3. – Кн. 3. – С. 233-267.

[76] Петрушевич Антін (Антоній) Степанович (1821 – 1913) – історик, філолог, етнограф. Після закінчення теологічного факультету Львівського університету канонік Петрушевич з 1847 р. плідно і наполегливо проводив архівну джерельну евристику в бібліотеках Львова, Перемишля, Відня, Праги, а також по галицьких і буковинських селах. Досліджував актові джерела до історії Львівського Успенського братства і джерела про кириличне друкарство (діяльність і творчість Ф.Скорини, І.Федорова (Федоровича) у Львові в XVI ст.). Основна його праця – «Сводная галицко-русская летопись» у 6-ти частинах, що обіймала час з 1600 по 1800 рік (Львів, 1874 - 1897). Здійснював А.Петрушевич і археографічну діяльність: у «Дополнениях...» до галицько-руського літопису А.Петрушевич в 1891 р. опублікував Межигірський літопис (див. примітку 81) поряд з іншими матеріалами збірки Кощаківського. Петрушевич був обраний членом Петербурзької і Краківської Академій наук, Московського археологічного інституту, почесним доктором історії Київського університету. Про основну працю А.С.Петрушевича «Сводная Галицко-русская летопись» за окремі великі цикли історії XIV – XVIII ст. можна зокрема прочитати в праці В.С.Иконникова «Опыт русской историографии». – Т. 2. – Кн. 2. – С. 1540-1541.

[77] Львовская летопись // Науковый сборник (Галицко-Русской матицы) на 1866 г. – Львів, 1867. – С. 255-294.

[78] «Того ж року (1621)я-м ся учити почал в Межибожу у дяка Дмитра Щирецького. Того ж року отець мой умер. Я з школи заніс в дом хоробу горячку, і всі хоріли вдому» (Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець... – С. 105).

[79] Меджибіж, Межибіж, тепер селище міського типу Летичівського району Хмельницької області. Розташоване при впадінні ріки Бужок до Південного Бугу. Стародавнє поселення на Побужжі. Перша згадка в джерелі (Іпатіївському літописі) в 1146 р. В містечку збереглась фортеця XIV – XVI ст.

[80] Козацько-селянське повстання 1630 р. очолював Тарас Федорович (Трясило). Події розгортались в Середньому Подніпров'ї. Головна битва сталася під Переяславом, де 22 травня було розгромлено війська С.Конєцпольського повсталими козаками. У Львівському літописі зазначено: «1630. Гетьман Конецьпольський ходил за Дніпр козаков зносити. Людий много стратил і сам ледве ся виніс, але предця гармати їм зоставил і познал, що ся козаки!» (Бевзо О.А. Цит. праця. – С. 105).

[81] Межигірський Спасо-Преображенський монастир – один з старовинних українських монастирів. Заснований грецькими ченцями поблизу Києва наприкінці X ст. Монастир був тісно зв'язаний з Запорозькою Січчю: його монахи відбували церковні відправи на Січі, старі козаки часто вступали ченцями у цей монастир. Козаки передавали в спадщину своє рухоме і нерухоме майно. У цьому монастирі на початку XVIII ст. був складений невеликий літопис, що охоплює події 1608 – 1700 рр. і увійшов до відомого збірника Іллі Кощаківського, який був «уставником» Межигірського монастиря. Літопис був опублікований В.Б.Антоновичем у 1888 р. у «Сборнике летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси» (С. 95-99). Про цей літопис див.: Мыцык Ю.А. Украинские летописи... – С. 60-63.

[82] (1630 р.) «На третій день тії ж німці єрданський под києвським монастирем пошарпали і до Межигорського монастиря хтіли штурмовати, леч ся чернці постерегли, забіжали тому. Що ж, розумієте, в яком ми страху були, же юж в козацькім монастиру, на котрий вшисткі зубами скреготали! І певне, гди би ся їм ведлуг замислов їх повело, вшисткой би ся русі було достало, але тамтому місцу на горі так ся трагедія точила» (Бевзо О.А. Львівський літопис... – С. 109).

[83] «При пану гетьману отцов було честніших п'ять». Як зазначає О.А.Бевзо, – «це одне з найтрудніших для читання місць рукопису. У виданнях РИС і НС це слово передано фразою «от наших», у виданні (тобто: Южнорусские летописи/ Под ред. О.И.Левицкого, издание Киевской комиссии для разбора древних актов, без титульного аркушу, б.м.вид. – ред.) – «і наших», але, очевидно, і те і друге читання неправильні. В рукопису цілком ясно написано «чеснѣших» (Бевзо О.А. Львів

ський літопис... С. 110 і примітка підсторінкова (підрядкова) – «б»).

[84] Мова йде, можливо, про гетьмана Тимофія Орендаренка, який був двічі обраний на цю високу посаду, був гетьманом у 1630 – 1631 і 1633 – 1634 рр. Вперше це відбулось після заключення Переяславської угоди козаків із польськими комісарами, безпосередньо з С.Конєцпольським. У 1634 р. цілий корпус у 20000 козаків під проводом гетьмана Тимофія Орендаренка прийшов під Смоленськ на поміч королівській армії, що мало вирішальне значення при заключенні Поляновського миру 1634 р., за яким за Річчю Посполитою закріплювались володіння Смоленщиною і Сіверщиною (див.: Дорошенко Д. Нарис історії України. – Мюнхен; Київ, 1991. – Т.1. – С.219, 223).

[85] Ласький Ольбрихт, або Альбрихт (Łaski Olbracht) (1533 – 1597), брав участь у багатьох військових операціях, авантюрист. Народився в сім'ї Іероніма Ярослава Ласького і жив у родинному замку в Кежмарку в Угорщині. Допоміг князю острова Самос Якову Гераклідy в 1561 р. здобути трон господара Молдавії. Мав постійні конфлікти з Костянтином Костянтиновичем, князем Острозьким, бо став другим чоловіком Беати Костелецької (у 1564 р.), вдови князя Іллі Острозького, що на злість і всупереч К.К.Острозькому записала всю нерухомість – острозькі володіння – цьому авантюристу. У книгах Литовської метрики існує величезна кількість судових справ, в яких фігурує прізвище О.Ласького (більш докладно про це в книгах: Przeździecki Al. Jagiellonki Polskie XVI w.: t. 2. Przygody księżnej Halszki Ostrogskiej. – Kraków, 1868; t. 5. Beata z Kościeleckich, księżna Ostrogska. – Kraków, 1878; Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. S. 353-357; Kraushar A. Olbracht Łaski, wojewoda Sieradzki. Wizerunek historyczny na tle dziejów Polski XVI wieku. – Warszawa; Kraków, 1882. – T. 1-2.

[86] Стадницький Станіслав (Stadnicki Stanisław) (пом. 1610 р.), польський магнат, прозваний Ланцутським чортом (Diabeł Łańcucki), авантюрист, мав резиденцію в Ланцуті, де був каштеляном; один із проводирів так званого рокошу Зебжидовського. На сторінках Львівського літопису зафіксовані розбійницькі вчинки С.Стадницького, зокрема: «1605. Стадницький ліський (тобто, володар міста Ліcько на р. Сян. – ред.) старосту перемиського забил», «1607. Гербурт із Стадницьким войну точили...», «1608. Знову Опалінський із Стадницьким о пса войну точил...» (Бевзо О.А. Львівський літопис... – С. 102, 103).

[87] Гербурт Ян Щенсни (Herburt Jan Szczęsny), представник шляхетського роду німецького походження (пом. 1616 р.), приймав участь у декількох політичних авантюрах, рокоші (рокош – польський термін – заколот) Зебжидовського, після поразки заколотників під Красним Ставом ув'язнений, потім отримав прощення від короля і зайнявся літературною діяльністю, видав твори Орихівського (Ожеховського),

Длугоша, заохочував єпископа перемишльського Михайла Копистенського до опору Берестейській унії і засновував православні церкви на території своїх володінь. Таким чином, це була неординарна і неоднозначна особистість.

[88] У тексті Львівського літопису, виданого О.А.Бевзо, це речення передане таким чином: «1604. Цар до Москви ішол» (йдеться про Лжедмитрія І. – ред.) (Бевзо О.А. Львівський літопис... – С. 102; примітка 33, с.145).

[89] Мова йде про козацько-селянське повстання під проводом Тараса Федоровича Трясила (див. прим. 80).

[90] Летопись Густынского монастыря // Чтения в обществе истории и древностей российских, год III. – 1848. – Кн.8. – Материалы отечественные. – С. I-VI, 1-76. Назва літопису: «Лѣтописец о первом зачатии и создании св. обители монастыря Густыскаго... в лѣто бытія 1600». Загальну характеристику цьому літопису дав В.С.Іконников (Опыт русской историографии. – К., 1908. – Т.2. – Кн. 2. – С. 1535), докладно цей літопис було розглянуто Ю.А.Мициком («Украинские летописи XVII века». – С. 66-68).

[91] Феофан (Теофан), єрусалимський патріарх, двічі проїздив через Україну – у 1618 р. на шляху до Москви, де він у 1619 р. висвятив нового московського патріарха Філарета, батька царя Михайла Федоровича Романова, і при поверненні у 1620 р. Як припускав М.С.Грушевський (Історія України-Руси. – К.; Львів, 1909. – Т. 7. – С. 432), козацьке посольство в Москві порозумілось із патріархом єрусалимським щодо висвячення ним православних ієрархів в Україні. Феофан (Теофан) в дійсності відіграв істотну роль у відновленні православної ієрархії в Україні і Білорусії, про що енергійно і наполегливо клопотався гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.

[92] Патріарх Феофан (Теофан) протягом жовтня 1620 – січня 1621р. висвятив сім вищих православних ієрархів, а саме: Ісаію Копинського – перемишльським єпископом, Іова Борецького – київським і галицьким митрополитом, Мелетія Смотрицького – полоцьким архієпископом, Єзекіїля Курцевича – володимирським і берестейським єпископом, Ісакія Борисковича – луцьким і острозьким єпископом, Паісія Іполитовича – холмським і белзьким єпископом, грецького страгонського єпископа Авраамія – єпископом туровським і пінським. Крім літопису Густинського монастиря, який є головним джерелом про ці події, про перебування Феофана (Теофана) в Україні та висвячення ним православних ієрархів зазначено було у творі видатного представника української історіографії XVII ст. Феодосія Софоновича (рік нар. невідомий – 1677), ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві, колишнього ректора Києво-Могилянської колегії, – «Кройніці о землі Полской» (1673 р.) (Софонович Ф. Хроніка

з літописців стародавніх / Підг. до друку, передмова, коментарі Ю.А.Мицика, В.М.Кравченка.– К.: Наук.думка, 1992. – С. 225, 250. Докладніше про обставини перебування патріарха Феофана в Україні і відновлення православної ієрархії, ролі Конашевича-Сагайдачного як репрезентатора інтересів українського козацтва і широких верств українського народу у цій справі, складній ситуації, при якій відбувались дані події, розповідається, зокрема, у працях: Голубев С.Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К., 1883. – С. 301-303; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К.; Львів, 1909. – Т. 7. Козацькі часи – до р. 1625. – С. 425-437, 586-588; Орловський П. Участие запорожских козаков в восстановлении (иерусалимским патриархом Феофаном) православной южно-русской иерархии в 1620 г. // Киевская старина. – 1905. – Т. 91. – С. 133-141; рецензія на цю статтю Івана Крип'якевича в «Записках Наукового товариства ім. Шевченка» (ЗНТШ). – 1907. – Т. 78. – Кн. 4. – С. 216-218.

[93] Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти. Доведена продолжателями до 1734 года // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете. Год II. – 1846. – Кн.1. – Материалы отечественные. – С. I-II, 1-72; Кн. 2. – С. 73-152; Окреме видання. – М., 1846. – 152 с.

Про літопис Самовидця див.: Иконников В.С. Опыт русской историографии. – Т.2. – Кн. 2. – С. 1561-1569; Марченко М.І. Вказ. праця. – С. 43-51; Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII ст. (Досліди над Літописом Самовидця). – Х., 1930; Він же. До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського) // Записки Ніжинського Інституту народної освіти.– Ніжин, 1926. – Кн. 5; Модзалевський В. Перший військовий підскарбій (1663 – 1669) Роман Ракушка (нарис його життя та діяльності) // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К., 1919. – С. 18-52; Романовський В. Хто був «Самовидець»? (Присвячується В.Л.Модзалевському) // Україна. – 1925. – Кн. 5. – С. 60-73; Оглоблін О. До питання про автора Літопису Самовидця // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К., 1926. – Кн. 7-8. – С. 181-196; Андрусяк М. До питання про авторство Літопису Самовидця // ЗНТШ. – 1928. – Т. 149. – С. 189-191; Дзира Я. Вступ // Літопис Самовидця / Вид. підгот. Я.І.Дзира. – К.: Наук.думка, 1971. – С. 9-42.

[94] Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: «Хмельницкой», «Краткого описания Малороссии» и «Собрания исторического» (З передм. О.Левицького). – К., 1878.

[95] Левицкий О.И. Опыт исследования о Летописи Самовидца // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам... – С. 1-7.

[96] Повна назва Літопису Величка: «Сказаніє о воинѣ козацкой з полякамі чрезъ Зѣновія Богдана Хмельніцкого гетмана Войскъ Запорожскіхъ восмі лѣтехъ точівшойся а до дванадцати лѣтъ у поляковъ з іншіми панствамі провлекшойся якою онъ Хмелніцкіи прі всесілной помощи Б(о)жествен(н)ой з козаками и татармі от тяжкаго іга лядского вібілся и под вісокодєржавноє пресвѣтлѣйшаго м(о)н(а)рхі россійскаго Алєксія Міхаиловіча Владѣніє доброволнѣ поддался От авторовъ нѣмецкого Самуила Пуфендорфія, козацкого Самуила Зоркі и полского Самуйла Твардовского воину тую в книзѣ своей Война Домова назва вѣршомъ полскім опісавшаго. Нінѣ же вкратце стілемъ гісторічнімъ и нарѣчіемъ малороссійскімъ справленное и напісанноє тщанієм Самойла Величка канцелярістъ негдіс(ь) войска запорожского въ сєлѣ Жуках оуезду полтавскаго року 1720».

[97] Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке / Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска запорожского, 1720. Издана Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1848. – Т. 1; К., 1851. – Т. 2; К., 1855. – Т. 3; К., 1864. – Т. 4.

Перший том видано вдруге: Самійла Величка сказаніє о войнѣ козацкой з поляками. У Києві. З друкарні Української Академії наук, 1926 (Пам'ятки українського письменства. Видає Археографічна комісія Української Академії наук,т.1). В обох виданнях цей літопис опублікований мовою оригіналу. У 1991 р. вийшло третє видання, але не як археографічна публікація, а у формі перекладу на сучасну українську мову, здійсненому сучасним письменником В.О.Шевчуком: Величко Самійло. Літопис / Переклав з книжної української мови Валерій Шевчук. – К., 1991. – Т. 1-2.

Літописові Самійла Васильовича Величка (1670 – близько 1728) присвячена чимала наукова література, серед якої виділяються: Иконников В.С. Опыт... Т. 2. – Кн. 2. – С. 1584-1597; Житецкий П. Очерк литературной истории малороссийского наречия в XVII – XVIII вв. – К., 1894. – С. 116-136; Карпов Г. Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого. – С. 240-258; Багалій Д. Нарис української історіографії. – К., 1925. – Вип. 2. – С. 83-84; Петрикевич В. Літопись С.Величка а «Wojna domowa» С.Твардовського. Порівняльна студія. – Тернопіль, 1910; Клепацький П. Літопис Величка // Записки Полтавського Інституту народної освіти. – 1925. – Т. 2. – С. 37-76; Марченко М.І. Українська історіографія. – С.72-79; Дзира Я. Летопись С.Величко и творчество Т.Шевченко: Автореф. дис. ... канд. филол.наук. – К., 1963; Він же. Самійло Величко та його літопис (До 300-річчя від дня народження літописця) // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1971. – Вип. 4. – С. 198-223; Грушевский М.С. Об

украинской историографии XVIII века. Несколько соображений // Известия АН СССР. VII серия. Отделение общественных наук. – Л., 1934. – № 3. – С. 221-222; Дзира Я.І. Українські літописи XVI–XVIII ст. в радянській історіографії // Історичні джерела та їх використання. – К., 1968. – Вип. 3. – С. 177-189; Ковальский Н.П., Мыцык Ю.А. Украинские летописи (рубрика: По страницам отечественного летописания) // Вопр. истории. – 1985. – № 10. – С. 91-92.

[98] in folio – ін фоліо (від лат.-«в аркуш») – формат видання або рукопису в половину паперового аркушу, який отримується фальцівкою в один згин. Такий формат був поширений в добу Відродження, у перші два століття нового часу.

[99] Про історика і збирача рукописів М.П.Погодіна прим. 74.

[100] Список Погодіна зберігається в Російській Національній бібліотеці (колишній Державній публічній бібліотеці ім.М.Салтикова-Щедріна) в колекції Погодіна № 202. Погодін придбав рукопис від відомого збирача раритетів Лаптєва. Під час друкування літопису був знайдений пізніший список в бібліотеці М.Й.Судієнка, придбаний останнім від нащадків Г.А.Полетики (Иконников В.С. Вказ. праця. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 1586).

[101] Автограф повністю не зберігся, у першому томі бракує початку, кінця першої, другої, третьої, четвертої і п'ятої частин, тобто середини 1649 – 1652 рр. Літопис доведений до 1700 р., хоч у переліку подій згадуються і пізніші роки (1723), а в останньому, третьому томі події 1700 – 1720 рр. Можна припустити, що наступні частини твору про події початку XVIII ст. загублені (див.: Иконников В.С. Вказ. праця. – Т.2. – Кн. 2. – С. 1586; Марченко М.І. Вказ. праця. – С. 72-73).

[102] Кочубей Василь Леонтійович (1640-1708), генеральний суддя. Разом з І. Іскрою подали Петру І письмове обвинувачення проти І.Мазепи. Після катувань страчені під Борщагівкою за вироком гетьманського суду.

[103] На титульному аркуші у заголовку С.Величко зазначив, що він – «канцелярістъ негдісь войска запорожского», в ряді місць літопису Величко відзначає, що він був на цій посаді (Т. 1. – С 20; Т. 2. – С. 8).

[104] Ось слова С.Величка у передмові до його «Космографії» (в українському перекладі): «...я зволив наказати отрокам, що при мені вчаться письму, для тієї потреби переписати все з рукопису. Молю тебе (читача. – ред.) не гніватися на мене за численні в ній пропуски і помилки: одні з них узято й переписано готові з книги першої, а другі вчинені... *лінивими й несправними моїми переписувальниками* (підкреслено мною. – ред.)», які «уникаючи за ті свої в писанні помилки достойної кари, заховалися від неї брехнею й неправдивою коректурою, легко мене в тій мірі, незрячого, одуривши» (Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 1. – С. 303).

[105] Сагайдачний Петро Кононович (Конашевич-Сагайдачний) (р. нар. невід. – 20.IV.1622) – видатний політичний, військовий і громадський діяч України, гетьман реєстрового козацтва.

[106] Титлевський (Титловський) Матвій (Tytlewski Maciej) – польський дипломат і хроніст. Описав битви між польським і турецьким військами під Цецорою (1620) і Хотином із вирішальною роллю українських козаків (1621) у латиномовному творі, виданому в 1622 р. в Неаполі «Розповідь про битви між поляками і турками 1620 – 1621 рр.». На українську мову не перекладена. Користувались цим твором С.Величко і С.Лукомський.

[107] С.Величко на початку свого твору мотивує звернення до трьох Самійлів лінощами «лѣнивыхъ давнихъ писарей», які залишили без опису «славніе и великіе дѣла своихъ воевождовъ» (Величко С. Летопись... – Т. 1. – С. 4), а тому доводилось йому користуватись такими творами як літописні записки, «реєстрики» (Там же. – Т. 2. – С. 8-9).

[108] Твардовський Самійло (Twardowski Samuel ze Skrzypny) (прибл. 1600 – 1660), польський поет і сатирик, автор поеми «Wojna domowa z Kozaki y Tatary, Moskwą, potym Szwedami y z Węgry, przez lat dwanaście tocząca się dotąd. Na czteri podzielona xięgi. Oyczystą muzą od... W Krakowie, 1660; Twardowski Samuel. Wojna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwą, potym Szwedami i z Węgry... za panowania Nayjaśniejszego Jana Kazimierza króla Polskiego tocząca się. Na cztery podzielona xięgi oyczystą Muzą od Samuela z Skrzypny Twardowskiego. Opus posthumun. – Calissi, 1681.

Про С.Твардовського та його твір «Война домова» («Громадянська війна») пише В.С.Іконников у розділі про літопис Величка фундаментальної праці «Опыт русской историографии». – Т. 2. – Кн. 2. – С. 1583-1584.

[109] Пуфендорф (або Пуффендорф) Самуїл (1632 – 1694) – німецький юрист та історик, професор німецьких і шведських університетів, офіційний історіограф шведського королівства і бранденбурзьких курфюрстів. Автор декількох книг з юриспруденції та історії Швеції зокрема «De rebus suedicis» (Utrecht, 1676) та про часи Карла X Густава, що був на шведському престолі в 1654 – 1660 рр. – «De rebus a Carolo Gustavo gestis» (Нюрнберг, 1696. – 2 томи). В останніх чимало відомостей з історії Польщі і України часів Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. С.Величко, як він згадує у своєму літописі, користувався зробленим на російську мову і видрукуваним за наказом Петра I перекладом: Введеніе в гісторію європейскую через Самуила Пуфендорфія на нѣмецком языцѣ сложенное ... черезъ Іоанна Фрідріха Кремера, на латінскія преложенное. Нынѣ же повелѣніемъ велыкого государя... Петра Первого... на россійскій с латінского преведенное. – СПб., 1718.

Про використання твору Пуфендорфа Величко пише, що він вважав за потрібне взяти «витяг з історії німецького автора Самуїла Пуфендорфія, який окреслив тут, хоч і коротенько, ту ж війну Хмельницького». Висловлюючи свій критичний погляд на цей твір: «в цій Пуфендорфієвій історії не все так описане, як діялося насправді», разом із цим відмічає, що «однак є тут і правдиві речі: автор вияснює лядську неправду й козацьку невинність...» (Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. І. – С. 36).

[110] Про С.Зорку С.Величко у свому літописі пише під заголовком: «Про діаріуш Хмельницького, який писав при ньому Самуїл Зорка», що «на той час, коли Хмельницький прибув з Чигирина до Січі, були на Коші два дуже добрі писарі. Обоє вони були в справі писарській мастаки, володіли досконало слов'янською і польською мовами. Один з них був старійший – Стефан Браславський, а другий молодший – Самуїл Зорка з Волині... Отой Зорка протягом усієї козацько-польської війни лишався за писаря й секретаря при Хмельницькому, про всі розмови і учинки достоменно знав і все це просторо й досконало описав у своєму діаріуші. Цей діаріуш зберігався у мого товариша Сильвестра Биховця, військового канцеляриста. Його батько, Іван Биховець... переписав собі діаріуш діянь Хмельницького. Звідтіля і я (взявши діаріуш у згаданого його сина, мого товариша) вибрав і понотував найпотрібніше і найважливіше з військових дій Хмельницького і виклав та зобразив це власною працею у цій своїй книзі» (Величко С. Літопис. – К., 1991. – С. 60-61). Що стосується особи Зорки, то про нього є відомості лише у Величка, і дослідники поділяються на дві групи відносно Зорки: одні визнають його реальне існування (С.Соловйов, М.Костомаров, М.Максимович, В.Антонович, О.Лазаревський, О.Левицький, К.Заклинський, В.Петрисевич, В.Липинський, Д.Багалій, П.Клепацький), інші – Г.Карпов, М.Грушевський, І.Крип'якевич, І.Франко, В.Іконников – скептично ставились до Зорки та вірогідності його «свідчень». Найбільш глибоко і аргументовано показав діаріуш Зорки як неіснуючий автентичний текст і як вимисел Величка авторитетний український історик 20 – 40-х рр. XX ст. Микола Неонович Петровський (1894 – 1951) у статті: «Псевдо-діяріуш Самійла Зорки» // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Т. 17. – С. 161-204.

[111] Тассо Торквато (1544 – 1595) – видатний італійський поет, всесвітню і невмирущу славу якому надало написання і видання (в 1580 – 1581 рр.) його епічної поеми «Визволений Єрусалим».

[112] Києво-Могилянська Колегія утворена в 1632 р. митрополитом Київським і Галицьким Петром Могилою (1596 – 1647) шляхом злиття (об'єднання) школи Києво-Печерської Лаври і Київської братської школи, одержала у 1701 р. статус академії, проіснувала до 1817 р. На

її території в 1819 р. була відкрита Духовна семінарія, яка у 1819 р. реорганізована в Духовну Академію, ліквідовану більшовицьким режимом в 1920 р. Києво-Могилянська Академія сприяла формуванню кадрів із вищою гуманітарною і природничою освітою європейського рівня для слов'янських країн, в тому числі і Росії (бібліографія сучасної літератури про Києво-Могилянську Академію вміщена у спеціальне число видання Українського дослідницького інституту Гарвардського університету в США – Harvard Ukrainian Studies. Special issue. The Kiev Mohyla Academy. Commemorating the 350th Anniversary of its Founding (1632). – Cambridge, Massachusetts, 1985. – V.VII. – № 1/2. June, 1984. – P. 223-250. Її значення для розвитку культури й освіти в Європі, а не лише України, виняткове. У Київській Академії навчались визначні культурні, державні і військові діячі, серед яких автори мемуарів і діаріушів Яків Марковичі Микола Ханенко, а також автори історичних творів, що увійшли в українську історіографію як літописи, Самійло Величко і Григорій Грабянка та чимало інших. Після вимушеної 175-річної перерви у 1992 р. в незалежній Україні Києво-Могилянська Академія відновила свою діяльність як Національний Університет «Києво-Могилянська Академія».

Попередником Києво-Могилянської Академії був перший вищий навчальний заклад у східних слов'ян, а не тільки України – Острозька слов'яно-грецько-латинська Академія, яка називалась у джерелах іноді Школою або Колегіумом. Вона проіснувала менше ста років (перша згадка про неї датується 1578 р. – вказівка у передмові в Острозькій Азбуці або Букварі 1578 р., остання – в 1636 р.). Вихованцями її були П.Конашевич-Сагайдачний, М.Смотрицький та ін. Ректорами її були Г.Смотрицький, К.Лукаріс, С.Флячич та ін. Указом Президента України 12 квітня 1994 р. після 360-ти років було відновлено Острозький Вищий Колегіум Національного Університету «Києво-Могилянська Академія».

[113] Оригінальний заголовок Літопису Грабянки – «Дѣйствія презѣльной и от начала поляков кровавшой небывалой брани Богдана Хмельныцкого. гетмана Запорожского зъ поляки, за найяснѣйшихъ королей полских Владислава, потомъ Казѣмира, въ року 1648 отправоватися начатой и за лѣт десять по смерти Хмельницкаго неоконченной з розныхъ лѣтописцовъ и из діаріуша, на той войнѣ писанного, въ градѣ Гадячу трудом Гр. Грабянки собранная и самобитныхъ старожиловъ свидѣтельстви утвержденная. Року 1710.»

Існує цікавий і близький до цього літопису твір під назвою: «Синопсис истории казаков, в котором о проименовании и началѣ козаков, о их нравах и обыкновениях, пищи, оружии их с ляхами и турками, татарами и волохами, где есть о Боткѣ Хмелницком» (на 46 аркушах). Цей рукопис зберігається у відділі рукописів Державної бібліотеки

Росії (колишньої бібліотеки ім. В.І.Леніна) у Москві (ф. 256. – № 338).

Останнім часом здійснений докладний опис одного із списків літопису Г.Грабянки з колекції Чернігівського історичного музею: Коваленко О.Б. Список літопису Г.Грабянки із зібрання Чернігівського історичного музею // Чернігівська старовина: Зб. наук. праць, присвячених 1300-річчю Чернігова. – Чернігів, 1992. – С. 96-100.

Про літопис Грабянки докладніше: Максимович М.А. Известие о летописи Григория Грабянки, изданной в 1854 г. Киевской Временной комиссией // Собр. соч. – К., 1876. – Т. 1. – С. 217-230; Иконников В.С. Вказ. праця. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 1572-1584; Марченко М.І. Вказ. праця. – С.67-72; Ковальский Н.П., Мыцык Ю.А. Украинские летописи... – С. 90-91 та ін.

[114] Грабянка Григорій Іванович (рік нар. невід. – 1738) – політичний, державний діяч Гетьманщини, автор історико-літературного твору «Дѣйствія...», яке традиційно називається «літописом». Початково його прізвище було «Гребенка» або «Гребінка», а після призначення на посаду полковника став «Грабянкою» (Максимович М.А. Известие о летописи Грабянки... – С. 217; Иконников В.С. Вказ. праця. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 1572-1573. – прим. 4). Навчався у Києво-Могилянській колегії (Академії), володів декількома мовами, учасник Азовських походів 1695 – 1696 рр. і Північної війни. На військовій службі з 1686 р., спочатку був гадяцьким сотником, полковим осавулом, з 1717 р. – гадяцьким полковим суддею. Брав участь у депутації представників козацької старшини на чолі з наказним гетьманом П.Полуботком до царя з Коломацькими чолобитними у 1723 р. про скасування Малоросійської колегії, про відміну поборів, виконанням царатом Статей Богдана Хмельницького та ін., за що разом з іншою старшиною був ув'язнений у Петропавлівську фортецю і звільнений після смерті Петра І у лютому 1725 р. У 1730 р. став гадяцьким полковником.

[115] Мініх Бурхард Христофор (1683 – 1767), російський військовий і державний діяч німецького походження, генерал-фельдмаршал з 1730 р., під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. командував російськими військами в Криму і Бесарабії. Про ці події написав у своїй книзі-мемуарах під назвою «Нарис, що дає уявлення про спосіб правління в Російській імперії», видрукуваний російською мовою у збірнику: Безвременье и временщики: Воспоминания об эпохе дворцовых переворотов (1720-е – 1760-е годы). – Л., 1991. – С. 54-56).

Свої військові успіхи Мініх дуже перебільшив, як і результати цієї війни, що була невдалою для російської сторони.

[116] Про основні події російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр., ролі в них запорізьких козаків коротко повідомив Олександр Рігельман у творі «Лѣтописное повѣствование о Малой Россіи и ея народѣ и козакахъ вообще» (О.І.Рігельман. Літописна оповідь про Малу Ро-

сію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – С. 650-652). Про козаків він писав, що під час походів «запорожцы отменную усердность и отважную храбрость, как сухопутно, так и на воде своею лодною флотилиею, оказали...» (Там же. – С. 652). Досить докладний опис цієї війни вміщено в «Истории Руссов» (М., 1846. – С. 239-242), де близький сучасник цих подій показав самодурство бездарного Мініха, який всіляко очорнював українців, «гнал их при всех случаях без милосердия и очернил своевольными, упрямыми и для России неусердными людьми (С. 241), а Д.М.Бантиш-Каменський в «Истории Малой России» (за текстом репринтного видання 1993 р.) з використанням не лише наративів, але й документів фонду «Малороссийские дела» Московського Архіву колегії іноземних справ (в Російському державному архіві давніх актів в Москві) подав об'єктивну картину подій цієї війни та участі в ній «малоросійських козаків» і «запорожців» (Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. – С. 446-448).

[117] Оригінальні назви цих «повістей» або розділів такі (за публікацією 1854 р.): «О началѣ проименования козаковъ и откуду наречении, отъ коего племени и рода купно же и о древнѣйшихъ ихъ дѣйствіяхъ сокращеннѣ» (С. 3), «В началѣ сказаніе како Малая Россія подпаде лядскому игу» (С. 17), «Сказаніе о различнихъ бранехъ і оружіі козацком і о пищі іхъ» (С. 18) та ін.

[118] Хозари – напівкочові племена, що належали до тюрків, проживали в VI – X ст. між Каспійським і Азовським морями, державою їх був Хозарський каганат, який розпався в X ст. після походу Святослава Ігоровича. У літописі Грабянки сформульована хозарська теорія походження українських козаків.

[119] Перше видання літопису Грабянки без зазначення його прізвища здійснив Ф.Д.Туманський під назвою «Лѣтописецъ Малыя Россіи» в 1793 р. в журналі «Русский магазин» (Ч. 2,3) – названий тоді літописцем Туманського. Це – на думку Іконникова, друга редакція, вторинна, що характеризується зміною висловів на російські форми і пропуском більшої частини віршів (Иконников В.С. Опыт... – Т. 2. – Кн. 2. – С. 15-76).

Друге видання літопису у його первісній редакції мовою оригіналу – староукраїнською з елементами тодішньої канцелярської надруковане Київською археографічною комісією за шістьма списками у 1854 р. під назвою «Дѣйствія презѣльной...брани... Року 1710» (умовно називається – «Летопись Григория Грабянки»).

У 1992 р. Товариство «Знання» України здійснило видання цього твору під назвою «Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки». Переклад на сучасну українську мову виконаний Романом Іванченком за виданням 1854 р. Переклад цей іноді деформує зміст і

сутність термінів-понять (наприклад, в оригіналі «проименования» перекладене неадекватно «переіменування». С. 15 у вид. 1992 р.).

[120] Оригінальна назва – «Лѣтописецъ въ русскихъ и полскихъ що ся сторонахъ дѣяло и якого року» (в публікації М.Білозерського) або в публікації О.М.Лазаревського – «Лѣтописецъ, що ся въ рускихъ и полскихъ сторонахъ дѣяло и якого року». Хронологічні рамки першої публікації-списку літопису 1587 – 1750, а другої 1587 – 1725. Характеристика Чернігівського літопису: Иконников В.С. Вказ. праця. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 1569-1572; Лазаревский А. Черниговская летопись по новому списку (1587 – 1725) // Киевская старина. – Т. 29. – 1890. – Апр. – Приложения. – С. 70-73; Марченко М.І. Вказ. праця. – С. 80; Возняк М.С. Історія української літератури. – Львів,1924. – Т. 3. – С. 379; Литвиненко М.А. Джерела історії України XVIII ст. – Х.: Вид-во Харківського університету, 1970. – С. 181-185.

[121] Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. – К., 1856. – Т.1. – 164 с.

[122] Черниговская летопись – «Лѣтописецъ въ рускихъ и полскихъ що ся сторонахъ дѣяло и якого року» // Южнорусские летописи... – С. 11-14. Видання О.М.Лазаревським цього літопису було здійснене за більш досконалим рукописом (список із збірки Персидського): Черниговская летопись по новому списку (1587 – 1725) // Киевская старина. – 1890. – Т. 29. – Апрель. – Приложения. – С. 74-80; Май. – Приложения. – С. 81-96; Июнь. – Приложения. – С. 97-104, «Коломацкие челобитные» (знайдені в паперах Г.А.Полетики і придбані В.Тарновським). – С. 104-107.

[123] Краткое лѣтоизобразительное знаменитых и памяти достойных дѣйств и случаев описаніе // Южнорусские летописи... – С. 45-106.

[124] Хронология высокославных ясновелможных гетманов (1506 – 1765) // Южнорусские летописи... – С. 107–124.

[125] Имянная перепись малороссийских хетманов, когда кто и с которой стороны Днепра был с кратким описанием их дел (1505 – 1782) // Южнорусские летописи... – С. 129-140.

[126] Стефан Баторій – польський король в 1576 – 12.XII 1586 рр.

[127] Сигизмунд III Ваза – польський король з 19.VIII 1587 – 30.IV 1632 рр.

[128] Істотне розширення джерельної бази наративів стосовно українських земель здійснене було В.Б.Антоновичем, завдяки монументальній публікації: Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный комиссиею для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе. – К., 1888. У цей том з грунтовною передмовою проф. Антоновича увійшло п'ять літописів, що стосуються переважно XVII ст. за рукописами інституту Оссоліньських у Львові; «Лизогубівський» літопис

– «Летопись или описание краткое знатных действ и случаев, что в котором году деялося в Украини малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким». Літопис, названий видавцем «Київським», виявлений у рукописному збірнику, що початково належав київському войтовичу Богдану Балиці; Межигірський літопис; літопис львівського каноніка Я.-Х.С.Юзефовича; Вітебський літопис і щоденник 1625 р. про похід гетьмана С.Конецпольського проти козаків і підписання Куруківської угоди. В якості додатків у цьому ж збірнику були надруковані два літописи – Добромильський і Львівського кармелітського монастиря, а також епістолярії, зокрема 12 листів Богдана Хмельницького магістратові м. Львова. Рецензія на цей збірник І.Новицького була надрукована в «Киевской старине» в 1890 р., т. 28, березень на с. 568–571. Визначне істотне наукове значення цієї публікації: «...Сборник» представляет крупный и интересный вклад в число первоисточников русской историографии. За достоинства самого издания достаточно ручается научная солидность всех вообще изданий киевской комиссии и почтенное имя В.Б.Антоновича» (Киевская старина. – 1890. – Т. 28. – Март. – С. 571).

[129] Симоновський Петро Іванович (1717 – 1809) представник української історіографії XVIII ст., закінчив Київську академію, навчався у Варшаві, слухав лекції у ряді західноєвропейських університетів – Кенігзберзькому, Лейпцігському, Галльському. Був вчителем у Варшаві, сотником київським. Приблизно у 30-х складає свій історичний твір, хронологічні рамки якого охоплюють 1340 – 1734 рр. Твір П.Симоновського був виданий О.Бодянським у Москві у 1847 – 1848 рр.: Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военых его делах, собранной из разных историй иностранных, немецкой – Бишенга, латинской – Безольди, французской – Шевалье и рукописей русских чрез бунчукового товарища Петра Симоновского. 1765 года // Чтения ОИДР. – 1847. – Кн. 2 (год третий). Материалы отечественные. – С. 1-159; 1848. – Кн. 8 (год третий). – С. 1-17 (покажчик до твору Симоновського, складений О.Клевановим).

Про цей твір докладніше: Иконников В.С. Опыт... – Т. 2. – Кн. 2. – С. 1597-1603; Возняк М.С. Вказ. пр. – Т. 3. – С. 399; Марченко М.І. Вказ. пр. – С. 81-84; Литвиненко М.А. Вказ. праця. – С. 185-192.

[130] Самойлович Іван Самійлович (р. нар. невід. – 1690) – гетьман Лівобережної України в 1672 – 1687 рр.

[131] Мазепа Іван Степанович (1644 – 1709), гетьман Лівобережної України в 1687 – 1708 рр. Один з видатних державних і політичних діячів України, що надавав велику увагу розвиткові культури України.

[132] Початок твору П.Симоновського має заголовок розділу: «Изъясненіе имени козака по существу и дѣйствию его». В ньому зазначено: «Козаки есть родъ Скифословенский кои жительство свое

имѣл, чаятельно, въ провинціи принадлежащей Кавказскимъ горамъ называемой у древнихъ Пісанія кое Латінское нарѣчіе происходит от сего слова hircus, что на россійскомъ языкѣ есть козел» (Чтения в общ. истор. и древн. рос. – 1847. – Кн. 2. Материалы отечественные. – С.1). Справді, слово «hircus» означає «козел» у перекладі з латинської мови.

[133] Дійсно, літопис В.Рубана був першим друкованим історичним твором з історії України й українського козацтва, що вийшов у Росії і Україні, бо це відбулось у 1777 р., а редакція літопису Грабянки (так зв. літопис Туманського) – у 1793 р.

[134] Рубан Василь Григорович (1742 – 1795) – український і російський письменник, історик запорозького козацтва, випускник Київської академії, навчався в Московському університеті, видавець журналів у Петербурзі. Автор компілятивної історичної праці під назвою: «Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1770 г., с изъявлением образа тамошнего правления. Издана Вас. Григор. Рубаном г. коллежским ассесором и вольного российского собрания при имп. Моск. университете членом». – СПб., 1777.

Про історичну компіляцію В.Рубана докладніше: Марченко М.І. Вказ. праця. С.86. На думку В.Іконникова, «сравнение этой летописи («Краткого описания Малороссии». – ред.) убеждает, что летопись, издана Рубаном, с начала до конца есть не что иначе, как буквальный список того же «Краткого описания», причем подновлен в нем язык, сделаны некоторые сокращения и дополнения «по другим записям»...» (Иконников В.С. Опыт... – Т. 2. – Кн. 2. – С. 1599); Литвиненко М.А. Вказ. праця. – С. 195-197.

[135] Срезневський Ізмаїл Іванович (1812 – 1880) – історик, етнограф, фольклорист, мовознавець, славіст, письменник, один із засновників наприкінці 20-х років XIX ст. гуртка молодих романтиків у Харківському університеті. Докладніше див. у кн.: Марченко М.І. Українська історіографія... – С. 162-168.

[136] У збірниках «Запорожская старина», яких вийшло 6 випусків 1833 – 1838 рр., Срезневський помістив поряд із народними думами, піснями і переказами уривки з козацьких літописів і «Історії Русів», не проявляючи критичного ставлення до цих повідомлень, чим викликав досить різку реакцію з боку М.Костомарова (Костомаров Н. Исторические поэзии и новые ее материалы // Вестник Европы. – 1874. – Декабрь). Посилаючись на 30-ту сторінку літографованого курсу з джерелознавства В.Антоновича, В. Іконников в своєму «Опыте русской историографии» зазначив майже текстуально за Антоновичем: «Прибавим к этому, что в 30-х годах прошлого столетия (тобто – XVIII. – ред.) летопись Рубана послужила довольно странному литературному приему. Под руководством проф. И.И.Срезневского в Харькове образован был кружок для сбора исторических и этнографических

материалов, при этом некоторые любители перевели летопись Рубана на народний лад, – благодаря чему возник подложный народный эпос» (Иконников В.С. Опыт... – Т. 2. – Кн. 2. – С. 1600).

[137] Мишецький Семен Іванович (р. нар. і см. невідомі) – князь, російський офіцер, служив в російській армії в Україні в 1736 – 1740 рр. і брав участь у російсько-турецькій війні, що тоді відбувалась. Автор закінченого у 1740 р. твору про історію запорозьких козаків, рукописом якого користувались читачі, поки не був надрукований О.Бодянським у періодичному виданні Московського товариства історії і старожитностей: Мышецкий С. История о козаках запорожских, как оные из древних лет зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся // Чтения ОИДР, год 2-й. – 1847. – Кн. 6. – Смесь. – С. III-VIII, 1-42. У більш досконалому вигляді твір С.Мишецького за списком, який належав князю Воронцову, був надрукований в Одесі у 1852 р.: История о козаках запорожских как оные издревле зачалися и откуда свое происхождение имеют и в каком состоянии ныне находятся, составленная кн. С.И.Мышецким. – Одесса, 1852.

Про твір С.Мишецького докладніше: Литвиненко М.А. Вказ. праця. – С. 199-203. У книзі М.І.Марченка цьому твору присвячений неповний абзац і його свідчення не проаналізовані (Марченко М.І. Вказ. праця. – С. 88).

[138] Одеське товариство історії та старожитностей (Одесское общество истории и древностей) було першим в Україні науковим товариством, яке займалось виявленням, дослідженням, збереженням (охороною) і публікацією історичних та археологічних пам'яток Півдня нашої Вітчизни з найдавніших часів до початку XIX ст. Воно проіснувало з 1839 по 1922. Товариство протягом 1844 – 1919 рр. видало 33 томи збірника – «Записки Одесского общества истории и древностей» (ЗООИДР), а також каталоги, монографії, покажчики.

[139] Рігельман Олександр Іванович (1720 – 1789) – російський та український історик, інженер, топограф, генерал-майор, брав участь у російсько-турецьких війнах 1735 – 1739 і 1768 – 1774 рр., фортифікаційних роботах на Півдні України. Використавши давньоруські літописи, «Синопсис», польські хроніки, мемуари, власні спостереження, а особливо книгу С.Мишецького «Историю о козаках запорожских...», Рігельман написав твір у 4-х частинах під назвою «Лѣтописное повѣствование о Малой России и ее народе и козаках вообще / Собрано и составлено через труды инженер-генерал-майора и кавалера Александра Ригельмана. 1785 – 1786». – М., 1847. Твір О.Рігельмана спочатку був надрукований О.Бодянським в «Чтениях общества истории и древностей российских» при Московському університеті: Ригельман А.И. Лѣтописное повествование о Малой России и ея народе и о козаках вообще // Чтения ОИДР, год II. – 1847. – Кн. 5.

– Материалы отечественные. – С. III-V, 1-100; Кн. 6. – С. 101-219; Кн. 7. – С. 1-108; Кн. 8. – С. 109-201, 1-4; Кн. 9. – С. 43-147, 1-102, I-XIV; год III. – 1848. – Кн. 6. – Материалы отечественные. – С. 1-50. Перевидання цього твору із збереженням, в основному, особливостей мови та передачею тогочасної орфографії засобами сучасної російської графіки здійснене у київському видавництві «Либідь» в 1994 р.: О.І.Рігельман. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вст. ст., упор. та примітки П.М.Саса, В.О.Щербака. – К., 1994.

Про цей твір О.Рігельмана докладніше: Єршов А. «Летописное повествование о Малой России» Ригельмана и «Краткая летопись Малые России» Рубана // Записки Ніжинського Інституту народної освіти. – 1927. – Кн. 7. – С.178-192; Дзира Я.І. Джерельна основа праці О.Рігельмана з історії України // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1969. – Вип. 2. – С. 158-179; Марченко М.І. Вказ. праця. – С. 88-89; Литвиненко М.А. Вказ. праця. – С. 192-195.

[140] Оригінальна назва: «Исторія Руссов или Малой Россіи» – такий підзаголовок має цей твір у публікації О.М.Бодянського 1848 р.

[141] Ряд дослідників шляхом зіставлення тексту «Лѣтописного повѣствования...» Рігельмана з іншими історичними творами XVIII ст., що висвітлювали історію України і запорозького козацтва, показали велику міру запозичення Рігельманом цих текстів. Так, М.Литвиненко продемонструвала методику використання Рігельманом літопису Самовидця дослівно або шляхом виписування того, що йому потрібно (Литвиненко М.А. Вказ. праця. – С.193). А.Єршов показав, що Рігельман не звертався прямо до твору П.Шевальє «Історія війни козаків проти Польщі» (1653 р.), а користувався перекладом П.Симоновського в його творі «Краткое описание о козацком Малороссийском народе» (Єршов А. Сторінка з українського джерелознавства // Ювілейний збірник на пошану акад. Д.Багалія. – К., 1927. – С. 811-824).

[142] Вперше в конспекті лекцій проф. В.Б.Антоновича з джерелознавства вжитий термін «український народ» замість традиційного в офіційній історіографії царської Росії «малороссийский». В літографованому курсі на с.31 читаємо: «Желая представить полную, послѣдовательную исторію украинскаго народа...» І саме в цьому вчений вбачав значення «Історії Русів».

[143] Перші зафіксовані у письмових джерелах відомості про українських козаків ранішого походження і містяться у пам'ятках кінця XV ст.: документальних (київський акт 1499 р. – Акты Западной России. – СПб., 1846. – Т. 1. – док. № 170) і наративних (польські хроніки М.Кромера і М.Бєльського, про які йтиме мова нижче).

[144] Маркевич Микола Андрійович (1804 – 1860), представник ук-

раїнської історіографії першої половини XIX ст., автор п'ятитомної узагальнюючої праці з історії України «История Малороссии» (М., 1842 – 1843). У 3-5 томах вперше публікувались важливі джерела з історії України XV – XVIII ст., у чому особлива заслуга М.Маркевича в українській історіографії й істотному розширенні джерельної бази з історії України у відповідності з тогочасним рівнем археографії (про склад опублікованого М.Маркевичем джерельного корпусу є певні спостереження в кн.: Ковальский Н.П. Источниковедение и археография истории Украины XVI – первой половины XVII в. – Днепропетровск: ДГУ, 1978. – Ч.2. Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников. – С. 44-45. Про цього історика докладніше див. у книзі М.І.Марченка на с. 149-154.

[145] Бантиш-Каменський Дмитро Миколайович (1788 – 1850) – видатний український і російський історик першої половини XIX ст., автор чотиритомної синтетичної, узагальнюючої праці «История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства», вперше виданої в Москві в 1822 р., друге видання в трьох частинах у 1830 р., третє видання – в 1842 р., четверте видання у 1903 р. – СПб. У 1993 р. у Києві, в заснованій у 1993 р. серії «Україна. Голоси історії», вийшло нове – репринтне (за оригіналом-макетом 1903 р.) – видання книги Д.М.Бантиша-Каменського з історії України. Вже після смерті історика О.Бодянський видрукував у органі історичного товариства при Московському університеті збірку зібраних ним копій оригінальних унікальних письмових джерел, які збереглись в архівах: Источники Малороссийской истории (В 2-х частях) Д.Н.Бантыш-Каменского // Чтения ОИДР. – 1858. – Кн. 1. – Материалы отечественные. – С. I-IV,1-339; 1859. – Кн.1. – С. 1-340. Ця ж двотомна збірка була тоді ж видана окремо.

У своїй «Истории...» Д.М.Бантиш-Каменський широко використав «Историю Руссов», проте без критичного ставлення до цього твору (містяться численні посилання на цей твір). У першому томі «Истории...» під рубрикою «Источники малороссийской истории» під № 11 серед рукописів Д.М.Бантиш-Каменський зазначив: «История Руссов или Малой России, полученная мною от г. губернского маршала черниговского, Степана Михайловича Ширая», тобто ще до її публікації О.Бодянським. Про Д.М.Бантиша-Каменського як історика писав М.І.Марченко (Вказ. праця. – С.138-149).

[146] Максимович Михайло Олександрович (1804 – 1873) – видатний український вчений енциклопедичних знань, який зробив вагомий внесок до різних галузей природничих та гуманітарних наук, історик, етнограф, філолог, фольклорист, дійсно патріарх української науки, перший ректор (в 1834 р.) і професор російської словесності Київського університету, автор праць з історії давніх слов'ян, Київської Русі,

козацьких рухів в Україні другої половини XVI ст., про князів Острозьких, про Богдана Хмельницького і Хмельниччину, перший український історик гайдамацьких рухів і Коліївщини. У праці М.І.Марченка «Українська історіографія» VI розділ має назву «Початок науково-критичного дослідження історії України. М.О.Максимович»(С. 194-246). Опубліковані дві монографії про М.Максимовича, автор яких П.Г.Марков: М.О.Максимович – видатний історик XIX ст. – К., 1973; Він же. Общественно-политические и исторические взгляды М.А.Максимовича. – К., 1986. Останнє сучасне видання вибраних творів вченого здійснене київським видавництвом «Либідь» в бібліотечній серії «Пам'ятки історичної думки України» (1994 р.). Це – однотомник (М.О.Максимович. Киевъ явился градомъ великимъ: Вибрані українознавчі твори) з передмовою професора Київського університету, одного з ініціаторів заснування цієї серії В.О.Замлинського. Збірка була присвячена 160-річчю від дня заснування Київського університету та 190-річчю від дня народження його першого ректора М.О.Максимовича. Наприкінці книги вміщена бібліографія праць вченого за 1821 – 1904 рр.(С. 405-413). Про «Историю Руссов», рукопис якої був знайдений у 20-х рр. XIX ст., М.О.Максимович писав у ряді статей, зокрема «Об историческом романе г. Кулиша «Черная Рада» («Русская беседа». – 1857. – Т. 4. – Кн. 8. – С. 22-78), «Известие о южно-русских летописях, изданных Николаем Белозерским в Киеве» («Русская беседа». – 1857. – Т. 3. – Кн. 7. – С. 45-59), «Исторические письма о козаках Приднепровских (к М.В.Юзефовичу)» («День». – 1863. – №№ 44, 46; «Киевлянин». – 1865. – №№ 23, 25), «Исследование о гетмане Петре Конашевиче Сагайдачном (по поводу труда Срезневского «Запорожская старина») («Москвитянин. – 1843. – 4.V. – № 10) та ін.

Критицизм М.О.Максимовича щодо «Истории Руссов» був досить визначений. Зокрема, він вважав (у 3-му листі 1865 р. про козаків придніпровських), що в цьому творі «малоросійська козаччина» XVI і XVII ст. «представлена с... поэтически своевольной перестройкой исторической действительности... О дознании и соблюдении верного исторического факта... не было и заботы» (Максимович М.О. Киевъ явился градомъ... – С. 209). В листі до О.Бодянського у 1870 р. Максимович зазначав, що цей твір є «високохудожньою підмальовкою історії Малоросії» (цит. за кн.: Марков П.Г. М.О.Максимович – видатний історик... – С. 94) і приписував його авторство Г.Конiському.

[147] Полетика Григорій Андрійович (1725 – 1784) – український культурний і політичний діяч, навчався у Київській академії, перекладач у Петербурзі в Академії наук і Синоді (Петербург), головний інспектор шляхетського кадетського корпусу. Як високоосвічена і національно свідома людина, він цікавився історією, зокрема Геть-

манщини, генеалогією старшинських родів, збирав матеріали для задуманої ним праці з історії України, про що свідчить опублікована його епістолярна спадщина. Це дало підстави деяким історикам припустити його причетність до авторства «Истории Руссов» (Про це можна прочитати: Лазаревский А.М. Отрывки из семейного архива Полетик // Киевская старина. – 1891. – Т. 30. – Апрель. – С. 97-116; Возняк М.С. Історія української літератури. – Т. 3. – С. 400-417; Марченко М.І. Вказ. праця. – С. 105-106; Иконников В.С. Вказ. праця. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 1230; Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. – Прага, 1923. – С. 49 та ін.

[148] Г.Полетика користувався значним авторитетом серед своїх земляків. Будучи головним інспектором шляхетського корпусу, він був обраний у комісію для складання Нового уложення 1767 р. депутатом від шляхетства Лубенського полку. У комісії він виявив себе активним захисником прав і вольностей українського шляхетства (про це докладніше в кн.: Максимович Г.А. Выборы и наказы в Малороссии в законодательную комиссию 1767 г. – Нежин, 1917. – Т. 1).

[149] Дискусія про авторство «Истории Руссов» привела до створення великої літератури, серед якої, крім вже зазначених позицій: Белей Ів. Причинок до питання про час появи «Історії Русів» // ЗНТШ. – 1895. – Т. 7 (Miscellanea). – С. 11-12; Грушевский А.С. К судьбе «Истории Руссов». Эпизод из украинской историографии XIX в. // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. – 1906. – Кн. 19. – Вып. 2 (отд. 2-й). – С. 51-70; Грушевский А.С. К характеристике взглядов «Истории Руссов» // Изв. отд. рус. яз. и слов. АН. – Т. XIII. – Кн. 1. – С. 396-427; Яковлев А. До питання про автора «Історії Русів» // ЗНТШ. – 1937. – Т. 154. – С. 71-113; Марченко М.І. Вказ. праця. – С. 102-127; Єршов А. До питання про час написання «Истории Руссов», а почасти про автора її // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. – К., 1928. – Т. 1. – С. 286-287; Клепацький П. Листування О.Безбородька з батьком як історичне джерело // Ювілейний збірник на пошану... Грушевського. – Т. 1. – С. 280-285; Горленко В. Южнорусские очерки и портреты. – К., 1898. – С. 17-74; Возняк М. Псевдо-Конiський і псевдо-Полетика. – Л.; К., 1939; Шевчук В. Нерозгадані таємниці «Історії Русів» // Історія Русів/ Укр. переклад І.Драча. – К., 1991. – С. 5-28.

[150] Першу публікацію «Истории Руссов или Малой России» здійснив у Москві в 1846 р. О.М.Бодянський спочатку в органі «Общества истории и древностей российских» – «Чтениях»: 1846. – Кн. 1 (год первый). Материалы отечественные. – С. I-IV, 1-14; Кн. 2. – С. 25-80; Кн. 3. – С. 81-144; Кн. 4. – С. 145-262, VI. Видана тоді ж окремою книгою. У 1991 в Києві одночасно вийшли два видання «Історії Русів» – фототипічне відтворення видання 1846 р. без передмови відпо-

відального редактора В.О.Замлинського (його прізвище зазначене на звороті останнього аркуша із зазначенням вихідних даних 1991 р.) (Видавнича фірма «Дзвін») і в перекладі на українську мову (передмова І.Драча, який був перекладачем) – під назвою «Історія Русів» (Видавництво «Радянський письменник»).

[151] Литовська метрика (від латинського слова matricula-офіційний перелік, список, документальна збірка) – архів канцелярії Великого князівства Литовського. У Польщі і Литві у середні віки і перші століття нового часу (XV – XVIII ст.) метрикою називалось державне архівосховище. Литовська метрика – записи документів у книгах канцелярії Великого князівства Литовського або окремі збірки актів з першої половини XV ст. по 1794 р. включно. Метрика спочатку зберігалась у Троках (Тракай), а з середини XVI в. – у Вільно (Вільнюс), в середині XVIII ст. перевезена до Варшави, а після 3-го поділу Польщі в 1794 – 1795 рр. доставлена до Петербурга. Саме тут у 1836 – 1837 рр. книги метрики і окремі документи, реєстри та інші матеріали були пронумеровані і приведені у певну систему спеціальною комісією, створеною Міністерством юстиції. Тоді метричні справи були розподілені на 12 відділів: книги записів, судні справи, справи публічні, переписи, виписи, справи за печаткою («сігілляти»), книги Обов'язкової ради та справи новітнього виробництва, регісти (реєстри), нові книги, стародавні акти, родослівні (генеалогії), карти та плани. У 1887 р. видатний польський історик, архівіст, метрикант (науковий охоронець метрики) С.Л.Пташицький (1853 – 1933) уклав унікальний покажчик: «Описание книг и актов Литовской метрики» (СПб.. 1887), який і дотепер не втратив свого значення (на початку його дається докладна історія і характеристика цього унікального зібрання). У 1887 р. метрика була передана до Московського міністерства юстиції. За Ризьким мирним договором між Російською Федерацією і Польщею частина книг Метрики в 1923 р. була передана Польщі і разом з сумаріушами Метрики, що там лишились ще з XVIII ст., складають 881 позицію в Головному архіві давніх актів (Archiwum główne akt dawnych – AGAD) у Варшаві. Основний масив книг і документів Литовської метрики, включаючи 582 архівні справи (позиції) за 1440 – 1779 рр., складають тепер фонд 389 (Литовська метрика) Російського державного архіву давніх актів (РДАДА) у Москві. В склад цього фонду увійшли і книги записів так званої Руської (Волинської) метрики для українських воєводств за 1569 – 1673 рр.

Про Литовську метрику варто прочитати спеціальні праці: Бережков Н.Г. Литовская метрика как исторический источник. – Л., 1946. – Ч.1. О первоначальном составе книг Литовской метрики по 1522 г. ; Хорошкевич А.Л. К истории издания и изучения Литовской метрики // Acta Baltico-Slavica. – 1973. – Т. 8. – С. 69-94; Ковальский

Н.П. Источники по истории Украины XVI–первой половины XVII вв. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА. – Днепропетровск, 1979; Литовская метрика: Тез. докл. межресп. науч. конф. Апрель 1988 г. – Вильнюс, 1988; Исследования по истории Литовской метрики: – Сб. науч. ст. – М., 1989. – Т. 1–2; Lietuvos Metrica. 1988 metu tyrinejimai. Литовская метрика. Исследования 1988. – Vilnius,1992. Публикація книг Метрики була розпочата в серійному виданні «Русская историческая библиотека» у Петербурзі – вийшло 4 томи (РИБ. Т. 20, 27, 30, у Юр'єві, Т.32) 1885, 1910, 1914, 1915 рр.

В останні роки зацікавлення Литовською метрикою зросло у різних країнах, свідченням чого є ряд нових публікацій: Grimsted Kennedy P. Czym jest i czym byla Metryka Litewska? (Stan obecny i perspektywy odtworzenia zawartości archiwum kancelaryjnego Wielkiego Księstwa Litewskiego) // Kwartalnik historyczny. – 1985. – T. 92. – № 1. – S. 55-81; Grimsted Kennedy P., Sułkowska-Kurasiowa I. The «Lithuanian Metrica» in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. – Cambridge, Massachusets,1984, etc. В Литовській республіці, Україні, Польщі, Росії ведеться підготовка до серійного видання книг Литовської метрики згідно з проектом спільного видання метрики (така угода між Інститутом історії Польської Академії наук і Інститутом історії СРСР АН СРСР в 1980 р.). У Польщі вже вийшли два томи Литовської метрики: Metryka litewska. Księga Sigillat 1709 – 1719. – Warszawa, 1987 і Metryka litewska.Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego Województwo wileńskie. – Warszawa, 1989.

[152] Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государствование короля Сигизмунда-Августа (с 1545 по 1572 г.) / Под ред. М.А-.Оболенского и И.Н.Даниловича. – М., 1843.

[153] Після перевезення Метрики до Петербурга іменним указом в 1796 р. керуючому кабінетом Його Величності доручено розібрати документи метрики і передати одну їх частину до архіву Сенату (стосувалось документів щодо внутрішніх справ), а другу – в Іноземну Колегію (справи зовнішньополітичні); про це див. у праці С.Пташицького, (див. прим. 151, с. 14-15).

[154] Метрика Коронна провадилась коронними канцлерами та підканцлерами. В книги вносились документи (їх тексти), що виходили з королівської канцелярії. Серед книг Коронної метрики, що вміщають у собі відомості з історії України, розрізнюються книги записів, посольські книги, «сигіллати», канцлерські книги, люстрації. Близькими до люстраційних актів є податкові (поборові) реєстри. До книг Коронної метрики записувались «земські» привілеї окремих шляхетських родів і осіб, католицькій церкві, монастирям, міщанам, королівські

мандати і універсали, номінації, приватно-правові акти, сеймові конституції, постанови, поборові реєстри, міжнародні пакти та ін.

Нещодавно (в 2002 р.) у Києві завдяки співпраці архівістів України, Польщі, Росії і США вийшов фундаментальний том «Руська (Волинська) метрика Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569 – 1673». (К., 2002. – 983 с.).

[155] У Центральному державному історичному архіві України в Києві міститься ряд архівних фондів вищих органів Гетьманщини: Генеральна військова канцелярія (ф. 51), Похідна генеральна військова канцелярія (ф. 12), а також полкові та сотенні канцелярії та ін. (Центральный Государственный исторический архив в Киеве: Путеводитель. – К., 1958. – С. 11-22). Інститутом української археографії Національної Академії наук України виданий у 1993 р. збірник документів: Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. зі вступною статтею В.В.Панашенко «Органи управління та їх канцелярії на Гетьманщині XVIII ст.» (С. 5-22). Дореволюційні джерельні публікації з історії України XVIII ст. розглянуті дніпропетровською дослідницею Г.К.Швидько. Див.: Швидько А.К. Анализ дореволюционных публикаций документальных источников по истории освободительных движений на Украине в XVIII в. // Анализ публикаций источников по отечественной истории: Сб. науч. тр. / Под ред. Н.П.Ковальского. – Днепропетровск, 1978. – С. 83-101.

[156] Малоросійський приказ (Малороссийский приказ) заснований в 1662 р. для управління Лівобережною Україною. Був підпорядкований Посольському приказу. Ліквідований у 1722 р. Документи цього Приказу складають ф. 229, в якому 1442 одиниць зберігання за 1619 – 1723 рр. знаходяться в Російському державному архіві давніх актів у Москві (Центральный Государственный архив древних актов: Путеводитель: В 4 тт. – М., 1991. – Т. 1. – С. 69-76).

[157] Московський архів Міністерства юстиції (МАМЮ) був утворений у 1852 р. як історичний архів на відміну від Петербурзького архіву Міністерства юстиції, у складі якого були документи актуально діючих тоді установ. Після судової реформи 1864 р. до МАМЮ були включені архіви місцевих установ XVII – XVIII ст., які зберігались раніше у губернських і повітових архівах. Тепер ці документи зберігаються в РДАДА (РҐАДА).

[158] Калачов Микола Васильович (1819 – 1885) – російський історик, юрист, археограф, архівіст, у 1865 – 1885 рр. очолював Московський архів Міністерства юстиції (МАМЮ), був редактором і упорядником публікації документів: «Акты, относящиеся до юридического быта Древней России» (Т. 1-3. – СПб., 1857 – 1884), «Дополнения к актам историческим» (Т. 7-9. – СПб., 1859 – 1875). Під його редак-

цією з 1869 р. розпочався вихід інформаційно дуже важливого видання: «Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском Архиве Министерства юстиции», за 1869 – 1921 рр. вийшов 21 том цього систематичного видання, що і понині не втратило свого значення. М.В.Калачову належала ідея видання документів МАМЮ під назвою «Акты Московского государства», що було реалізовано О.М.Поповим, Д.Я.Самоквасовим вже після смерті його ініціатора (три томи. – СПб., 1890, 1894 і 1901 рр.) У цьому виданні багато документальних свідчень за 1571 - 1664 рр., що стосуються України.

[159] Гродські суди (від слова «город» – замок, фортеця) були державними, залежними від центральної королівської влади. Вони очолювались старостами (звідси походить і їх друга назва – старостинські або старостовські – officia castrensia capitanealia), розміщались у центрі великих повітів. До складу гродських судів, крім старости (capitaneus), входили підстароста (vicecapitaneus), гродський суддя (iudex castri, castrensis), гродський писар (notarius castri, castrensis). Староста призначався королем, усі інші урядовці – старостою. В компетенцію гродських судів входив розгляд кримінальних справ згідно з чотирма так званими старостинськими артикулами. Канцелярії гродських судів з XVI ст. одержали право вписування документів до гродських книг. Таким чином засвідчувались офіційні документи, приватноправові акти, різноманітні угоди тощо. У двох Центральних історичних архівах України у Києві і Львові збереглись гродські книги: луцькі (найбільше зібрання), володимирські, кам'янецькі, київські, житомирські, вінницькі (КЦДІА), белзькі, галицькі, львівські і перемиські (найбільші фонди), сяноцькі, теребовельські (ЛЦДІА).

[160] Земські суди (officia terrestria) на відміну від гродських не були державними, королівськими, а становими, шляхетськими; їх керівництво обиралось з числа шляхтичів на місцевих шляхетських сеймиках. Складались вони із судді, підсудка, писаря та ін. Існували вони, як і гродські суди, у XV – XVIII ст. у кожному воєводстві (землі). В їх компетенцію входив розгляд громадянських публічних (цивільних) справ шляхти: акти про спадки, майнові, фінансові та інші суперечки. Вони користувались так званим правом вічності, тобто правом надання вписаним до книг земського суду актам юридичної сили. На відміну від гродських, земські суди працювали не постійно, на сесіях («роках», «рочках»): згідно з Нішавськими привілеями (1454 р.), у кожному повіті повинні були відбуватись по чотири сесії земських судів на рік. З часом розмежування компетенцій між гродськими і земськими судами перестали бути чіткими, відбувалась своєрідна їх дифузія, так що навіть досвідчені вчені-правознавці вагались визначити їх функції. Про ці судово-адміністративні органи існує багато літератури. Серед неї можна виділити такі праці: Учреждения Западной Украины до вос-

соединения ее в едином украинском советском государстве. – Львов, 1955; Исаевич Я.Д. Гродские и земские акты – важнейший источник по истории аграрных отношений в Речи Посполитой в XVI – XVIII вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1961. – Рига, 1963. – С. 90-99; Ковальский Н.П. Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII в. – Днепропетровск, 1979. – Ч. 4. Обзор основных отечественных собраний архивных источников; Kutrzeba St. Historja ustroju Polski w zarysie. – Lwów, 1905; Balzer O. Grodzkie czy ziemskie? // Kwartalnik historyczny. – Lwów, 1888. – T.11. – S. 571-582; Kutrzeba St. Sądy zieskie i grodzkie w wiekach średnich // Rozprawy Akademii Umiejętności: Wydz. hist.-filolog. – Krakow, 1901. – T. 40. – S. 289-412; Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia państwa i prawa polskiego. – Warszawa, 1977 etc.

Земські книги збереглись у меншій кількості, ніж ґродські, в центральних історичних архівах України: у Києві – луцькі, володимирські, брацлавські, кременецькі й у Львові – белзькі, галицькі, жидачівські, львівські, переворські, перемиські, сяноцькі. Про ці архівні збірки судово-адміністративних книг України XVI – першої половини XVII ст. міститься інформація в кн.: Ковальский Н.П. Источниковедение...Ч. 4. – С. 28-76.

[161] Про втрати джерельної бази з історії українського козацтва і козацьких полків див. у кн.: Романовський В. Нариси з історії архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. – Х., 1927; Центральний архів стародавніх актів у Києві: Зб. ст. за ред. В.О.Романовського. – К., 1929: Центральный исторический архив УССР: Путеводитель. – К., 1958 та ін.

[162] Лазаревський Олександр Матвійович (1834 – 1902) – видатний український історик, джерелознавець і археограф, випускник історико-філологічного факультету Петербурзького університету. Автор фундаментальних праць з соціально-економічної історії України (переважно Лівобережної) XVII – XVIII ст., особливо велику джерелознавчу вартість мають його твори «Обозрение Румянцевской описи Малороссии». – Вып. 1: Полк Черниговский. – Чернигов, 1866; Вып. 2: Полк Киевский и Нежинский. – Чернигов, 1867; «Описание старой Малороссии. Материалы по истории (або – для истории) заселения, землевладения и управления». – К., 1888, 1893, 1902. – Т. 1-3. Завдяки О.М.Лазаревському побачили світ такі джерельні публікації, як «Сулимовский архив» (К., 1884), «Щоденник генерального хорунжого М.Ханенка» (1884 – 1886), «Щоденник генерального підскарбія Якова Марковича» (К., 1893 – 1897. – Вип. 1-3), «Мотыжинский архив» (К., 1890). Велика роль О.М.Лазаревського у збереженні документальних джерел з історії України, зокрема у Чернігові. У рукописному відділі ЦНБ НАН України ім.В.Вернадського зберігається осо-

бистий фонд вченого з великою кількістю копій документів з історії України. Про наукову діяльність його докладніше: Марченко М.І., Полухін Л.К. Видатний історик України О.М.Лазаревський. – К., 1958; Сарбей В.Г. Історичні погляди О.М.Лазаревського. – К., 1961. Бібліографія праць О.М.Лазаревського складена М.Ткаченком і надрукована у 2-му томі «Українського археографічного збірника» (К., 1927, окр. відб. 1928). У 1994 р. Інститутом української археографії Національної Академії Наук України в серії «Науково-довідкові видання з історії України» (вип. 37) опублікований покажчик «Олександр Матвійович Лазаревський 1834 – 1902: Матеріали до біобібліографії», в якому передрукований каталог М.Ткаченка з доповненнями і літературою про вченого, упорядкованими чернігівським дослідником О.Б.Коваленком.

Останніми роками плідно досліджував різні аспекти наукової творчості О.М.Лазаревського дніпропетровський вчений Віктор Воронов. – див. Воронов В.І. Науковий доробок О.М.Лазаревського в галузі археографії, джерелознавства та історіографії: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06. – Дніпропетровськ, 1996. – 21 с. та цикл його статтей, опублікованих в 1995 – 2002 рр.

[163] Петербурзька Археографічна комісія (Императорская (з 1903 р.) Археографическая комиссия) виникла на основі організованої П.М.Строєвим у 1829 – 1832 рр. при Академії Наук археографічної експедиції. Археографічна комісія створена була при Міністерстві народної освіти (Министерство народного просвещения) у Петербурзі у 1834 р. спочатку для видання джерел, зібраних Археографічною експедицією. З 1837 р. вона стала постійною установою. На неї були покладені обов'язки виявлення, описання та видання історичних письмових джерел. У 1917 – 1921 рр. діяла Державна Археографічна комісія при Наркомосі РРФСР, у 1922 – 1926 рр. – в системі АН СРСР, у 1931 р. був створений Історико-археографічний інститут АН СРСР, у 1956 р. за ініціативою академіка М.М.Тихомирова була відновлена Археографічна комісія при відділенні історії АН СРСР. Після 1991 р. – Археографічна комісія РАН.

[164] Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею: В 5 т. / Гл. ред. И.Григорович. –СПб., 1846 – 1853. –

Т. 1. 1340 – 1506. – СПб., 1846;

Т. 2. 1506 – 1544. – СПб., 1848;

Т. 3. 1544 – 1587. – СПб., 1848;

Т. 4. 1588 – 1632. – СПб., 1851;

Т. 5. 1638 – 1699. – СПб., 1853.

Іван Іванович Григорович (1792 – 1852) – видатний білоруський і російський археограф і історик (Докладніше про нього: Улащик Н.Н.

Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. – С. 16-26, 28-38 та ін.).

[165] Коли читався даний лекційний курс В.Б.Антоновичем, дійсно було видано одинадцять томів «Актов Южной и Западной России» (в 1863 р.), а потім ця серія була продовжена і завершилась у 1892 р. виходом 15-го тому. Див. примітку 166.

[166] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею: В 15 т. / Ред. Н.И.-Костомаров. – СПб., 1863 – 1892. –

Т. 1. 1361 – 1598. – СПб., 1863;

Т. 2. 1599 – 1637. – СПб., 1865;

Т. 3. 1638 – 1657. – СПб., 1861 (при сприянні П.О.Куліша);

Т. 4. 1657 – 1659. – СПб., 1863;

Т. 5. 1659 – 1665. – СПб., 1867;

Т. 6. 1665 – 1668. – СПб., 1869;

Т. 7. 1657 – 1663. – СПб., 1872;

Т. 8. 1668 – 1669. – СПб., 1875;

Т. 9. 1668 – 1672. – СПб., 1877;

Т. 10. (доп. к т.3) / Ред. Г.Ф.Карпов. – СПб., 1878;

Т. 11. 1672 – 1674 и дополн. 1657 / Ред. дополн. Г.Ф.Карпов. – СПб., 1879;

Т. 12. 1675 – 1676. – СПб., 1882;

Т. 13. 1677 – 1678. – СПб., 1884;

Т. 14. Дод. до т.3 / Ред. Г.Ф.Карпов. – СПб., 1889;

Т. 15. 1658 – 1659 / Ред. Г.Ф.Карпова. – СПб., 1892.

[167] Костомаров Микола Іванович (1817 – 1885) – славетний український історик, громадський діяч, письменник, фольклорист, один із засновників Кирило-Мефодіївського товариства, автор фундаментальних праць з історії України і Росії XVII – XVIII ст., автор визначних наукових монографій про Б.Хмельницького, І.Виговського, І.Мазепу і мазепинців, визначний археограф, член Петербурзької археографічної комісії, редактор серійного видання «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», в якій опубліковані численні документи з політичної історії України XVI – XVII ст. Багато зробив для популяризації історичних знань. Про Костомарова існує величезна література, серед якої фундаментальна стаття І.П.Крип'якевича. Археографічні праці Миколи Костомарова // ЗНТШ. – 1918. – Т. 126-127. – С. 105-140. Дві монографії Ю.А.Пінчука: Исторические взгляды Н.И.Костомарова. Критический очерк. – К., 1984; Микола Іванович Костомаров 1817 – 1885. – К., 1992.

[168] Документы, обясняющие историю Западнорусского края и его отношение к России и Польше / Собрал док. и сост. исслед. М.О.Коялович; пер. на фр. яз. В.Поливанов и Л.Броссе. – СПб., 1865. – Пара-

лельний заголовок на фр. мові. Док. на рос., фр. і пол. мовах.

[169] Коялович Михайло Йосипович (Осипович) (1828 – 1891) – білоруський і російський історик слов'янофільського напрямку, професор Петербурзької духовної академії, археограф, співробітничав у Петербурзькій археографічній комісії.

[170] Дневник Люблинского сейма 1569 года: Соединение Великого княжества Литовского с королевством Польским: Пер. с пол. / Пер. и подгот. к печати М.О.Коялович. – СПб.,1869. – Текст паралельно на пол. і рос. мовах.

[171] Віленська археографічна комісія розпочала свою діяльність 17 квітня 1864 р. і діяла до літа 1915 р., коли її співробітники були евакуйовані з Вільно (Вільнюса) у зв'язку з наближенням німецької армії. Найвидатнішими діячами комісії були: Ю.Ф.Крачковський, Ф.М.Добрянський, В.М.Площанський, А.Й.Турцевич, М.І.Горбачевський, П.А.Гільтебрандт, Д.І.Довгялло та ін. Див.: Турцевич А.О. Краткий очерк Виленской комиссии для разбора и издания древних актов 1864 – 1906. – Вильна, 1906; Пятидесятилетие Виленской комиссии для разбора и издания древних актов. – Вильна, 1914; Улащик Н.Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. – М., 1973.

[172] У 1865 – 1915 рр. вийшло 39 томів найважливішого видання Віленської археографічної комісії: «Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией для разбора и издания древних актов» (звичайна назва «Акты Виленской комиссии», скорочено: АВАК або АВК), а саме:

Т. 1. Акты Гродненского земского суда. – Вильна, 1865;

Т. 2. Акты Брестского земского суда. – 1867;

Т. 3. Акты Брестского гродского суда. – 1870;

Т. 4. Акты Брестского гродского суда. – 1870;

Т. 5. Акты Брестского и Гродненского судов с присовокуплением привилегий на землевладение в Брестской и Кобринской экономиях. – 1871;

Т. 6. Акты Брестского гродского суда (поточные); Акты Брестского подкоморского суда; Акты Брестской магдебургии; Акты Кобринской магдебургии; Акты Каменецкой магдебургии. – 1872;

Т. 7. Акты Гродненского гродского суда. – 1874;

Т. 8. Акты Виленского гродского суда. – 1878;

Т. 9. Акты Виленского земского суда. – 1878;

Т. 10. Акты Виленского магистрата и магдебургии. – 1879;

Т. 11. Акты Главного литовского трибунала. – 1880;

Т. 12. Акты Главного литовского трибунала. – 1883;

Т. 13. Акты Главного литовского трибунала. – 1886;

Т. 14. Инвентари имений XVI ст. – 1887;

Т. 15. Декреты Главного литовского трибунала. – 1888;

Т. 16. Документы, относящиеся к истории церковной унии в России. – 1889;

Т. 17. Акты Гродненского земского суда. – 1891;

Т. 18. Акты о копных судах. – 1891;

Т. 19. Акты, относящиеся к истории бывшей Холмской епархии. – 1892;

Т. 20. Акты, касающиеся города Вильно. – 1893;

Т. 21. Акты Гродненского земского суда. – 1894;

Т. 22. Акты Слонимского земского суда. – 1895.

Т. 23. Акты Холмского гродского суда. – 1896;

Т. 24. Акты о боярах. – 1897;

Т. 25. Инвентари и розграничительные акты. – 1898;

Т. 26. Акты Упитского гродского суда. – 1899;

Т. 27. Акты Холмского гродского суда. – 1900;

Т. 28. Акты о евреях. – 1901;

Т. 29. Акты о евреях. – 1902;

Т. 30. Акты Троцкого подкоморского суда за 1585 – 1613 гг. – 1904;

Т. 31. Акты о литовских татарах. – 1906;

Т. 32. Акты Вилькомирского гродского суда. – 1907;

Т. 33. Акты, относящиеся к истории западнорусской церкви. – 1908;

Т. 34. Акты, относящиеся ко времени войны за Малороссию (1654 – 1667). – 1909;

Т. 35. Инвентари староств, имений, фольварков и деревень за вторую половину XVIII в.(1751 – 1789). – 1910;

Т. 36. Акты Минского гродского суда 1582 – 1590 гг. – 1912;

Т. 37. Документы и материалы, относящиеся к Отечественной войне 1812 г. – 1912;

Т. 38. Инвентари староств, имений, фольварков и деревень XVIII в. (1720 – 1798). – 1914;

Т. 39. Акты Могилевского магистрата XVI в. (1578 – 1580). – 1915.

Т. 40-й АВАК, в якому були документи, присвячені економічному стану м.Вільно і Віленщини, не був повністю надрукований.

[173] Головацький Яків Федорович (1814 – 1888) – український історик, поет, етнограф, фольклорист. Народився в с. Чепелі (тепер Бродівського району на Львівщині). Професор Львівського університету (1848) і його ректор (1849). Разом з М.Шашкевичем і І.Вагилевичем входив до прогресивного гуртка «Руська трійця», що видав у 1837 р. альманах «Русалка Дністровая». Висловлював симпатії до Росії, переїхав в Російську імперію, погодився на пропозицію уряду в 1867 р.

зайняти посаду голови Віленської археографічної комісії і на цій посаді залишався до кінця свого життя. Написав передмову до т.3 АВК, в якій коротко виклав історію діяльності Комісії за 1864 – 1870 рр. (Див.: Улащик Н.Н. Очерки по археографии... – С. 97-98; Матысякевич З.М. Исторические взгляды Я.Ф.Головацкого: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Львов, 1974; Він же. Я.Ф.Головацький як джерелознавець // Проблеми історіографії та джерелознавства історії України: Міжвуз. зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 137-145.)

[174] Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильна, 1867 – 1904. – Т. I-XIV. Це серійне видання розглянуто в монографії: Улащик Н.Н. Очерки по археографии... – С. 147-170.

[175] Іван Петрович Корнілов (пом. 1901 р.), який у 60-х роках був опікуном Віленської учбової округи – дуже суперечна фігура. Він – активний прихильник і реалізатор концепції «офіційної народності» в західних губерніях царської Росії, проводив і скеровував русифікаторську політику, був довіреною особою зловісного Муравйова-«вішателя» Михайла Миколайовича (1796 – 1866), генерал-губернатора Північно-Західного краю (1863 – 1865), організатора жорстокого придушення повстання 1863 р. З іншого боку, Корнілов виявив ініціативу щодо розгортання в своїй окрузі археографічної роботи, виділяв кошти на проведення археографічних експедицій, хоч з метою підтвердження православності населення Великого князівства Литовського, вишукування негативних матеріалів стосовно католицької діяльності та єзуїтів; за його підтримкою та субсидіями видавався «Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси». Про його роль в історії білоруської археографії багато місця приділено в монографії М.М.Улащика («Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии...» – С. 92-95, 149-155 та ін.).

[176] Гільтебрандт П.А. (рік нар.невід. – 1905) – археограф, брав значну участь у підготовці до видання документальних публікацій у другій половині XIX – на початку XX ст. Походив з дворян Рязанської губернії, закінчив Московську гімназію, навчався у 1861 – 1863 рр. у Московському університеті. Постійно служив у Віленському центральному архіві, працюючи певний час заступником архіваріуса, пізніше завідувачем Віленської публічної бібліотеки. Будучи співробітником архіву, працював у Віленській археографічній комісії. Здійснив в 1867 р. археографічну експедицію разом з О.Л.Миротворцевим до Несвіжа (на Мінщині). З ним же він брав участь у складанні правил з археографії стосовно передачі сучасних текстів без врахування їх етнічної специфіки, зокрема, білоруської мови. Він – видавець і автор вступних статей до перших семи томів (1867 – 1870 рр.)

«Археографического сборника документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси», а пізніше – здійснював його редагування. Особливо продуктивною була археографічна і едиційна діяльність Гільтебрандта в петербурзький період його творчості, коли у другій половині 70-х рр. XIX ст. і на початку XX ст., тобто до самої своєї смерті він працював у Петербурзькій археографічній комісії. Він був редактором чотирьох томів серійного видання «Русская историческая библиотека», а саме всіх трьох томів «Памятников полемической литературы в Западной Руси» (РИБ. – Т. 4, 7, 19. – СПб., 1879, 1882, 1903) і одного (першого) тому «Литовской метрики» (РИБ. – Т. 20. – СПб., 1903). Не менш важливим було редагування ним шести випусків періодичного видання комісії – «Летопись занятий Археографической комиссии» за 1888 – 1903 рр. (вип. 11-16).

[177] Миротворцев О.Л. (роки життя невідомі) – археограф, співробітничав у Віленській археографічній комісії. Працював викладачем Віленської гімназії. Разом з Гільтебрандтом здійснив археорафічну експедицію до Несвіжа, де була резиденція князів Радзивіллів, після яких залишився багатий і надзвичайно інформативний архів. Брав участь з ним же і Ф.Г.Елеонським у складанні правил для видання документальних джерел Віленською археографічною комісією. Корнілов доручив саме Миротворцеву, Гільтебрандту та Елеонському видати чотири томи «Археографического сборника...» (Улащик Н.Н. Очерки по археографии... – С. 152-153).

[178] Київська археографічна комісія (початкова її назва – Временная (Киевская) Комиссия для разбора древних актов, Высочайше учрежденная при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе) проіснувала з 1843 по 1921 р. Найновішою монографією про Київську археографічну комісію с кн.: Журба О.І. Київська археографічна комісія 1843 – 1921. Нарис історії і діяльності. – К., 1993.

[179] Київською археографічною комісією видані такі українські літописи: Летопись гадяцкого полковника Григория Грабянки / Под ред. И.О.Самчевского. – К., 1853; Летопись событий в Юго-Западной России в XVII ст., составленная в 1720 г. бывшим канцеляристом малороссийской генеральной канцелярии Самоилом Величком. – К., 1848. – Т. 1 / Под ред. Н.И.Костомарова и Н.А.Ригельмана; 1851. – Т. 2 / Под ред. Н.А.Ригельмана; 1853. – Т. 3 / Под ред. И.О.Самчевского; 1864. – Т. 4 / Под ред. В.Б.Антоновича и И.О.Самчевского; Летопись Самовидца по новооткрытым спискам / Под ред. О.И.Левицкого. – К., 1878; Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси / Под ред. В.Б.Антоновича. – К., 1888.

[180] Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1845. – Т. 1; – К., 1846 – Т. 2.; – К., 1852 – Т. 3.; – К.,

1859 – Т. 4.; 2-ге вид. 1-го тому. – К., 1848; 3-є вид.: – К., 1898. – Кн. 1. – Т. 1 і 2-ге вид. – К., 1898. – Т. 2; Кн. 2. – Т. 3.

[181] Протягом 1859 – 1914 рр. було видано 37 томів серійної (фактично – серіальної) джерельної публікації – «Архив Юго-Западной России»:

Часть 1. Акты, относящиеся к истории православной церкви.

К., 1859. – Т. 1. Акты, относящиеся к истории православной церкви Юго-Западной России (1481 – 1596 гг.) / Под ред. Н.Д.Иванишева.

К., 1864. – Т. 2. Материалы для истории православия в Западной Украине в XVIII ст. Архимандрит Мельхиседек Значко-Яворский 1759 – 1771 гг. / Под ред. Ф.Г.Лебединцева.

К., 1864. – Т. 3. Материалы для истории православия в Западной Украине в XVIII ст. / Под ред. Ф.Г.Лебединцева.

К., 1871. – Т.4. Акты об унии и состоянии православной церкви в Юго-Западной России во 2-ой половине XVII и в XVIII ст. (1648 – 1798 гг.) / Под ред. В.Б.Антоновича.

К., 1872. – Т. 5. Акты, относящиеся к делу о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату (1620 – 1694 гг.) / Под ред. С.А.Терновского.

К., 1883. – Т. 6. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1372 – 1648 гг.) / Под ред. О.И.Левицкого.

К., 1887. – Т. 7. Памятники литературной полемики православных южноруссов с латино-униатами (XVI – XVII ст.) / Под ред.С.Т.-Голубева.

К., 1914. – Т. 8. Памятники литературной полемики православных южноруссов с протестантами и латино-униатами в Юго-Западной Руси за XVI и XVII ст. / Под ред. С.Т.Голубева.

К., 1893. – Т. 9. «Лифос», полемическое сочинение, вышедшее из Киево-Печерской типографии в 1644 году с возражениями и замечаниями Кассиана Саковича / Под ред. С.Т.Голубева.

К., 1904. – Т. 10. Акты, относящиеся к истории православной церкви в Галиции (1423 – 1714 гг.) и извлеченные из львовских архивов / Под ред. А.С.Крыловского.

К., 1904. – Т. 11. Акты, относящиеся к истории Львовского ставропигиального братства (1599 – 1702 гг.) / Под ред. А.С.Крыловского.

К., 1904. – Т. 12. Акты, относящиеся к истории Львовского ставропигиального братства. Протоколы, деловые бумаги и переписка Львовского ставропигиального братства (1586 – 1881 гг.) / Под ред. А.С.Крыловского.

Часть 2-я. Постановления (акты) дворянских провинциальных сеймиков.

К., 1861. – Т. 1. Постановления дворянских провинциальных сейми-

ков в Юго-Западной России (1569 – 1654 гг.) / Под ред. Н.Д.Иванишева.

К., 1888. – Т. 2. Акты для истории провинциальных сеймиков Юго-Западного края во второй половине XVII в.(1654 – 1697 гг.) / Под ред. Н.В.Стороженка.

К., 1910. – Т. 3. Постановления провинциальных сеймиков Юго-Западной Руси в 1698 – 1726 гг. / Под ред. И.М.Каманина.

Часть 3-я. Акты о козаках и гайдамаках.

К., 1863. – Т. 1. Акты о козаках (1500 – 1648 гг.) / Под ред. В.Б.Антоновича.

К., 1868. – Т. 2. Акты о козаках (1679 – 1716 гг.) / Под ред. В.Б.Антоновича.

К., 1876. – Т. 3. Акты о гайдамаках (1700 – 1768 гг.) / Под ред. В.Б.Антоновича.

К., 1914. – Т. 4. Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого / Под ред. И.М.Каманина.

К., 1902. – Т. 5. Акты о мнимом крестьянском восстании в Юго-Западном крае в 1789 г. / Под ред. В.Б.Антоновича.

К., 1908. – Т. 6. Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649 – 1660 гг.) / Под ред. Н.В.Молчановского.

Часть 4-я. Акты о происхождении шляхетских родов.

К., 1867. – Т. 1. Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России (1442 – 1760 гг.) / Под ред. В.Б.Антоновича.

Часть 5-я. Акты о городах.

К., 1869. – Т. 1. Акты, относящиеся к истории городов и местечек в Юго-Западной России (1432 – 1798 гг.) / Под ред. В.Б.Антоновича.

К., 1890. – Т. 2. – Кн. 1. Переписи еврейского населения в Юго-Западном крае в 1765 – 1791 гг. / Под ред. И.М.Каманина.

К., 1890. – Т. 2. – Кн. 2. Переписи еврейского населения в Юго-Западном крае в 1765 – 1791 гг. / Под ред. И.М.Каманина.

Часть 6-я. Акты о крестьянах.

К., 1876. – Т. 1. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в Юго-Западной России в XV – XVIII ст. (1498 – 1795 гг.) / Под ред. К.Е.Козловского.

К., 1896. – Т. 1 (Приложение). Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в Юго-Западной России в XVI – XVIII ст. (1498 – 1795 гг.) / Под ред. К.Е.Козловского и И.П.Новицкого.

К., 1870. – Т. 2. Акты о крестьянах в XVIII ст. (1700 – 1799 гг.) / Под ред. В.Б.Антоновича.

Часть 7-я. Акты о заселении Юго-Западной России.

К., 1886. – Т. 1. Акты о заселении Юго-Западной России (1386 – 1700 гг.) / Под ред. В.Б.Антоновича; Введение М.Ф.Владимирского-Буданова.

К., 1890. – Т. 2. Акты о заселении Юго-Западной России (1471 – 1668 гг.) / Под ред. М.Ф.Владимирского-Буданова.

К., 1905. – Т. 3. Акты о заселении Южной России XVI – XVII ст. / Под ред. М.Ф.Владимирского-Буданова; Люстрации украинских старостств XVIII ст. / Под ред. В.И.Щербины.

Часть 8-я. Материалы для истории местного управления.

К., 1893. – Т. 1. Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XV – XVIII ст. / Под ред. М.С.Грушевского.

К., 1893. – Т. 1. Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XVII – XVIII ст. / Под ред. М.С.Грушевского.

К., 1909. – Т. 3. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI – XVII вв. / Под ред. О.И.Левицкого.

К., 1907. – Т. 4. Акты о землевладении в Юго-Западной России в XV – XVIII вв. / Под ред. М.Ф.Владимирского-Буданова.

К., 1907. – Т. 5. Акты об украинской администрации XVI – XVII вв. / Под ред. М.В.Довнар-Запольского.

К., 1911. – Т. 6. Акты о землевладении в Юго-Западной России в XV – XVIII вв. / Под ред. М.Ф.Владимирского-Буданова.

Аналіз томів АЮЗР, класифікація актів за типолого-видовими ознаками, виявлення обсягу вміщеної в них інформації за окремими великими періодами історії України XVI-XVIII ст., здійснений в роботах: Ковальский Н.П. Источниковедение и археография истории Украины XVI – первой половины XVII в. – Ч. 2. – С. 55-70; Швидько А.К. Анализ дореволюционных публикаций документальных источников по истории освободительного движения на Украине в XVIII в. // Анализ публикаций источников по отечественной истории. – Днепропетровск, 1978. – С. 87-94; Мыцык Ю.А. Анализ дореволюционных отечественных публикаций документальных источников // Ковальский Н.П., Мыцык Ю.А. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 гг. – Днепропетровск, 1986. – С. 25-29; Журба О.І. Київська археографічна комісія... – С. 80-103 та ін.

[182] Іванишев Микола Дмитрович (1811 – 1874) – історик, історик права, археограф. Закінчив Головний педагогічний інститут у Петербурзі. Професор (1840 – 1865), декан юридичного факультету (1848 – 1862), ректор (1862 – 1865) Київського університету. Іванишев був першим головним редактором Київської археографічної комісії (1859 – 1863), після смерті С.І. де Шодуара в 1859 р. став одночасно і віцеголовою комісії. У зв'язку з обранням його ректором університету Св.Володимира в 1863 р. відмовився від посади головного редактора і запропонував замість себе молодого тоді вченого В.Б.Антоновича.

План видання АЮЗР розробив Іванишев у 1857 р., був затверджений комісією у 1858 р. З деякими корективами він здійснювався протягом наступних 55 років (Ковальский Н.П. Источниковедение и археография истории Украины...– Ч. 2. – С. 55-56; Журба О.І. Київська археографічна комісія... – С. 76-79).

[183] «Устава на волоки» 1557 р. Сигизмунда II Августа здійснена шляхом обміру і переділу земель (волочна поміра) у великокнязівських, а згодом і в приватновласницьких маєтностях у Великому князівстві Литовському. Метою її було розмежування великокнязівських земель з боярськими. Волочна поміра була першим земельним кадастром. Сприяла збільшенню розмірів фільварків зем'ян-шляхти. «Устава» (за записами в 6-й книзі Публічних справ Литовської метрики) опублікована у 2-му томі «Памятников» Київської археографічної комісії (К., 1846). Докладніше про волочну поміру і «Уставу на волоки» див.: Пичета В.И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. – 2-е изд. – М., 1958; Похилевич Д.Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI –XVIII вв. – Львов, 1957; Він же. Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI-XVII вв. // Материалы по истории земледелия СССР. – М., 1952. – Сб. I. – С. 322-410; Він же. Господарське село в західних волостях Великого князівства Литовського після аграрної реформи Сигизмунда-Августа (у другій половині XVI ст.) // Доповіді та повідомлення. – Львів, 1947. – Вип. I. – С. 24-26; Він же. Селянська громада в західних воєводствах Великого князівства Литовського після аграрної реформи Сигизмунда-Августа // Наукові записки (Львівський ун-т). Львів, 1948. – Т. 10. Серія іст. – Вип. 7. – 1948. – С. 103-130 та ін.

[184] Дорошенко Петро Дорофійович (1627 – 1698) – гетьман Правобережної України в 1665 – 1676 рр.

[185] Заслуга у створенні і розробці наукової концепції архітектоніки серіального видання АЮЗР належить насамперед М.Д.Іванишеву, який вже в 1844 р. запропонував власну систематизацію за тематикою п'яти груп джерел, які фіксовані в луцьких гродських книгах. Відповідно до цих груп Іванишев виділив «особые отделы» при виданні АЮЗР. Після їх уточнення і корекції у 1857 р. вчений-археограф остаточно розробив план видання книг АЮЗР, прийнятий комісією і опублікований у передмові до першого тому цієї серії. План цієї серії включав такі основні частини (групи книг за тематико-проблемною єдністю-ознакою): 1. Акти, що стосуються історії православної церкви в Південно-Західній Росії; 2. Акти, що стосуються влаштування сіл і відносин поміщиків і селян; 3. Акти про економічний стан і управління міст; 4. Справи королівських, поміщицьких, гродських і общинних судів; 5. Акти державно-економічні про податки і торгівлю; 6. Ухвали про-

вінційних сеймиків; 7. Акти політичні про козацькі війни; 8. Матеріали про історію найзнатніших дворянських родів (Журба О.І. Вказ. праця. – С. 77-78). В дійсності в процесі археографічної діяльності відбулись певні уточнення назв цих «отделов», про що свідчить наведений у примітці 181 повний реєстр частин книг серії АЮЗР.

[186] «Перший ряд томів» – це частина перша – 12 томів, що вийшли в 1859 – 1914 рр., об'єднували акти про православну церкву в Україні, твори полемічної літератури і документи Львівського Успенського братства.

[187] Значко-Яворський Матвій Карпович, у чернецтві Мельхіседек (1716 – 1809) – український церковний діяч, походив з козацької старшини Лубенського полку, навчався в Київсько-Могилянській академії, був ігуменом у 1753 – 1768 рр. Мотронинського Троїцького монастиря, активно виступав проти насадження унії. З 1761 р. виконував обов'язки управителя православних монастирів і церков Правобережної України. Існувала версія, що він підбурював селян до повстання під час «Коліївщини» і мав стосунки з М.Залізняком. 2-й том першої частини АЮЗР включає документи, присвячені цьому діячеві. Автор вступної статті до 2-3-го томів – історик церкви Феофан Гаврилович Лебединцев (1828 – 1888) фактично склав панегірик Значко-Яворському (Швидько А.К. Анализ документальных источников по истории освободительного движения... – С. 87-88).

[188] Друга частина (тематико-проблемна група книг) АЮЗР або, як у даному конспекті, «ряд» складається з 3 томів постанов провінційних сеймиків Правобережної України XVI – XVIII ст.

[189] На час читання і видання даного лекційного курсу вийшло лише три томи третьої частини АЮЗР – акти про козаків (т.1-2) та гайдамаків (т.3), на початку XX ст. – ще три томи (див. примітку 181). У конспекті неточно зазначені хронологічні рамки документів 2-го тому: замість 1679 – 1716 зазначено – 1683 – 1714.

[190] Четверта частина – найменша за обсягом в усій серії АЮЗР, вона складає лише один том під редакцією В.Б.Антоновича про походження шляхетських родів в Україні XV – XVIII ст. Цей том вийшов ще у 1867 р. У цьому томі вміщене єдине серед видань Комісії генеалогічне дослідження – «Таблица шляхетских родов Юго-Западного края...» (Журба О.І. Вказ. праця. – С. 92).

[191] У частині п'ятій надруковано два томи (том 2-й складався з двох книг), причому на час читання курсу був виданий лише перший том про українські міста XV – XVIII ст. (під ред. В.Б.Антоновича).

[192] Шоста частина – «Акты об экономических и юридических отношениях крестьян» – всього включає три томи, але на час читання лекційного курсу В.Б.Антоновичем вийшов лише 1-й том (1876 р.).

[193] Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни: В 2 т. / Под ред. Н.Д.Иванишева. – К., 1849. – Т. 1; Т. 2.

[194] Муханов Павло Олександрович (1798 – 1871) – військовий і державний російський діяч. Залишивши військову службу у 1834 р., поселився у Москві. Займався публікацією рукописів, придбаних під час перебування у Польщі в 1831 р., брав участь у придушенні польського повстання і потім виконував функцію віце-президента Ради народної освіти у Царстві Польському (1842), опікун Варшавської учбової округи (1842), з 1861 р. – член Державної ради, дійсний таємний радник. Був дійсним членом Товариства історії та старожитностей при Московському університеті. Його документальна публікація – «Сборник Муханова» (М., 1836), в передмові до якої він писав: «Собрав много любопытных документов, относящихся до отечественной истории, я решил их напечатать, в надежде принести пользу занимающимся историческими изысканиями» (С. 1). Джерельну основу ряду документів склала Литовська метрика, проте такі документи, як визнав сам Муханов, «были списаны не с подлинников, а с копий, и при том копий, написанных латинскими буквами» (С.XXVI). У збірнику вміщені привілеї (магдебурзькі грамоти) Києву (1499 р. – № 68. – С. 88-97), Мінську, Полоцьку та іншим містам (№№ 83, 85, 91, 94, 95, 96, 115, 144).

[195] Судієнко Михайло Йосипович (1803 – 1874) – український археограф. У 1848 – 1857 рр. – голова Київської археографічної комісії (Тимчасової комісії для розбору давніх актів). Завдяки йому в 1851 р. вперше (до речі, і єдиний раз) було опубліковане «Черниговского наместничества топографическое описание», складене у 1786 р. Опанасом Филимоновичем Шафонським (1740 – 1811).

[196] «Материалы для отечественной истории» – джерельна збірка в двох томах, видана у Києві в 1853 – 1855 рр. за участю М.Й.Судієнка.

[197] «Румянцевская опись Малороссии» – Генеральний опис Лівобережної України одержав таку назву від прізвища П.О.Румянцева, президента Малоросійської колегії (другої), який згідно з сенатським указом 1763 р. здійснював за допомогою комісій у 10 полках Лівобережної України у 1765 – 1769 рр. переписи населення, нерухомого майна, володінь, промислових підприємств, прибутків тощо з метою збільшення державних податків (фіскальна мета), припинення вільних селянських переходів (соціальна мета), уніфікації з Росією адміністративного ладу, ліквідації особливостей внутрішнього життя України, чіткого окреслення станових граней та ін. З початком російсько-турецької війни перепис був припинений у лютому 1769 р.

Про Генеральний (Румянцевський) опис докладніше: Багалей Д. Генеральная опись Малороссии: Эпизод из деятельности первого правителя Малороссии гр. П.А.Румянцева-Задунайского // Киевская старина. – 1883. – № 11. – С. 402-432; Ткаченко М. Наукове розроблення Рум'янцівської ревізії // Україна. – 1924. – Кн. 3. – С. 39-52; Його ж:

Вивчення Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. // Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 рр.: Покажчик населених пунктів. – К., 1959. – С. 139-148; Ковальський І.С. Проведення генерального опису у Переяславському полку (1765 – 1768 рр.) // УІЖ. – 1960. – № 6. – С. 131-135; Він же. Генеральний опис 1765 – 1769 рр. – джерело вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні // УІЖ. – 1962. – № 2. – С. 97-101; Він же. Генеральная опись 1765 – 1769 годов как источник для изучения социально-экономической истории Левобережной Украины: (По документам и материалам Переяславского полка): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1966; Путро О.І. Генеральний опис 1765 – 1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. // УІЖ. – 1982. – № 7. – С. 143-147; Лепенко Н.О. Генеральний опис 1765 – 1769 рр.– джерело для вивчення земельних мір Лівобережної України // УІЖ. – 1983. – № 2. – С. 134-137; Литвиненко М.А. Джерела... – С. 95-115; Круглова Т.А. Генеральная опись Левобережной Украины 1765 – 1769 гг. как источник по истории городов (на примере материалов Стародубского полка): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1982; Вона ж. Экономическая структура городских хозяйств Левобережной Украины в XVIII в. (по материалам Генеральной описи 1765 – 1769 гг.). – М., 1989.

[198] Огляди Генерального (Румянцевського) опису, здійснені у дореволюційний час, насамперед, О.М.Лазаревським: Обозрение Румянцевской описи. Полк Черниговский // Черниговские губернские ведомости. – 1866. – №33, 35–37, 41, 42, 44-46; окремий відбиток. – Випуск 1-й. Чернігів,1866 (відбиток надрукований Чернігівським губернським статистичним комітетом);

Обозрение Румянцевской описи. – Выпуск 2-й. Полки Киевский и Нежинский // Черниговские губернские ведомости. – 1867. – №№ 4-8, 12-14, 16, 22, 25, 28-33, 36, 40, 42, 43, 46, 49; 1868. – № 4 і окремий відбиток. – Чернігів, 1867.

Обозрение Румянцевской описи. (Выпуск 4-й). Киевский и Нежинский полки (продолжение) // Черниговские губернские ведомости. – 1873. – №№ 14-19, 21-26, 34-51.

[199] Редактору даного студентського конспекту лекційного курсу не вдалось виявити публікацію М.Константиновича окремим виданням, не мав він у своєму розпорядженні і публікації цього археографа в «Черниговских губернских ведомостях».

[200] Румянцев (Румянцев-Задунайський – такий титул (звання) одержав він від царського уряду за переможне командування під час Першої російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр.) Петро Олександрович (1725 –1796) – російський військовий і державний діяч, під час функціювання 2-ї Малоросійської колегії (1764 – 1786) як її президент на-

полегливо проводив політику царизму в Лівобережній Україні, скерована на ліквідацію автономії України, поширив на Україну в складі Російської імперії чинність жалованої грамоти дворянству 1785 р.

[201] Збереглись матеріали опису 3,5 тисяч населених місцевостей Лівобережної України у фонді 371 Центрального державного історичного архіву України у Києві. Це – 971 одиниця зберігання за 1765 – 1769 рр. Там же зберігаються документи комісій генеральної ревізії шести полків: Чернігівського, Гадяцького, Миргородського, Полтавського (найбільша кількість документів – 529), Стародубського, Харківського. Частина опису Київського полку зберігається у рукописному відділі НБУВ НАН України. Опублікований покажчик: Попова Л.А., Ревнивцева К.Г. Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 рр. Покажчик населених пунктів. – К., 1959 (бібліогр. с. 145-148).

[202] Кромер Марцін (Kromer Marcin) (1512 – 1589) – польський хроніст, виконував важливі дипломатичні доручення, отримав посаду при королевичу Сигизмунді-Августі. Найвидатніший його твір – хроніка Польщі в 30 книгах (частинах) (Базель, 1555) під назвою «Martini Cromeri de origine et rebus gestis Polonorum libri XXX» з використанням свідчень попередніх хроністів, насамперед Длугоша та документів, з якими він познайомився при впорядкуванні коронного архіву. Переклад хроніки польською мовою вийшов у Кракові у 1611 р., а потім у Варшаві у 1767 р. Історія Польщі викладена до 1506 р. Іншою, меншою за обсягом, але також оригінальною й інформативною, як унікальний історико-географічний огляд сучасника, є праця Кромера: «Polonia, sive de situ, populis, moribus et republica regni Polonici libri duo» (Кельн, 1577). Переклад на польську мову здійснив Вл.Сирокомля і видав у Вільно в 1853 р. під назвою: «Polska, czyli o położeniu, urzędach i sprawach publicznych Królewstwa Polskiego księgi dwie przez Marcina Kromera» (орг. R. Marchwiński, 1977).

[203] Kromeri Marcini. Inventarium archivi regni.

[204] Залуський Юзеф Анджей (1702 – 1774) – бібліограф, бібліофіл, великий шанувальник книг, разом з Конарським здійснив видання документальної серії сеймових постанов під назвою «Volumina legum» («Книги законів») – збірки сеймових конституцій (в 1732 – 1739 і 1782 рр. – вісім томів). Його величезна бібліотека (понад 230 тисяч томів), подарована місту Варшаві, столиці Польщі), була депортована в 1795 р. до Петербурга і включена до Петербурзької бібліотеки, що одержала статус публічної.

[205] Рід Залуських (герба Юноша) відзначався участю у конфесійних справах, представники якого з XVII ст. займали впливові єпископські католицькі кафедри і займались освітніми та культурними справами, будучи близькими до польських урядових кіл і поінформовани-

ми про політичні справи, мали велику автентичну інформацію. Дуже цінна їх архівна фамільна збірка, епістолярії, особливо Андрія Хрисостома (прибл. 1650 – 1711), Андрія Станіслава (1695 – 1758), який допомагав своєму братові, названому вище Юзефу Анджею, у створенні фундації знаменитої фамільної бібліотеки.

[206] Догель Мацей (1715 – 1760), польський учений, історик, археограф, належав до ордену піярів, був ректором Віленського колегіуму, проводив евристику у бібліотеках і архівах як у Польщі, так і за кордоном, користуючись титулом королівського посла при закордонних дворах. Автор декількох збірників. Частина незавершених його праць залишилась у рукописному вигляді і була вивезена до публічної бібліотеки в Петербурзі.

[207] Збірник Догеля про границі Польщі і Великого князівства Литовського – «Limites regni Poloniae et Magnis Ducatus Lithuaniae» (Вільно, 1758), де вміщені численні документи польською і латинською мовами.

[208] Після повернення на батьківщину М.Догель привіз велику кількість джерельних виписок (копій), які частково були ним видані у збірнику «Codex diplomaticus Regni Poloniae et M.D.Lithuaniae in quo pacta, foedera, tractatus pacis et c., aliaque omnes generis publico nomine actorum et gestorum monumenta» (1758. – T. 1; 1759. – T. V; 1764. – T. VI).

[209] Codex diplomaticus Lithuaniae et codicibus manuscriptis, in archivo secreto Regiomontano asservatis. – Wrocław, 1845.

[210] Серед археографічних джерельних публікацій Едварда Рачиньського (1787 – 1845), невтомного збирача речових та письмових пам'яток, подорожника, мецената, засновника знаменитої бібліотеки у Познані, надзвичайно важливим є серійне видання в 1840 – 1844 рр. у 19-ти томах серії, що об'єднана під кутом зору відображення образу поляків і Польщі сучасниками і очевидцями подій XVIII ст.: «Obraz Polaków i Polski w XVIII wieku czyli zbiór pamiętników, dyaryuszów, korespondencji publicznych i listów prywatnych, podróży i opisów zdarzeń szczegółowych, służących do wyjaśnienia stanu Polski w nich wspomnionym, wydanego z rękopismów»; перші три томи включають продовження щоденника Отвіновського, виданого у 1837 р. – «Pamiętniki do panowania Augusta III i pierwszych lat St.Augusta przez nieznajomego autora» (це були записки Еразма Отвіновського). – 1840. – Т. 1-3. Наступні три томи – записки Юзефа Вибіцького, які не розглядаємо, бо не стосуються України. Далі томи: 7-10 – «Опис обичаїв та звичаїв за правління Августа III ксьондза Китовича» – «Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III księdza Kitowicza» (1840); Томи 11-12 складають твір Гуго Коллонтая про стан освіти у Польщі в останні роки правління Августа III («Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III» (1841); Т. 13. – «Materiały do

historji panowania Stanisława Leszczyńskiego» (1841); Т. 14 – діаріуш (щоденник) тарногродської конфедерації військам саксонським утвореної (1841); Т. 15. – з історії України дуже важливими є мемуари Я.Ліппомана – «Bunt hajdamacki na Ukrainie w r. 1768, pochodzących od i «dwóch bezimiennych» (1843); наступні (16-19) томи цієї серії стосуються внутрішньої історії Речі Посполитої: про перебування Станіслава Августа у Несвіжу, опис життя Т.Рейтана та ін. (т.16, 1843), таємний архів Августа II (томи 17-18, Вроцлав, 1843) та мемуари ксьондза Пстроконьського, каноніка гнєзненської катедри (т.19 і останній. – Вроцлав, 1844).

[211] Грабовський Амброжи (Амвросій) (Grabowski Ambroży) – видатний польський культурний діяч, збирач і популяризатор історичних джерел і історичних знань, займався спочатку поширенням книг у книгарнях, зокрема у власній (1817 р.) в Кракові, самотужки вивчав архівні збірки та книжкові раритети. Видав декілька важливих збірок документальних та наративних джерел з історії Речі Посполитої, в них міститься чимало свідчень з історії України XV – XVIII ст.

[212] «Starożytności historyczne polskie, czyli pisma i pamiętniki do dziejów dawnej Polski, listy królów i znakomitych mężów, przypowieści, przysłowia...» («Історичні старовинності Польщі...») – видані в Кракові в двох томах у 1840 р. У збірнику є джерельні свідчення з історії України, серед них повідомлення про боротьбу запорозького козацтва у складі польського війська проти турецько-татарського наступу і експансії, особливо «новини» про битву під Цецорою, діаріуш Хотинської війни 1621 р., свідчення про козацьке повстання 1638 р. під керівництвом Я.Острянина та ін.

[213] «Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski, djarjusze, relacje, pamiętniki ... tudzież listy historyczne» («Рідні згадки в писаннях до історії давньої Польщі...), видані у Кракові в 1845 р. в двох томах.

[214] Грабовський Михайло, Міхал (Grabowski Michał) (1805 або 1806 – 1863), польський письменник, журналіст, критик, автор історико-літературних творів. Важливою є праця Грабовського про старовинні пам'ятки України, зокрема кургани – «Ukraina dawna i teraźniejsza» («Україна давня і сучасна»), видана у Києві в 1850 р.

[215] Михайло Грабовський разом з Олександром (Александром) Пшезьдєцьким (Przeździecki Aleksander) (1814 – 1871) у 1844 р. видали у Вільно «Źrodła do dziejów polskich» («Джерела до польської історії»), Вільно, 1843, т. 1.

[216] Про польського історика Олександра Яблоновського див. примітку 9.

[217] Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – T. VI. Rewizya zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku (1545) / Wyd. A.Jabłonowski.

[218] Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – T. V. Lustracje królewszczyzn ziem Ruskich, Wolynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII w. / Wyd. A.Jabłonowski; Źródla dziejowe. – Warszawa, 1902. – T. 18. – Cz. 1. Polska XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemie Ruskie, Ruś Czerwona / Oprac. przez A.Jabłonowskiego; Warszawa, 1903. – T. 18. – Cz. 2; Warszawa, 1889. – T. 19. Ziemie Ruskie, Wołyń i Podole; Warszawa, 1894. –T. 20. Ziemie Ruskie. Ukraina; Warszawa, 1894. – T. 21. Ziemie Ruskie. Ukraina; Warszawa, 1897. – T. 22. Ziemie Ruskie. Ukraina.

Монографії О.Яблоновського, що стосуються України:

Jabłonowski A. Pisma: T. 1. Ziemie Ruskie Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1910; T.2. Kresy Ukrainne. – Warszawa, 1910; T. 3. Ukraina. – Warszawa, 1911; T.4. Wołyń, Podole i Ruś Czerwona. – Warszawa, 1911.

Польські археографи в 70 – 90-х рр. XX ст. здійснили цикл публікацій люстрацій XVI – XVII ст. українських земель воєводств Руського, Подільського і Белзького: Lustracja województwa ruskiego 1661 – 1665.– Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970. – Cz. 1. Ziemia przemyska i sanocka; – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. – Cz. 2. Ziemia lwowska; – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1976. – Cz. 3. Ziemia halicka i chełmska; Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564 – 1565. – Cz. 1. – Warszawa; Lódź, 1992.

[219] В середині XVI ст. були складені переписи або описи («пописи») українських замків і сіл, які віддавали їм повинності або були приписані до них, що підлягали державній (королівській юрисдикції). Хронологічно обидва ці переписи відділені невеликим проміжком часу – сімома роками: перший – у 1545 р. (опис замків Володимира, Луцька, Кременця, Вінниці, Брацлава, Житомира) і в 1552 р. (описи тих замків, що і в 1545 р., та ще шістьох – Черкас, Канева, Києва, Остра, Чорнобиля, Овруча).

[220] Описи українських замків середини XVI ст. записані у дві книги переписів (libri lustrationum) Литовської метрики у фонді «Литовська метрика» Російського державного архіву давніх актів Росії у Москві, а саме у справі (книзі) № 561 (на 165 аркушах) – опис замків 1545 р. і в книзі № 563 (на 202 аркушах) – опис замків 1552 р. Докладніше про ці книги див. у праці: Ковальский Н.П. Источники по истории Украины XVI–первой половины XVII вв. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА. – Днепропетровск, 1979. – С. 27-32.

[221] Публікації цих текстів у різних виданнях не однакового археографічного рівня через те, що використовувались пізніші копії XVIII ст. або застосовувалось латинське транскрибування, про що нами зазначено: Ковальский Н.П. Источники... в Литовской метрике... – С. 30: «Описание Житомирского замка 1552 г. было опубликовано в

АЮЗР не по тексту книги Литовской метрики, а по позднейшей переписанной на польском языке копии, почерпнутой из Житомирской гродской книги 1780 г....» та в 3-й частині нашої праці «Источниковедение истории Украины...» (1978 р.) про передачу текстів шляхом транскрибування (с. 22–23). Тому дивно звучить невідповідна авторському тексту фраза відомого дослідника зі Львова Я.Р.Дашкевича стосовно наших праць з посиланням на нашу книгу «Источники...» і на ту ж сторінку 30, що ніби-то видання АЮЗР цих описів нами вважається «почти безупречным» (Дашкевич Я.Р. О достоверности публикаций материалов Литовской метрики по данным описания киевского замка 1552 р. // Исследования по истории Литовской метрики: Сб. науч. тр. – М., 1989. – Ч. 1. – С. 158), чого ми аж ніяк не стверджували, а навпаки.

Зазначені описи не видані до цього часу компактно типу корпусної публікації за текстами РДАДА ф. 389 «Литовская метрика», що ще необхідно здійснити. Є такі публікації описів окремих замків середини XVI ст.: Źródła dziejowe, t. VI / Wyd. A.Jabłonowskiego (1545), Źródła do dziejów polskich, wydawane przez M.Malinowskiego i A.Przeździeckiego. – Wilno, 1844. – T. 2 (1552), АЮЗР. – Ч. VII. – Т. 1, 2 (видання було здійснене за копіями, зробленими дійсним членом Київської археографічної комісії П.Г.Лебединцевим) і Ч. 4. – Т. 1, підготовлені до друку В.Б.Антоновичем.

[222] У даному розділі розглянуті лише німецькомовні (німецькі) хроніки, які в студентському конспекті постійно називаються літописами («лѣтописи»).

[223] Тевтонський орден (повна латинська назва – Ordo domus Sanctae Mariae Teutonicorum), Німецький орден (Deutscher Orden) – німецький католицький духовно-рицарський орден, виник під час хрестових походів. Був наділений великими земельними володіннями в Німеччині. Зростання політичного і військового значення ордену відбулось після запрошення його польським князем Конрадом Мазовецьким (за угодою 1226 р. з магістром Германом фон Зальца) і віддачі ордену у тимчасове володіння Хелмінської землі, за що хрестоносці повинні були приборкати сусіднє литовське плем'я прусів. Опинившись у Прибалтиці, орден став потужною військовою силою, завоювавши прусів в XIII ст. і фактично їх знищивши, він проводив експансію проти сусідніх слов'янських держав і народів, а також Великого князівства Литовського. Тевтонський орден у 1237 р. об'єднався з рештками розгромленого Ордену мечоносців, який став відділенням Тевтонського ордену під назвою Лівонський орден. Як самостійна держава, Тевтонський орден проіснував до 1466 р., поки не визнав себе васалом Польщі. Орден припинив своє існування як самостійна держава після секуляризації в 1525 р. великим магістром Альбрехтом Бранденбурзьким володінь ордену в Прибалтиці і перетворення його

у світське володіння – герцогство Прусію, яке стало інтегральною частиною Бранденбурзько-Пруської держави.

[224] Дусбург (іноді – Дюісбург) Петер фон (Peter von Dusburg) (жив наприкінці XIII – на початку XIV ст., помер після 1326 р.) – священик, німецький хроніст Тевтонського ордену, автор «Хроніки Прусії» (лат. мовою).

[225] (Petrus de Duisburg) Chronicon Prussiae.

[226] Chronicon Prussiae, in quo Ordinis Teutonico origio, nec non resab an. 1226 usque ad an. 1326 in Prussia gestae exponduntum cum incepti auctoris continuatione usque ad annum 1435 // Accesserunt ... dissertationes XIX antiquitates Prussicas complexa auctore et collectore Christophoro Hartknoch.–Franckforti et Lipsiae, 1679 (Jena. Typ. Joh. Nissi).

[227] Гарткнох Христофор (Кшиштоф) (Hartknoch Christophoro) (1644 – 1687) – пруський і польський історик, археограф, видавець середньовічних творів хроністів. Вивчав історію Прусії, Померанії, Жмуді (Жімайте), Польщі. Результати своїх студій виклав у книзі: Dissertatio de Curonorum et Semigallorum republica, tam antique quam moderna,(et) quomodo utrag.; respecta imprimis Poloniae, Prussiae (et) Livoniae sese habeat quam... in Alma Prussiorum sub praesidio... publice defendet Bernhardus Johannes Neresius... – Regiomonti, 1676; «Selectae dissertationes historicae de variis rebus historiae Prussicae» (1679). Це збірка 19 етюдів-нарисів, що стосуються старовинної історії прусів, їх мови, вірувань, звичаїв та ін. Тоді ж він і видав (Лейпціг, 1679) твір хроніста Петра фон Дюсбурга XIV ст. з історії прусів (див. примітки 225, 226). Він також автор праці з історії Польщі, яку написав, будучи викладачем гімназії в Торуні. Ця книга вийшла чотирма виданнями в 1678, 1687, 1697 і 1698. Назва цієї праці: «De republica polonica libri duo, quorum prior historiae polonicae memorabiliora, posterior autem jus publicum Reipubl. Polonicae, Lithuanicae provinciarumque annexarum ex statutis, constitutionibus,... privilegiis... Hic adjectore sunt duae dissertationes historicae De Republica Curonica vetera et nova... – Francofurt et Lipsiae, 1677.

[228] Selectae dissertationes historicae de variis rebus historiae Prussicae.–Franckfurti et Lipsae, 1679.

[229] Теппен Макс (dr. Max Töppen), німецький вчений, археограф XIX ст., разом з Теодором Гіршем, Ернстом Штрельке видавав джерельну серію «Письменники історії Прусії...» німецькою мовою (див. примітку 230).

[230] Scriptores Rerum Prussicarum oder die Geschichtsquellen der Preussischen vorzeit herausgegeben von dr. Theodor Hirsh, dr. Max Töppen und dr. Ernst Strehlke. – Leipzig, 1861 – 1874. – Bd. 1-5. (Dusburg, Petrus de) Chronic terrae Prussiae 3, ed. M.Töppen // Scrirtores Rerum Prussicarum. – Leipzig, 1861. – T.1.

[231] Генріх Латиш (Генріх Латвійський) (Henrich von Lettland) (біля 1187 – 1295) – німецький хроніст, родом з Нижньої Саксонії, навесні 1205 р. прибув до Риги, священик одного із латиських приходів. Автор «Хроніки Лівонії» латинською мовою. Про цей твір див. у кн.: Тихомиров М.Н. Источниковедение истории СССР. С древнейших времен до конца XVIII в.: Курс источниковедения истории СССР. – М., 1940. – Т. 1. – С. 127; 2-ге вид. – М., 1962. – С. 372; Зутис И. Очерки по историографии Латвии. – Рига, 1949. – Ч. 1. Прибалтийско-немецкая историография.

[232] Хроніка Лівонії Генріха Латиша на мові оригіналу скорочено: Chronicon Livoniae.

[233] Scriptores Rerum Livonicarum. Sammlung der wichtigsten Chroniken und Geschichtsdenkmale von Liv-Ehst und Kurland, in genauen Wiederabdrucke der besten, hereits gedruckten, aber selten gewordenen Ausgaben / U.Hansen. – Riga, 1857. – V. 1. Origines Livoniae; Henrici chronicon Livoniae. – Editio altera, recognoverunt L.Arbusow et A.Bauer. – 2-e Auflage. – Hannower, 1955; Генрих Латвийский. Хроника Ливонии / Введение, перевод и комментарии С.А.Аннинского (русский и латинский тексты). – М.; Л., 1938.

[234] Вігонд (зустрічається написання – Віганд) з Марбурга (або з Вюртенберга), німецький хроніст, протягом 24 років в XIV ст. був рицарем і «братом» ордену. У 1394 р. написав хроніку німецькою мовою, а один з близьких, можливо, приятелів хроніста Яна Длугоша, прізвище якого залишилось невідомим, переклав твір Вігонда латинською мовою.

[235] Хроніку Вігонда з Марбурга під час перебування у Кеніґсбергу в 1840 р. вивчав видатний польський меценат, збирач і публікатор джерел Едвард Рачиньський. Разом з місцевим професором Йоганом Фойґтом, автором декількох історичних праць, у 1842 р. спільно видали у латинському перекладі цю хроніку під назвою: «Chronicon seu Annales Wigandi Marburgensis, equitis et fratris Ordinis Teutonici / Primum edidit Joannes Voigt et Edward Comes Raczyński. – Poznań, 1842. Разом з цим перекладом на латинську мову Е.Рачиньський здійснив переклад і видання цієї хроніки польською мовою: «Puścizna po Janie Długoszu dziejopisie polskim, to jest: Kronica Wiganda z Marburga rycerza i kapłana Zakonu Krzyżackiego na wezwanie Długosza z rymowanej kroniki niemieckiej na język łaciński przetłumaczona. – Poznań, 1842.

[236] Вислови: «Quorum pars fui», «ubi fui» означають – (у приблизному перекладі) «(при) яких обставинах (подіях) був (присутнім)», «де був».

[237] Joannes von Posilge, Officialls von Pomesanien, Chronik des Landes Preussen (von 1360 an, fortgesetz bis 1419) zugleich mit den auf Preussen

bezüglichen Abschnitten aus Chronik Detmar's von Lübeck, herausgegeben von Ernst Strehlke // Scriptores Rerum Prussicarum oder die Geschichtsquellen der Preussischen Vorzeit / herausgegeben von dr. Theodor Hirsh, dr. Max Töppen und dr. Ernst Strehlke. – Leipzig, 1866 (Verlag von S.Hirzel). – Band 3-e. – S. 79-388; Herausgegeben von Ernst Strehlke. – S. 31-79.

[238] Кадлубек Вінценти, Вінценти Богуславич, або Магістр Вінценти, звичайно званий Кадлубком (Kadłubek Wincenty (blagosławiony), Magistri Vincenti (Episcopi Cracov.)) (1160 – 1223) – польський хроніст, краківський єпископ (з 1207 р.), був близьким до двору Казиміра Справедливого (1177 – 1194), Лєшка Білого і Генріха І Бородатого (кінець XII – перша половина XIII ст.), що дало можливість йому бути свідком і добре поіформованим у сучасних політичних подіях, які мали велике історичне значення. У XVIII ст. був канонізований. Його хроніка в 4 книгах, що писалась, можливо, за дорученням Казиміра II Справедливого, а закінчена у 1206 р., охоплює історію Польщі з найдавніших часів аж до вступу на краківський трон сина Мєшка Владислава III Ласконогого (Клишоногого) 1202 р. Хроніці Кадлубка присвячена величезна історіографія, особливо польська.

Публікації хроніки Кадлубка спочатку і до середини XIX ст. були мовою оригіналу – латинською, зокрема Гербурта (Добромільь, 1612), дослівний передрук у 2-му томі історії Длугоша (Лейпціг, 1712). У XIX ст. були такі видання цієї хроніки, а саме: вперше скорочений текст в перекладі польською мовою: Wincentego Kadłubka biskupa krakowskiego Historya Polska, zkrocona p(rzez) F(ranciszka) C(zajkowskiego). – Łowicz, 1803; Res gestae principum et regum Poloniae. Par Vincentium Kadłubkonem Saeculo XII et XIII... quibus accedit chronicon Polonorum per Dzierswam saeculi XIII scriptorum compositum / Editio repetita. Ad fidem codicum, qui servantur in tabulario Societatis... Regae philomathicae Varsavien. – Varsaviae, 1824; Magistri Vincenti Episcopi Cracoviensis Chronica Polonorum sive originale Rerum et Principum Poloniae Quae e codice vetustissimo Eugeniano Bibliothecae Caesaneae Vindobonensis accuratissime rescripta praevia de ipso Codice dissertatione / Edidit Alexander ex Comitibus Przezdziecki... Interpretatione polonice. – Cracoviae, 1862; Kronika polska / Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek); przeł. (z jęz. łac.) i oprac. Brugide Kürbis. – Wrocław, 1922 (Biblioteka Narodowa. Serya 1. N277); Monumenta Poloniae Historica. – Lwów, 1872. – T. 2. – S. 249-453 (латинський текст та переклад польською мовою).

[239] Роман Мстиславич (р. нар. невідомий – 1205) – галицько-волинський князь у 1199 – 1205 рр., видатний державний і військовий діяч України-Русі. У 1199 р. об'єднав Волинське та Галицьке князів-

ства, які завдяки його діяльності користувалося великим авторитетом в Європі.

[240] Ярмохович (Я.) Magistri Vincenti (Kadlubkonis), Episcopi Cracoviensis, Chronica Polonorum, как источник для русской истории // Университетские известия (университета Св. Владимира в Киеве). – 1878. – № 12 (декабрь). Прибавления. – С. 59-76.

[241] Ян (Янко) з Чарнкова (Jan, Janko z Czarnkowa) (приблизно 1320 – 1387) – польський хроніст, походив із старовинного великопольського роду гербу Наленч, син війта Чарнковського Богуміла, отримав освіту в західноєвропейських університетах, виконував ряд дипломатичних місій польського королівства, з 1366 р. – призначений підканцлером, після смерті короля Казиміра III Великого (1370 р.) його становище похитнулось, у чому і сам він так чи інакше був винний. До XIX ст. відомий також як гнезненський архідиякон.

До XIX ст. атрибуція написаної ним хроніки не була реалізована, вона видавалась неодноразово як Хроніка Гнєзненського Аноніма, а саме: у 1730 р. в збірці творів сілезьких істориків (Scriptores Rerum Silesiacorum. V. 2) Фрідріхом Вільгельмом Зоммерсбергом (Sommersberg F.W. Cronica Cracoviae), а пізніше у 1752 р. Ю.А.Залуським і в 3-му томі монументальної публікації наративів з історії Польщі і Литви Лаврентія (Вавжиньца) Міцлєра де Колофа «Historiarum Poloniae et Magnus Ducatus Litvoniae scriptorum collectio magna» (Варшава, 1769).

[242] Вперше висловив думку про належність Хроніки Гнєзненського Аноніма перу Яна з Чарнкова польський історик Ян Альбертранді (1731 – 1808). Першу і на високому археографічному рівні публікацію хроніки Яна з Чарнкова із зазначенням його авторства здійснив Август Бєльовський (1806 – 1876) у другому томі своєї джерельної серії з історії середньовічної Польщі – «Монументів» – «Monumenta Poloniae historica. Pomniki dziejowe Polski» (Львів, 1872). На сторінках 611-618 він надрукував передмову до цієї публікації і довів авторство Яна з Чарнкова, а після цього на с. 619-756 – текст мовою оригіналу. Фототипічне видання «Монументів», у якому вміщений цей твір Яна з Чарнкова, вийшло у Варшаві у 1961 р., накладом «Паньствового видавництва наукового». Переклад польською мовою був опублікований Ю.Жербілло у 1905 р. – «Kronika Jana z Czarnkowa archidyakona gnieznieńskiego podkanclerzego królewstwa Polskiego (1370 – 1384) / Przełożył z łacinskiego, wstępem i przypisami uzupełnił J.Żerbiłło. – Warszawa, 1905. Хронологічні рамки цієї хроніки охоплюють період історії Польщі від смерті Владислава Локєтка (1333 р.) до прибуття до Польщі королеви Ядвіги (1384 р.). Цей літопис має швидше характер мемуарів, майже щоденника, записаного очевидцем. У статті в Загальній енциклопедії С.Оргельбрандта (S.

Orgelbranda Encyklopedja powszechna. – T.4. – Варшава, 1900) зроблене цікаве спостереження, що «може жодна хроніка не захоплює так читача, як праця Янка, настільки безстороннього, що не затає вад свого приятеля Казиміра Великого» (с.118).

Про цю хроніку є ряд праць, зокрема: Kubala L. Jan Czarnkowski i jego kronika// Biblioteka Warszawska. – 1981. – N7 (lipiec). – T. III. – Zesz. 7. – S. 340-365; Sieradzki J. Sprawa Jana z Czarnkowa i jego utwór // Studia źródłoznawcze. Commentationes. – 1959. – T. 4 etc.

В 1996 р. в Кракові в серії «Bestsełłery z przeszłości» вийшло нове видання цієї хроніки «Kronika Jana z Czarnkowa»(155 s).

[243] У Хроніці Яна Чарнковського відомості, що стосуються українських земель, насамперед Галичини й Волині, містяться у таких розділах: Про коронацію польського короля Казиміра; Яким способом керував Казимір державою і народом; Про втрату володимирського замку на Волині; Про заснування єпископства на Русі; Про спустошення литовцями Сандомирської землі; Про здобуття белзького замку (Kronika Jana z Czarnkowa.../...wydal... J.Żerbiłło. – Warszawa, 1905. – S. 2-4, 6-10, 24-25, 57, 69, 73-74.

[244] Длугош Ян (Długosz Jan z Niedzielska, herbu Wiesława) (1415 – 1480) – найвидатніший польський і європейський хроніст, з 1428 р. навчався у Краківському університеті, якому вже у пізніші роки він надавав підтримку і субсидії, зокрема нерухомим майном; був секретарем біскупа Збігнєва Олєсьніцького, виконував важливі дипломатичні доручення короля Казиміра IV Ягайловича (Ягеллоньчика) (нар.1427, вел. кн. литов. 1440, пол. король 1447 – 1492, пом. 1492), з 1437 р. пробощ кобузький і канонік краківський, клірик діецезії гнєзненської, кустош вісьліцький, з 70-х рр. «елект-номінат арцибіск. львівської» (Найбільш вичерпний перелік джерельних свідчень про життєвий шлях і діяльність Яна Длугоша здійснений Агнєшкою Пежановською у ювілейному збірнику, присвяченому 500-річчю від дня смерті великого хроніста і польського культурного діяча у 1980 р.: Perzanowska A. Wiadomości źródłowe o życiu i działalności Jana Długosza // Długossiana. Studia historyczne w pięcsetlecie śmierci Jana Długosza. – Kraków; Warszawa, 1980 (Zeszyty naukowe UJ. DLXI.Prace historyczne, zeszyt 65). – S. 293-365). Спочатку він склав каталоги біскупів (єпископів) вроцлавських (1468 – 1470), гнєзненських (70-ті рр.) і краківських (закінчив у 1478 р.), хоч, як показали дослідження польських вчених, Длугош допускав примислення з історії єпископій. Найвидатніша його праця – хроніка Польщі, відома у виданнях під різними назвами (див. прим. 246). Бібліографія про Длугоша дуже незначна, крім праць К.Естрайхера, Л.Фінкеля (бібліографії польські), енциклопедії С.Оргельбрандта (т. 4. Варшава, 1899), слід звернутись до вказаного ювілейного збірника до 500-річчя з часу смерті хроніста.

[245] Дійсно, як свідчать документальні свідчення, наведені А.Пежановською, король Казимір IV у 1467 р. перед від'їздом в Литву віддав своїх синів під опіку і на виховання Янові Длугошу (Пежановська А. Вказ. праця. – С. 339). Мова йде про чотирьох синів короля. Це – Ян Ольбрахт (1459 – 1501), який був потім польським королем після смерті свого батька в 1492 – 1501 рр.; Олександр (Александер)(1460 – 1506), польський король в 1501 – 1506 рр.; Сигизмунд (Зигмунт) (1467 – 1548), увійшов в історію Польщі як Зигмунт I Старий, був на королівському престолі в 1506 – 1548 рр.; Владислав II, що потім став чеським (1471 – 1516 рр.) і угорським (1516 – 1526 рр.) королем.

[246] Назвемо найбільш відомі видання хроніки Длугоша мовою оригіналу (латинською) і в перекладі польською, зокрема: Historica Polonica Ioannis Długossi seu Longini...in tres tomos digesta. Autoritate et sumptibus Herbulti Dobromilski edita. - Dobromili, 1615; Joanes Długossi... Historica Polonicae. – Francofurti, 1711; Joanni Długossi seu Longini Historia polonica (Lipsae, 1711); Długosz Jan. Dzieje Polski/ Przełożone na język polski przez Bornemana Gustawa. – Leszno, 1841; Długosz Jan. Dziejów polskich ksiąg dwanaście / Przeklad Karola Mecherzyńskiego. – Cracoviae, 1867 – 1868. – T. 1-12; Długosz J. Joannes Długossi senioris canonici Cracoviensis opera omnia / Cura Alexandri Przeździecki... – Cracoviae, 1863 – 1878. – T. 1-5; Ioannis Długossii Annales seu chronicae inditi Regni Polonicae. – Varsoviae, 1964. – T. 1; 1970. – T. 2; 1973. – T. 3; 1975. – T. 4; 1978. – T. 5; 1985. – T. 6, 7; Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królewstwa Polskiego. – Warszawa. – 1961, 1962 (wyd. 2-gie. – T. 1–2; 1969. – T. 3; 1973. – T. 4; 1974. – T. 4; 1975. – T. 5; 1981. – T. 6; 1982. – T. 6 /cz. 2/; 1985. – T. 7 (1413–1430 r.).

[247] Ваповський Бернард (Wapowski Bernard) – польський хроніст, історик, навчався у Краківському університеті разом з Миколаєм Коперником і одержав ступінь доктора обох прав. Певний час був на службі у папи римського Юлія II. У Польщі став каноніком і кантором гнєзненським, королівським, потім прелатом і королівським секретарем. За дорученням короля Сигизмунда I в останні роки свого життя писав історію Польщі, починаючи від міфічного Лєха. Рукопис хроніки Ваповського вважався втраченим і був відшуканий лише у 40-х роках XIX ст., перекладений на польську мову з латинської і надрукований у 1847 – 1848 рр. (прим. 248). Відомі ще дві книги Ваповського, обидві надруковані у XVI ст., перша – в Римі, друга вже після його смерті: «Carmina de memorabili caede Moscovitarum per Serenissimum et invictissimum D.Sigismundum Regem Poloniae M.D.Lith. apud aras Alexandri Magni peracta» (Romae, 1515; «Trzy psalmy Dawidowe» (Kraków, 1554 – 1556).

[248] Wapowski B. Dzieje Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego od 1380 do 1535 przez Bernarda z Radochowiec Wapowskiego / Przeł. na polski Mikołaj Malinowski. – Wilno,1847 – 1848.– T.1-3; Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochowiec...część ostatnia czasy podługoszowskie obejmujace (1480 – 1535). Z rękopismu...wydał, życiorysem Wapowskiego i wyjątkami z współczesnych historyków objaśnił... J.Szujski. – Kraków, 1874.

[249] Стрийковський Матвій (Мацей) (Stryjkowski Maciej) (біля 1547 –1582) – видатний польський хроніст, закінчив Краківський університет, був на військовій і дипломатичній службі. Його основний твір «Про початки, виводи, мужності, рицарських справах і домових славного народу литовського, жмудського (жимойтського) і руського...» або в іншому едиційному варіанті – «Хроніка польська, литовська, жмудська і усієї Русі...», а мовою оригіналу вони мають такі назви: Stryjkowski Maciej. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. Wyd. nowe będące dokładnym powtórzeniem wydania pierwotnego królewskiego z roku 1582 poprzedzoni wiadomością o życiu i pismach Stryjkowskiego przez Mikołaja Malinowskiego oraz rozprawą o latopiscach ruskich przez (Ignacego) Daniłowicza, pomnożone przedrukiem dzieł pomniejszych Stryjkowskiego według pierwotnych wydań. – Warszawa, 1846. – T. 1-2; Stryjkowski Maciej. O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego, przed tym nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia/ Oprac. Julia Radziszewska. – Warszawa, 1978.

Творчий доробок М.Стрийковського розглянули: Malinowski M. Wiadomość o życiu i pismach (Macieja) Stryjkowskiego. – Warszawa, 1846; Рогов А.И. «Хроника» Стрыйковского как исторический источник по истории России, Украины, Белоруссии и Литвы: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1964; Він же. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения. Стрыйковский и его «Хроника». – М., 1966 та ін.

[250] Ґваніні Олександр (Guagnini Alexandro Veronensis) (1534 – 1614) – польський хроніст, історик італійського походження, родом з італійського міста Верони, звідки разом з батьком переїхав близько 1561 р. до Польщі, служив у польському війську, брав участь у Лівонській війні (1558 – 1582), за що йому було надане шляхетське звання і особливий герб під назвою «Ґваґнін». За Стефана Баторія протягом 18 років він був комендантом фортеці Вітебськ у Білорусі, після чого пішов у відставку, переїхав до Кракова, де і помер. Проживаючи у Польщі, декілька разів приїздив в Італію – Верону і Венецію для вирішення питань спадку і у дипломатичних справах.

Перебуваючи у Польщі, Литві і Білорусі, можливо і в Україні під

час своїх подорожей в службових справах, Ґваніні зацікавився історією і географією, ознайомився з творами польських хроністів М.Мєховського, М.Бєльського, М.Кромера і, можливо, з рукописами свого підлеглого по вітебському гарнізону М.Стрийковського. З середини 70-х років XVI ст. почали видаватись його історичні твори як у Польщі, так і за межами її. Основний твір «Опис Сарматії європейської» спочатку був надрукований латинською мовою у 1578 р., а повторно виданий Бернардом Альбіном у Шпеєрі у 1581 р. – Sarmatiae Europeae descriptio, que regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam, Massoviam, Prussiam, Pomeraniam, Livoniam, et Moschoviae, Tartariaque partem complecitur... Spirae, 1581. Частково цей твір увійшов до збірника Іоганна Пісторія Нідана (Базель, 1582) та видання Лаврентія Міцлєра де Колофа (Mitzler de Kolof (Lorenz Christof M. de) (1711 – 1773) «Письменники історії Польщі і Великого князівства Литовського» (Варшава, 1761): Polonicae historiae corpus: hoc est Polonicarum rerum latini scriptores, uno volumine comprehensi omnes. Ex bibliotheca Joann. Pistorii Nidani. – Basileae, 1582; Historiarum Poloniae et magni ducatus Lithuaniae scriptorum... – Varsoviae, 1761. – Vol. 5. Серед видань хроніки Ґваніні велику популярність одержало краківське 1611 р.– переклад Мартина Пашковського з латинської на польську мову: Kronika Sarmacyey Europskiey... Przez Alexandra Gwagnina z Werony, hrabie Palacu Laterateńskiego, rycerza pasowanego, y rotmistrza Jego K.M. pierwej roku 1578 po łacinie wydana...W Krakowie... 1611. Останнім за часом перевидання хроніки Ґваніні на польську мову була публікація К.Ю.Туровського в Кракові в 1860 р. під заголовком «З хроніки Сарматії Європейської Олександра з Верони» – «Z kroniki Sarmacyi Europeskiej Aleksandra Gwagnina z Werony...», Kraków, 1860.

Були видані також особливі історичні твори також типу хроніки, присвячені історії Польщі і Литви, надруковані в 1584 р. у Франкфурті-на-Майні: «Rerum Polonicarum tomi tres... Alexandro Guagnino» (тобто – «три томи про польські справи...») та опис усієї країни, які підлягають монарху Московії (Петербург, 1841) «Alexandri Guagnini Veronensis. Moscoviae descripto...» (Ed. Adalbertus de Starczewski. – Berolini; Petropoli. – 1841. – Vol. 1).

Про Ґваніні та його хроніку в українській історіографії є ряд праць, що опубліковані за останні двадцять років: Ковальский Н.П. Известия по истории и географии Украины XVI века в «Хронике Сарматии европейской» Александра Гваньини // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения: Сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 1972. – С. 107-128; Дячок О.А. Анализ рукописных переводов «Хроники европейской Сарматии» А.Гваньини на русский и украинский языки // Исследования по археографии и источ-

никоведению отечественной истории XVI – XX вв.: Межвуз. сб. науч. тр. – Днепропетровск, 1990. – С. 19-31; Він же. Історіографія творчості Олександра Ґваньїні // Проблеми історіографії та джерелознавства історії України: Міжвуз. зб. наук. праць.– Дніпропетровськ, 1991. – С. 27-33; Він же. «Хроніка європейської Сарматії» Алекссандро Ґваньїні як джерело з історії України XV – XVI ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1992.

В 2000 р. у м. Запоріжжі вийшла частина праці О.Ґваніні «Хроніка про татарську землю» (переклад з польської мови, вид. та коментар проф. Ю.Мицика (70 с.) в серії «Старожитності південної України»).

[251] Огляд поглядів істориків щодо версії М.Стрийковського про викрадення Ґваніні його рукопису і здійснення ним літературного плагіату розглянутий у статті: Ковальский Н.П. Известия по истории... – С. 116-118. На нашу думку, до цього обвинувачення слід ставитись зважено і обережно, бо не збереглась рукописна книга Стрийковського про історію європейської Сарматії і немає змоги порівняти цей текст з книгою Ґваніні. – ред.

[252] Ампліфікація (від латин. amplificatio – поширення, збільшення) – використання декількох подібних за змістом визначень, означень, що посилюють характеристику явищ, подій, осіб.

[253] Коялович Віюк Войцех (1609 – 1677) – визначний литовський і польський історик, навчався у Віленській академії, у 1654 – 1656 рр. очолював Віленську колегію і академію. Найбільш визначним його твором є двохтомна історія Литви, яка вийшла у Ґданьську – Антверпені 1650, 1669 р.– «Historiae Lithuanea». З історії Визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького виданий три рази мовою оригіналу (латинською) і один – польською мовою у XVII ст. твір Кояловича «Про дії запорозьких козаків у 1648 – 1649 рр.» – «De rebus anno 1648 et 1649 contra Zaporovianos cosacos gestis...» (Vilnae, 1651; 2-e edit. Königsberg, 1653; 3-e edit». – «Rerum in M.D. Lit. per tempus rebellionis cosaciae gestarum Commentarius...» Elbląg, 1655; польський переклад – Вільно, 1658. Докладніше про це в роботах: Плохий С.Н. Методические указания к изучению темы «Освободительная война украинского народа 1648 – 1654 гг. в латиноязычной историографии середины XVII в. – Днепропетровск, 1983. – С. 6-20; Його ж. Латиноязычные сочинения середины XVII века как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 гг.: Автореф. дис....канд. ист. наук. – М., 1982.

[254] Кромер Мартин (Марцін) (Kromer Marcin, Cromer Martin) (1512 –1589) – видатний польський хроніст, навчався у Краківській академії, привернув до себе увагу завідувача коронної канцелярії перемиського біскупа Яна Хоєнського, що скерував його для продов-

ження навчання у західноєвропейські університети; студіював право в Болоньї і теологію в Римі. Повернувшись до Польщі, знайшов собі нового протектора (після померлого у 1538 р. Хоєнського) краківського біскупа П.Гамрата, який зробив Кромера своїм секретарем. Був при ньому на ряді важливих форумів. Його позиції ще зміцніли, коли став секретарем у королевича Сигизмунда-Августа, виконував низку дипломатичних його доручень. Був присутнім на Люблінському сеймі 1569 р., брав участь у примиренні Данії і Швеції. Після смерті С.Гозія (1579 р.) був обраний капітулою варміньським біскупом. Провів значну роботу в опрацюванні як польського коронного архіву, так і бібліотеки в Гейльберзі. Завдяки великій працьовитості і вивченню джерел та наявної вже тоді літератури написав низку цінних творів, а саме: про походження та історію Польщі (доведена до 1506 р.), виданий у 1555 р. в Базелі і в перекладі польською мовою з латинської в 1611 р. в Кракові і в 1767 р. у Варшаві на основі свідчень попередніх польських хроністів, особливо Я.Длугоша, та документів, з якими він ознайомився під час опрацювання коронного архіву. Мовою оригіналу ця праця має таке написання: «Martini Cromeri de origine et gestis Polonorum libri XXX» (Bazylea, 1555).

Польський переклад хроніки Кромера (краківське видання 1611 р.) має таку назву: Marcina Kromera... O sprawach, dziejach, y wszystkich inszych potocznościach Koronnych Polskich ksiag XXX. Przez Marcina Blażowskiego... na polski ięzyk przetłumaczone. W Krakowie 1611; Kromer M. Kronika... na polski ięzyk przełożone przez Marcina Blażowskiego... teraz przedrukowana. – Warszawa, 1767. Другою, не менш важливою книгою Кромера була праця «Польща, або про розміщення, уряди і Річпосполиту Польську (точніше – королівства польського) книг дві», виданій мовою оригіналу (латинською) в Кельні у 1577 р.: Polonia, sive de situ, populis, moribus, magistratibus et republica regni Polonici libri duo. Польський переклад В.Сирокомлі – Polska, czyli o położeniu, urzędach i Rzeczypospolitej Królewstwa Polskiego przez Marcina Kromera. – Wilno, 1853.

[255] Ельзевіри (Elzevier, Elzevirus) – знаменита нідерландська родина друкарів і книгарів, яка переважно у Лейдені і Амстердамі протягом 1583 – 1712 рр. видала багато важливих творів. Видані цією фамілією книги (ельзевіри) належать до бібліографічних рідкостей (раритетів) і мають велику цінність. Родоначальником цієї когорти друкарів був Людвік Ельзевір (1540 – 1617), внук його Людвік (Людовік) заснував у 1638 р. в Амстердамі друкарню, видавши біля 250 творів найвидатніших авторів, зокрема польських хроністів.

[256] Бельський Мартин (Марцін) (Bielski Marcin) (1495 – 1575) був першим з польських хроністів, що писав свої твори рідною польською, а не латинською мовою. Від своїх фамільних володінь іноді називався

Вольським. Значну частину життя прожив у селі Бяла, де народився і помер. Його друковані твори виходили у Кракові, зокрема авторизований переклад з чеської мови версії середньовічної праці В.Бурлейга про біографії вчених, про життя філософів тобто мудреців природничих наук (1535) – Żywoty Philozophów, to jest mędrców nauk przyrodzonych i też inszych mężów cnotami ozdobionych, ku obyczajnemu nauczaniu czlowieka każdego, krótko wybrane». Цікавою і своєрідною є праця Бєльського про рицарський етикет і традиції – «Sprawa rycerska według postępku i zachowania starego obyczaju rzymskiego i greckiego... z rozmaitych ksiąg wypisana, ku czytaniu i nauce ludziom rycerskim pożyterczna». – Kraków, 1569. Найбільш монументальною є синтетична праця М.Бєльського з всесвітньої і польської історії «Kronika wszystkiego świata na sześć wiekow rozdzielona i na cztery monarchje z rozmaitych kronik wydana...» – Kraków, 1564. У цій хроніці містяться дуже важливі свідчення стосовно історії українського козацтва, зокрема є перше точно датоване повідомлення про участь козаків у боротьбі проти татарів у 1489 р. при правлінні Яна Ольбрахта та подається загальна характеристика запорозького козацтва, його походження, причому досить зважена.

Виділяються такі видання хроніки М.Бєльського: Bielski M. Kronika Polska... // Zbiór dziejopisów polskich w czterech tomach zawarty... / Red. Franciszek Bohomolec. – Warszawa, 1764. – T. 1; Bielski M. Kronika Polska... / A.Galęzowski. Zbiór pisarzy polskich. – Warszawa, 1929 – 1832. – T. 1-9; Bielski M. Kronika / Wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego, «Biblioteka Polska». – Sanok, 1856. – T.1 (księgi 1, 2, 3); T. 2 (księgi 4, 5); T. 3 (księgi 6 z kontynuacją); Bielski M. Kronika to iesth historya świata... – Warszawa, 1976 (Przedruk fotooffsetowy oryg. w Krakowie u Mattheusza Siebenychera, 1564).

[257] Бєльський Йоахим (Bielski Joachim)(1540 – 1599) – син Мартина (Марціна) Бєльського, навчався у Краківській академії (університеті), вступив на військову службу, потім перейшов на двір канцлера Петра Дуніна Вольського, згодом став королівським секретарем Сигизмунда (Зигмунта) III. Написав ряд польських та латинських поезій. Основним його видом діяльності було відредагування та видання хроніки свого батька під назвою «Kronika polska Marcina Bielskiego, nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego wydana» (Kraków, 1597). Праця батька була ним перероблена і доведена до 1553 р. У XIX ст. у збірці графа Баворовського був відшуканий рукопис Й.Бєльського, який вміщав продовження історії Речі Посполитої за 1587 – 1598 рр. Саме за цей час в хроніці вміщені цінні відомості про козацькі повстання 90-х років XVI ст. Цей рукопис видав Ф.М.Собєщанський у 1851 р. під назвою: Joachima Bielskiego Dalszy ciąg Kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r./W rękopiśmie odkrył i do druku

podał, oraz historyczno-bibliograficzny opis żywota i przez Marcina ojca i Joachima syna Bielskiego napisał i przyłączył F.M.Sobieszczański. – Warszawa, 1851.

[258] Про Яна Оришевського докладнішу наукову розвідку здійснив А.Стороженко в статті: Свод данных о Яне Орышовском, запорожском гетмане времен Стефана Батория // Киевская старина. – 1897. – № 1 (январь). – С. 125-143. Як додаток опубліковане «Наданнє Яну Оришевському замечку» 1605 р. 2 березня за книгою тодішнього Київського Центрального архіву № 4633 (Арк.15).

[259] Пясецький Павел (Павло) (Piasecki Paweł)(1579 – 1649) – польський хроніст, церковний і політичний діяч, одержав вищу освіту в Празі і Римі. Кам'янецький і Перемиський біскуп (з 1644 р.) Його хроніка вперше надрукована в Кракові в 1645 р. мовою оригіналу (латинською) під назвою: Chronica gestorum in Europa singularium: A Paulo Piasecio episcopo Pramisliensi. Accurate ac fideliter conscripta. Ad utilitatem publicam diuulgata, (et) Typis expressa. – Cracoviae, 1645. Наступне видання вийшло також у Кракові в 1648 р. – Piasecki Paweł. Chronika gestorum in Europa singularium recentionum, conscripta ad Annum Christi M.DC.LXVIII. – Cracoviae, 1648. Про популярність цього твору свідчить чергове видання в Амстердамі: Chronica gestorum in Europa singilarium a Paulo Piasecio... conscripta ad annum... M.DC.XL.VIII... Juxta exemplar impressum Cracoviae et post modum ab ipso autore... correctum... /Addita sunt pauca corrigenda... de Gallicis / (Amsterdam, 1649, Föster). Відома була хроніка російському і українському читачеві вже у XVIII ст., про що зазначив В.С.Іконников у своїй синтетичній праці з історіографії: «В конце XVII в. переведена с польского языка хроника бискупа Павла Пясецкого (с конца XVI в. по 1637) сохран. в рук. Имп. Публ. б-ки (из собрания гр. Толстого, № 17)» (Иконников В.С. Вказ. праця. – Т. 1. – Кн. 2. – К., 1892. – С. 1426).

[260] Допущена помилка: повинна бути дата 1575 р. (коли Стефан Баторій був обраний польським королем), а не вказана у конспекті помилкова дата – 1757 р.

[261] Помер Пясецький у 1649 р.

[262] Правління Стефана Баторія на польському престолі – 1576 – 1586 рр.

[263] Хроніку П.Пясецького в перекладі польською мовою і зі змістовною передмовою видав Казімєж Владислав Вуйціцький (1807 – 1879), що істотно розширило джерельну базу не лише історії Польщі, але й одночасно України (зокрема мемуари Й.Єрлича, мемуари до панування Зигмунта III, Владислава IV і Яна Казімєжа – Kronika Pawła Piaseckogo, biskupa przemyślskiego. Polski przekład wedle dawnego rękopismu, poprzedzony studyum krytycznym nad życiem i pismami autora / Wydał K.W.Wójcicki. – Kraków, 1870.

[264] Окольський Шимон (Симеон) (Okolski Szymon) (1580 – 1654) – польський геральдист, історик домініканських монастирів в Україні, домініканський монах, польський історик, автор знаменитого щоденника з описом подій в Україні 1637 – 1638 рр., висвітленням боротьби польського війська проти козацько-селянських повстань. Він склав і опублікував у Кракові в 1641 р. трьохтомну велику працю з описами гербів та генеалогією польських шляхетських родів під назвою: Orbis Polonus, splendoribus caeli: triumphis mundi: pulchritudine animantium... condecoratus. In quo antique Sarmatarum gentitia, pervetustae nobilitatis Polonae insignia... spesificantur... Autore. – Cracoviae, 1641. – T. 1-3.

У 1646 р. у Львові була видана ще одна книга Ш.Окольського про історію домініканських монастирів в Україні: Russia florida rosis te liliis hoc est, sanguine, praedicatione, religione, et vita. Antea F.F.Ordinis Praedicatorum peregvinatione in choata, nunc conventuum in Russia stabilitate fundata. Per... exposita. – Leopoli, 1646; Lipsae, 1759.

[265] Ш.Окольський як військовий капелан брав участь у поході польського війська на чолі з коронним гетьманом Миколою Потоцьким в Україну проти повсталого українського народу – козацько-селянських повстань 1637 і 1638 рр. і свої автентичні спостереження заносив до щоденника, який видав у двох частинах у Кракові в 1638 і 1639 рр. Перший: «Діаріуш військової транзакції...», а другий: «Продовження діаріуша...». Ось їх оригінальні назви: Okolski S. Diarjusz tranzakcji wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem w r.1637. – Zamość, 1638; Okolski S. Kontinuacja diarjusza woiennego nad kozakami w r. 1638 odprawiona. – Kraków, 1639. Більш нове видання вийшло в Кракові у 1859 р.: Okolski S. Dyaryusz tranzakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem... (Biblioteka polska K.J.Turowskiego). Саме цим виданням і користувався, мабуть, В.Б.Антонович, розробляючи свій лекційний курс про джерела історії України. У 90-х рр. XIX ст. К.Мельник був здійснений переклад на російську мову цього щоденника, який увійшов як 5-й розділ до джерельної публікації наративів під редакцією В.Б.Антоновича під назвою: Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Вып. 2-й. – С. 168-282.

[266] Про С.Твардовського див. примітку 108.

[267] Олексій Михайлович (1629 – 1676) – російський цар в 1645 – 1676 рр.

[268] Коховський Гієронім Веспазіян (Kochowski Hieronim Wespazjan) (прибл. 1630 (1633) – 1699), поет і польський історик, навчався в єзуїтській колегії у Сандомирі і Краківській академії (університеті), в 1651 – 1660 рр. служив у війську, брав участь у боротьбі польських військ проти військ Б.Хмельницького і шведській війні. Одержав від короля Яна III Собєського титул королівського історіог-

рафа. Брав участь в експедиції польських військ на чолі з Яном III проти турків під Відень на допомогу австрійцям. Свої враження про ці події виклав у творі «Commentarius belli adversum Turcas» (Cracoviae, 1684). Він є автором ряду поетичних, віршованих творів на релігійні теми, писав псалми, сатиру та ін. Сучасний польський історик Вєслав Маєвський в 1986 р. опублікував монографічне дослідження, в якому проаналізована хронологія «Польських ліриків» та «Каменя свідчення» Коховського: Eustachiewicz M., Majewski W. Nad lirykami Wespazjana Kochowskiego // Studia staropolskie. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Lódź, 1986. – T. 52. – S. 227-364. Основний твір Коховського «Польські річники» (аннали) латинською мовою. Див. примітку 270.

[269] Ян-Казімєж (Казимір)(1609 – 1672) – польський король, обраний 22.XI 1648, корон. 17.I 1649, зрікся від престола 16.IX 1668.

[270] Три «клімактери» («семирічники») В.Коховського були видані у XVII ст.: (Kochowski Wespasian) Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV. – Cracoviae, 1683. – Climacter primus; 1688. – Climacter secundus; 1698. –Climacter tertius. Перший клімактер починається від смерті Владислава IV, другий розповідає про війну зі Швецією, Трансильванією і Московією, а третій – від зречення Яна-Казиміра. Четвертий клімактер виданий за рукописом у польському перекладі польським істориком і видавцем джерел та літератури Августом Мосбахом (1817 – 1884) у Лейпцізі у 1853 р. Відомий польський публікатор письмових джерел Едвард Рачиньський двічі видав хроніку В.Коховського, спочатку у 1840 р. в Познані без зазначення прізвища автора: Historja panowania Jana Kazimierza przez nieznajomego autora/ Wyd. E.Raczyńskiego. – Poznań, 1840. – T. I-II, а в 1859 р. також у Познані з назвою автора хроніки: Historya panowania Jana Kazimierza z Klimakterów W.Kochowskiego / Przez współcz. tłum. w skróc. na pol. jęz. przełoż. i wyd. z rękop. przez E.Raczyńskiego. – T. I-III. – Poznań, 1859. Серед літератури про В.Коховського та його хроніку виділяється фундаментальністю праця Яна Чубека (1849 – 1932), визначного знавця польських хронік, перекладача та коментатора старогрецьких та латинських творів, зокрема польських латиномовних творів (у 1894 р. видав у перекладі з латинської на польську записки про Московську війну Р.Гейденштейна) – Czubek J. Wespazjan z Kochowa Kochowski // Rozprawy Akademii Umiejętności. – 1901. T. 32. – S. 19-207, і окремий відбиток.

[271] Кібург Конрад фон – головний начальник шпиталів Тевтонського ордену, у Литві перебував у 1397 р. як посол до великого князя Литовського Вітовта, склав денник свого посольства протягом двох місяців. Вміщений він як додаток у фундаментальній праці литовського історика Теодора Нарбута (1784 – 1864): Narbutt Teodor. Dzieje

starożytnego narodu litewskiego. Przez... Wilno, 1835. – T. 1; 1837. – T. 2; 1838. – T. 3. Pamiętniki i przypadki historyczne od w. XIII tudzież rzeczy dotyczace się do Prussyi, Lotwy, zakonów rycerskich. Коротко про свідчення Кібурга в книзі: Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992 (Перевидання за текстом другого видання. – Прага, 1942). – С. 35.

[272] Ланнуа (Ланноа) Гільбер (Жільбер) де (de Lannoy Gilbert) (1386 – 1462) – бургундський рицар і дипломат, подорожник, брав участь у збройному вторгненні ордену мечоносців у Мазовію в 1413 р. У 1413 – 1414 рр. побував у Литві, Північно-Західній Русі (Новгороді). У 1421 р. прибув у Прусію як посол королів Генріха V Англійського і Карла VI Французького. Під час подорожі до генуезьких форпостів у Криму їхав через Польщу, Україну, Валахію. Потім відвідав Сирію і Єгипет.

[273] De Lannoy G. Voyagues et ambassades (1399 – 1450). – Mons, 1842; Oeuvres de Ghillebert de Lannoy voyageur, diplomate et moraliste recueillies et publices par Ch. Potvin avec des notes geographiques et une carte par 1. – C. Honzeae. – Louvain, 1878.

[274] Лелевель Йоахим (Lelewel Joachim) (1786 – 1861) – демократ, видатний вчений–історик, професор Вільнюського і Варшавського університетів, залишив величезний науковий, творчий доробок в галузі польської і зарубіжної загальної історіографії, історії Литви, Білорусії, Росії, джерелознавства, палеографії, нумізматики, сфрагістики, етнографії, історичної географії, картографії, бібліографії, історії права та ін. Поряд з цим протягом усього свого життя приймав активну участь у польському національно-визвольному русі, один з найбільш радикальних керівників польського повстання 1830 – 1831 рр. Див.: Иоахим Лелевель: Материалы Республиканской научной конференции, посвященной 200-летию со дня рождения... Иоахима Лелевеля. – Вильнюс, 1987.

[275] Gilbert de Lannoy i jego podróże/ Wyd. I.Lelewel. – Poznań, 1845; Lelewel J. Gilbert de Lannoy et ses voyages 1413, 1414 et 1421. – Bruxelles, 1644.

[276] Брун Пилип (Филипп) Карлович (1804 – 1880) – європейський відомий вчений, член декількох елітарних наукових товариств, зокрема лігурійського товариства природничих наук у Генуї. Освіту одержав у Дерптському (Тартуському) університеті, де слухав лекції видатних істориків того часу – Еверса, Рамбаха, Бартельса, Перевощикова та ін. Основний і найбільш продуктивний у науковому плані період пов'язаний з Одесою, куди він переїхав зі своїм братом Генріхом, професором фізики та математики. Спочатку був ад'юнктом Рішельєвського ліцею (1832), а після заснування Новоросійського університету (1864 р.) стає в 1866 р. в.о. доцента по кафедрі загальної

історії, а незабаром після присудження йому ступеня доктора загальної історії (в 1868 р.) – екстраординарним професором (1869 р.). Брав діяльну участь в роботі Одеського товариства історії та старожитностей. З метою вдосконалення своїх авторських лекційних курсів з середньовічної історії та історії географічних відкрить до кінця XVIII ст. розгорнув публікаторську, едиційну діяльність щодо наративних джерел, щоденників, описів іноземних подорожників по Східній Європі, зокрема Україні. Характерним для нього є швидка реакція на появу нових європейських публікацій – записок подорожників, які він перекладав російською мовою, чим сприяв розширенню джерельної бази, цього виду джерел і поширенню знань з історії за першоджерелами. Так, Ф.Бруном були видані два твори, що стосувались України – де Ланнуа та Е.Ляссоти (останній у Петербурзі в 1873 р.). Некролог Бруна в ЖМНП. – 1880. – Ч. 211. – Отд. IV. – С. 106-115. В Одеському державному архіві збереглись унікальні документи, що стосуються Пилипа Карловича Бруна (Ф. 160. – 32 од. збер. за 1832 – 1892 рр.) Коротка характеристика археографічної діяльності вченого див.: Ковальський М.П. Внесок професора Новоросійського університету П.К.Бруна (1804 – 1880) у виданні джерел з вітчизняної історії XV – XVI ст. // Одесі – 200. Тези доповідей міжнародної науково-теоретичної конференції, 6-8 вересня 1994 року. – Одеса, 1994. – Ч. 2. – С. 86-88.

[277] Путешествие Гильбера де Ланнуа по Южной России в 1421 году // Записки Одесского Общества истории и древностей. – Одесса, 1853 (на обкладинці – 1852). – Т. 3-й. – С. 433-445 (при публікації вказано прізвище видавця-перекладача – Ф.Бруна – «Д.Ч.О.» (Действительный член общества) і що воно здійснене за виданням у Монсі Е.Хойїса, 1840 р.).

[278] Емельянов (Яков). Путешествие Гильберта де-Лануа в восточные земли Европы // Университетские известия. – Киев, 1873. – № 8. – С. 1-46 (ім'я цього студента нами встановлене завдяки публікації в «Университетских известиях» списків студентів університету Св. Володимира). За даними бібліографії Л.Фінкеля були й інші видання твору Ланнуа: Путешествие по Литве в 15-м веке // Вестник Западной России. – 1867. – № 7 та // Ковенские губернские ведомости. – 1845. – №№ 1, 2, 5, 7: Finkel L. Bibliografija historji polskiej. – 2-gie wyd. – Lwów, 1937. Широко використав твір Ланнуа В.О.Ключевський у своїй праці «Сказания иностранцев о Московском государстве» (перше видання:М., 1866, а перше післярєволюційне: – Пг., 1918; тепер здійснене перевидання 1991 р.).

[279] Контаріні Амброджіо (Contarini Ambrogio) (помер 1499) – венеціанський дипломат і письменник; як посол Венеціанської республіки до Персії до правителя Західного Ірану Узун-Хасана з про-

позицією укласти союзний договір для боротьби проти Туреччини (1474 – 1477 рр.) написав твір «Подорож до Персії» (Viaggio in Persia). Перше видання мовою оригіналу (італійською) вийшло у 1487 р. у Венеції: Questo el Viazo di misier Ambrosio Contarin ambasador de la Illustrisima Signora de Venesia al signor Usunhassan, re de Persia. У XVI ст. було здійснено ще три видання твору Контаріні і всі – у Венеції. Ось перші два з них: Itenerario del magnifico et clarissimo Ambrogio Contarini. – Venetia, 1523; Viaggi fatti da alla Tana, in Persia, in India et in Constantinopoli... – in Venetia, 1543. Твір Контаріні вміщений у знаменитий збірник Дж.-Б.Рамузіо після тексту твору Й.Барбаро: Delle navigazioni e viaggi. – Venetia, 1559. – Vol. 2. Російський переклад виданий В.Семеновим у 1836 р. у збірці: Библиотека иностранных писателей о России. Отделение первое, том первый / Иждивением М.Калистратова, трудами В.Семенова. – СПб., 1836. Новіша публікація на сучасному археографічному рівні як мовою оригіналу, так і в перекладі на російську мову, зі вступною статтею, перекладом і коментарями Є. Скжиньської (Скржинської): Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в XV в. – Л., 1971. – С. 188-247. Про Контаріні також: Січинський В. Вказ. праця. – С. 39-44, а також у книзі: Ключевский В.О. Сказания иностранцев... на ряді сторінок.

[280] Іспоган – Ісфахан – Ісфахані – місто у центральній частині Ірану, один із значних ремісничих і торгівельних центрів Близького Сходу, транзитної торгівлі.

[281] Симеон (Шимон) Олелькович – син великого князя Київського Олександра Володимировича, прозваного Олельком. Помер Симеон в 1470 р.

[282] Гаштольди – литовський рід, якому Ягеллони дозволили користуватись гербом «Габданк». В.Б.Антонович у монографії «Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362-1569)» докладно розглянув обставини, при яких Мартин Янович Ґаштольд (Gasztold) у 1471 р. був призначений королем Казиміром намісником, воєводою (capitaneus) у Києві. Батько Мартина був опікуном Казиміра, мав до нього довіру. Кияни негативно поставились до Ґаштольда і не впустили його до міста, «яко не токмо не князе бѣ, но более яко лях бѣ» (згідно з Густинським літописом). Тільки силове втручання королівської влади допомогло Ґаштольду утвердитись у Києві (Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – Т. 1. – С. 238-239).

[283] Герберштейн (Герберштайн, Херберштейн) Сигизмунд, барон Нейперг і Ґуттенгаг (Herberstain Sigismondo, Neyperg und Guettenhag) (1486 – 1566) – барон, німецький дипломат. Його книга «Записки про Московитські справи» або «Московія» (Rerum moscoviticarum

commentarii) – найбільш видатна пам'ятка західноєвропейської історіографії XVI ст. про Східну Європу, що залишалась протягом сторіччя важливим джерелом інформації для іноземців. Література про С.Герберштейна і його твір зазначена в останньому російському виданні твору С.Герберштейна «Записки о Московии». – М., 1988. – С. 393-396. Кращі дослідницькі роботи про С.Герберштейна стосовно історії та географії Східної Європи: Замысловский Е.Е. Герберштейн и его историко-географические известия о России. – СПб., 1884; Ключевский В.О. Сказания иностранцев о Московском государстве (різні видання).

[284] Перше видання твору Герберштейна було здійснене в 1549 р. мовою оригіналу (латинською) у Відні: (Herberstein S.) Rerum moscoviticarum commentarii. – Vienna, 1549. У наступному, 1550 р., вийшов у Венеції переклад книги Герберштейна італійською мову: Comentari della Moscovia et parimente della Russia et delle altre cose belle et notabili composti gia latinamente per il signor Sigismondo, libero barone in Herberstein. Перше видання німецькою мовою вийшло в 1557 р. у Відні під назвою «Московія» – «Moscovia, der Haupstat in Reissen durch Herrn Sigmunden... Herberstain...», друге у 1560 р. у Франкфуртіна-Майні під назвою «Московська хроніка» («Die Moscovitische Chronica». – Frankfurt am Main, 1560). Вже в 1590 р. у Празі вийшов переклад книги Герберштейна чеською мову: Zygmunta swobodneho pána z Herbersteina Cesta do knyžesowij Moskewskeho. Kronika Mozkewska... – Praha, 1590. Польський переклад надрукований у 1611 р. – Kronika W.K.Moskiewskiego y państw do niego należących... // Gwagnin A. Kronika Sarmacyey Europskiej... – Kraków, 1611. Перший російський переклад твору Герберштейна (І.Анонімова) вийшов у Петербурзі в 1857 р.: Записки о московском быте (Rerum moscoviticarum commentarii). Сочинение Сигизмунда Герберштейна/ Редакция латинского текста, варианты, примечания и указатель А.Тихменева. Пер. И.Анонимова. – СПб., 1857, а в 1866 р. у перекладі того ж І.Анонімова було здійснене чергове російське видання твору С.Герберштейна: Записки о Московии / Пер. И.Анонимова. – СПб., 1866. Найкращим російським дореволюційним виданням твору С.Герберштейна вважається видання 1908 р. у перекладі О.Малеіна: Записки о московитских делах, составленные Сигизмундом, вольным бароном в Герберштейне, Нейперте и Гютенгаге // Герберштейн С. Записки о московитских делах. Павел Иовий Новокомский. Книга о московитском посольстве / Введ., пер., и прим. А.И.Малеина. – СПб., 1908. Останнє видання російською мовою: Герберштейн С. Записки о Московии / Пер. с нем. А.И.Малеина и А.В.Назаренко. Вступительная статья А.Л.Хорошкевич. – М., 1988. Є також декілька нових видань німецькомовних та латинськомовних у Німеччині: Reise zu den

Moscowitern 1525 / Hrsg. von F.Seifert. – München, 1966; Rerum moscoviticarum commentarii.– Frankfurt am Main, 1964; Moscovia / Bearb., eingl. und hrsg. von Fr.Berger. – Weimar, 1975.

[285] Василь III Іванович (1479 – 1533) – великий князь Московський у 1505 – 1533 рр.

[286] Перше посольство Герберштейна до Московії відбулось, коли імператором «Священної Римської імперії німецької нації» був Максиміліан I (1459 – 1519), коронований у 1486р., імператор – у 1508 – 1519 рр. Його наступником був Карл V (1500 – 1558), на імператорському престолі – у 1519 – 1558 рр. За його правління С.Герберштейн і здійснив свою другу подорож, посольство до Московії (1526 – 1527 рр.).

[287] Перше посольство С.Герберштейна до Московії відбулось з грудня 1516 по квітень 1518 р. В Московській державі він перебував з квітня по грудень 1517 р. Друге посольство – січень 1526 – січень 1527.

[288] Литвин Михалон (Михайло) (Lituanus Michalo) (роки життя невідомі, приблизно кінець XV – перша половина XVI ст.) – литовський і білоруський дипломат, здійснив подорожі у Крим і Московію, автор історико-географічного твору (трактату) латинською мовою, написаного приблизно в 1550 р. і виданого у вигляді 10 фрагментів в Базелі в 1615 р. Я.Грассером під назвою (в українському перекладі): «Про вдачу татар, литовців і москвитян». Останнє російське видання: Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян / Перевод В.И.Матузовой. Отв. ред. А.Л.Хорошкевич. – М., 1994.

Ще у 1929 р. видатний історик академік М.К.Любавський (1860 – 1936) висловив думку про реального автора цього твору. Це мав би бути литовський дипломат Михайло Тишкевич, який в 1537 р. здійснив посольство до Кримського ханства і там був затриманий протягом двох років (Любавский М.К. Кто был Михайло Литвин, писавший в половине XVI в. трактат «О нравах татар, литовцев и москвитян» // Учен. зап. Ин-та истории РАНИИОН. – 1929. – Т. 4. – С. 49-54). У 1929 р. висловив припущення про Литвина Тишкевича Й.Іонінас під час підготовки трактату литовською мовою, проте це видання вдалось здійснити лише у 1966 р. Інший литовський історик К.Яблонскіс припускав, що автором цього трактату міг бути засновник містечка Грінкішки Никифор Гринько Ловейкович на прізвисько Михайло. Білоруські дослідники вважали (з 70-х рр. XX ст.), що автор цього трактату православний слов'янин, представник гуманістичної думки Білорусі. Польський історик Є.Охманський також у 70-х рр. XX століття висловив думку, що автором цього твору міг бути Вінцеслав (Венцлав, Вацлав) Миколаєвич (приблизно 1490 – 1560 рр.), литовець за національністю, католик, латинський секретар великокнязівської

канцелярії в 1534 – 1542, 1547 – 1555, член посольства в Крим 1543 р. і в Москву 1536 та 1556 р., був одним з найбільш освічених людей свого часу (див.: Дмитриев М.В., Старостина И.П., Хорошкевич А.Л. Михалон Литвин и его трактат // Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М., 1994. – С. 14-17). Короткий огляд твору М.Литвина міститься в етюдах про записки очевидців з історії України XVI ст.: Ковальский Н.П. Записки современников как источники по истории Украины второй половины XVI столетия // Некоторые проблемы социально-экономического развития УССР: Сб. ст. – Днепропетровск, 1971. – Вып. 2. – С. 124-128.

[289] Michalonis Lituani. De moribus tartarorum, lituanorum et moschorum fragmina X multiplici historia referta – et Ioannis Lasicii Poloni de diis Samogitarum caeterarumque Sarmatarum et falsorum chritianorum. Item de religione Armenorum et de initio regiminis Stephani Battori/ Nunc primum I.Jac. Grasserum ex manuscripto authentico edita. – Basileae, 1615.

[290] Respublica sive status regni Poloniae, Lituaniae, Prussiae, Livoniae et diversorum autorum. – Lugduni Batavorum. Ex officina Elzeviriana, 1627.

[291] Калачов Микола Васильович (1819 – 1885) – видатний російський вчений, історик права, археограф і архівіст, очолював Московський архів Міністерства юстиції (МАМЮ) в 1865 – 1885 рр., за його ініціативою був відкритий Археологічний інститут (він і був його першим директором у 1877 р.), центр досліджень не лише археології, але і великого комплексу спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Професор Московського університету, який закінчив у 1840 р. Істотна роль М.Калачова у розширенні джерельної бази з історії Росії, України, Білорусі. У 50 – 60-х рр. Калачов видав дві серії досліджень та матеріалів з історії, права, фольклору і літератури X – XIX ст., а саме «Архив историко-юридических сведений, относящихся до России, издаваемый Н.Калачовым» (скорочено АИЮС) у трьох книгах у Москві в 1850 – 1861 рр., а другий збірник під назвою «Архив исторических и практических сведений, относящихся до России, издаваемый Н.Калачовым» (скорочено – АИПС) у двох випусках – перший у Петербурзі в 6 книгах в 1858 – 1861 рр., а другий теж у 6 книгах у 1860 – 1869 рр. В обох серіях – АИЮС і АИПС публікувались цінні джерела – як наративи, так і документальні, законодавчі.

[292] У першому серійному виданні, яке зазначене у конспекті джерелознавчих лекцій В.Б.Антоновича як «Архив Калачова», і було здійснене видання в перекладі з латинської на російську мову опублікованих у XVII ст. фрагментів твору Михалона Литвина: «Архив историко-юридических сведений, относящихся до России» (М., 1854. – Кн. 2. Ч. 2.). Останнє видання цього твору М.Литвина здійснене у

перекладі К.Мельник під редакцією В.Б.Антоновича у Києві в 1890 р. у збірнику «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси». – Вып. 1. – С. 6-58. На перших шести сторінках перед публікацією трактату В.Б.Антонович подав загальну характеристику цього джерела.

[293] Ляссота (Ласота) Еріх (Lassota Erich) (близько 1550 – 1616) походив з старовинного моравського роду Одворонжів, народився у Верхній Сілезії, навчався у Лейпцизькому та Падуанському університетах, потім перебував на військовій службі як найманець в іспанському війську. З середини 80-х років перейшов на службу до австрійського імператора Рудольфа II (1576 – 1612), виконував ряд дипломатичних доручень його та його брата Максиміліана, який претендував на польський престол. У 1590 р. був скерований з місією до Москви до Федора Івановича та Бориса Годунова для отримання підтримки Максиміліану у його боротьбі за польську корону. Виконати це доручення йому не вдалось, бо був захоплений у Нарві шведами і протриманий до 1593 р. Найважливіше його дипломатичне доручення було йому дане на початку 1594 р. – поїхати в Україну до запорізьких козаків з пропозицією служити імператору для боротьби проти Кримського ханства та Оттоманської Порти. Перебував Ляссота в Україні з квітня до серпня 1594 р. Щоденник Ляссоти, писаний німецькою мовою, є дуже важливим джерелом з історії України. Про цей щоденник та його археографію і едицію зазначено в ряді праць: при публікації в російському перекладі щоденника під редакцією В.Б.Антоновича у збірнику «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси» (С. 137-141); Ковальский Н.П. Записки современников как источники по истории Украины второй половины XVI столетия... – С. 142-145; Мыцык Ю.А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII в.) – Днепропетровск, 1981. – Ч. 1. Немецкие и австрийские источники. – С. 14-18; Wójcik Z. Wstęp // Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana Opisy Ukrainy. – Warszawa, 1972. – S. 21-27.

[294] Щоденник Еріха Ляссоти фон Стеблау (Стебліва) зберігався в одній з бібліотек Баутцена (Будішина), де його виявив тамтешній бібліотекар і одночасно вчитель місцевої гімназії Рейнгольд Шоттін (Schottin Reinhold). У 1854 р. спочатку Шоттін видав фрагмент щоденника, який стосувався місії у Запоріжжя, починаючи з 26 січня 1594 р.: Das Diarium des Erich Lassota von Steblau zu den Zaporoger Kossaken... aus den alten Handschrift / mitgetheilt von Reinhold Schottiin. – Budissin, 1854. У 1866 р. той же Шоттін видав у Галле повний текст щоденника Ляссоти під назвою: Tagebuch des Erich Lassota von Steblau. Nach einer Handschrift der von Gersdorff – Weicha'schen Bibliothek zu Bautzen herausgegeben und mit Einleirung und Bemerkungen begleitet von Reinhold Schottin... Halle, 1866.

[295] Мабуть, перша спроба публікації фрагменту щоденника Ляссоти російською мовою була здійснена Петром Гавриловичем Лебединцевим (виступив під криптонімом «П.Л-в») в №4 від 16 лютого 1873 р. часопису «Киевские епархиальные ведомости» (С. 103-110) під заголовком: «Киев и его святыни в конце 16 века. Из дневника, веденного Эрихом Лассотою во время путешествия через Украину в Запорожскую Сечь в 1594 году по поручению Австрийского императора и изданный в 1866 г. в г.Галле под названием «Tagebuch des Erich Lassota». Російською мовою щоденник Ляссоти, що стосувався його перебування в Україні, був виданий двічі (мається на увазі не фрагментарна, а суцільна археографічна публікація). Перший раз таке видання відбулось за ініціативою П.К.Бруна, професора Новоросійського університету (в Одесі) (про нього прим. 276) у 1873 р.: Путевые записки Эриха Лассоты отправленного римским императором Рудольфом II к Запорожцам в 1594 г. / Перевод и примечания Ф.Бруна . – СПб., 1873. Наступне, більш досконале видання було здійснене В.Б.Антоновичем у збірці «Мемуары...», вып. 1. – С. 143-190. Під редакцією польського історика Збігнєва Вуйціка у 1972 р. надрукований у перекладі на польську мову щоденник Ляссоти тільки за один рік 1594, коли він був в Україні: Diariusz Eryka Lassoty von Steblau. Rok 1594 // Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana Opisy Ukrainy... – S. 55-83 і przypisy – S. 84-99.

[296] Хлопіцький Станіслав (Chlopicki Stanisław) - шляхтич Перемиської землі, гербу Нєчуя (Nieczuja), мав близькі стосунки з князем Янушем Острозьким, сином Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького. У січні 1594 р. цей авантюрист прибув до Праги, резиденції австрійського імператора, рекомендувався як козацький полковник і посол від запорізьких козаків, які нібито його надіслали з пропозицією допомогти Австрії у боротьбі проти татарських нападів. Разом з Хлопіцьким виступає у щоденнику Ляссоти і єврей Мойсей, який репрезентувався також запорізьким послом. Для вияснення всіх обставин реальності місії Хлопіцького і з метою залучення запорізьких козаків на австрійську службу і було скероване посольство Ляссоти до запорізьких козаків. Коментуючи щоденник Ляссоти, автор книги «Чужинці про Україну» Володимир Січинський при розповіді про перебування австрійського посла на території Запорозького Коша (Томаківці) зазначає: «Тут же з'ясувалася фальшива роля Казимира (невірно – повинно бути – Станіслава, як і у Ляссоти. – ред.) Хлопіцького, який видавав себе за бувшого «козацького гетьмана» та ніби то посередничав в переговорах поміж цісарем і козаками, а в дійсності, як каже Ляссота, «своїм самозванством сам подає привід до поважних непорозумінь» (Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 59). Правопис (орфографію) збережено за текстом видання (– ред.). Про

Хлопіцького і його участь у стосунках між запорізькими козаками і Австрією докладніше: Заклинський К. Зношення цісаря Рудольфа II з козаками і їх участь в війні угорсько-турецькій в р. 1594 і 1595 // Справозданє дирекції Ц.К.гімназії академичной во Львові на рік шкільний 1881/2. – Львів, 1882. – С. 1-38; Барвінський Є. Причинки до історії зносин цісаря Рудольфа II і папи Климентія VIII з козаками р. 1593 і 1594 // ЗНТШ. – Львів, 1896. – Т. 10. – Кн. 2. – С. 1-34; (про ці події є нова публікація: Ковальский Н.П., Плохий С.Н. Источники о деятельности германской и ватиканской дипломатии на Украине в 90-х годах XVI века// Вопросы германской истории. Анализ источников и их использование. – Днепропетровск, 1984. – С. 146-155); польською мовою: Wójcik Z. Wstep // E.Lassoty i W.Beauplana Opisy Ukrainy... – S. 2021, passim; Lepszy K. Chłopicki S. // Polski słownik biograficzny. – T. 5. – S. 313-314 ets.

[297] Гейденштейн Рейнгольд (Heidenstein Reinhold)(1556 – 1620) – польський історик, дипломат, навчався в Німеччині, Італії, Франції (Кеніґзберзькому, Віттенберзькому, Падуанському і Сієнському університетах), новий етап в його житті настав після знайомства з видатним державним, політичним, військовим і культурним діячем Речі Посполитої Яном Замойським (прим. 299), у якого спочатку був секретарем, а потім за його пропозицією з 1581 р. королівським секретарем і на цій посаді перебував 30 років, лише в 1612 р. подав до димісії. Завдяки доступу до численних офіційних документів, державного і дипломатичного (міждержавного) листування мав можливість використати їх для написання своїх творів, що поряд з польськими хроніками, цінними давньоруськими літописами, які збирались Замойським та іншими польськими освіченими людьми в Росії під час Лівонської війни, і склали солідну та автентичну джерельну базу історичних студій Гейденштейна. Найбільш значні опубліковані твори Гейденштейна: «De bello Moschovitico commentariorum libri sex» («Коментарії про московську війну»), що був включений як 3, 4 і 5-та книги наступного його твору: «Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII» («Справи польські від смерті Сигізмунда-Августа», 12 книг), «Vitae Joannis Zamoyscii» («Життя Яна Замойського» у 3 кн.), «Jus terrestre nobilitatis Prussiae correctum...» («Земський шляхетський пруський закон...») – нова редакція так званого Хелмінського права; «Cancellarius sive de dignitate et officio cancellarii Regni Poloniae» («Канцелярія або уряд королівської канцелярії»). Найбільшу цінність як джерело з історії України 90-х рр. XVI ст. мають свідчення Гейденштейна в «Справах польських...» про козацькі повстання в Україні під проводом Косинського і Наливайка. Твори Гейденштейна подані в даному конспекті джерелознавчих лекцій В.Б.Антоновича серед записок і творів іноземних подорожників, сучасників подій, проте вони

адекватніше могли б розглядатись у контексті корпусу польських хронік, які мали інше призначення і форму у порівнянні з щоденниками чи описами. Найбільш інформативні праці про Р.Гейденштейна: Nehring Wł. O życiu i pismach Reinholda Heidensteina. – Poznań, 1862; Kocowski B. Trzej Padewczycy. Wpływ Batorego i Zamoyskiego na działalność Reinholda Heidensteina. – Lwów, 1939. Джерелознавчий огляд праць Гейденштейна міститься в публікаціях: Ковальский Н.П., Мыцык Ю.А. Рейгольд Гейденштейн и его известия об освободительной борьбе украинского народа во второй половине XVI в. // Вопросы германской истории и историографии: Сб. науч. тр. – Днепропетровск, 1976. – С. 124-139; Мыцык Ю.А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII в.). – Днепропетровск, 1981. – Ч. 1.Немецкие и австрийские источники. – С. 10-12.

[298] Сигизмунд (Зигмунт, Жигимонт) II Август (1520 – 1572) – останній польський король з династії Ягеллонів, на польському престолі в 1529 – 1572 рр. Його особа не має відношення до Р.Гейденштейна. У конспекті лекційного курсу В.Б.Антоновича в даному випадку переплутана послідовність правління королів, у яких був на службі Гейденштейн – «у Сигизмунда та Баторія». Мова повинна йти про Сигизмунда III Вазу. Стефан Баторій був польським королем у 1576 – 1586 рр., а після нього в результаті так званої «вільної елекції» став Сигизмунд (Зигмунт) III з шведської династії Ваза (1566 – 1632), обраний на королівський престол 19 серпня, коронований 27 грудня 1587 р.

[299] Замойський Ян (Zamoyski Jan) (1541 – 1605) – видатний польський державний і політичний діяч, навчався у Парижі і Падуї, у 60-х рр. був ректором Падуанської академії, коронний канцлер (з 1578 р.), великий коронний гетьман (з 1580 р.), брав участь у формуванні державної і військової політики Польщі, Речі Посполитої, був одним з ініціаторів складення «Генрихових артикулів» та «Пакта Конвента» (1573 р.) при обранні Генріха Валуа на польський престол, прихильник Стефана Баторія і безкомпромісний противник Габсбургів. Підтримував науку, створив Замойську академію (1595), охоче оточував себе вченими людьми. Відіграв значну роль у формуванні та описі королівського архіву.

[300] У книзі Р.Гейденштейна «De bello Moschovitico commentariorum libri sex» («Коментарі про Московську війну...») розглядаються події Лівонської війни з 1576 по 1582 рр. Є такі видання цієї книги: перше – Краків, 1584 р.; друге – Базель, 1588 р.; третє – Кельн, 1589 (при книзі: Cromer M. Polonia...); четверте – Франкфурт-на-Майні, 1600 (у виданні: «Rerum Moschoviticarum scriptores»); п'яте – Москва, 1841 у складі збірника А.І.Старчевського: Historiae Ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI. – Berlin; Petersburg, 1841 – 1842. – T. 1-2. Є російсь-

кий перклад: Записки Рейнгольда Гейденштейна о Московской войне (1578 – 1582): Пер. с лат. / Пер.И.И.Виноградов; ред. пер. В.Г.Васильевский. – СПб., 1889 (вид. Петерб. Археогр. комісії).

[301] Назва другої важливої праці Р.Гейденштейна: «Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti Libri XII»(кількість книг латинською мовою «duo-decim», а не «decem» (X), як це зазначено в конспекті лекційного курсу В.Б.Антоновича), охоплює період від 1572 р. по 1602 р. Перше видання цього твору Р.Гейденштейна вийшло за ініціативою його сина – Яна-Рейнгольда Гейденштейна-Солецького (за назвою маєтності, наданої Р.Гейденштейну) у Франкфурті-на-Майні в 1672 р. Виданню притаманні безліч помилок, що дало підстави В.Нерінгу назвати його «ганебним». Друкарські похибки, невдалі редакційні правки ще були посилені неточним перекладом на польську мову, який виконав М.Гліщинський, у виданні в Петербурзі в серії «Dziejopisowie krajowe» (тобто «Вітчизняні хроністи або історіографи», але не як подано у студентському скрипті лекцій проф. В.Б.Антоновича -- «Опис місцевих подій», що є зовсім неадекватне духу і сенсу цього оригінального заголовка): Heidenstein R. Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Ksiag XII / Przekl. M. Gliszczyński, życiorysem uzup. Wł. Spasowicz. – Petersburg, 1857. – T. 1-2. Доводиться дотепер користуватись цими виданнями, бо до цього часу відсутні друковані переклади на українську чи російську мову цього твору Р.Гейденштейна.

[302] Лобода Григорій (рік нар. невідомий – 1596) – представник реєстрової старшини, один з керівників козацько-селянського повстання 1594 – 1596 рр., вбитий у таборі біля р. Солониці. Наливайко Северин (рік нар. невідомий – 21 квітня 1597 р.) – керівник козацько-селянського повстання 1594 – 1596 рр., страчений після поразки повстання у Варшаві.

[303] Костомаров Микола Іванович (1817 – 1885) – видатний український історик. При здійсненому редактором даного студентського конспекту лекцій проф. Антоновича аналізу ряду праць М.Костомарова, зокрема «Ливонская война», «Бунт Косинского и Наливайка», складової частини етюдів під назвою «Южная Русь в конце XVI века» (Собрание сочинений Н.И.Костомарова. Исторические монография и исследования». – СПб., 1903. – Т. 3) виявилось, що в науковому апараті цих праць не вказана жодна книга Р.Гейденштейна.

[304] Боплан Гійом Левассер де (Beauplan Guillaume le Vasseur de) (бл.1600 – 1673) – французький військовий інженер, автор найвидатнішого стосовно України XVII ст. історико-географічного твору «Опис України» (надруковано французькою мовою у Франції в 1651 р.), що став головним джерелом інформації в Європі про нашу Батьківщину протягом століть, та карт України, виданих ним у 1648 –

1650 рр. і передрукованих В.Кордтом (1860 – 1934) в 1899 – 1910 рр. у Києві в «Материалах по истории русской картографии» (Серия I) – 1910. – Вип. 2. Перебуваючи в 1630 – 1648 рр. в Україні (29 березня 1647 р. великий коронний гетьман Микола Потоцький з невідомих причин звільнив Боплана зі служби), Боплан керував спорудженням фортифікацій: штаб-квартири польського великого коронного гетьмана у Барі (1631), фортеці у Бродах (1632 – 1633), Кодаку (1634), Кременчуці (1634 – 1635), укріплені табори та ін. Двічі побував у Гданську (останній раз в 1650 р.) з метою зустрічей з визначним гравером В.Гондіусом (Гондтом), який виготовляв гравюри його карт та ілюстрації до «Опису України». Боплану і його творам присвячена велика література, яка в основному зазначена у довідково-науковому, бібліографічному апараті в першому виданні повного тексту творів Боплана українською мовою в 1990 р. З дореволюційної літератури виділяється ґрунтовна монографія В.Г.Ляскоронського (1860 – 1928): «Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России: I. Описание Украины. II. Карты Украины». – К., 1901. Серед науково-популярних праць про записки іноземців стосовно України найбільш важливим є відповідний (сьомий) розділ про «Опис України» Боплана в книзі Володимира Січинського «Чужинці про Україну» (К., 1992. – С. 67-76).

[305] Другий король Речі Посполитої з династії Ваза, син Сигізмунда (Зигмунта) III Владислав IV (1595 – 1648) правив у 1633 – 1648 рр. (20/V).

[306] Кумейки (Kumejki) – тепер село Черкаського району Черкаської області, де 6 (16) грудня 1637 р. відбулася битва між повсталими козаками і селянами на чолі з П.Павлюком і К.Скиданом та польським військом, яке очолював польний гетьман М.Потоцький. Про цей бій як очевидець писав Боплан (Гійом Левассер де Боплан. Опис України... – К., 1990. – С. 40). Дані про кількісний склад обох воюючих військ у цій битві потребують істотного уточнення (див. коментар-примітку 122 на с. 157 українського видання твору Боплана 1990 р.).

[307] У студентському конспекті лекційного курсу з джерелознавства В.Б.Антоновича зазначено: «Мемуары свои он (Боплан. – ред.) написал долго спустя, возвратившись уже во Францию, именно в 1668 г. ... Сочинение... имеет заглавие «Description d'Ukranie» (С. 77). Тут вкралась істотна помилка в даті, бо твір цей без зазначення на титулі слова «Україна» був надрукований в Руані в 1651 р.

[308] Присвята королю Яну Казиміру (Казімєжу) (1609 – 1672), на престолі Речі Посполитої в 1649 (час коронації) – 1668 рр. в оригіналі (французькому виданні книги Боплана) мала таку форму написання: «Au Serenissime Prince et trespuissant Iean Casimir, par la grace de Dieu Roy de Pologne, Grand Duc de Lithuanie, Russie, Prussie, Mazouie,

Samogitie, Liuonie, etc. Et Roy hereditaire de Suede, des Gots et Vandales», що перекладається у новому виданні твору Боплана (1990 р.) українською мовою: «Послання найсвітлішому і наймогутнішому володареві Янові Казиміру, з ласки Божої Королю Польському, великому князеві литовському, руському, пруському, мазовецькому, жомойтському, лівонському та ін., шведському, готському і вандальському спадковому королю» (укр. перекл.: С. 22; фр. ориг. с.1.

[309] Оригінальний заголовок першого видання (Руан, 1651) був без слова «Україна»: «Description des contrees du Royaume de Pologne, contenues depuis les confins de la Moscouie, iusques aux limites de la Transilvanie / Par le Sier de Beauplan. – Rouen. Chez Jacques Cailloue, 1651. Наступне видання (доповнене) більшим тиражем в тому ж Руані 1660 р. і тим же видавцем мало назву «Description d'Ukranie, qui sont plusieucs prouinces du Royaume de Pologne. Contenues depuis les confins de la Moscovie, iusques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs moeurs, farons de viures, et de faire in Guerre / Par le Sieur de Beauplan. – A Rouen, Chez Jacqves Cailloue, 1660, тобто «Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, які простягаються від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн». Твір Боплана був надрукований у перекладі на ряд мов – англійську (1704), голандську (1664), іспанську (1665, 1672). Славетний публікатор історичних творів, праць хроністів, книгодрукар Міцлєр де Колоф у 1769 р. видав у латинському перекладі твір Боплана у другому збірнику «Historiarum Poloniae ac Lituaniae scriptorum collection magna» (Varsaviae, 1768 – дата на титульному аркуші). Дещо скорочений український переклад твору Боплана під заголовком «Опис України, кількох провінцій королівства польського, що тягнуться до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн», виконаний Яремою Кравцем, був надрукований у журналі «Жовтень» у Львові в 1981 р. в № 4 (С. 54-88). Найновіший переклад на українську мову надрукований двома окремими книгами (паралельно український і текст оригіналу руанського видання 1660 р.).

[310] У новому українському перекладі (видання 1990 р.) у параграфі під назвою «Які повинності селян щодо панів» зазначено: «Одним словом, селяни змушені своїм панам усе, чого ті захочуть, так що не має нічого дивного, коли ці нещасні ніколи нічого не відкладають для себе, перебуваючи в тяжких умовах залежності. Але і це ще не найважливіше, оскільки пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, але й над їхнім життям; ось яка велика свобода польської шляхти (яка живе наче в раю, а селяни – ніби перебувають у чистилищі)». (Боплан Г.Л. де. Опис України... – К., 1990. – С. 32).

[311] Нємцевіч Юліан Урсин (Niemcewicz Juljan Ursyn) (1758 – 1841)

– державний, політичний польський діяч, поет і публіцист кінця XVIII – першої половини XIX ст., був секретарем Т.Костюшка, державним міністром-секретарем, потрапив до російського полону під Мацеєвицями, півтора року перебував у Петербурзі до вступу на престол Павла I, який звільнив його з товаришами. Написав ряд драматичних творів з історичної тематики. У 20 – 30-х роках XIX ст. опублікував цінні пам'ятки в галузі історіографії і видання мемуарної літератури, а саме: «Dzieje panowania Zygmunta III» (1629). – T. 27, «Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polszcze». – Warszawa; Puława; Lwów, 1822 – 1833. – T. 1-6), «Podróże historyczne po ziemiach polskich między r. 1811 a 1828 odbyte» (Paryż, 1858), «Pamiętniki czasów moich» (Paryż, 1848), «Pamiętniki od r. 1809 – 1820» (Poznań, 1871 – wyd. I.Kraszewskiego) etc.

Нємцевіч здійснив першу публікацію польською мовою твору Боплана: Beauplan (W.) Ciekawe opisanie Ukrainy polskiej i rzeki Dniepru od Kijowa aż do miejsca gdzie rzeka ta wrzuca się do morza // Niemcewicz J.U. Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polszcze (W 5 t.). – Warszawa, 1822. – T. 3. – S. 336-406 (wydanie 2-gie. – Lipsk, 1839). У 1971 р. у Варшаві під редакцією визначного сучасного польського історика, спеціаліста з історії України XVII ст. Збігнєва Вуйціка вийшло нове, більш досконале видання цього твору Г.Л. де Боплана під назвою: Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana Opisy Ukrainy / W przekładzie Zofii Stasiewskiej i Stefana Mellera; pod redakcją, ze wstępem i komentarzami Zbigniewa Wójcika. – Warszawa, 1971. – S. 101-175. Обширні фрагменти твору Боплана в перекладі на польську мову помістив польський історик Ян Гінтель у збірці іноземних свідчень про Польщу: Guillaume de Beauplan. Opis Ukrainy jako części Królewstwa Polskiego // Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie / Wybrał i opracował Jan Gintel. – Krarków, 1971. – T. 1. Wiek X – XVII. – S. 260-273.

[312] Описание Украйны. Сочинение Боплана / Пер. с фр. Ф.Устрялова.–СПб., 1832. На високому рівні було здійснене нове видання твору Боплана у перекладі на російську мову К.Мельник під редакцією В.Б.Антоновича у збірці: Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Вып. 2-й (первая половина XVII в.). – С. 294-388. Ще більш нове видання: Описание Украйны от пределов Московии до границ Трансильвании, составленные Гильомом Левассеръде-Боплан / Перевод со второго французского издания 1660 года // ЛяскоронскийВ.Г. Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. – К., 1901. – С. 1-44.

[313] Єрлич Йоахім (Jerlicz Joachim) (1598 – дата смерті невідома, приблизно пізніше 1673) – православний шляхтич з Острожчини, автор мемуарів, які увійшли в літературу як «Літописець або Кронічка», що охоплює час з 1620 – 1673 рр. Біографічні дані про нього містяться

у самому творі. Брав участь у бойових діях з татарами під командуванням С.Жолкєвського (битви 1617 р.), битві під Хотином в 1621 р., знав особисто сучасних йому визначних діячів, зокрема відзначає значення П.Конашевича-Сагайдачного, який був «мужем досвідченим у рицарській справі», «не простого народження, але шляхтич з Самбору», з ним радились «пани гетьмани», а турецький цісар був дуже розгніваний на нього, що казав, що «ні їсти, ні пити не буду», аж поки не розгромить Сагайдачного. З початком Хмельниччини Єрлич втік до Києва і весь час проживав у Києво-Печерському монастирі, де і писав свій твір.

[314] Тетеря Павло Іванович (Моржковський), гетьман Правобережної України в 1663 – 1665 рр. Про нього Єрлич зазначив на с. 72 публікації К.В.Вуйціцького (примітка 317).

[315] Дорошенко Петро Дорофійович (1627 – 1698), визначний державний і військовий діяч України, гетьман Правобережної України в 1665 – 1676 рр. Про нього Єрлич неодноразово сповіщає на с. 120, 127, 132-133 в публікації К.В.Вуйціцького (примітка 317).

[316] Попович Іван (рік нар. невідомий – 1663), родом з с.Ходорків на Житомирщині, часом називають його Ходорківським, паволоцький полковник, підняв в 1663 р. народне повстання проти польського панування на Правобережжі за об'єднання зі східними українськими землями, захоплений польськими військами в полон і після нелюдських катувань страчений. Про нього пише Єрлич на с. 74-75 рр. у публікації Вуйціцького.

[317] Вуйціцький Казімєж Владислав (Wójcicki Kazimierz Wladyslaw) (1807 – 1879) – польський письменник, журналіст, публіцист, збирач усної народної творчості, був з 1850 р. головним редактором цінних періодичних видань як «Biblioteka Warszawska» («Варшавська бібліотека») та співредактором «Kłosów» («Колоси»), в яких друкувались численні матеріали і джерела історичного та історіографічного характеру та змісту, його численні статті та оригінальні матеріали, джерельні та фольклорні знахідки друкувались в краківських, варшавських, львівських, віленьських часописах та виданнях. У 1845 р., коли постійно проживав у Варшаві, став головним архівістом і бібліотекарем сенату, а також директором урядової друкарні комісії справедливості (правосуддя). Особливо велика його роль у виданні історичних джерел як наративних (насамперед мемуарів), так і документальних, а також фольклорних. Серед цих видань особливе значення як джерела з історії України має твір Й.Єрлича, рукопис якого був знайдений серед рукописів польського історика Я.Альбертранді (J.Albertrandi) (1731 – 1808). На початку публікації цього твору Вуйціцький подав власну оглядову статтю про автора і його твір. «Кройнічка» Єрлича була видана у Варшаві в двох томах в 1853 р.: «Latopisiec albo

kroniczka Joachima Jerlicza / Z rękopisu wydał K.Wł.Wójcicki». – Warszawa, 1853. – T. 1-2. Як джерело до історії України першої половини XVII ст. важливою є також публікація К.В.Вуйціцького: Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza / Wyd. K.Wł.Wójcicki. – Warszawa, 1846. – T. 1-2, а також інші збірки наративів: Silva rerum. Staropolskie powieści. – Wilno, 1862. – T. 1-2; Biblioteka starożytnych pisarzów polskich. – Warszawa, 1843 – 1844. – T. 1-6; Archiwum domowe. – Warszawa, 1856 etc.

[318] Павло Алеппський (Халебський), в арабському звучанні (після транскрибування – Булос ібн аз-Заїма ель-Халебі (1627 – 1669), син Макаріуса ібн аз-Заім ель-Халебі, халебського православного митрополита, обраного в 1647 р. антіохійським патріархом, письменник, автор щоденника арабською мовою, який він склав, здійснивши у свиті свого батька подорож до Москви через Волощину, Молдавію, Україну і повернулись майже таким же маршрутом до Сирії, знову проїжджаючи через Україну. Свою подорож вони почали 9 липня 1652 р. і закінчили 1 липня 1659 р. у Дамаску. Метою подорожі Макарія до Росії була матеріальна – одержати фінансову підтримку, бо антіохійська патріархія переживала фінансову скруту, а російський уряд протягом XVI – XVII ст. завжди надавав реальну матеріальну підтримку східним патріархам, як і православним общинам на Балканах, Греції на території Оттоманської Порти, так і православним західноукраїнським і білоруським братствам і монастирям, що перебували на території, що була в складі Речі Посполитої і відчували національно-релігійне гноблення (про цю допомогу детальніше в монографіях: Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – Ч. 1; Крип'якевич І.П. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст.: Нариси. – К., 1953 та ін.). Існує думка (Крачковский И.Ю. Арабская географическая литература // Избранные сочинения. – М.; Л., 1957. – Т. 4. – С. 689), що Макарій прибув до Росії на особисте запрошення відомого російського церковного діяча Арсенія Суханова, який побував в Сирії перед подорожжю Макарія в Росію.

Інтерес професора В.Б.Антоновича до твору Алеппського-Халебського не припинився і в пізніші роки, свідченням чого є його публікація: Описание архидиаконом Павлом Алеппским путешествия антиохийского патриарха Макария в Россию в 1653 г. // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. – К., 1899. – Кн. 13. – С. 161-163.

Про цей твір П.Халебського є спеціальні дослідження в українській історіографії, зокрема: Ковалевский А.П. Описание путешествия Павла Алеппского как источник по истории Украины в эпоху ее воссоединения с Россией // Збірник наукових робіт, присвячений

300-річчю возз'єднання України з Росією. – Харків, 1954. С. 257–291; Полотнюк Я.Є. Питання джерелознавчого дослідження твору Павла Халебського «Подорож патріарха Макарія» // Історичні джерела та їх використання. – К., 1971. – Вип. 6. – С. 68-82.

[319] У даному конспекті лекцій В.Б.Антоновича містяться неточності в записах студентів щодо хронології подорожі патріарха Макарія. Вже в примітці 318 вказано, що початок подорожі точно датується (до речі, як і час перебування у кожному географічному пункті) – виїзд з Халеппо 9 липня 1652 р. Перед приїздом в Україну делегація, очолювана Макарієм, майже півтора року перебувала у Волощині і Молдавії, у зв'язку з військовими подіями і лише 10 червня 1654 р., переправившись через Дністер у Рашків, вступили на територію України. 22 червня відбулась зустріч патріарха Макарія і його оточення з Богданом Хмельницьким у Богуславі. Своє велике враження від зустрічі з Хмельницьким, як і про Україну і українців того часу, їх побут, високу освіченість, організованість і порядок в землях Гетьманщини дуже об'єктивно і свіжим поглядом стороннього спостерігача. 26 червня антіохійського патріарха урочисто зустрічали і приймали у Києво-Печерському монастирі, показували унікальні історичні архітектурні пам'ятки, які П.Халебський детально описав, що мало велике значення ще і тому, що під час пожежі 1718 р. ці споруди згоріли. Виїхало це посольство з України через Путивль у напрямку Росії 20 липня 1654 р. Через два роки 12 червня 1656 р. Макарій і його син знову прибули до Путивля, а звідти – в Україну. Нова зустріч патріарха Макарія разом з Павлом Халебським з Б.Хмельницьким відбулась 27 липня. В Україні посольство Макарія перебувало до 15 серпня, коли воно переправилось через Дністер в Молдавію.

[320] Перша публікація «Подорожі» патріарха Макарія здійснена в перекладі англійською мовою В.Бельфуром в 1829 – 1836 рр.: The Travels of Macarius, patriarch of Antioch written by his attendant archdeacon Paul of Aleppo, in Arabic / Translated by F.C.Balfour. – London, 1829 – 1836. – T. 1-2 (Oriental translation fund. 3). Хоч цей переклад і був недосконалий, у ньому наявні великі прогалини і помилкове відчитання географічних назв та імен, все ж він для свого часу мав позитивне значення для розширення джерельної бази вивчення цієї епохи.

[321] Странствования арабского патриарха Макария из Алеппо в Москву, при царе Алексее Михайловиче, из записок его архидиакона // Библиотека для чтения / Издание книгопродавца Александра Смирдина. – СПб., 1836. – Т. 15. – № 4 (28). – Раздел III. Науки и художества. – Статья I-я. – С. 1-59; Статья 2-я. – С. 100-112. То був переклад з англійського видання, про що свідчать слова видавця П.П.Савельєва: «Этим и заканчивается обозрение записок Макарие-

ва спутника. Мы возвратимся к ним по выходе следующих тетрадей перевода Г.Бельфура, которые обещают представить много фактов, всегда интересных, несмотря на их странное изложение, для занимающихся отечественной историей» (статья 2. – С.112).

[322] Путешествие антиохийского патриарха Макария по нынешней Киевской епархии // Киевские епархиальные ведомости. – 1873. – № 1. – 1-го янв. – С. 1-7.

[323] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей / Под ред. В.Б.Антоновича и Ф.А.Терновского. – К., 1874.– С. 56-91.

[324] Див. примітку 319.

[325] Вже на час читання В.Б.Антоновичем лекційного джерелознавчого курсу у виданні «Общества истории и древностей российских» при Московському університеті в 1875 – 1876 рр. було опубліковане «Путешествие...» П.Халебського в російському перекладі: Путешествия Антиохийского патриарха Макария, описанные спутником его, архидиаконом Павлом Алеппским на арабском языке. Часть I / Перевод с англ. Д.Д.Благово // Чтения ОИДР. – 1875. – Кн. 4. – Материалы иностранные. – С. I-XX, 1-20; 1876. – Кн. I. – С. 21-68. Новий російський переклад твору П.Халебського виконав професор арабської мови в Лазаревському інституті східних мов араб-сирієць за національністю Г.А.Муркос. Цей досконалий переклад був надрукований у 5-х випусках «Чтений ОИДР» в 1896 – 1900 рр. під назвою «Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сином архидиаконом Павлом Алеппским / Пер. с араб. проф. Г.А.Муркоса // Чтения ОИДР. – 1898. – Кн. 4. – Материалы иностранные. – С. I-X, 1-156; 1897. – Кн. 4. – С. I-IV, 1-202; 1898. – Кн. 3. – С. I-IV, 1-108; Кн. 4. – С. II-X, 1-195; 1900. – Кн. 2. – С.I-V, 1-245. Є і окрема відбитка у п'ятьох випусках під цією ж назвою: Путешествие Антиохийского патриарха Макария в России в половине XVII века описанное его сыном, архидиаконом П.Алеппским / Пер. с араб. Г.Муркоса (по рукописи Московского главного архива Министерства иностранных дел). – М., 1896 – 1900. – Вып. 1-5. Україномовний переклад денника П.Халебського був надрукований у журналі, що виходив у Львові, «Життя і знання» за 1935 №№ 4-12 і за 1936 №№ 1-8. Проте це видання є рідкісне і фактично не використовується навіть професіоналами, а тим більше учнями чи студентами. Також раритетом є і ще одне видання «Історія України в документах і матеріалах», Т. 3 (К., 1941), де вміщений лише один фрагмент в перекладі на українську мову з «Чтений ОИДР» з твору Халебського – опис козацького війська (док. № 184, – С. 242), причому в заголовку подана неправильна дата – 1653 р., а повинно бути 1654 р. і не квітень, а червень місяць (ред.) Безперечною є нагальна не-

обхідність академічного археографічного видання українською мовою цього твору стосовно маршруту цієї подорожі через Україну.

[326] У цій частині студентського конспекту лекційного курсу з джерелознавства В.Б.Антоновича (С. 81-82 ксилографічної публікації 1881 р.) є ряд неточностей та помилкових тверджень стосовно дат видання та навіть назви і авторства (прізвища і імені) основного єврейського мемуарного твору часів Хмельниччини, який подається зовсім недоречно як *«Яванъ Мосулья»*, що є фактично не прізвищем, а мовою івриту певною біблейською формулою, про що вкажемо нижче.

Автор цих мемуарів Ганновер Натан Москович (Мойшевич, Мойсеєвич), прізвище та ім'я якого вказані наприкінці передмови його твору: «Це говорить автор *Натан Ната син мученика Моїсея Ганновера Аскенассі*, який проживав у святій гміні Заслава неподалік *від столичної святої гміни Острога* (курсив мій. – ред.), в землі волинській, в землі руській, гідної хвали» (Всі цитати у даних примітках в основному на публікацію Ф.Равіти-Гавронського у польському перекладі (а ми наводимо в перекладі українською мовою) твору Ганновера у збірці: Rawita-Gawroński Fr. Sprawy i rzeczy ukraińskie. Materyały do dziejów kozaczyzny i hajdamaczyzny. – Lwów, 1914. Wstep. S. 3-9, tekst s. 10-65 (далі у посиланні при цитатах зазначаємо: Равіта-Гавронський). Як зазначив Равіта-Гавронський, «головною гебрайською хронікою є розповідь Натана Нати Ганновера (С. 4). Доктор С.Кайсерлінг (dr. S.Kayserling) у вступі до німецького перекладу твору Ганновера подав такі дані про цього автора: народився він у Кракові, подався потім до Заслава, де одружився з дочкою якогось Аврама і тут же оселився. З початком військових подій 1648 р. подався 26 липня 1648 р. з Заслава в околиці Острога до Межиріча, звідси до Польщі, побував у Празі, Ліворно, Венеції. Помер чи загинув біля 1663 р. Написав декілька праць, зокрема релігійного характеру, склав словник гебрейсько-німецько-італо-польський (у амстердамському виданні 1701 р. додано ще і французько-), що, безперечно, свідчить про його велику обдарованість, компетентність і працьовитість. Прізвище або точніше прозвище (прізвисько, когномен) його мало географічне походження, як це було тоді прийнятне у єврейському середовищі – Ашкеназзі-Аскенассі від імені північно-азійського народу Ашкенас (Равіта-Гавронський. – С. 5).

Назва цього твору *Явейн Мекуля (Мецуля)* (в латинській транскрипції – Jawein Mecula, Jawen Mezula). Саме під такою назвою цей твір Ганновера значиться в усіх виданнях XVII – початку XX ст. Назва ця стилізована і не випадкова, вона пояснена самим Ганновером у передмові, тут був використаний 69-й псалом: «Tabati b'jawein mecula» – «я тону у глибокому багні», або «глибокому трясовинні» (Равіта-Гавронський, – с. 2), причому слово «Jawein» («Явейн», «Яван») озна-

чало іонійців або греків, або всіх віруючих грецької (православної) церкви. Отже, «Явейн Мекуля» є не ім'ям і прізвищем автора, а назвою його твору. Це була своєрідна хроніка подій за 1648 – 1652 рр.

Твір Н.Ганновера «Явейн Мекуля (Мецуля)» друкувався багато разів мовою оригіналу, починаючи з видання у Венеції в 1653 р., потім у Дихенфурті в 1727 р., Амстердамі в 1686 р. та ін. Про видання французьке Даніеля Леві та ін. С.Кейсерлінга на німецьку мову з цього видання скажемо нижче (примітка 334), єдине не зрозуміло, які були підстави приписати Леві, що він ніби-то автором вважав «Явейн Мосулья». Російський переклад твору Ганновера С.Мандельберга (іноді його називають С.Манделькерном (Равіта-Гавронський. – С. 4) вийшов спочатку в Одесі, а другим виданням у Лейпцігу у 1885 р.: Ганновер Н. Богдан Хмельницкий. Летопись еврея современника о 1648 – 1655 гг. / Перев. С.Мандельберга. – 2-е изд. – Лейпциг, 1855. Є новітній переклад твору Ганновера на англійську мову, виданий в Нью-Йорку в 1950 р.: Hannover Natan. Abys of Despair. The famous 17-th Century Chronicle Depicting Jewish Life During the Chmelnicki Massacres of 1648 – 49 / Translated from the Hebrew by Abraham J.Mesch. – N.Y. – 1950.

[327] «Частина (євреїв. – ред.) втекла до столиці Острога, який був метрополією землі руської, був великим містом у Господа, а в ньому в одному місці були зібрані мудреці і письменники, наука і велич. Я з родиною, тестем паном Абрагамом із Заслава, його домашніми і кревними (родичами) втекли ми до святої гміни Межиріча, віддаленого від Острога на соботню віддаль» (Равіта-Гавронський, с. 39).

[328] В перекладі Абрагама Штерна під назвою «Опис українських бунтів» в 1823 р. у журналі «Pamiętnik warszawski» опублікував твір Ганновера: Opis buntów ukraińskich / Z hebrajskiego przekład Abrahama Sterna członka Tow. król. Warsz. Przyjacół Nauk // Pamiętnik Warszawski. – 1823. – T. VI. – № III. – S. 213-229; № IV. – S. 327-352.

[329] Твір Н.Ганновера – не єдиний такого жанру, походження і змісту. Автором іншого твору єврейського походження був син львівського равина Егош'я, «праведний» Давид із Замостя. Його іноді плутають з Ганновером, що не обминуло і даного конспекту з джерелознавства. Перше видання твору Егош'ї вийшло у Венеції у 1656 р. У бібліографічному покажчику Людвіка Фінкеля цей твір у польському перекладі таку має форму: Nieszczęśce wieków na pamiątkę nieszcześć, które dotknęły Żydów 1648 – 1649 w Ukrainie / Przez Egoszyję syna rabina lwowskiego. – Venetia, 1656 (Фінкель. – № 11392. – С. 473). У 1859 в органі «Общества истории и древностей российских» при Московському університеті був опублікований цей твір Егош'ї. В конспекті лекційного курсу з джерелознавства дата видання зазначена неправильно – 1855. Назва цієї публікації така: «Бедствия времен. В память бедствий, постигших евреев (в) 1648 – 1649 гг. в Украине,

Подолье, Литве и Белоруссии от соединенных бунтовщиков под начальством Богдана Хмельницкого / Сост. Еготиею сыном львовского раввина, праведника Давида из Замостья, напеч. в Венеции в 1656 году... // Чтения ОИДР. – 1859. – Кн. I. – Материалы иностранные. – С. I-IV, 1-16.

[330] В конспекті зазначено, що переклад на російську мову для «Чтений...» зробив «Бер...», нами ж встановлено, що це був «М.Берлін».

[331] Даніель Лєві (Daniel Levy) – «старший» директор єврейської школи в Алжирі зробив вільний переклад книги Ганновера французькою мовою і опублікував його в Тлємцені у 1855 р.: Quatre Années de Guerre des Polonais contre les Russes et les Tartares (1648 – 1652). Persecutions des Israélites de la Pologne. – Tlemcen, 1855. Більш адекватний оригіналу німецький переклад др. С.Кайзерлінґа, хоч в заголовку було зазначено, що використаний французький переклад. В заголовку подана оригінальна назва цього твору Ганновера: Jawen Mezula. Schilderung des polnisch-kosakischen Krieges und der Leiden der Juden in Polen während der Jahre 1648 – 1653. Bericht eines Zeitgenossen. Nach einer von I.Lelewel durchgesehenen französishen Übersetzung herausgegeben von I.I.Benjamin. – Hannover Selbstverlag, 1863.

[332] Четыре года войны поляков с русскими и татарами (1648 – 1652) или преследование польских израильтян // Киевские губернские ведомости. Часть неофициальная. – 1868. – 10.VIII (№ 94). – С. 375-376; 15.VIII (№ 96). – С. 383-384; 20.VIII (№ 98). – С. 392; 22.VIII (№ 99). – С. 396; 24.VIII (№ 100). – С. 400; 27.VIII (№101). – С. 404. Із вступної частини (короткої передмови до публікації) довідуємось, що її підготував В.Б.Антонович (це нова бібліографічна позиція у списку наукових праць і публікацій професора В.Б.Антоновича, складена М.Ткаченком, не була, мабуть, виявленою). Вказано, що то був скорочений переклад з публікації «Чтений...» У цій передмові повністю назване прізвище перекладача – М.Берлін і, що цікаво, довідуємось про його посаду – «состоящим при киевском генерал-губернаторе по еврейским делам» // Киевские губернские ведомости. Часть неофициальная. – 1868. – 10.VIII. – № 94. – С. 375. Дуже цікаво, що наприкінці публікації в російському перекладі вказано: «Здесь напечатан перевод еврейского сочинения сделан с французской брошюры (напечатанной, как сказано в предисловии, в Tiemsen в Алжире), которая была в руках известного польского историка Лелевеля и в которой собственной рукой Лелевеля сделаны на полях замечания» // Киевские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1868. – 22.VIII. – № 101. – С. 404.

[333] Див. примітку 329.

[334] Див. примітку 326.

[335] Батозька битва (від назви гори Батіг поблизу сучасного села Четвертинівки Тростянецького району Вінницької області) 22-23 травня (1-2 червня) 1652 р. між українськими військами на чолі з Богданом Хмельницьким і польським військом, яке очолював коронний гетьман М.Калиновський. Закінчилась переконливою перемогою українських військ і розгромом польської армії.

[336] Хміль-Іхміль (по-арабськи) у Ганновера (в перекладі на пол. мову – Равіта-Гавронський. С. 18, 19, 36, 43, 58, 60, 63 та ін.) і в Халебського – Іхміль-Хміль, тобто Хмельницький (Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским... – Вып. 2. – С. 5, 9, 10, 12, 16, 19, 20, 30), причому, якщо Ганновер називає ім'я Хміль у виключно негативному контексті, то Халебський відмічає винятково позитивні його якості, захоплюється його державною і громадською діяльністю, супроводжуючи згадування його імені словами «хай продовжить Господь життя його» або «дай Боже йому довго жити» (напр., Путешествие... – Вып. 2. – С.16, 19 та ін.).

[337] Мясковський Войтех (Войцех) (Miaskowski Wojciech) (р. нар. невідомий – прибл. 1650) – львівський підкоморій з 1637 р., польський дипломат, учасник важливих посольств, зокрема в 1638 – 1640 і 1641 рр. здійснив посольства до імператора Рудольфа, турецьких султанів Амурата IV та Ібрагіма. Найважливішою щодо України була його місія до Богдана Хмельницького 1 лютого – 5 березня 1649 р., у посольстві якої, крім нього, були брацлавський воєвода, визначний православний магнат Адам Кисіль і брацлавський підчаший, секретар комісарів Якуб (Яків) Смяровський (Смярковський). Мясковський вів щоденник цієї місії, вносячи тексти промов Б.Хмельницького під час переговорів і свої власні враження від ситуації в Україні, що дозволяє вважати цей діаріуш важливим джерелом часів Визвольної війни.

[338] Кисіль Адам Григорович (1580 – 1653) – український православний магнат, політичний діяч, київський каштелян, брацлавський воєвода (з 1646 р.), київський воєвода (з 1651 р.), учасник переговорів від імені Речі Посполитої з Богданом Хмельницьким та керівництвом гетьманської адміністрації, зокрема був керівником посольства до Б.Хмельницького на початку 1649 р. Про А.Киселя та його діяльність написана фундаментальна монографія видатного сучасного українського історика в США та Канаді Франка Е.Сисина: Sysyn E. Frank. Between Poland and the Ukraine. The Dilema of Adam Kysil, 1600 – 1653. – Cambridge, Massachusetts, 1985.

[339] Юліян Урсин Нємцевич у двох томах (4-му і 5-му) зібрання історичних пам'яток (переважно мемуарів) вперше видав мовою оригіналу (польською) два твори Мясковського. У 4-му томі цієї серії (Варшава, 1822) – діаріуш «дороги до війська запорозького... Кисе-

ля,... Мясковського... Зелінського і Смяровського...» (1649 р.): «Dyaryusz drogi do woyska Zaporoskiego, p. woiewody Bracławskiego Kisiela i pp. podkomorzego Lwowskiego Miaskowskiego, chorążego Nowogrodzkiego Mikołaja Kisiela, podczaszego bracławskiego Jakoba Zielińskiego, i p. Śmiarowskiego sekretarza komissarzów i kollegow iego. Napisany przez p. Podkomorzego Lwowskiego Miaskowskiego» // Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polszcze z rękopismów, tudzież dzieł w różnych językach o Polscze wydanych, oraz z listami oryginalnemi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym przez J.U.Niemcewicza. – Warszawa, 1822. – T. IV. – S. 352-376. Нємцевічем опублікований і другий звіт – діаріуш Мясковського – про його «легацію» – дипломатичну місію до Туреччини: Miaskowski W. podkom. lwowski. Relacja legacji do Amuratha i Ibrahima ces. ottomańskich 1641 r. // Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polszcze z rękopismów tudzież dzieł. – Puławy, 1830. – T.V. – S. 52-79.

[340] Diariuzs Drogi do woyska Zaporoskiego Pana W-dy Braclawskiego y P. Podkomorzego Lwowskiego, Chorązego Nowogrodzkiego, Podczaszego Bracławskiego y P. Śmiarowskiego Sekretarza, kommissarzów y kollegów iego napisany przez P. Podkomorzego Lwowskiego Die Prima Jan(uari) 1649 – Дневные записки к запорожскому войску коммиссаров: пана Браславского воеводы Киселя, пана львовского подкомория, новогродского хорунжия, брацлавского подчашего, пана Смяровского, секретаря и его товарищей, веденного паном подкоморием львовским с 1-го Генваря 1649 г. // Памятники, изданные временною коммиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – 2-е изд. – К., 1848. – Т. 1. – С. 312-360.

Проте це не була перша публікація. Діаріуш В.Мясковського був надрукований ще у 1827 р. в «Северном архиве» №№ 1–2, а потім в Кракові польською мовою в 1864 р. у збірці Якуба Михаловського під назвою: Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego a później kasztelana bieckiego Księga pamiętnicza z dawnego rękopisma będącego własnością Ludwika hr. Morsztyna / Wyd. Antoni Zygmunt Hencel. – Kraków, 1864. – S. 369-385.

Останнє видання цього денника-діаріуша з урахуванням (і зазначенням в археографічній легенді) рукописних текстів, що збереглись до нашого часу, здійснене мовою оригіналу – польською і в перекладі російською мовою – у 2-му томі фундаментального збірника «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах». – М., 1953. – С. 104-122 (док. № 47).

Єдине і то лише часткове видання діаріуша М'ясковського українською мовою відбулось ще у 1941 р. у збірнику «Історія України в документах та матеріалах» (К., 1941. – Т. 3. – С. 150-158) відповідно

до тексту у публікації «Памятников...» (Т. 1-й).

[341] Свідзиньський Костянтин (Каєтан) Костянтинович (Świdziński Kaetan) (1793 – 1855) – волинський поміщик, краєзнавець і колекціонер, який передав Київській археографічній комісії багато копій з документів, які були у його знаменитому зібранні. Ці документи використовувались при виданні третього відділу томів «Памятников...», що неодноразово зазначено в археографічних легендах при їх публікації. Свідзинський був удостоєний честі бути почесним членом Київської археографічної комісії в 1848 р. Про нього зазначено у ряді місць монографії про Київську археографічну комісію О.І.Журби (див. С. 102, 107, 117, 156, 143, 151, 174) і в біографічному покажчику польських істориків «Słownik historyków polskich». – Warszawa, 1994. – S. 517.

[342] Як вже зазначалось у вступній статті до цієї публікації, під час архівної евристики навесні 1880 р. у Львові в бібліотеці Оссоліньських В.Б.Антонович спеціально працював над рукописом щоденника С.Освєнціма, який незабаром і опублікував у вигляді фрагментів в перших числах тільки щойно заснованого у Києві журналу «Киевская старина»: Дневник Станислава Освѣнцима (в извлечении). 1643 – 1651 гг. // Киевская старина. – 1882. – Кн. 1 (январь). – С. 126-151; Кн. 2 (февраль). – С. 366-385; Кн. 5(май). – С.257-275; Кн. 6 (июнь). – С. 433-450; Кн. 9 (сентябрь). – С. 503-522; Кн. 11 (ноябрь). – С. 328-348; Кн. 12(декабрь). – С. 538-556). Ця публікація з невідомих редактору причин вийшла без зазначення повного прізвища видавця – професора Антоновича, а лише вказані були ініціали публікатора – «В.А.»

[343] Освєнцім Станіслав (Oświęcim Stanisław) (народ. прибл. після 1605 – 1657 рр.) – польський шляхтич, володів кількома маєтками у Краківському воєводстві і Червоній Русі, близький до керівних кіл польського уряду, у ранній молодості вступив на військову службу, після виходу у відставку подорожував, протягом життя відвідав ряд країн: Туреччину, Німеччину, Голандію, Францію, Італію. Був близьким до магнатів Конєцпольських і Любомирських, займався вихованням дітей цих аристократів, мав навіть бути вихователем сина короля Владислава IV, проте рання смерть наступника трону не дала можливості виконати Освєнціму цієї функції і зайняти відповідну посаду. Протягом 40-х – на початку 50-х рр. він вів свій щоденник, який є важливим джерелом до історії Визвольної війни українського народу (про його склад – у примітці 344). Біографічні дані про нього подані у вступі при публікації російською мовою фрагментів його твору В.Б.Антоновичем (Киевская старина. – 1882. – Кн. 1(янв.). – С. 126-128). В польській історичній літературі є ряд праць, присвячених цьому автору, зокрема Кароля Шайнохи: Szajnocha K. Diarjusz St.Oświęcima w zbiórze rękopisów zakładu Ossolińskich // Dodatek tygodniowy do Gazety

lwowskej. – 1855. – № 11-19; Szajnocha K. St. i Anna Oświęcimowie // Szkice historyczne. – Lwów, 1854. – S. 175-206; Kantecki K. Z podróży St. Oświęcima. Turcja, Francja, Niemcy, Włochy // Przewodnik naukowy i literacki. – 1874 – 1875 i odb.

[344] Денник С.Освєнціма (Pamiętniki Stanisława... Oswięcima dworzanina 1643 – 1651) зберігався в XIX – першій половині XX ст. у Львові у відділі рукописів бібліотеки Оссоліньських, де його вивчав В.Б.Антонович, а польський історик і архівіст Войцєх Кентшинський, як і Антонович, дав характеристику цього тексту у складі рукописного збірника № 224, що складає досить великий волюмен з 1251 нумерованих сторінок, на жаль, не вистачає перших 180 сторінок. Написаний цей збірник (паперовий кодекс) різними почерками XVII ст. Власне денник Освєнціма розпочинається з 383 сторінки (по 1251, тобто до кінця збірки), написаний також різними особами, складається з мемуарно-щоденникових записів (польською мовою) і офіційних документів, актів, епістоляріїв (переважно латинською мовою). Як відмітив проф. Антонович, «на нещастя, щоденник Освєньціма раніше, ніж поступив у володіння особи, яка зберегла його у складеному нею збірнику, піддався значним вилученням і численні його частини були втрачені попередніми власниками:у ньому не достає ні початку, ні кінця, у середині також втрачені значні відділи (розділи. – ред.). У деннику уціліли лише тексти за такі роки: 1643, 1644, 1645, 1646, 1647, частина 1650 (січень, лютий і березень) і увесь 1651 р.; цей невеликий проміжок часу зайняв 868 сторінок in folio, написаних стислим почерком» (Киевская старина. – 1882. – Кн. 1. – С. 129; (Kętrzyński Wł.) Katalog rękopisów biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. – Lwów, 1881. – S. 601-608). Найбільш досконалою є публікація щоденника доктора Віктора Чермака (1863 – 1913) у Кракові в 1907 р. в серії видань Польської Академії Вмінь (Umiejętności), тобто Академії наук: Stanisława Oświęcima dyaryusz 1643 – 1654 / Wydał dr. Wiktor Czermak (Scriptores Rerum Polonicarum. Tomus XIX). – Kraków, 1907.

Існують опубліковані численні фрагменти денника Освєнціма українською мовою у виданому ще 1941 р. 3-му томі збірки «Історія України в документах і матеріалах стосовно 1651 р. (С. 202, 207, 210-215, 216-219, 222-228, 227-228).

[345] Конєцпольський Станіслав (Koniecpolski Stanisław) (1591 – 1646) – польський магнат, видатний державний і військовий діяч, коронний гетьман з 1632 року. Керував придушенням народно-визвольного руху в Україні в 20 – 30-х рр. За його ініціативою була споруджена фортеця Кодак. У передмові до публікації фрагментів щоденника Освєнціма В.Б.Антонович зазначав, що автор діаріуша був особливо близьким з С.Конєцпольським, в резиденції якого у Бродах і в Барі він проживав і складав разом з гетьманом проекти в спра-

вах зовнішньої та внутрішньої політики для подання королю, супроводжував його у подорожах, які здійснювались у службових і приватних справах, провадив його обширне листування, відвідував сейми та сеймики. «Серед своєї багатосторонньої діяльності, – продовжував В.Б.Антонович, – Освєнцім майже щоденно заносив до свого денника всі будь-які визначні факти суспільного життя, яких він був свідком або учасником або які доходили до його відома шляхом обширного листування, провадженого особисто ним, так і тими особами, при яких він виконував обов'язки секретаря...» (Киевская старина. – 1882. – Кн. 1. – С. 128).

[346] Перетяткович Криштоф (Христофор) (дати життя точно невідомі) – спочатку православний шляхтич, походив з Білої Русі, перейшов у католицизм, «ляхом став», як про нього говорив Данило Виговський, біля 1648 р. служив у луцькій гродській канцелярії, де тоді писарем був Станіслав Казімєж Бєнєвський, а згодом намісником луцького замку та віце-регентом гродським луцьким. Під час зносин Бєнєвського з гетьманською адміністрацією Перетяткович виконував при ньому функції писаря. У квітні 1659 р. був посланий до І.Виговського з метою вимагати заміни деяких статей Гадяцької угоди. Саме його реляція яскраво відобразила незадоволення широких верств українського населення заключенням цієї угоди (1658 р.) з Річчю Посполитою, за якою Україна переходила під її владу. Як зазначено у деннику Перетятковича, «чернь схиляється на бік «москаля», посли перебували у страху, щоб їх не видали царю і негайно після заключення угоди відходять дуже поспішно», сам Перетяткович, коли писарі таємно за дорученням Виговського «переписали на бланках Гадяцьку угоду згідно з бажанням Речі Посполитої», з власноручним підписом Виговського, був таємно вночі о другій годині тихо випроваджений з Чигирина до Сміли, де перебував Данило Виговський (Университетские известия. – 1873. – № 9. – С. 3-4 і вступна стаття, с. 17-текст джерела). Перетяткович повідомив також нові біографічні відомості про Тетерю, який служив разом з ним у луцькій гродській канцелярії (Там само. – С.6), а потім таємно бував у Бєнєвського і провадив з ним переговори від себе і від імені Виговського (Там само. – С. 8).

[347] Бєнєвський Станіслав Казімєж (Bieniewski Stanisław Kazimierz) (помер у 1676 р.) – польський дипломат, з 1648 по 1676 р. як посол або комісар уряду Речі Посполитої вів переговори з гетьманами України, генеральною старшиною, особливо досяг результатів у цій діяльності в стосунках з Виговським і заключенні Гадяцької угоди 1658 р. Про місію Бєнєвського і К.Перетятковича до українських державних діячів після смерті Хмельницького є спеціальне дослідження польського історика Фр. Равіти-Гавронського (1848 - 1930): Rawita-Gawroński Fr.

Poselstwo Bieniewskiego od śmierci B. Chmielnickiego do umowy Hadiackiej. – Lwów, 1907.

[348] Стрельчевский (Владимир). К вопросу о сношениях Польши с козаками в 1657 – 1659 годах (перевод современного акта с польского) // Университетские известия. – 1873. – № 9. – Отд. 2-й. – С. 1-4 (вводная статья), – С. 5-19 (текст). Цей мемуар-денник внесений до луцької гродської книги 1683 р. (ЦДІА України в Києві, фонд 25, опис 1, кн. 381 (2210), арк. 981-зв. – 987-зв. і має заголовок (у перекладі з польської на українську мову): «Оголошення про послугу Речі Посполитій його милості пана Криштофа Перетятковича 1683 року, місяця листопада 23 дня» («Облята листу от го мл. п. Лонцког(о) оповєдаючого о п.п. Перетятковича на Бялоруси». – Там же. – Арк. 981).

[349] Гордон Патрик (Gordon Patrik) (1635 – 1699) походив із знатного і старовинного шотландського роду, російський військовий діяч, генерал, у 1655 – 1661 рр. служив у шведській і польській арміях, з 1661 р. на службі в російській армії, брав участь у Чигиринських (1676 – 1678), Кримських (1687 і 1689) і Азовських (1695 – 1698) походах, в 1689 р. перейшов разом з бутирським полком на бік Петра І, що відіграло істотну роль у перемозі Петра над його сестрою Софією, командував московським військом проти запорожців (1677), перебував в Україні в 1679 – 1685 рр., в 1684 р. їздив з Москви в Україну і був у Батурині. Його найважливіший доробок – «Денник» англійською мовою. На жаль. денник Гордона зберігся тільки частково, і втрачені записи за 1678 – 1683 рр., де, напевне, було багато свідчень про події в Україні. Деннику П.Гордона присвячена значна література, а проте спеціальних джерелознавчих праць немає. Назвемо головні: Січинський В. Чужинці про Україну – К., 1992. – С. 115-116; Брикнер А. Патрик Гордон и его дневник // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1878. – Т. 3 (є окремий відбиток); Łoziński Wł. Generała Gordona pamiętnik o pobycie w Polsce 1651 – 1661 // Rozm. lwows. – 1657. – № 21-26, toż. // Pisma pomn. – Lwów, 1865; Konovalov S. Sixteen futher letters of general Patrick Gordon // Oxford Slavonic papers. – Oxford. – 1967. – Vol. 13. – P. 72-95; Anderson M.S. Britain's Discovery of Russia 1553 – 1815. – London; N.Y. – 1858. – P. 72-79; Алпатов М.А. Русская историческая мысль и Западная Европа. XVII–первая четверть XVIII века. – М., 1976. – С. 332-349; Тишин И.Г. Дневник Патрика Гордона // Советские архивы. – 1969. – № 2. – С. 110-112.

[350] Стюарти - англійська королівська династія з 1603 по 1714 рр. з перервами, представники цієї династії на британському престолі: Яків I (1603 – 1625), Карл I (1625 – 1649), Карл II (1660 – 1685), Яків II (1685 – 1688), далі династія Стюартів і Ораньський дім (фамілія): Вільгельм III Оранський (1689 – 1702) і Марія II Стюарт (пом. 1694), Ганна Стюарт (1702 – 1714).

[351] Карл X Густав, шведський король в 1654 – 23.II 1660, його наступники – Карл XI (1660 – 1697), Карл XII (1697 – 1718).

[352] Правління російських царів: Олексія Михайловича 1645 – 1676, Федора Олексійовича – 1676 – 1682, Петра I – 1682–1725.

[353] Gordon Patrick. Tagebuch des Generals Patrick Gordon, während seiner Kriegsdienste unter den Schweden und Polen vom Jahre 1655 bis 1661, und seines Aufenthaltes in Russland vom Jahre 1661 bis 1699, zum ersten Male vollständing veröffentlicht durch Fürst M.A.Obolenski und M.C.Posselt. – Moskau, 1849 – 1852. – Bd. 1-3. Вже після виходу літографованого курсу з джерелознавства В.Б.Антоновича наприкінці XIX ст. був виданий у перекладі на російську мову цей твір П.Гордона: Дневник генерала Патрика Гордона, веденный им во время его шведской и польской служб от 1655 до 1661 г. и во время его перебывания в России от 1661 до 1699 г. В первый раз изданный в полном виде князем М.А.Оболенским и доктором философии М.Е.Поссельтом / Пер. с нем. М.Салтыковой. – М., 1892. – Ч. 1 (1635 – 1661), Ч. 2 (1661 – 1684). Відбиток з «Чтений ОИДР». – 1891. – Кн.4. – Материалы иностранные. – С. 1-236; 1892. – Кн.3. – С. 1-194; Кн.4. – С. 197-145 (приложения).Печатано под наблюдением Н. и С.А.Белокуровых. До цього часу українського перекладу денника П.Гордона не видано. Існує і сучасне англомовне видання твору П.Гордона: Patrick Gordon. Passages from the diary of general Patrick Gordon of Auchlenchries in years 1635 – 1699. – London, 1968.

[354] Правління гетьмана Дем'яна Многогрішного – 1668 – 1672 рр., був звинувачений царською владою у зносинах з гетьманом Правобережної України П.Дорошенком (з яким в дійсності мав традиційно близькі стосунки ще до свого обрання гетьманом Лівобережної України), ув'язнений в іркутській в'язниці, потім після звільнення в 1686 р. – був на військовій службі, у 1696 р. постригся в ченці.

[355] Самойлович Іван Самійлович (р. нар. невідомий – 1690) гетьман Лівобережної України в 1672 – 1687 рр.

[356] Лук'янов Іван («Иоанн»), православний російський священик родом з Калуги, що на початку XVIII ст. здійснив мандрівку у «Святу землю» і залишив опис своєї подорожі, де містяться певні відомості про українські землі, через які він проїжджав обидва рази, зокрема Фастів, народний рух під проводом Палія (Гурка).

[357] Палій Семен Пилипович (справжнє прізвище – Гурко) (прибл. 40-і рр. XVII ст. – січень 1710) – фастівський (білоцерківський) полковник, у 1702–1704 рр. під його керівництвом відбулось повстання на Правобережній Україні за звільнення від польсько-шляхетського панування і приєднання до Лівобережної України у складі Росії. Опорним пунктом козаків і селян-втікачів з 70-х рр. став Фастів, а Південна Київщина протягом понад 30 років була осередком народних по-

встань. Справедливо обвинувачений у зносинах зі шведами, Палій був по-зрадницьки заарештований за наказом гетьмана Мазепи 31 липня (11 серпня) 1704 р. у таборі під Бердичевим, позбавлений посади білоцерківського полковника і засланий до Сибіру. Після відвертого переходу Мазепи на бік шведів Палій був звільнений, призначений полковником Білоцерківського полку, брав участь у Полтавській битві, переслідував шведів до Дніпра. Похований у Межигірському монастирі.

[358] Публікація денникових записів Лук'янова відбулась у 1866 р. в журналі Петра Бартеньєва «Русский архив», який видавався при Чертковській бібліотеці, за рукописом, поданим до редакції журналу визначним російським бібліофілом, бібліографом, поетом і архівістом Сергієм Олександровичем Соболевським (1804 – 1870), що взагалі скеровував у цей журнал замітки і статті (його некролог – в «Русском архиве». – 1870. – № 11. – С. 2140-2141). Повторна публікація цього ж тексту відбулась у цьому журналі у 1866 р.: «Путешествие в святую землю священика Лукьянова» // Русский архив, издаваемый при Чертковской библиотеке Петром Бартеневым. Год первый (1863). – 2-е изд. – М., 1866. – Стб. 129-332. У вступі публікації зазначено: «Это путешествие получено нами от С.А.Соболевского, которому было доставлено из Орла. Рукопись – в лист, старинным и весьма четким полууставом; там, где у нас красные строки, в подлиннике по нескольку слов киноварью» (стб. 129-130, примітка), а в кінці публікації (в журналі 2-го видання 1866 р.) вміщена «Заметка». В ній говориться: «Оканчивая печатанием Путешествие Московского священника в этом выпуске Русского Архива, мы были изумлены и неожиданно обрадованы заметкою об издании этого путешествия, появившемся в № 15 Современной летописи или Воскресных Прибавлений к Московским Ведомостям. Писанная старинным полууставом, киноварными заголовками, рукопись путешествия приобретена была в Орле для С.А.Соболевского при распродаже книг, оставившихся после какого-то старообрядца, еще в 1853 году... Все попытки найти не только другой список путешествия, но хотя какое-нибудь известие о нем, были напрасны» (стб. 332). Що стосується твердження у конспекті лекцій В.Б.Антоновича, що видавці допустили помилку, невірно датуючи рукопис, то це не вина видавців, бо в тексті подана «проезжая грамота» від імені царя Петра про те, що по його указу «отпущен... для моления ко святому гробу Спасителя в государство великого государя Мустафы салтана, величества Турскаго, во святый град Іерусалим, богомолец наш московский житель, церкви Покрова Пресвятой Богородицы священник Іоанн Лукьянов» і проставлена така дата «1710 месяца июня 15 дня». Ця дата є помилковою не лише тому, що на той час, як говориться у даному студентському конспекті, С.Палій вже не тільки не був на

політичній арені, але не жив. До того ж, турецький султан, про якого мовиться в проїзному листі, Мустафа правив з 1695 по 1703 р., його ж наступником був Ахмед III (1703 – 1730), який не значиться (і ще не міг значитись) у цьому документі. Отже, на підставі насамперед цього міркування фіксована в «листі» дата 1710 р. є помилковою, вкралась похибка швидше при її внесенні як копії до цього денника.

До речі, якщо говорити про інформаційні можливості цього мемуарного (чи денникового) твору, то в ньому є ряд дуже істотних спостережень щодо Палія і того стану, який був на території під його владою (він її називає «Палеевщина»). Завдяки деннику можна прослідкувати ітинерарій його подорожі.

Ще один немаловажливий аспект. Приблизно того ж часу, як денник Лук'янова, був ще один, близький до нього за характером денник «старця Леонтія». Про цей текст, зокрема, розповів Г.О.Милорадович у тому ж «Русском Архиве» за 1864 р. (Стб. 871-872) під назвою «Еще о путешествии Лукьянова». Там, зокрема, розповідається, що у «Черниговском листке» за 1862 р. № 4 (29.IV) «помещены отрывки из путевых записок старца Леонтия 1700 г. с предисловием г. Лазаревского». Рукопис цей із бібліотеки графа А.С.Уварова. П.Бартеньєв також зазначив, що одержав «от отца Леонида, из Оптиной пустыни, еще список того путешествия, хотя и не полный, но важный по разноречиям» (РА. – 1864. – Стб. 872. – під рядком). Дійсно, Олександр Матвійович Лазаревський у 1862 р. в часописі «Черниговский листок» (№№ 4-8) надрукував «Отрывок из путевых записок старца Леонтия по Малороссии (1700)», міститься і окрема відбитка на 17 сторінках.

[359] Ханенко Микола Данилович (1691 – 1760) – представник давнього українського козацького старшинського роду, автор мемуарних творів – Діаріуша і Щоденника – важливих джерел з історії України першої половини XVIII ст. Освіту отримав у Львівській братській школі і Києво-Могилянській академії, почав військову службу з 1710 р. простим козаком, у 1717 р. був переведений у генеральну військову канцелярію, згодом став головним помічником генерального писаря, був близьким до гетьмана Івана Скоропадського (1646 – 1722) (він був гетьманом Лівобережної України в 1708 – 1722 рр.), а після його смерті – до наказного гетьмана Павла Полуботка. За активне відстоювання перед урядом Петра I автономії України проти її обмежень з боку Малоросійської колегії (Вельямінова), участь у депутації з вимогами до Петербурга був ув'язнений у Петропавлівській фортеці разом з Полуботком. Звільнений з ув'язнення після смерті Петра I, відпущений в Україну, йому були повернуті раніше конфісковані маєтності. За гетьмана Данила Апостола (1654 – 1734) (був гетьманом Лівобережної України в 1727 – 1734 рр.) М.Ха-

ненко призначений стародубським суддею в 1727 р. У 1738 р. брав участь у поході українських і російських військ в Крим, у 1738 р. був призначений полковим обозним, а з 1741 р. – генеральним бунчужним і генеральним хорунжим.

Про М.Ханенка та його твори: Бодянский О. Историческое сведение о генеральном хорунжем Н.Д.Ханенке // Чтения ОИДР. – 1858. – Кн.1. – С. I-XXI: Марченко М.І. Українська історіографія... – С. 93-94; Огоновський О. Історія літератури руської. – Львів, 1887. – Ч.І. – С. 389-392; Житецкий П. Энеида Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII века. – К., 1900. – С. 78-82; Литвиненко М.А. Джерела історії України XVIII ст. – Х., 1970. – С. 166-170.

[360] В «Діаріуші» вміщені щоденні записи М.Ханенка від січня до початку липня 1722 р., тобто за останнє півріччя гетьманування І.Скоропадського. «Діаріуш» закінчується описанням смерті та поховання гетьмана. Опублікував «Діаріуш» О.Бодянський у Москві в 1858 р.: (Ханенко Н.) Діаріуш, или журнал, то есть повседневная записка случающихся при дворѣ ясневельможного, его милости, пана ІоаннаСкоропадского, войск всепресвѣтлѣйшего его императорского величества запорожских обоих сторон Днѣпра гетмана, окказій и церемоній тако ж и в канцеляріи войсковой отправуемых дѣл, наченшійся 1722 году, и оконченный в том же году, по преставленіи и погребеніи покоянутого ж гетмана ясневельможного Іоанна Скоропадского, в мѣсяцѣ іюлѣ, войсковой канцеляріи старшим канцеляристом Николаем Ханенком // Чтения ОИДР. – 1858. – Кн.1. – С. II-XXII, 9-74. Про особливості такого джерела як «діаріуші» викладені певні міркування в статті: Горобець В.Й. Діаріуші – визначні пам'ятки української писемності XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1972. – Вип. 7-й. – С. 102-114.

В тексті конспекту лекцій, записаних студентами (1881 р.), допущена плутанина: переплітаються дані про Діаріуш, який охоплює лише півроку 1722, і Щоденника, який включає відомості про 27, а не 35 років, як це записано у конспекті.

[361] Щоденник (Денник) Миколи Ханенка складають записи, які провадились у 1727 – 1753 рр. за винятком 1734 – 1741 рр. Записи починаються відомостями про його поїздку до Петербурга. Публікацію здійснив у 1884 – 1886 рр. на сторінках «Киевской старины» видатний український історик Олександр Матвійович Лазаревський. Він і вмістив передмову до цієї публікації на її початку (Киевская старина. – 1884. – Кн.8. – Март. – С. I-XV (приложения). Ось склад цієї публікації: Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка (1727 – 1753) // Киевская старина. – 1884. – Т.8. – Март. – С. XV, 1-16 (приложения); – Апрель. – С. 17-32; Т.9. – Май. – С. 33-48; – Июнь. –

С. 49-64; – Август. - С. 65-80; Т. 10. – Сентябрь. – С. 81-96; – Октябрь. – С. 97-113; – Ноябрь. – С. 114-128; 1885. – Т. 9. – Март. – С. 129-144; – Апрель. – С. 146-160; Т. 12. – Июнь. – С. 161-176; – Июль. – С. 177-192; Т. 13. – Сентябрь. – С. 183-208; – Октябрь. – С. 209-224; – Ноябрь. – С. 225-240; - Декабрь. – С. 241-256; 1886. – Т. 14. – Январь. – С. 257-272; – Апрель. – С. 273-288; Т. 15. – Май. – С. 289-304; – Июль. – С. 305-320; – Август. – С. 321-352; Т. 16. – Сентябрь. – С. 352-384; – Октябрь. – С. 385-416; – Ноябрь. – С. 417-465; – Декабрь. – С. 465-524. Також є комплект тексту цього щоденника окремим відбитком. Редакція й передмова О.М.Лазаревського: Дневник. 1727 – 1753. – К., 1884. Публікація денника М.Ханенка була продовжена О.Титовим в «Киевской старине» в 1896 р. за 1719 – 1723 і 1754 рр.: Дневник Николая Ханенка (1719 – 1723 и 1754 г.) / Под ред. А.Титова // Киевская старина. – 1896. - Т. 54. – Кн. 7-8.

[362] Мова йде, напевно про Ханенка Олександра Івановича (1805 – 1895), внука М.Д.Ханенка, який зберіг і досліджував фамільні документи Ханенків, видавав у Чернігові історичні праці, зокрема «Фамільні документи роду Ханенків» (Чернігів, 1889).

[363] Отвіновський Еразм (Otwinowski Erazm) – шляхтич родом з Краківщини, історик, залишив опис подій свого часу від смерті Яна III Собеського до 1728 р. Вперше його твір, хоч без зазначення авторства, видав у Познані в 1838 р. Е.Рачиньський під назвою: Pamiętniki do panowania Augusta II niewiadomego autora. – Poznań, 1838. Більш докладна едиція відбулась у Кракові в 1849 р. (видавець нам невідомий. – ред.): Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II od roku 1696 – 1728 / Opisał współzesny Erazm Otwinowski. – Kraków, 1849.

[364] Маркович Яків Андрійович (1696 – 1770) – народився у Прилуках в сім'ї козацького старшини єврейського походження (дід його був єврей-вихрест, орендар, що поріднився з українською козацькою старшиною), навчався у Київській академії, яку закінчив в 1713 р., обіймав посади наказного лубенського полковника в 1721, 1723 – 1725 рр., генерального підскарбія в 1740 – 1762 рр. Маркович був високоосвіченою людиною, володів латинською, польською, французькою мовами. В українській історіографії посів місце як автор свого величезного денника (щоденника) за 1717 – 1767 рр. Приводом для його ведення стала так звана «Кройніка» (записки) його тестя чернігівського полковника Павла Полуботка, пізніше наказного гетьмана. Закінчувалися записи 1715 р. Я.Маркович спершу продовжив їх, а потім почав щодня вести «домашний протокол», як він назвав свій щоденник, який він вів протягом 50 років – з 1717 по 1767 р.

Про Я.А.Марковича та його денник варто звернутись до такої літератури: Марченко М.І. Українська історіографія... – С. 94-96; Литвиненко М.А. Джерела історії України XVIII ст. – С. 157-166;

Горобець В.Й. Діаріуші – визначні пам'ятки української писемності XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1972. – Вип.7. – С. 102-107.

[365] Перше видання, здійснене правнуком автора Олександром Михайловичем Марковичем (1790 – 1865), охоплює весь період ведення записів (1717 – 1767 рр.), проте воно дуже скорочене, текст підновлений і зрусифікований. Публікація: Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича / Издание Александра Марковича. – М., 1859. – Ч. 1-2.

[366] В.Й.Горобець відшукав і подав характеристику десяти книг щоденника Я.Марковича, що зберігаються в Національній бібліотеці України ім. В.Вернадського НАН України (Горобець В.Й. Діаріуші... – С. 104-107).

[367] Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717 – 1767) / Изд. А.Лазаревский // Киевская старина. – 1891. – Т.33. – Апрель. – С. I-II, 1-16 (приложения); – Май. – С. 17-32; – Июнь. – С. 33-48; Т. 34. – Июль. – С. 49-64; – Август. – С. 65-80; – Сентябрь. – С. 81-96; Т. 35. – Октябрь. – С. 97-112; – Ноябрь. – С. 113-128; – Декабрь. – С. 129-144; 1892. – Т. 36. – Январь. – С. 145-160; – Февраль. – С. 161-176; – Март. – С. 177-192; Т. 37. – Апрель. – С. 193-208; – Май. – С. 209-224; – Июнь. – С. 225-240; Т. 38. – Июль. – С. 241-256; – Август. – С. 257-272; – Сентябрь. – С. 273-288; Т. 39. – Октябрь. – С. 289-304; – Ноябрь. – С. 305-320; – Декабрь. – С. 321-329+I–XVI; 1893. – Т. 40. – Январь. – С. 1-16; – Февраль. – С. 17-23; – Март. – С. 33-48; Т. 41. – Апрель. – С. 49-64; – Май. – С. 65-80; – Июнь. – С. 81-96; Т. 42. – Июль. – С. 97-112; – Август. – С. 113-128; – Сентябрь. – С. 129-144; Т. 43. – Октябрь. – С. 145-160; – Ноябрь. – С. 161-176; – Декабрь. – С. 177-192; 1894. – Т. 44. – Январь. – С. 193-208; – Февраль. – С. 209-224; – Март. – С. 225-240; Т. 45. – Апрель. – С. 241-256; – Май. – С. 257-272; – Июнь. – С. 273-288; Т. 46. – Июль. – С. 289-304; – Август. – С. 305-320; – Сентябрь. – С. 321-336; Т. 47. – Октябрь. – С. 337-342; – Ноябрь. – С. 1-16; – Декабрь. – С. 17-32; 1895. – Т. 48. – Январь. – С. 33-48; – Февраль. – С. 49–64; – Март. – С. 65-80; Т. 49. – Апрель. – С. 81-96; – Май. – С. 97-112; – Июнь. – С. 113-128; Т. 50. – Сентябрь. – С. 129-160; Т. 51. – Октябрь. – С. 161-176; – Ноябрь. – С. 177-192; – Декабрь. – С. 193-208; Т. 52. – Январь. – С. 209224; – Февраль. – С. 225-240; – Март. – С. 241-256; Т. 53. – Апрель. – С. 257-272; – Май. – С. 273-288; – Июнь. – С. 289-304; Т.54. – Июль и Август. – С. 305-320; 321-336; – Сентябрь. – С. 337-352; Т.55. – Октябрь. – С. 353-368; – Ноябрь. – С. 369-384; 385-400; – Декабрь. – С. 401-418. Є також окремий відбиток. Передмова до цієї публікації О.М.Лазаревського. Під час публікації він не був в змозі помістити виписки з газет, вірші, рецепти тощо, тобто це не було повне корпусне видання.

Зразковою і до цього часу виконаною на найбільш високому рівні без пропусків залишається публікація Вадима Модзалевського у Львові у 1913 р.: Дневник Якова Маркевича. – Т.IV. 1735 – 1740 роки / Видав Вадим Модзалевський // Жерела до історії України-Руси. Видає Археографічна комісія Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – Львів, 1913. – Т.22. – С. I-VIII+385 с.

[368] Цей твір надрукований під назвою: «Устное повѣствованіе бывшаго запорожца, жителя Екатеринославской губерніи и уѣзда, селенія Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842. – 73 с. Є і нове перевидання: «Приложение к газете «Собор». Репринтное издание. – Днепропетровск, 1991.

В літографованому конспекті лекцій проф. В.Б.Антоновича, виконаних студентами, Микита Корж помилково названий іменем його батька Леонтія.

[369] Корж Микита Леонтійович (справжнє прізвище – Таран, Корж – прізвисько) (1731 – 1835), народився в козацькій сім'ї в адміністративному центрі Кодацької паланки Запорізької Січі – Новому Кодаку. У сім років він став джурою (зброєносцем). До адміністративного центру Нової Січі забрав його хрещений батько Яків Качало, який мав зимівник, але був безсімейним козаком. З часом Я.Качало передав зимівник М.Коржу, який оженився, мав 7 синів і 4 дочки, займався хліборобством, скотарством, садівництвом, бджільництвом. Оскільки був він козаком сімейним, залучався до гарнізонної служби в столиці Січі; текст його розповідей свідчить про велику його обізнаність з справами на Січі, бував на січових радах, урочистостях та поточних справах свого куреня. Йому було 44 роки, коли російські війська за наказом царського уряду захопили територію Січі і центрів паланок, що пізніше достоменно описав М.Корж. За правову обізнаність та ділові якості громадськість Михайлівки та Нового Кодака обрала його своїм уповноваженим у захисті їх прав перед виконавчою та судовою владою царату. Він виграв два судові процеси проти поміщиків, що самочинно захопили козацькі землі на р. Сурі і навіть його помешкання. Побував у цих та інших справах у вищих урядових інстанціях в Москві та Петербурзі, навіть у приймальні російського царя. Завдяки його наполегливості царський уряд, Сенат надав волю кодацьким жителям проживати на міській землі та користуватись одними правами і вигодами, що належать «по земству». Проживав він у власному будинку в Михайлівці, аж до самої смерті займався доброчинністю – збирав кошти на споруджувану в Михайлівці дерев'яну церкву замість тої, що згоріла, і дійсно на ці кошти вона була побудована. Протягом 1828 – 1831 рр. він надиктував ректору катеринославської семінарії отцю Якову і катеринославському архієпископу отцю Гавриїлу свої спогади про запорожців та Запорізьку Січ, які

останній видав в Одесі в 1842 р. Твір М.Коржа є дійсно унікальною пам'яткою про запорозьких козаків, їх спосіб життя, звичаї та історію останніх часів існування Нової Січі.

[370] Гавриїл, архієпископ (Розанов) (1781 – 1858). До чернецтва звався Василем Федоровичем. Вчився спершу у Костромській семінарії, потім – у Троїцькій, яка пізніше була реорганізована у Московську духовну академію. Стає ректором семінарії у Вологді, де єпископом був видатний культурний діяч, книгознавець, дослідник книгодрукування Євген Болховітінов, збирач історичних пам'яток. Під впливом Болховітінова Гавриїл Розанов теж захопився дослідженням старовини, і це захоплення виявляв скрізь, куди б не закидала його доля. Так, зокрема, багато ним зроблено у справі дослідження вологодської та орловської старовини, коли він був сєвським єпископом (1823 – 1828). Але найбільше він написав наукових праць, присвячених минулому Степової України, де він послідовно посідав архієрейські кафедри: катеринославську (1828 – 1837) і херсонсько-таврійську (1837 – 1847). Помер у Твері в 1858 р. (Біднов В.О. «Устное повествование запорожца Н.Л.Коржа» та його походження і значення. – Прага, 1925. – С. 4-6).

[371] В часи, коли Розанов прибув до Катеринослава (1828 р.), Запорізька Січ ще не стала об'єктом дослідження. Про неї серед народу поширювалось багато легенд, переказів, спогадів, які приваблювали дослідників старовини. Шукаючи народні перекази, отець Гавриїл звернув увагу на столітнього мешканця села Михайлівки (теперішнє село Сурсько-Михайлівка, Дніпропетровської області), колишнього запорожця Микиту Леонтійовича Коржа, який виявився кмітливою, обдарованою, та повною енергії людиною. Він і розповів отцям Якову та Гавриїлу про Запорізьку Січ в останні роки існування та запорізьких козаків.

[372] Незважаючи на певну стилістичну і мовну правку, розповідь М.Коржа є аутентичною, насиченою реальними подіями і ситуаціями, в ній збережена, незважаючи на російську мову інтерпретаторів та фіксаторів, українська народна термінологія і фразеологія, знайшли своє відображення притаманні українським козакам звичаї, менталітет, безпосередність відображення справжнього народного життя і побуту. На наш погляд, саме у справедливості і вірогідності відображення історичних реалій і найбільша вартість цього твору, хоч і в записі сторонніх людей, а все ж таки не безсторонніх фіксаторів минувшини. Складається ця розповідь старого запорожця з таких сюжетів-розділів (подаємо їх в українському перекладі, бо доводиться констатувати, що українські археографи і історики не спромоглись видати цю унікальну розповідь українською мовою): про життя М.Л.Коржа, про початок поселення Михайлівки, про Запорізьку Січ,

права запорізькі і закони, про смертне покарання злочинців, про запорізькі звичаї та обряди, про атакування Січі, про початок міста Катеринослава, про подорож імператриці, про редути і фігури запорізькі, про старовинні запорізькі поселення, які ще не були до атакування Січі. Найбільш фаховим дослідженням про цей твір М.Коржа в записі (чи виданні) о. Гавриїла є праця В.О.Біднова (1925 р.), видана у Празі, про яку вже згадувалось. Ця праця була видана Українським історично-філологічним товариством у Празі. Як зазначила у своїй рецензії на цю працю українська дослідниця історії України XVIII ст. Н.Полонська-Василенко, Біднов дослідив мову оповідання Коржа і підкреслює, що пр. Гавриїл «намагавсь зберігти в ній українські вирази». Так само вона звертає увагу на вірогідність версії А.Стороженка, який ніби-то розшукав Коржа і познайомив його з Гавриїлом (Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн. 15. – С. 250).

[373] Тотт Франсуа, барон (Tott François) (1733 - 1793 або 1797) французький дипломат угорського походження, автор мемуарів про Туреччину та Крим другої половини XVIII ст., у 1755 – 1763 рр. перебував в Константинополі при французькому посольстві. Після повернення до Франції як досвідчений дипломат був призначений графом Етьєном-Франсуа Шуазелем (Etienne-François Choiseul), першим міністром Франції, на самостійну дипломатичну місію – консулом у Крим, був консультантом кримсько-татарського уряду, даючи рекомендації у боротьбі проти Росії, зокрема для прикриття турецьких кордонів з боку Очакова та Криму. До Великої Французької революції займав посаду головного інспектора над усіма французькими консультантами у провінції. Фактично єдиною кваліфікованою роботою про твір Ф.Тотта є праця учня В.Б.Антоновича студента Олексія Татарчевського, опублікована у науковому органі Київського університету у 1873 р., проте чомусь не згаданому у даному студентському конспекті. Ось бібліографічна позиція цього твору: Татарчевский (О.) (ім'я його встановлене нами на основі щорічного списку студентів університету. – ред.) Путешествие и деятельность барона Тотта в качестве консула в Крыму в 1767 г. // Университетские известия. – 1879. – № 10. – Отд. 2-й. – С. 1-24.

[374] Твір барона Франсуа Тотта має назву: «Мемуари про турків (або Туреччину) і татар», мовою оригіналу: Tott François barone d. Mémoires sur les Turcs et les Tartares. – (Amsterdam), 1784. – T. 1-4.

[375] Барська конфедерація – об'єднання реакційної польської шляхти і магнатів, створена 29.II 1768 р. у Барі (тепер Вінницької області) і скерована проти прийняття польським урядом закону про зрівняння у правах православних з католиками. Конфедерати почали розправлятись з українським і білоруським населенням. У той час відбувся спа-

лах гайдамацького руху – Коліївщина. Уряд Речі Посполитої закликав на допомогу російські війська, які завдали поразки конфедератам, здобули Бар і придушили Коліївщину.

[376] Перша російсько-турецька війна 1768 – 1774 рр. закінчилась Кючук-Кайнарджійським мирним договором, за яким до Російської імперії відійшла територія між гирлами Дніпра і Південного Бугу.

[377] Про наукову, едиційну діяльність Едварда Рачиньського, зокрема про його значення в розширенні джерельної опублікованої бази з історії України, див. у примітці 210.

[378] Китович Андрій (Єнджей) (Kitowicz Jędrzej) (прибл. 1728 – 1804) – автор великого унікального історико-етнографічного, звичаєвого твору часів правління Августа III і Станіслава Понятовського. Закінчивши піярську школу у Варшаві, перебував на службі у примаса А.Островського і коронного писаря М.Ліпського, брав участь у Барській конфедерації, мав близькі стосунки з генералом Зарембою. У 1771 р. вступив до громади варшавських місіонерів, був пробощем у Речиці, де постійно проживав, і каліським каноніком. Свідок багатьох подій, людина спостережлива, кмітлива, з гумором, критичним поглядом, за молодих років Китович, який побував у різних місцях Польщі і України, записував, що бачив, про що чув, подав повну життя картину йому сучасних подій та звичаїв різних категорій і станів населення. Переконання його були консервативні, він прихильник старих шляхетських порядків, «ліберум вето», символу і реалії шляхетського свавілля. Свої записки, які відомі під різними назвами, почав упорядковувати з 1788 р. Рукописи праць Китовича виявив у бібліотеці варшавських піярів і вперше опублікував у 1840 р. у Познані Едвард Рачиньський (у трьох томах) під назвою «Спогади (або записки) до правління Августа III та перших років Станілава Августа невідомого автора» – Pamiętniki do panowania Augusta III i pierwszych lat Stanisława Augusta przez nieznajomego autora». Під такою ж назвою видано і в 1845 р. теж у Познані – Pamiętniki do panowania St. Poniatowskiego w manuskr. dotąd drukiem niegł. – Poznań, 1845. Частину «спогадів» («паментнікув») за 1750 – 1787 рр. вмістив Ян Кароль Сенкевич (Sienkiewicz Jan Karol) (1792 – 1860), відомий польський бібліограф і історик, випускник кременецького ліцею, мемуарист і археограф, у першому томі серійного видання «Skarbiec historji polskiej» (Париж, 1839). Видав цей твір також редактор і видавець з великого князівства Познанського Антоні Войковський у Познані під назвою «Pamiętniki do panowania Augusta III i Stanisława Augusta», який охоплює час від 1743 р. до кінця конфедерації. І пізніше цей твір Китовича перевидавався та доповнювався, причому такі перевидання друкувалися майже одночасно у 80-х рр. XIX ст. у Львові Адамом Качурбою в серії «Бібліотека універсальна»: «Pamiętniki do panowania Augusta

III і Stanisława Augusta / Wydanie nowe, przejrzane, uporządkowane i poglądem krytycznym zaopatrzone przez Ad.Kaczurbę». – Biblioteka uniwersalna. – Lwów; Przemyśl, 1882. – T. I-III; «Pamiętniki, opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III.» – Poznań, 1885. – T. I і «Pamiętniki, wydanie nowe, przejrzane i uporządkowane przez Wład. Zawadzkiego (1824 – 1891) (Biblioteka polska). – Lwów, 1882. – T. I, II. Твір Єнджея Китовича (1728 – 1804) дуже популярний, видавався у міжвоєнній, а особливо у післявоєнній Польщі, зокрема в 70 – 80-х рр. Він виходив і видається під назвами: Kitowicz J. Pamiętniki czyli Historia Polski / Tekst opracowała i poprzedziła P.Małuszczewska; komentarz Z.Lewinówny. – Warszawa, 1971. Друга його робота: Kitowicz J. Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III / Wstępem i objaśnieniami zaopatrzył M.Janik. – Kraków, 1925; Kitowicz J. Opis obyczajów za panowania Augusta III. – Wroclaw, 1951; 3-cie wydanie. Wrocław, 1970; Kitowicz J. Opis obyczajów za panowania Augusta III / Wstęp Maria Dernałowicz. – Warszawa, 1985.

Існує в польській історіографії дослідження Генриха Барича про Китовича та його твори: Barycz H. Jedrzej Kitowicz pamiętnikarz, powieściopisarz, historyk // Przegląd humanistyczny. – 1963. – № 2. – S. 15-34. Дослідник показав, що обидва твори Китовича, так звані «спогади» (або «Мемуари», «Пам'ятки») і «Опис обичаїв...», виникли паралельно, причому «Опис...» має заздалегідь продуману структуру, мету та історіографічне спрямування (Там само. – С. 25). Барич зробив висновок, що імпульсом для автора було усвідомлення того, що під впливом нових тенденцій епохи Просвітництва (Oświecenia) занепадала старопольська концепція звичаєвості, традиційні погляди та спосіб життя, які автор намагався регенерувати шляхом нагадування старих, ніби-то досконалих, заслуговуючих наслідування, зразків, ментальності, відносин.

[379] Часи правління саксонської династії на королівському престолі у Польщі (1697 – 1763 рр.) – період посилення шляхетської анархії, падіння польської економіки, втрати Польщею свого міжнародного значення. Першим з цієї династії був Август II (був королем у 1697 – 1733 рр.), його наступник Август III (1696 – 1763) польський король у 1734 – 1763 рр. Останній польський король, при якому не лише посилилась соціальна і національна визвольна боротьба, але й були спроби важливих державних реформ, прийнята Конституція 3 травня 1791 р. – Станіслав-Август Понятовський (1733 – 1798), польський король у 1764 – 1795 рр.

[380] У книзі Є.Китовича «Опис звичаїв за правління Августа III» (посилаємось на перевидання: Варшава, 1985) містяться джерельні свідчення стосовно України, Запорізької Січі, побуту селян і запорізьких козаків, яких не знаходимо в інших письмових пам'ятках,

особливо в розділі, який має заголовок – «Про Січ і гайдамаків» («O Siczy i hajdamakach»). – С. 177-182.

[381] Коліївщина – національно-визвольне гайдамацьке повстання на Правобережній Україні, головною подією якого було взяття повстанцями у червні 1768 р. Умані.

[382] В дійсності, на той час, коли професор В.Б.Антонович розробляв і читав студентам Київського університету Св. Володимира даний джерелознавчий курс, вже були опубліковані польські мемуари про Коліївщину, які за ступенем їх ідентифікації, атрибуції можуть бути розподілені на дві групи. До першої належать ті, авторство яких встановлене або засвідчене: Яна Ліпомана, Вероніки Кребс, Павла Младановича, Адама Мощенського. До другої – які залишились неідентифікованими, безіменними або анонімними. Видавались ці мемуари у збірках (Едвардом Рачиньським, а на початку XX ст. Генриком Мосьціцьким), окремими книжками (як твори Кребс і Мощенського), на сторінках періодики, польських громадсько-літературних, мистецьких, політичних журналів, зокрема «Tygodnik literacki», «Orędownik naukowy», «Przyjaciel ludu», «Dziennik literacki», у петербурзькому журналі «Основа», що видавався українськими діячами. У 80-90-х рр. XIX ст. анонімні мемуари про Коліївщину друкувались на сторінках «Киевской старины». Більш докладно про ці та аналогічні публікації зазначено у наших наступних примітках до прізвищ мемуаристів, які наведені в лекційному курсі В.Б.Антоновича.

Назвемо найбільш важливі збірники польських мемуарів про Коліївщину, опубліковані вже на час читання даного лекційного курсу і після цього у наступні роки. Це – видання Е.Рачиньського: Bunt Haydamaków na Ukrainie r. 1768, opisany przez Lippomana i dwóch bezimiennych // Obraz Polaków i Polski w XVIII wieku, czyli Zbiór pamiętników, dyaryuszów, korrespondencyj publicznych i listow prywatnych, podróży, zdarzen szczegółowych służących do wyjaśnienia stanu Polski w wieku wspomnianym / Wydany z rękopismów przez Edwarda Raczyńskiego. – Poznań, 1854. – T. XV. На початку XX ст. польський історик Генрик Мосьціцький видав два збірники польської мемуарної літератури про Коліївщину. Перший з них: Z dziejów Hajdamaczyzny / Z przedmową Henryka Mościckiego; Zakrzewski. Wyprawa na hajdamaków; Jan Lippoman. Bunt hajdamaków na Ukrainie; Krebsowa. Wyjątek z opisu rzezi Humańskiej; Mładanowicz P. Rzeż humańska; Kruszelnicki. Opisanie rzezi humańskiej; Skargi księzy Uniatów; List Kwiatkiewicza o rzezi humańskiej; Fransciszek Salezy Potocki; Wyciag z pamiętnika Chrząszczewskiego; Mikołaj Bazyli Potocki; Katarzyna z Potockich Kossakowska. – Nowe wydanie tytułowe. – Warszawa, 1907. Другий, в якому вміщений один мемуарний твір, – Adam Moszczeński (1742 – 1823). Pamiętnik do historyi Polskiej w

ostannich latach panowania Augusta III i pierwszych Stanisława Poniatowskiego / Z przedmową Henryka Mościckiego; bezpłatny dodatek dla prenumeratorów «Tygodnika ilustrowanego». – Warszawa, 1905.

Вкажемо ще на публікації в російськомовних журналах: Уманская беда 1768 года 20-го июня (Перевод польской рукописи неизвестного современника, хранящейся в Львовской библиотеке Оссолинских) // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. – СПб., 1862. – Березіль (март). – № 2. – С. 9-33; Описание бедствия, постигшего Умань и всю Украину в 1768 году (без підпису; встановлено, що видав В.Б.Антонович) // Киевская старина. – 1882. – Кн. 3 (март). – С. 520-529. Це – частина тексту з рукописної збірки в бібліотеці Оссоліньських № 168, описаний у передмові до цієї публікації на с. 521 В.Б.Антоновичем, оригінальна назва цього тексту мемуарів: «Opisanie klęski Humańskiej i całej Ukrainy, w roku 1768 poniesionej».У цьому ж часописі за той же рік: Отрывок из записок анонима (1768 г.) Казнь Гонты и усмирение «Коліївщини» // Киевская старина. – 1882. – Кн. 11 (ноябрь). – С. 349-353 (публікація теж без підпису). Там же і за цей рік вміщений матеріал, заснований на великому джерельному комплексі і особливо мемуарах: В.Антонович. Уманский сотник Иван Гонта (1768) // Киевская старина. – 1882. – Кн. 11 (ноябрь). – С. 250-276. У книзі Аполлона Олександровича Скальковського (1808 – 1898) «Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст. 1733 – 1768». – Одесса, 1845 під № 15 – публікація: «Краткое описание убийств (Rzezi), произведенных в городе Умани украинской чернью 20/8 числа июня 1768 года (из актов (архива) Уманского монастыря оо. Базилианов). – С. 208-230. Також важливе значення має така публікація: Шульгин Я. Очерк Колиевщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших гг. // Киевская старина. – 1890. – Т. 28. – Кн. 2 (Февраль). – С. 185-220 та ін.

Рекомендуємо звернутись до бібліографічного покажчика в кн.: Гайдамацький рух на Україні: Зб. документів. – К., 1970. – С. 567-576. Фундаментального джерелознавчого дослідження про гайдамацькі рухи в Україні і Коліївщину до цього часу не виконано. Привертають увагу лише декілька спеціальних праць, в яких аналізуються польські мемуари про Коліївщину: Иваницкий С.Ф. Польские мемуары о крестьянском восстании 1768 г. («Колиивщина») // Ученые записки Ленинградского государственного педагогического института. – Л., 1937. – Т.11. Факультет исторических наук. – Вып. 7. – С. 117-138, а також вступні статті до публікацій В.Б.Антоновича і Генрика Мосьціцького.

[383] Ліпоман (Ліппоман) Ян (Lipoman, Lippoman Jan) (1758 – 1832), хорунжий Чигиринського повіту, «обиватель» Київської губернії, наочний свідок гайдамацького руху, Коліївщини 1768 р., хоч був тоді

малою дитиною. Автор кількох праць, зокрема видав у Варшаві в 1829 р. двохтомний твір письменника античності Йосипа Флавія з історії Ізраїлю та іудеїв, а в 1832 р. у Бердичеві книгу про власні археологічні спостереження і міркування над похованнями, поселеннями стародавніх людей, укріпленими городищами, змійовими валами («Zastanowienie się nad mogiłami pustemi, siedliskami i zamczyskami okopanemi, żmijowemi wałami»). Основний його твір «Bunt hajdamaków na Ukrainie w 1768 r.» займає важливе місце у джерельній базі для вивчення цих подій. Однак цей твір, як джерело, має відносне значення, бо його автор використовував інформацію з других рук. Як зазначив Г.Мосьціцький (див. попередню примітку) у новій публікації твору Ліпомана в 1907 р. він «спирається переважно на описи різні дочки Младановича, губернатора Умані, Вероніки Кребс, а також на рукопис Тучапського з р. 1788... Із копії, що знаходиться в Архіві Ординації Красінських, переконуємось, що Ліппоман закінчив свою працю в 1830 р., присвячуючи її Каєтанові Проскурі, голові (предсідник) київського суду і його дружині Терезі. Порівняне з публікацією Рачиньського виявило дрібні відмінності». (Mościcki H. Z dziejów hajdamaczyzny. – Warszawa, 1907. – S. 117).

Публікація твору Ліпомана (Ліппомана) «Бунт гайдамаків...» розпочалась незабаром після його написання – у Вільно у 1842 р.: Lippoman J. Bunt Żeleźniaka i Gonty 1768 roku, w Ukrainie wówczas Polskiej, wynikły i krwawe jego skutki / Przez b(yłego) C(horążego) P(owiatu) Cz(ehryńskiego) O(bywatela) G(ubernii) K(ijowskiej) 1830 roku / Ogłosil Al.K.Groza. – Wilno, 1842. – S. 195-262. Пізніше двічі видав цей твір Едвард Рачиньський в Познані в 1854 р.: Bunt Haydamaków na Ukrainie r. 1768, opisany przez Lippomana i dwóch bezimiennych // Obraz Polaków i Polski w XVIII wieku... / Wydany... przez Edwarda Raczyńskiego. – Poznań, 1854. – T. XV; Lippoman J. Bunt hajdamaków na Ukrainie r. 1768, opisany przez Lippomana i dwóch bezimiennych / Wydane z rękopisma przez E.Raczyńskiego. – Wydanie powtórne, dosłowne z pierwszej edycji przedrukowane. – Poznań, 1854. Була ще журнальна публікація в журналі «Приятель народу» у Лєшно в 1842 – 1843 рр.: Lippoman J. Rzeż Humańska. Bunt Żeleźniaka i Gonty 1768 roku // Przyjaciel ludu. – 1842. – T. 1. – № 11-13, 15, 17-18, 20-22; 1843. – T. 2. – № 29-30. На початку XX ст. здійснене видання: Lippoman Jan. Bunt haidamaków r. 1768 // Z dziejów hajdamaczyzny / Z przedmową Henryka Mościckiego. – Warszawa, 1907. – S. 35-86. У цьому новому виданні твору Я.Ліпомана істотне значення мають примітки до тексту Генріка Мосціцького (1881 – 1952), який наочно продемонстрував використання Ліпоманом свідчень В.Кребс і Тучапського, твір якого спочатку не був ідентифікований, вважався анонімним. Саме заслуга Г.Мосціцького у визначенні цього твору Тучапського.

[384] Чотирьохрічний сейм у Речі Посполитій 1788 – 1792 рр. (sejm czteroletni), скликаний як ординарний у 1788 р. під тиском громадської думки, прогресивних сил польського суспільства, що прямували до реформування державно-політичного устрою Польщі, перейшов під маршальством сеймовим С.Малаховського у конфедерацію, став неперервним і функціонував чотири роки. Сформувались і визначились три угрупування (stronnictwa): одне – патріотичне (Малаховський, Ігнаци і Станіслав Потоцькі, Адам Чарторийський, ідейні виразники – Гуго Коллонтай і Станіслав Сташіц) прямувало до реформ і скинення протекторату Росії, друге – бажало реформ за згодою Росії (король Станіслав Август Понятовський і примас-глава католицької церкви у Польщі), третє – гетьманське було за беззастережний союз з царською Росією (Браницький, Щенсний-Потоцький). Реформи Чотирьохрічного сейму підсумувала Конституція 3 травня 1791 р. Проти проведених реформ виступили консервативні сили у самій Польщі і сусідні реакційні уряди. Тарговіцька конфедерація 1792 р. закликала до Польщі ворожі війська. Росія і Прусія здійснили другий поділ Польщі. Реформи Чотирьохрічного сейму були скасовані. Скликаний у 1793 р. польський сейм у Гродні затвердив цей другий поділ Польщі.

[385] Едвард Рачиньський у 1843 р. у Познані видав в 15-му томі серійного видання «Зображення поляків і Польщі у XVIII ст.» («Obraz Polaków i Polski w XVIII wieku, czyli zbiór pamiętników, dyaryuszów») твір Ліпомана «Бунт гайдамаків на Україні в 1768 р.» і «два безим'янних» («i dwóch bezimiennych»), автором одного з яких був П.Младанович. У 1854 р. цей твір був перевиданий тим же вченим також у Познані у збірці під назвою: Lippoman J. Bunt hajdamaków na Ukrainie r. 1768 opisany przez Lippomana i dwóch bezimiennych / Wydane z rękopisma przez E.Raczyńskiego. – Wydanie powtórne, dosłowne z pierwszej edycji przedrukowane. – Poznań, 1854. Вказана у студентському конспекті (С. 100) дата 1851 є неправильною, бо останній (19-й) том цієї серії вийшов у 1844 р., а 15-й, де вміщені три ці мемуари, вийшов у Познані в 1843 р.

[386] Младанович Павел (Павло) (Mładanowicz Paweł) (прибл. середина XVIII – перша третина XIX ст.) – автор мемуарів про Коліївщину і події в Умані 1768 р., син Рафала Младановича, генерального управителя (іноді називаного у тогочасних джерелах – «губернатором») уманських володінь, замордованого після здобуття Умані гайдамаками і прихильниками Гонти; брат Вероніки Кребс (до заміжжя – Младанович); постригся у монахи ордену Василіян, свої спогади писав через багато років після подій, помер на старості. Деякі відомості про нього повідомив А.Скальковський у книзі «Наезды гайдамаков на Западную Украину в XVIII столетии. 1733 – 1768 гг.» (Одеса, 1845. – С. 93, примітка). Твір П.Младановича має назву «Уманська різня

або історія революції, вчиненої Залізняком і Гонтою, написана ретельно, вірно, докладно перебуваючого під час тієї ж жахливої революції наочного свідка» – «Rzeź humańska czyli historya rewolucyi zrobionej przez Żeleźniaka i Gontę napisana rzetelnie, wiernie, dokładnie przez znajdującego sie w tejże okropnej rewolucyi naocznego świadka Pawła Mładonowicza// Z dziejów hajdamaczyzny/ Z przedmową Henryka Mościckiego. – Warszawa, 1907. – S. 105-151. Це найкраще з існуючих видання творів мемуаристики про Коліївщину.

[387] (Тучапський). Уманская беда 1768 года 20-го июня // Основа. – 1862. – № 2 (март). – С. 9-33.

[388] Наезды гайдамаков на Западную Украину в XVIII столетии. 1733 – 1768 / Соч. А.Скальковского. – Одесса, 1845. – № 15. Краткое описание убийств, произведенных в городе Умани украинской чернью 20/8 числа июня 1768 г. (из актов (архива) униатского монастыря отцов Базилианов). – С. 208-230.

[389] Про авторство Тучапського (Tuczapski) колишнього анонімного мемуара розповідають ряд дослідників другої половини XIX – початку XX ст., зокрема В.Б.Антонович (наприклад, у статті Уманский сотник Иван Гонта (1768) // Киевская старина. – 1882. – Кн. 11 (ноябрь). – С. 252) і особливо Г.Мосьціцький, який здійснив звірку відомостей Тучапського і Я.Ліпомана на конкретних фактах: Z dziejów hajdamaczyzny / Z przedmową Henryka Mościckiego. – Warszawa, 1907. – S. 36, 37, 38, 39, 44, 56, 61, 73, 75, 93. U Lipomana s. 82-83: *Tuczapski* zaś daleko większą liczbę zbrojnych ludzi w Humaniu wtenczas znajdujących się opisuje... Współcześni, jako to: Kwaśniewski i inni, twierdzili, co i *Tuczapski* w swym rękopisie, wyżej powiedzianym, zapewnia, że Humań miał dostatek do bronienia się ludzi, oręża róznego i amunicyi..., a o czem było wyżej *z opisania Tuczapskiego*».; Я.Шульгін у статті «Очерк Колиивщины по неизданным документам 1768 и ближайших годов» (Киевская старина. 1890. – Т. 28. – Кн. 2 (февраль). – С. 192) говорить, що один з названих двох безіменних авторів мемуарів, виданих у Познані Едвардом Рачиньським, а саме останній, є Тучапський.

[390] Кребс Вероніка (Krebsowa Weronika z Mładanowiczów) (близько 1750 – після 1828), дівоче прізвище Младанович (Mładanowicz), дочка вбитого під час Коліївщини генерального управителя уманських володінь Рафала Младановича. Була очевидицею трагічних і кривавих подій в Умані у 1768 р., що пізніше відображене нею у творі «Автентичний опис уманської різні». Важливі біографічні дані про неї, крім її власного твору, містяться у книзі мемуарного характеру Антона Хшонщевського (Antoni Chrząszczewski) (1770 – 1851), що певний час провів у селі біля Умані, а потім приїздив туди (до Умані). У творі «Спогади офіціаліста (урядовця) Потоцьких з Тульчина» Chrząszczewski A. Pamiętnik oficjalisty Potockich z Tulczyna. –

Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1976), який він писав наприкінці свого життя, у 40-х роках XIX ст., декілька раз згадується В.Кребс, яку він особисто знав. У своїй книзі він їй присвячує окремий розділ під назвою «Вероніка Кребсова з роду Младановичівна» («Weronika Krebsowa z domu Mładanowiczówna»), на початку якого зазначає: «З її то рукопису була надіслана до познанського «Tygodnika Literackiego» («Літературного щотижневика») відомість про уманську різню... Младановичівна, привезена до Христинополя після уманської різні, була фрейліною при дворі генеральші Брюлової (Brühlowej). Одружився з нею Кребс (Krebs), поручик іноземного (найманого) війська (в деяких джерелах називається його ім'я – Ян). Той, помираючи, залишив дружині капітал, до якого не вистачало лише декілька тисяч, щоб могла оплатити кошти за села...» Зрештою вона втратила все своє майно, користувалась доброчинністю Олександра Потоцького, а «позосталі внуки Кребсової живуть в бідноті, що доходить до нужди» (С. 159-160). Той же Хшонщевський у своїх записках відмітив, що твір Кребс був надрукований у Познані у 1840 р. (С. 40, примітка 23).

Дійсно, вперше твір В.Кребс був надрукований у Познані в журналі «Orędownik naukowy» («Науковий поборник» або «Науковий провісник») за жовтень 1840 року – №1. – С. 3-5. – № 2. – С. 12-13 і № 3. – С. 17-21) під назвою «Opis rzezi Humańskiej przez córkę gubernatora Humania, Mładanowiczównę, zamężną Krebsową» («Опис уманської різні (складений) дочкою губернатора Уманя, Младановичівною, заміжною Кребсовою»), а наприкінці публікації своє авторство вона зазначила таким чином: «Weronika z Mładanowiczów, Zamężną Krebsowa». Наступне видання у тому ж 1840 р. здійснив за публікацією вищеназваного журналу визначний польський культурний діяч, збирач старовинних рукописів, археограф і видавець багатьох письмових пам'яток історії, зокрема мемуарів (наприклад, Я.Кілінського, Ожельського та ін.), серії «Акта Томіціана» та інших граф Адам Тит Дзялиньський (Działyński Adam Tytus) (1797 – 1861). Назва цієї публікації: Krebsowa W. Opis autentyczny rzezi humańskiej przez córkę gubernatora Humania z Mładanowiczów... / Z manuskryptów T.Działyńskiego przedrukowany z Orędownika naukowego. – Poznań, 1840. Нове видання уривка з мемуарів Вероніки Кребс здійснив у збірці польських мемуарів Генрик Мосьціцький у Варшаві в 1907 р. – Wyjątek z «Opisu autentycznego rzezi humańskiej» przez córkę gubernatora Humania z Mładanowiczów zamężną Krebsową // Z dziejów Hajdamaczyzny/ Z przedmową Henryka Mościckiego. – Warszawa, 1907. – S. 87-103. Російське видання мемуарів В.Кребс: Уманская резня (Записки Вероники Кребс) / Перевод с предисловием И.М.Рева. – К., 1879. – 36 с.

[391] Мощенський Адам (Moszczeński Adam) (1742 – 1823) – родом з Великої Польщі, гербу Наленчув, на початку XVIII ст. переселився на землі України, певний час служив у пруському війську, був обраний на сейм, що одержав назву Чотирьохрічного, учасник Барської, а в 1792 р. Тарговіцької конфедерації, що мала реакційне спрямування, людина близька до Станіслава Щенсного-Потоцького (примітка 393). Під кінець життя оселився у своїй маєтності Рижанці Уманського повіту, де і помер. Мощеньський на схилі свого життя написав свої спогади, поступившись намовлянню однієї із дочок Потоцького Констанції.

[392] Твір Адама Мощеньського має назву «Спогади (або Мемуари) з історії Польщі в останніх роках правління Августа III та перших Станіслава Понятовського» – «Pamiętnik do historji polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych Stanisława Poniatowskiego». Вперше цей твір видав у Познані в 1858 р. (у конспекті даного лекційного курсу стоїть інша дата – 1863) визначний польський історик, географ та археограф, видавець збірок письмових джерел з історії Польщі граф Станіслав Плятер-Броель (або: Броель-Плятер) (Stanisław Broel-Plater) (1784 – 1851): Pamiętnik do historji polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych Stanisława Poniatowskiego. – Poznań, 1858. Друге видання було надруковане у Кракові в 1888 р. Неодноразово вже згадуваний у наших примітках та коментарях польський історик та археограф Генрик Мосьціцький у 1905 р. у Варшаві здійснив нове видання цієї праці А.Мощенського: Adam Moszczeński. Pamiętnik do historyi Polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych Stanisława Poniatowskiego / Z przedmową Henryka Mościckiego (Bezpłatny dodatek dla prenumeratorów «Tygodnika illustrowanego»). – Warszawa, 1905 (serja: Dzieje porozbiorowe narodu polskiego w żywem słowie). Так як і мемуари Вероніки Кребс, спогади Мощенського вперше були опубліковані у періодиці – в журналах «Tygodnik literacki» 1838 і «Przyjaciel ludu».

[393] Щенсний-Потоцький Станіслав (Szczęsny-Potocki Stanisław) (1752 – 1805) – реакційний політичний, державний польський діяч, представник консервативного магнатства, разом з Северином Жевуським і Ксаверим Браніцьким сформував Тарговіцьку конфедерацію в 1792 р., діяльність якої була скерована на ліквідацію Конституції 3 травня 1791 р. та повернення Речі Посполитої до старої форми правління. Діяльність «тарговічан» призвела до визнання 2-го поділу Польщі між двома сусідніми державами – Росією і Прусією (постанова Гродненського сейму).

[394] У книзі А.Мощенського п'ять розділів (подаємо їх у перекладі на українську мову): 1. Звичаї шляхти у саській (саксонській) добі. 2. Освіта духовенства та релігійні практики. 3. Темрява суспільства

та внутрішня анархія. 4. Характеристика Станіслава Августа. Публічне і приватне життя в станіславівську епоху. 5. Барська конфедерація. Бунт гайдамаків. Ліквідація Січі.

[395] Ідентифікувати мемуарний твір, про який мова йде в конспекті лекції В.Б.Антоновича, не маємо достатніх підстав. Подавати власні гіпотези щодо цього не вважаємо на даному етапі власних наших студій коректним.

[396] Бродович Феодосій (Тодозій) (Brodowicz Theodosiusz) (р. нар. невідомий – 1803) – архіпресвітер греко-католицького (уніатського) Луцького капітула, високоосвічена і спостережлива людина, був добре поінформованим про внутрішньополітичні події в Україні, особливо на Волині у 80-х рр. XVIII ст., пов'язаних з так званою «Волинською тривогою» (1789 р.) (уявне і надумане (видумане) польською шляхтою і католицьким духівництвом «повстання» селян, під керівництвом православних священиків проти польського панування і польської шляхти). Рукопис Бродовича, як зазначив львівський дослідник гайдамацьких рухів і Коліївщини І.Шпитківський, що у свій час співпрацював у НТШ під керівництвом М.С.Грушевського, «перед його кончиною був ним переданий офіціалові львівської капітули М.Герасевичу. Це – груба книга ін фоліо, оправлена у шкіру, складає 572 с., записаних у першій половині гарним чітким письмом, рукою Шимона Бродовича, авторового брата; в другій частині подані акти і документи, різного формату та почерку» (Шпитковський І. Рукопис Бродовича «Widok przemocy» // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (Львів). – 1908. – Т. 82. – Miscellanea. – С. 180).

[397] Вперше записки Ф.Бродовича були видані видатним українським громадсько-політичним і культурним діячем, істориком і археографом Я.Ф.Головацьким у Львові у 1861 і 1862рр.: Бродович Ф. Widok przemocy na słabą niewinność srogo wywartej (Исторические записки Феодосия Бродовича архипресвитера греч. униат. капитула Луцкого о событиях на Волыни и Подолью в 1789 году). – Львів, 1861 (перша частина); Бродович Ф. Та ж назва. – Львів, 1862 (друга частина). Дослідник історичної, джерелознавчої та археографічної спадщини Я.Головацького сучасний тернопільський історик З.М.Матисякевич привів багато цінних спостережень Я.Головацького щодо цього видання: «У передмові до публікації археограф писав: «Ця достовірна копія Записок Бродовича зроблена під доглядом, а з неї друкується дане видання, у всьому достовірне з оригіналом..., тільки застарілий польський правопис замінений сьогодні загальновживаним». Із листа до О.Бодянського, писаного в жовтні 1861 р., видно, що перше видання цієї книги розійшлося за шість тижнів, і виникла потреба її перевидання... Наступного року він опублікував другу частину «Записок», до якої ввійшли виписки з міських книг Київського воєвод-

ства, міського Кременецького суду, Дубнівського магістрату, різні універсали, протести, листи про Коліївщину. Видаючи книгу, Я.Головацький зробив ряд суттєвих зауважень про достовірність того чи іншого документа тощо» (Матисякевич З. Український археограф Я.Ф.Головацький. – К., 1993. – С. 10-11).

[398] О.М.Бодянський на сторінках «Чтений в Обществе истории и древностей российских» при Московському університеті опублікував в 1868–1869 рр. твір Ф.Бродовича спочатку у перекладі на російську мову, а потім мовою оригіналу – польською: Изображение насилия, жестоко обращенного на слабую невинность: Записки архипресвитера Феодосия Бродовича о событиях на Волыни и Подолье в 1789 г.// Чтения ОИДР. – 1868. – Кн.3. – Материалы славянские. – С. I-VII, I-X, 1-109; польський текст: Widok przemocy na słabą niewinność srogo wywartej roku 1789. Исторические записки о событиях на Волыни и Подолѣ в 1789 году Феодосия Бродовича, архипресвитера греческого униятского капитула Луцкого // Чтения ОИДР. – 1868. – Кн. 4. – Материалы славянские. – С. I-VIII, 1-97; 1869. – Кн. 1. – С. 97-240; Кн. 2. – С. 241-362, I-IV.

[399] Як зазначила О.В.Тодійчук, сучасна київська дослідниця видань з історії України в публікаціях «Общества истории и древностей российских» XIX – початку XX ст., О.М.Бодянський видав свій переклад мемуарів Ф.Бродовича з польської на російську мову, а наступно – текст польський. Бродович описав все бачене й почуте у вигляді листування між двома знайомими – мешканцями Луцька і Варшави. Складається цей твір з передмови, чотирьох листів, двох листів-відповідей та заключення. (Тодийчук О.В.Украина XVI – XVIII вв. в трудах «Общества истории и древностей российских». – К., 1989. – С. 86).

Особливе і унікальне джерелознавче значення має наведений як додатки і документальна основа цих своєрідних мемуарів корпус (або комплекс) різноманітних письмових джерел, головно офіційного характеру. Це – випис з гродських київських книг, окружний лист маршалків барської конфедерації, протестація українських («руських») священиків, випис з книг Дубенської магдебургії 1789 р. та багато інших, які подані в додатках під назвою: «Summaryusz tych praw, dokumentów y wszelakich tranzakcyi, które w tej księdze pod alfabetycznemi literami wszmiankowane, tu zaś per extensum położone są» (Чтения ОИДР. – 1869. – Январь-март. – Кн.1. – Материалы славянские. – С. 99-240; Апрель-июнь. – С. 241-363.

[400] У передмові до цих мемуарів їх автор зазначив, що у 1789 р. відбулись нещасливі (трагічні) події, натякаючи, що вони були спровоковані польсько-шляхетськими і католицькими колами. Це видно із його ставлення до російських маркетантів, багато з яких осіло в Україні і Польщі під назвою «пилипинів», що займалися виключно тор-

гівлею, а обвинувачення їх засноване було лише на чутках та панічній лякливості польських шляхтичів гайдамацькими рухами минулого (Чтения ОИДР. – 1868. – С. X-XII. – Кн. 4. – Материалы славянские. – С. IV-V).

[401] До теми «Волинської тривоги», уявного селянського повстання на Волині в 1789 р., кривавих репресій місцевої польської шляхти і королівської адміністрації проф. В.Б.Антонович звернувся у наступний період своєї творчої праці: у 1902 р. під його редакцією був виданий 5-й том третьої частини серії «Архив Юго-Западной России» під назвою «Акты о мнимом крестьянском восстании в Юго-Западном крае в 1789 году», який включав 378 документів. На початку збірки вміщена наукова розвідка В.Б.Антоновича з цієї проблематики (С. 1-99), де він виклав свої погляди з фундаментальною джерельною аргументацією, що доповнює істотно даний лекційний курс стосовно цих подій.

[402] Охоцький Ян Дуклян (Ochocki Jan Duklan) (прибл. середина XVIII ст. – після 1820 р.), родом з с. Ришки на Мозиріцині, його рідні переселилися на Волинь, як сам потім згадував, «зберігаючи лишень пам'ять нашого шляхетського походження» (Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego. – Warszawa (b.r.). – T. 1. – S. 7). Будучи безперечно людиною кмітливою і спостережливою, сучасником важливих доленосних подій кінця XVIII – початку XIX ст., які нерідко торкались і його самого. Охоцький у своїх спогадах, написаних ним у віці 76 років, зобразив реальну картину тогочасного життя, особливо шляхти, політичного, побутового і особистого, свідчення про сейми, дубнівські контракти, а особливо цікаві свідчення про Коліївщину, а також про розповсюдження невідомо звідки, ким і чому поширюваних фальшивих відомостей про уявний селянський рух на подобу гайдамацького на Волині в 1789 р., тобто про ті ж події, про які розповідав Ф.Бродович.

Першу публікацію мемуарів Я.Д.Охоцького здійснив у 1857 р. у Вільно у 4 томах видатний польський історик, краєзнавець, письменник, науковий діяч, літератор Юзеф Ігнаци Крашевський (Kraszewski Józef Ignacy) (1812 – 1887): «Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego». – Wilno, 1857. – T. 1-4. У нашому розпорядженні було і більш нове (кінця XIX – поч. XX ст.) видання (варшавське) цього твору Я.Д.Охоцького в серії «Biblioteka dzieł wyborowych» (вільний переклад – «Бібліотека кращих творів»), причому у передмові зазначено, що це видання є буквальним (дослівним) передруком публікації Ю.Крашевського, бо оригінал під час свого нового видання не був у розпорядженні редактора, а знаходився в бібліотеці Оссоліньських у Львові.

[403] Справді, у 1-му томі мемуарів Я.Д.Охоцького є 13-й розділ під назвою «Нотатки», де під 1774 р. докладно розповідається про деспотизм та самоправство Охоцького-батька стосовно залежних від нього людей, сім'ї єврея-орендаря (Вказ. мемуари. – Т. 1. – С. 74-75).

[404] Цим реченням закінчується конспект лекційного курсу В.Б.Антоновича. Тепер важко з'ясувати, які були загальні підсумки та логічне заключення (завершення) курсу, про що у нас немає вірогідних відомостей. Вирішення цього питання, як і ставлення професора В.Б.Антоновича до цього тексту в цілому та в його деталях, заслуговує подальшої евристики та студій.

ИСТОЧНИКИ ЗАПАДНО-РУССКОЙ ИСТОРИИ

// (с. 3) Хотя источники Западно-Русской Исторіи распадаются на два цикла, границею которыхъ могъ бы служить XVI в., но мы будемъ рассматривать ихъ вмѣстѣ, такъ какъ одинъ циклъ сливается съ другимъ посредствомъ ряда незамѣтныхъ переходовъ и естественной границы между ними не существуетъ. История З[ападной] Руси разработана чрезъвычайно мало; если она и разрабатывалась, то въ видѣ различныхъ монографій и вскользь, мимоходомъ, когда она соприкасалась съ исторіей сѣверно-русской. Вслѣдствіе этого случалось, что грубые подлоги часто замѣняли здѣсь настоящіе источники, какъ, например, такъ называемая «Исторія Русов» Конисского, пользовавшаяся репутаціей подлинной исторіи, и др.. Тщательнѣе разработаны источники З[ападно]-Русской исторіи въ литературѣ польской, гдѣ ими занимались нѣкоторые ученые, между прочимъ Даниловичъ (издалъ «Scarbiec diplomatów»), Августинъ Бѣлёвский (издалъ «Monumenta Poloniae historica»), Яблоновскій, Павинскій и др. Но въ польскихъ исследованіях, не исключая даже лучших представителей, // (с. 4) сильно вредить дѣлу узкость взгляда и тенденціозность при рѣшеніи политическихъ вопросовъ.

Источники исторіи Юго-Западной Руси по содержанію раздѣляются на три группы: А) туземные, Б) польскіе и В) иностранные, при чем эти три группы въ свою очередь распадаються на: а) лѣтописи, существующія во всѣх трехъ группахъ, б) юридическіе документы и, наконецъ, в) записки путешественниковъ и современниковъ (memoires).

А) Туземные источники. Туземныя лѣтописи очень ранни и, составляя прямое продолженіе древнихъ княжескихъ и удѣльныхъ летописей, тянутся до конца XVI в., гдѣ, перерождаясь в козацкіе лѣтописи, продолжаются до конца прошлого вѣка.

Лѣтописей первого рода сохранилось очень мало: всего четыре. Козацкихъ гораздо больше, около двадцати. Козацкія лѣтописи, по мнѣнію Карпова, не переродились въ прагматическую исторію потому, что козаки – дружина, а гдѣ

дружина, тамъ непремѣнно существуютъ и лѣтописи; но догадка эта, не говоря уже о ея несправедливости, лишена даже остроумія. Хотя, впрочемъ, ясно, что тутъ какая-то ненормальность: въ то время // (с. 5) какъ лѣтописаніе сосѣдних народовъ прекращается, здѣсь оно, напротивъ, усиливается; но эта ненормальность объясняется, кажется, проще. В козацкихъ лѣтописяхъ не нужно видѣть древнихъ лѣтописей: это только одно названіе; въ сущности же это просто мемуары или же попытки прагматической исторіи, удержавшей лѣтописную форму, какъ, напримеръ, лѣтописное повѣствованіе Ригельмана или Петра Симоновского. Это попытка исторіи; но, не будучи въ состояніи совладатъ съ матеріяломъ и привести его во внутреннюю связь, авторы распредѣляют его по годамъ. Львовская лѣтопись не больше ни меньше, какъ записки современника о происходившихъ событіяхъ. Лѣтопись Іерлича разнится отъ обыкновенныхъ мемуаровъ развѣ только по заглавію.

Настоящих лѣтописей, относящихся къ XIII – XVI вв., понынѣ изданныхъ, всего четыре. Такая малочисленность объясняется не оскудѣніемъ лѣтописанія, которое, судя по аналогіи съ другими мѣстами (Псковъ, например), должно было бы развиться еще болѣе широко; а причиною было истребленіе въ З[ападной] Руси всѣхъ рукописей, написанных кирилловскимъ шрифтомъ (въ XVII в.), въ силу религіозного стремленія истребить самобытную куль-// (с. 6)туру. Сохранившіяся четыре лѣтописи уцѣлѣли совершенно случайно: изъ нихъ двѣ въ спискахъ летописей сѣверно-русскихъ, а двѣ потому, что были написаны латинскими буквами, хотя языкъ – чисто русскій. Лѣтописи эти обозначаютъ въ Русской Исторіографіи различными названіями: Бѣлорусскія, Западнорусскія или Литовскія.

1) Древнѣйшая изъ нихъ, списки которой называются лѣтописи Подлясский и Поречский, по мѣстности, гдѣ списки найдены, носитъ названіе лѣтописи *Даниловича* или *Попова*, по лицамъ, издавшимъ списки. Списокъ Даниловича изданъ въ 1827 г.; написанъ латинскимъ шрифтомъ. Списокъ Попова написань кирилловским. Оба они представляютъ незначительные варіанты; они почти тождественны: если бы изъ каждого изъ нихъ выписать то, чего недостаетъ въ дру-

гомъ, то все это составило бы не болѣе трехъ-четырехъ страницъ. Лѣтопись по списку Даниловича переписана въ 1520 г.: приписка переписчика (Григорія Ивановича) ясно объ этомъ свидѣтельствуетъ. Переписана она по приказанію князя Одинцевича, потомка Михаила Черниговского. Самъ Одинцевичъ помѣстилъ тамъ свою генеалогію. Дру// (с. 7)гой списокъ (Попова). Онъ писанъ почеркомъ XVII в. Содержаніе лѣтописи представляетъ самый достовѣрный варіантъ для исторіи З[ападной] Руси, когда она входить въ составь Литовского княжества. Она начинается смертью Гедимина (1341 г.). Но это, собственно, только введеніе, представляющее краткій очеркъ, а изложеніе начинается со времени послѣ Ольгерда. Сказавъ о смерти Гедимина, о дѣлѣ Явнутія, лѣтопись делает скачок и разсматриваетъ исторію Литвы послѣ Ольгерда, разсматриваетъ подробно и сосредотачівает свое вниманіе главнымъ образомъ на Витовтѣ. Оканчивается лѣтопись на 1446 г., значитъ, обнимаетъ столѣтіе, в коемъ первые 30-40 лѣтъ составляютъ бѣглый очеркъ, или введеніе, которое, если выпустить, то останется всего лѣтъ 50. Кто былъ составитель лѣтописи, неизвѣстно, но можно указать время жизни его. В одномъ мѣстѣ лѣтописецъ разсказываетъ о смерти Скиргайла въ 1396 г., при этомъ прибавляетъ, что онъ его не помнитъ, «понеже былъ тогда младъ». Значитъ, въ 1396 г. составитель лѣтописи быль молодымъ человѣкомъ. Если принять во вниманіе, что онъ ее доводитъ до 1446 г., то оказывается, что это время какъ разъ жизни человѣка. Въ 1430 г. онъ прерываетъ // (с. 8) лѣтописный разсказъ и вставляетъ похвальное слово Витовту, говоря о немъ, как о современникѣ. Это восхваленіе понятно, если принять во вниманіе, что Витовтъ въ это время былъ на верху славы и помышлялъ о королевской коронѣ. Лѣтопись имѣет характеръ записокъ современника. Она отличается объективностью, нѣтъ тенденціозности, нѣтъ никакихъ политических стремленій, нетъ предвзятой мысли, и хотя авторъ высказываетъ свои симпатіи и антипатіи, но факты отъ этого не страдаютъ. Замѣчательно, что многое, вошедшее въ другія лѣтописи, как фикціи, сюда не вошло. Лѣтописецъ говоритъ то, что знаетъ и насколько знаетъ. Мѣсто написанія лѣтописи опредѣлить трудно; было время, когда лѣтопи-

сецъ жилъ въ Кіевѣ, именно, когда писалъ первую половину, но вторая половина очевидно написана въ Смоленскѣ. Начиная съ 1440 г. (годъ смерти Сигизмунда Кейстутовича), извѣстія идуть чисто смоленскія, въ особенности же конецъ лѣтописи, именно послѣдніе шесть леть.

2) Лѣтопись Быховца. Она дошла въ двухъ спискахъ и фрагменте третьяго. Названа такъ совершенно // (с. 9) случайно; найдена была Теодором Нарбутом у гродненского обывателя Быховца; издалъ её Нарбут в 1846 году отдѣльнымъ изданіемъ. Уцѣлела она благодаря тому, что была написана латинскими буквами подъ видомъ якобы перевода. Другой списокъ написанъ шрифтомъ кирилловскимъ; сохранился в Познанской библіотекѣ и найденъ Бодянскимъ. Этотъ списокъ до сихъ поръ не изданъ, но приготовляется къ изданію. Наконецъ, третья рукопись, сохранившаяся въ видѣ одного листка, принадлежитъ г-ну Муханову и издана имъ въ его сборникѣ документовъ. Лѣтопись Быховца уже не есть лѣтопись въ древнемъ смыслѣ, а представляетъ собою лѣтописный сводъ, хотя еще довольно неискусный; составленъ онъ въ 1548 г. Списокъ Нарбута сохранился безъ конца и обрывается на 1507 г. Познанская рукопись полнѣе, а листокъ Муханова составляетъ, кажется, послѣдній листокъ этой рукописи, о чемъ сдѣлалъ догадку уже Нарбут. Лѣтопись Быховца, при пользованіи ею, должна подвергнуться строгой критикѣ; въ ней есть факты цѣнные, но, благодаря неумѣлой компиляціи, введено много баснословного; кромѣ того авторъ тенденціозенъ и придалъ своему труду публицистическую окраску. Лѣтопись писана в половинѣ XVI ст., при подготовкѣ Люблин// (с. 10)ской уніи, когда литовскіе дворяне боялись соперничества съ польскими; поэтому составитель стремится доказать превосходство литовского дворянства древностью происхожденія и знатностью предковъ. Употребляется съ этою цѣлью вымыселъ и легенда. В это время было въ ходу объясненіе происхожденія литовцевъ отъ римлянъ, изъ римской колоніи, выселившейся будто бы послѣ погрома Аттилы. Но все это можно устранить при помощи критики.

По содержанію лѣтопись распадается на три части. 1-ая часть – баснословная исторія, составленная на основаніи

средневѣковыхъ писателей, изъ легендъ и выдумокъ, вродѣ римского происхожденія Литвы, изъ мѣстныхъ преданій, привязанныхъ къ топографіи края. Составитель изъ названия местъ, напримеръ, изъ имени Юрбургъ (городъ, основанный крестоносцами) выводить цѣлую генеалогію литовского князя Борка. Итакъ, первая часть лѣтописи Быховца (14 страницъ) есть сплетеніе вымысловъ и несообразностей, ни къ чему не годныхъ, и свидѣтельствуетъ разве о понятіяхь того времени, а не объ истинныхъ событияхъ.

II-ая часть представляетъ списокъ съ лѣтописи Да-// (с. 11)ниловича. Въ ней есть мѣста совершенно тождественные, но есть свѣдѣнія, которых у Даниловича и нѣтъ. Если посмотрѣть на эти вставочныя мѣста, которые иногда бываютъ очень обширны и составляютъ какъ бы отдѣльные эпизоды, то надо будет сказать, что источники ихъ двояки: съ одной стороны въ лѣтописи приводятся фамильныя легенды, съ другой –преданія, связанные съ извѣстными мѣстностями. Такъ, для того, чтобы привести генеалогію Немировичей, говорится о столкновеніи Витовта съ Василіемъ на рѣкѣ Угрѣ и переговорахъ, во время которыхъ Немировичъ былъ отмеченъ Витовтомъ. Въ другомъ мѣстѣ разсказывается [про] походъ Казимира Ягайловича въ Силезію, для того, чтобы вывести родоначальника Воловичей. Воловичъ былъ рыцарь, спасшій во время битвы жизнь Казиміру. И въ этомъ родѣ очень многое, такъ что эти вставки составляютъ какъ бы фамильные легенды знатныхъ литовскихъ родовъ. III-я часть передает современные событія отъ Казимира Ягайловича до брака Сигизмунда-Августа и представляетъ скорѣе мемуары, нежели лѣтопись. Она вполнѣ достовѣрна.

3) Лѣтопись Супрасльская. Издана она въ 1836 году княземъ // (с. 12) Оболенскимъ подъ заглавиемъ: Краткій Новгородскій и краткій Кіевскій лѣтописецъ. Она найдена въ Супрасльскомъ монастырѣ, отъ которого и получила названіе. Состоит изъ двухъ частей. Первую часть неизвѣстный сократилъ, сделавъ извлечение изъ новгородскихъ лѣтописей; во второй почти такое сокращеніе сдѣлано изъ кіевской лѣтописи. Но во второй части послѣ краткого пересказа кіевской лѣтописи есть продолженіе дальше, писанное этимъ неизвѣстнымъ лицомъ, продолженіе, весьма важное, ибо въ

0немъ сохранилась недошедшая до насъ Западно-Русская лѣтопись. Вторую часть этой Супрасльской лѣтописи удобно разбить на три части. Первая – до 1240 г. Это сжатый, неточный конспектъ изъ древней Кіевской (Лаврентьевской) лѣтописи. Вторая часть – отъ 1240 до 1491 г. Она занимаетъ пять страницъ и представляетъ извлечение изъ недошедшей до насъ Смоленской лѣтописи, часть которой вошла въ сводъ Воскресенский; но самые полные отрывки уцѣлѣли въ Супрасльской лѣтописи. Третья часть – отъ 1491 до 1515 г. Она занимаетъ большую половину лѣтописи и представляетъ самую интересную ея часть. Это уже не сокращеніе, не компи// (с. 13)ляція, а записки лица, жившего на Волыни (такъ можно думать потому, что все вниманіе у него сосредоточено на Волынскихъ дѣлахъ). Она разсказываетъ о нападеніи татаръ на Волынь, о судьбахъ Волынской Церкви, о мѣстномъ дворянствѣ и проч. Излюбленный герой автора – Константинъ Ивановичъ Острожскій. Въ 1515 г. лѣтопись завершается разсказом о побѣдѣ К. Острожского подъ Оршею и похвалою ему, и тутъ авторъ прибавляетъ такую фразу: «как-же и в нынѣшнее время случися нам видѣти того добраго и храбраго воина князя Константина Ивановича Острожскаго». Изъ этой фразы видно, что авторъ былъ современникомъ К. Острожского. Эта часть очень интересна, такъ какъ событія, рассматриваемыя въ ней, не находятся въ первых двухъ лѣтописяхъ.

4) Густынская лѣтопись. Это – послѣдняя З[ападно]-Русская лѣтопись, относящаяся к XVI в. Названа она такъ по имени монастыря въ Прилукскомъ уѣздѣ. Полтавской губерніи, гдѣ она найдена. Это – единственный списокъ лѣтописи, найденный въ южнорусскомъ спискѣ: всѣ прочие найдены въ спискахъ сѣверныхъ. Написана эта лѣтопись на южно-русскомъ языкѣ. Судя по одной припискѣ, лѣтопись эта переписана въ 1670 г. Лѣтописный списокъ // (с. 14) этотъ написанъ монахомъ Михаиломъ Лосицкимъ, по благословенію игумена Авксентія Якимовича. Лѣтопись издана Имп[ераторской] Археогр[афической] комиссіей во II т[оме] Полн[ого] Собранія русскихъ лѣтописей, вмѣстѣ съ лѣтописью Ипатской, какъ ея варіантъ. Первая половина лѣтописи дѣйствительно представляетъ почти тождественный списокъ

съ Ипатской лѣтописью, но затѣмъ являются варіанты. Вторая часть представляетъ собственно сводъ, довольно неудачно компилированный изъ различныхъ источниковъ, между прочимъ и главнымъ образомъ изъ польскихъ: Длугоша, Кромера и др., такъ что при пользованіи это нужно стараться выделить. Въ составъ свода, между прочимъ, вошли извѣстія изъ русской, недошедшей до насъ лѣтописи въ подлинникѣ; это интересный отделъ Густынской лѣтописи, представляющей указаніе преемственного ряда князей, княжившихъ въ Кіеве до XIII в., послѣ монгольского разоренія, и доведенное до литовского завоеванія: въ другихъ лѣтописяхъ этого нигдѣ нѣтъ. Заканчивается лѣтопись изложеніемъ вопросовъ о дѣлахъ (XVI в.), сильно интересовавшихъ тогда общество: 1) о возникновеніи козаковъ и 2) о Брестской уніи. Конецъ Густынской лѣто// (с. 15)писи нельзя назвать лѣтописью въ строгомъ смыслѣ: это уже нѣкоторымъ образомъ переходное звѣно между древнерусскими лѣтописями и новымъ цикломъ возникшихъ тогда лѣтописей козацкихъ.

Козацкія лѣтописи

С конца XVI ст. въ Юго-Западной Руси возникаетъ новый, оригинальный циклъ лѣтописанія, совершенно самостоятельного, которое тянется два столѣтія и называется козацкими лѣтописями.

Сюжетомъ козацкихъ лѣтописей служатъ козацкіе войны: главнымъ образомъ дѣла Богдана Хмѣльницкаго и его современниковъ. Сюда же относятся и лѣтописи, которые удобнѣе назвать областными, въ которыхъ исключительно излагаются событія какой-нибудь одной области. Лѣтописей подобного рода немало, хотя изданы изъ нихъ только немногія: Баркалабская въ приложеніи къ «Исторіи воссоединенія Руси» – Кулиша, Хмѣльницкая въ приложеніи къ лѣтописи Самовидца, изданная Левицкимъ (II-е изд[ание]), и некоторые др. Теперь обратимся къ рассмотрѣнію козацкихъ лѣтописей.

1) Львовская лѣтопись. Эта лѣтопись болѣе крупна, // (с. 16) болѣе типична, чѣмъ другія. Названа она такъ потому, что найдена была во Львовѣ галицкимъ историкомъ Зубриц-

кимъ, сообщена была въ Моск[овское] Общ[ество] Любителей Исторіи и Древностей и издана подъ редакціей Погодина въ III т. Рус[ского] Ист[орического] Сборника 1839 г. Затѣм другой разъ издана была львовскимъ ученымъ Петрушевичемъ въ «Львовскомъ Науковомъ Зборникѣ» за 66-й годъ. Время, о которомъ говорится во Львовской лѣтописи, относится къ періоду отъ 1498 – 1649 гг., и она распадается на двѣ части, отличныя какъ по содержанію, так и по изложенію. Составитель въ продолженіи разсказа, при случаѣ, очень часто заговариваетъ о себѣ и этимъ даетъ болѣе или менѣе приблизительное понятіе о своей біографій. Подъ 1621 г., разсказывая о моровой язвѣ, то говоритъ, что началъ учиться у дьяка въ Меджибожьѣ (літери «д» в оригіналі немає), что въ это время умеръ его отецъ, и онъ вернулся домой и послѣ сего уже въ школу не поступалъ. Отсюда видно, что составитель – уроженецъ Подоліи и что въ 1621 г. онъ былъ мальчикомъ лѣтъ десяти. Затѣмъ под 1630 г., разсказывая о войнѣ козаковъ съ поляками, говорить о томъ, какъ поляки стрѣляли и сдѣлали приступъ на Межигорскій монастырь, и о томъ, «въ якомъ мы страху были» въ это время. Итакъ, слѣдовательно, въ 1630 г. авторъ былъ мо-// (с. 17)нахомъ Межигорского монастыря. Это подтверждается еще и темъ, что авторъ, разсказывая объ одной битве козаковъ съ поляками, говоритъ, что «при пану гетману отцовъ было оть нашихъ пять». До 1625 года авторомъ исключительно излагаются событія мѣстныя, подольскія и червонорусскія; но съ 1626 г. начинается изложеніе событій кіевскихъ, вслѣдствіе чего можно предположить, что въ 25 или 26 году авторъ изъ Подоліи переселился въ Кіевъ. Петрушевичъ думаетъ, что авторомъ былъ гетманъ Арендаренко, но это предположеніе очень сомнительно.

По содержанію лѣтопись, какъ мы уже сказали, распадается на двѣ части, при чемъ періодъ отъ 1492 до 1592 г. представляетъ наборъ безсвязныхъ замѣтокъ, составляющихъ двѣ страницы. Можетъ быть выдѣлено особо начало, какъ бы введеніе лѣтописи.

а) Первая часть излагаетъ событія отъ 1592 до 1630 г. Такъ какъ мы предположили, что авторъ родился примѣрно въ 1610 г., то эта часть его лѣтописи должна составлять или

разсказы ближайшего къ нему поколѣнія, или воспоминанія дѣтства. Событія излагаются тѣ, которыя относятся или къ Запад[ной] Подоліи, или къ Вост[очной] Галиціи. Событія болѣе важные, касающіяся всего края, интересуютъ // (с. 18) его мало. Поэтому авторъ даетъ точныя сведенія о татарскихъ набѣгахъ на этотъ край, моровыхъ язвахъ, землетрясеніяхъ, насколько все это касается данной мѣстности, о проѣздѣ знатныхъ лицъ, о междоусобіяхъ и дрязгахъ их въ данной мѣстности: Ласскихъ, Стадницкихъ, Гербуртовъ и т.д., все это до мельчайшихъ подробностей, тогда какъ такое событіе, какъ, нап[ример], походъ Самозванца, передается только въ такихъ словахъ: «того же году царевичъ на Москву пошелъ».

b) Вторая часть обнимаетъ время отъ 1630 до 1649 г. Въ этотъ період авторъ былъ уже взрослымъ человекомъ, болѣе или менѣе развитымъ и способнымъ вникать въ суть дѣла. Событія излагаются болѣе подробно, дѣлаются характеристики лицъ, высказывается сочувствіе или несочувствіе, вставляются свои соображенія – вообще лѣтопись дѣлается оживленной и интересной. Все вниманіе лѣтописца сосредоточено на козацкихъ войнахъ. Разсказъ начинается войной 1630 года. Источниковъ объ этой войнѣ, за исключеніем даннаго, почти не имѣется. Документовъ мало, потому что полякамъ эта война не нравилась, такъ какъ не имѣла успѣшныхъ для нихъ результатовъ. Козацкія же лѣтописи // (с. 19) начинаются только съ Хмѣльницкого. Въ виду этого лѣтопись событій этого времени, какъ единственный источникъ, имѣетъ особенную цѣнность. Вслѣдъ за этимъ слѣдуетъ разсказъ годъ за годомъ о всѣхъ событіяхъ вплоть до Зборовского договора въ 1649 г. Этимъ лѣтопись и оканчивается.

2) Лѣтопись Густынского монастыря. Она по своему содержанию строго монастырская и не имѣетъ ничего общего съ лѣтописью Густынской, ее нужно строго отличать отъ этой послѣдней. Найдена лѣтопись Густынского монастыря и издана Бодянскимъ въ 1848 году. Это мѣстная монастырская лѣтопись, излагающая исторію Густынского монастыря со времени его основанія, начиная съ 1600 г. по 1641 г. Главнѣйшимъ эпизодомъ, описываемымъ въ лѣтописи, служитъ пріѣздъ патріарха Феофана и рукоположеніе имъ епис-

коповъ. Кромѣ того, въ ней находятся различные документы, въ родѣ дарственныхъ записей монастырю князей Вишневецких и т.п.

3) Лѣтопись Самовидца. Она издана по двумъ редакціямъ: первый разъ въ 1846 г. в «Чтеніяхъ Моск[овского] Общества [исторіи и древностей]» подъ редакцией Бодянскаго; второй разъ въ // (с. 20) Кіеве издана Левицкимъ». Это изданіе гораздо лучше первого: въ немъ отброшены начало и конецъ, находящіеся въ первомъ изданіи, такъ какъ они, по справедливому предположенію Левицкого, составляют добавленія другихъ авторовъ, взятые изъ другихъ лѣтописей. Лѣопись начинается 1648 годомъ и оканчивается 1702 г. Составитель ея неизвѣстенъ. Можно думать, что лицо, составившее лѣтопись, было военного сословія: козакъ или шляхтичъ, поступившій въ козачество. Изъ лѣтописи очень ясно видно, что авторъ быъ современникъ описываемыхъ событій, почему и лѣтопись названа «лѣтописью Самовидца». Изложеніе событій начинается возстаніемъ Хмѣльницкого и оканчивается 1702 г. Въ дополненіи, прибавленномъ въ первомъ изданіи, лѣтопись ведется съ 1702 по 1734 г., но это дополненіе не имѣетъ такого значенія, какъ сама лѣтопись. Лѣтопись Самовидца есть самая древняя и оригинальная козацкая лѣтопись, отличается полнотою изложенія, достоверностью разсказа и живостью.

4) Лѣтопись Самуила Величка. За лѣтописью Самовидца начинается цѣлый рядъ козацкихъ лѣтописей. Самая цѣнная изъ нихъ – лѣтопись Самуила Величка. Издана она Кіев[ской] Археогр[афической] Коммисіей въ IV т. // (с. 21) Подлинникъ in folio принадлежалъ Погодину, а потомъ перешелъ въ Имп[ераторскую] Публ[ичную] Библіотеку, куда Погодинъ продалъ все свое книгохранилище. Сохранился только этотъ одинъ экземпляръ лѣтописи Величка, который, какъ можно думать, писанъ самимъ Величко, ибо въ него вошли оправдательные документы самого Величка, и притомъ они не переписаны, а вклеены. Не вся лѣтопись найдена: четвертый томъ рукописи утерянъ, а что онъ былъ написань, видно изъ словъ Величка въ первыхъ томахъ лѣтописи. Такъ, напри[мер], заканчивая третій томъ, авторъ, разсказывая о непріятностяхъ, возникшихъ у него съ Мазепой

из-за Кочубея, говоритъ, что объ этомъ онъ послѣ поговоритъ подробнѣе.

Біографія автора лѣтописи лучше всего видна изъ другаго его сочиненія: «Космографіи» (неизданное). Это переводъ обширной географіи съ нѣмецкого яз[ыка] на южнорусскій, къ которому авторъ дѣлаетъ предисловіе изъ событий его собственной жизни. Переводъ надписанъ 1727 г., значить, въ эту пору Величко былъ еще живъ. С.Величко въ концѣ XVII ст. служилъ въ войсковой канцеляріи. Въ своемъ сочиненіи онъ подписывается: быв-// (с. 22)ший войсковой канцеляристъ. Но съ словомъ «канцелярія» въ томъ значеніи, какое оно имѣло прежде, нельзя соединять представленія о современной канцеляріи. Козачья войсковая канцелярія была нѣчто вродѣ нашего центрального министерскаго бюро, такъ что Величко въ служебномъ отношеніи занималъ постъ довольно важный. Въ канцеляріи служилъ Величко до 1706 г. Въ этомъ году онъ былъ лишенъ Мазепой своей должности за близость къ Кочубею (В это время Кочубей былъ казненъ). Послѣ этого Величко нашелъ пріютъ въ домѣ сына Кочубея, гдѣ дожилъ до глубокой старости. Удалившись отъ общественной дѣятельности и живя въ спокойствіи, Величко съ удобствомъ могъ заниматься своими литературными трудами до глубокой старости. Но, къ сожаленію, онъ въ старости ослѣпъ, и его труды писали подъ его диктовку другіе, при чемъ часто его слова искажались, на что онъ жалуется самъ, говоря, что юноши глумятся надъ его словами. Что касается до развитія, то изъ его сочиненія мы видимъ, что Величко былъ очень ученый-южнорусъ; онъ былъ о-// (с. 23)динъ из самыхъ образованныхъ людей своего времени, знавшій въ совершенствѣ нѣсколько иностранныхъ языковъ: онъ свободно владѣлъ польскимъ, хорошо зналъ нѣмецкій и латинскій и др. Кромѣ того, былъ человѣкъ замѣчательно любознательный и обладалъ огромной для своего времени и общества эрудиціей. Трудъ его имѣетъ характеръ ученого сочиненія, но составленного лѣтописнымъ образомъ: разсказъ идетъ по годамъ. Лѣтопись вообще богата матеріаломъ, хотя и не во всѣхъ частяхъ ея онъ расположенъ въ одинаковой степени. Въ первомъ томе, съ начала до смерти Хмѣльницкого, матеріалъ сравнительно бѣденъ. Эта часть – компиля-

ція случайныхъ свѣдѣній, заимствованныхъ изъ преданій и изъ различныхъ сочиненій. Такъ, интересный разсказъ о Конашевичѣ цѣликомъ заимствованъ изъ неизданного польского сочиненія Матвѣя Титловского. Исторія Богдана Хмѣльницкого есть компиляція, заимствованная изъ трехъ источниковъ. Заимствуя, авторъ руководился соображеніями совершенно случайного характера // (с. 24)/ и притомъ довольно комичного. Величко, несмотря на то, что были и другіе источники, выбралъ этихъ трехъ потому, что всѣ они носили его имя, о чем авторъ наивно и заявляетъ. Эти три писателя были: полякъ Самуилъ Твардовскій, нѣмецъ Самуилъ Пуффендорфъ и козакъ Самуилъ Зорка. Самые важные свѣдѣнія взяты изъ послѣднего. Зорка былъ секретаремъ Хмѣльницкаго и имѣлъ свѣдѣнія о всѣхъ дипломатическихъ его сношеніяхъ. Гораздо болѣе имѣютъ значенія два другіе тома лѣтописи. Это – самые важные источники исторіи Ю[го]-Зап[адной] Руси въ XVII в. Хотя и здѣсь также есть заимствованія, но они составляютъ незначительную долю сочиненія. Главное и самое существенное состоитъ преимущественно изъ личныхъ воспоминаній или изъ разсказовъ знакомыхъ лицъ – очевидцевъ. Что онъ дѣйствительно былъ знакомъ съ этими разсказчиками, видно изъ того, что онъ поснималъ съ прежнихъ дѣятелей портреты и вставилъ ихъ въ свою лѣтопись, а это можно было сдѣлать только при // (с. 25) личномъ знакомствѣ. Въ сочиненіе свое онъ включилъ огромное количество документовъ изъ канцелярій и архива, гдѣ онъ черпалъ полными руками, а это представляетъ неоцѣненный матеріалъ. Кромѣ личныхъ воспоминаній автора, заимствованій и документовъ, вошли записки и мемуары современниковъ, знакомыхъ автору. По временамъ авторъ цитируетъ хроники козацкія, литературныѣ произведенія современныхъ поэтовъ, сатиры, памфлеты, брошюры и т.п. Так, напр[имер], тамъ можно найти сатиру на Брюховецкого, поэму о взятіи турками Чигирина, литературныя произведенія по поводу отдѣльныхъ событій. Такъ[ово], напр[имер], написанное весьма талантливымъ авторомъ «Нападеніе (в оригиналі «нападеніе» з маленької літери) татаръ на Сѣчь и походъ на Крымъ». Трудно найти что-либо подобное этимъ разсказамъ по художественности и объективности.

Но, сказавши о достоинствахъ сочиненія, необходимо указать и недостатки. Къ числу послѣднихъ принадлежитъ отсутствіе критики въ способѣ компиляціи. Авторъ даетъ часто, наряду съ цѣнными сообщеніями, свѣдѣнія лицъ, мало знавшихъ. Около 1670 г., напр[имер], татары сдѣлали нападение на Львовъ. Ве-// (с. 26)личко слышалъ объ этомъ, но подробности событій были ему неизвѣстны, а, между прочимъ, онъ любилъ развивать всякую мысль подробно. Тогда онъ беретъ пѣсню изъ «Освобожденного Іерусалима» Тассо, гдѣ изображается картина разоренной страны. Сначала читатель находится въ недоумѣніи, въ чем дѣло. Но подъ конецъ Величко чистосердечно сознается, что это онъ позаимствовалъ для удовольствія читателя, такъ какъ подробности разоренія Львова ему были неизвѣстны. Приводя польскихъ и иностранныхъ писателей, онъ относится къ нимъ съ полнымъ довѣріемъ и вовсе не старается подвергнуть ихъ какой-либо критикѣ. Затѣмъ одно еще качество у автора, котораго, пожалуй, нельзя назвать недостаткомъ – это многословіе и любовь къ фразеологіи, которая, благодаря таланту и юмористичности автора, является въ наивно комичномъ видѣ и никогда не приведетъ читателя въ скуку. Для примѣра возьмем его указанія на годы. Приводя годъ, авторъ разсказываетъ случившіяся событія, но обо всѣхъ 50 годахъ, о которыхъ говорится въ лѣтописи, авторъ начинаетъ на 50 различныхъ ладовъ, то: «такого-то года отъ вопло // (с. 27)щенія Спасителя», то: «такого-то года отъ сотворенія міра» и т.п. Вообще, въ слогѣ витіеватость и блестки схоластической начитанности. Это и понятно, такъ какъ авторъ – воспитанникъ Кіевской Академіи. Но, какъ мы уже сказали, это многословіе дѣлается очень интереснымъ, благодаря искренности автора и юмору, который подъ тѣнью добродушія сквозитъ при описаніи самыхъ трагическихъ событій.

5) Лѣтопись Грабянки. Григорій Грабянка былъ Гадячскій полковникъ. Въ 1743 г. (1734 г. в оригіналі) онъ учавствовалъ в походѣ Миниха противъ татар (Татар з великої літери), во время которого и погибъ. Грабянка, подобно Величкѣ, былъ также человѣкъ ученый, но уступаетъ послѣднему въ талантливости и въ количествѣ собранного матеріа-

ла, хотя трудъ Грабянки былъ гораздо популярнѣе и разошелся въ огромномъ количествѣ экземпляровъ: до насъ дошло около 20 списковъ. Трудъ начинается изслѣдованіемъ о козакахъ: что они такое, откуда произошли и когда сдѣлались извѣстными? Авторъ сначала разбираетъ мнѣнія объ этомъ вопросѣ другихъ лицъ и затѣмъ высказы// (с. 28) ваетъ собственное (написано двічі в оригіналі), состоящее въ томъ, что козаки произошли отъ хазаръ, переселившихся въ Ю[жную] Русь во время нашествія монголовъ. Лѣтопись Грабянки начинается 1648 г. Начало ея не такъ интересно, но, начиная съ Хмѣльницкого, дѣлается лѣтопись интересна и жива. Въ разсказахъ – обстоятельность и картинность. Матеріаломъ для автора несомнѣнно служили мѣстныя лѣтописи и, можетъ быть, иностранные источники. Доведена лѣтопись до 1709 г. Вѣроятно, она составлена авторомъ подъ конецъ жизни. Издана Кіев[ской] Археогр[афической] Комисіей. Изданіе давно истощилось.

6) Черниговскія лѣтописи. Это небольшія лѣтописи, изданные въ 1859 г. отдѣльной книгой Николаемъ Бѣлозерскимъ. Всѣхъ ихъ четыре и озаглавлены онѣ на различные лады. Первая прямо называется – «Черниговская лѣтопись». Вторая – «Краткое лѣтоизобразительное знаменитыхъ и памяти достойныхъ дѣйствъ и случаевъ описаніе». Третья – «Хронологія высокославныхъ, ясновельможныхъ гетмановъ». Четвертая – «Именная перепись малорусскихъ гетмановъ». // (с. 29) Всѣ онѣ найдены въ Черниговѣ и составлены черниговцами. Болѣе важныя изъ нихъ – первая и вторая. Двѣ другія представляютъ перечень гетмановъ.

1-ая, самая важная (1587 – 1750 г.) начинается со смерти Стефана и восшествія на престол Сигизмунда III. Она раздѣляется на три части, составленныя, очевидно, разными лицами: 1-ая часть съ 1587 г. тянется до 1692 г. Авторъ является здѣсь только компиляторомъ и притомъ пользуется второстепенными источниками. Онъ обращаетъ вниманіе только на церковныя дѣла (на унію) и только подъ конецъ начинаетъ разсказывать о другого рода событіяхъ. С 1692 г. она переносится въ Черниговъ, такъ какъ говорится о черниговскихъ событіяхъ. С 1703 г. черниговскія событія продолжаются, но они описаны уже другими лицами.

Другая лѣтопись – «Краткое описаніе...» (в оригиналі на полі написано: Краткое описаніе Симоновского) – начинается съ начала XVI в. и тянется до конца XVIII в. (1506 – 1783 г.).

7) Кромѣ хроники, изданной Бѣлозерскимъ, есть еще лѣтопись, носящая заглавіе: «Краткое описаніе о козацкомъ малороссійскомъ народѣ», составленная Симоновскимъ (помѣщена въ «Чтеніяхъ Моск[овского] Общ[ества] Ист[оріи] и Древ[ностей]»). Она составлена изъ разныхъ источниковъ: напр[имер], изъ лѣтописи Грабянки, // (с. 30) но, по мѣстамъ, расширяетъ эти свѣдѣнія новыми вставками и разсказами. Весьма интересна, какъ, напр[имер], эпизодъ изъ гетьманства Самойловича, о замѣщеніи его Мазепою. Симоновскій былъ человѣкъ образованный, что видно изъ того, что онъ задается научными вопросами, напр[имер], вопросомъ о происхожденіи козачества (хотя рѣшаетъ его неудачно). Есть еще одна лѣтопись, весьма важная въ томъ отношеніи, что она первою сдѣлалась извѣстна.

8) Это – лѣтопись Василія Рубана, изданная в 1777 г. и долго составлявшая единственный источникъ исторіи Малороссіи. Въ тридцатыхъ годахъ текущего столѣтія она подала поводъ къ довольно странному пріему. По иниціативе бывшаго харьковского профессора Срезневского былъ учрежденъ кружекъ для собиранія этнографического и исторического матеріала (народныхъ преданій и т.д.). Тутъ нѣкоторые патріоты въ надеждѣ на то, что дѣло ново, переложили лѣтопись Рубана на народный ладъ и такимъ образомъ выросъ подложный народный эпосъ.

9) Есть, наконецъ, еще интересная лѣтопись, какъ сводъ запорожскихъ преданій: «Исторія о запорожцахъ» князя Мещерского, изданная Одес[ским] Общ[еством] Ист[оріи] и Др[евностей].

На рубежѣ лѣтописного повѣствованія и критической // (с. 31) исторіи стоят два сочиненія: «Лѣтописное повѣствованіе» Ригельмана и «Исторія Русовъ», приписываемая Конисскому.

10) Первое произведеніе – компиляція, имѣвшая, впрочемъ, для своего времени очень большое значеніе, потому что автору ея были извѣстны козацкія лѣтописи, нап[ример],

Грабянки, Самовидца (эта послѣдняя не вся), различные документы и, наконецъ, польскіе писатели.

11) «Исторія Русовъ» принадлежитъ перу высокодаровитого человѣка, пламеннаго патріота, желавшего представить полную исторію своего народа. Въ силу этого книга производитъ глубокое впечатлѣніе на читателя; но въ этомъ именно и заключается ея вредная сторона. Желая представить полную, послѣдовательную исторію украинского народа, авторъ ея принужденъ измышлять факты тамъ, гдѣ ихъ не давали источники, переносить явленія позднѣйшія на предшествующую эпоху, видѣть, напр[имер], въ козачествѣ XVI в., когда оно только что начиналось, такія же черты общественного устройства, какія мы замѣчаемъ въ эпоху послѣдующую (въ XVII в.). Его историческія недоразумѣнія внесли въ свои книги и послѣдующіе историки, напр[имер], Маркевичъ, Бантышъ-Каменскій. // (с. 32) Только впослѣдствіи, благодаря главнымъ образомъ трудамъ Максимовича, этотъ миражъ разсѣялся. Долгое время думали, что авторъ «Исторіи Русовъ» былъ бѣлорусскій епископъ Георгій Конисскій, но это невѣрно. Мы знаемъ сочиненія Конисского, но въ числѣ ихъ нѣтъ «Исторіи Русовъ»; кромѣ того эта послѣдняя не соотвѣтствуетъ характеру и направленію трудовъ Конисского. Можно даже объяснить причину такой ошибки. Одинъ малороссійскій депутатъ Полетика, призванный въ комиссію для составленія «Уложенія» (при Екатеринѣ II), взялъ у Конисского экземпляръ лѣтописи Рубана для ознакомленія съ прошлымъ своего народа. Публика смѣшала эти два факта и приписала «Исторію Русовъ» Конисскому. Издана она Бодянскимъ.

Офиціальные документы

Покончивъ съ лѣтописями, обратимся теперь къ офиціальнымъ документамъ, актамъ и грамотамъ. Этотъ матеріалъ распадается на двѣ группы: на документы частные и государственные. Первые заключаютъ въ себѣ исторію отношеній (главнымъ образомъ, юридическихъ) между частными лицами. Для литовского періода исторіи // (с. 33) Ю[го]-Зап[адной] Руси мы имѣемъ полный сборникъ государствен-

ныхъ документовъ и грамотъ – Литовскую Метрику, – полное собраніе копій с документовъ, выданныхъ В[еликими] Князьями Литовскими. Всѣ документы, здѣсь заключающіеся, раздѣлены на двѣ части: одна, касающаяся внѣшнихъ отношеній В[еликого] Княжества Литовского, находится въ Архивѣ Мин[истерства] Иностр[анных] дѣлъ въ Москвѣ и вполнѣ доступна для публики (двѣ книги изъ нея даже напечатано), а другая, касающаяся внутреннихъ отношеній, хранится въ Петербургѣ въ Сенатскомъ Архивѣ и, вслѣдствіе разныхъ формальностей, почти недоступна для публики. Для эпохи послѣ Люблинского сейма мы имѣемъ документальныя свидѣтельства въ Метрикѣ Коронной, хранящейся въ Варшавѣ. Архивъ гетманской канцеляріи не уцѣлѣлъ. Мы имѣемъ только кое-какіе справки о сношеніи Россіи съ гетманской канцеляріей, сохранившіеся въ делахъ Малороссійского Приказа и теперь находящееся въ Архивѣ Мин[истерства] Ю[стиціи] въ Москвѣ (подъ дирекціей просвѣщенного Калачева).

Частныхъ, областныхъ документовъ также очень много. По содержанію они дѣлятся на гродскіе и земскіе. По характеру на поточные (процессы частныхъ лицъ), записовые (куда вносились разныя распоряженія), декретовые (ку-// (с. 34)да вносились приговоры судовъ).

В 1843 г. правительство учредило для этого рода матерьяла архивы въ трехъ городахъ Западного края: Кіевскій (для Кіевской, Подольской, Волынской губерній), Виленскій (для Литовскихъ губерній) и Витебскій (для Витебской и Могилевской). Всѣ три архива вполнѣ доступны для публики, и каждый изъ нихъ доставилъ уже нѣсколько изданій. Насколько обиленъ материалъ въ этихъ архивахъ, показываетъ тотъ фактъ, что въ одномъ Кіевскомъ заключается болѣе шести миллионов документовъ. Въ Малороссіи архивное дѣло обставлено гораздо хуже. Бывшіе архивы козацкихъ полковъ не сохранились, и документы ихъ разбрелись по различнымъ мѣстамъ. Такъ, въ одномъ городѣ архивъ былъ проданъ какъ ненужная вещь, а въ другомъ долго скитался, пока не попалъ арестантское мѣсто. Единственное исключеніе представляетъ Черниговскій архивъ. Благодаря стараніямъ Лазаревского, часть этого архива теперь сохраняется при

Губернскомъ правленіи, а другая – при Статистическомъ комитетѣ. Этотъ архивный матеріалъ издается. Первые по времени изданія принадлежатъ С.-Петербургской Археографич[еской] Комиссіи», которая издала двѣ серіи актовъ, ка-// (с. 35)сающихся исторіи Ю[го]-Зап[адного] (в оригіналі з маленької літери: «ю.-зап.») края. Первая серія (5 томовъ) издана подъ редакціей протоіерея Григоровича подъ заглавіемъ: «Акты, относящіеся къ З[ападной] Россіи». То же изданіе было продолжено дальше (II-ая серія, 11 томовъ) только подъ другимъ заглавіемъ: «Акты, относящіеся къ Южной и Западной Россіи», подъ редакціей Костомарова. Методъ этихъ изданій таковъ. Редакція собирала весь матерьялъ, который рассчитывала издать, причемъ документы располагались въ хронологическомъ порядкѣ, по царствованіямъ и такимъ образомъ изданъ каждый томъ. Въ I-й серій вышли документы XIV – XVIII в.; во II-й серіи опять повторенъ съ начала хронологическій порядокъ, и доведено понынѣ до конца XVII ст. На основаніи этихъ изданій редактировавшій ихъ Костомаровъ составлялъ по мѣрѣ ихъ выхода свои историческія монографіи («Богданъ Хмельницкій», «Гетманъ Выговскій», «Юрій Хмѣльницкій», «Руина» и т.д.). Кромѣ этого, С.-Петербургская Археогр[афическая] Комиссія издала два сборника, относящіеся къ З[ападной] Россіи. Первый – документы, обнимающіе исторію Ю[го]-Западного (з маленької літери: «юго-западного») края, изданные Кояловичемъ съ французскимъ переводомъ. Это послѣднее обстоятельство указываетъ на его тенденціозность. Болѣе важное значеніе имѣетъ второй сборникъ, изданный также Ко-// (с. 36)яловичемъ. Дневникъ Люблинского сейма (1569 г.) – очень цѣнная книга, заключающая въ себѣ современные протоколы всего того, что говорилось на Люблинскомъ Сеймѣ.

Изданія Виленской комиссіи. Кромѣ С.-Петербургской Археогр[афичекой] комиссіи, занимаются изданіемъ архивного матеріала Виленская и Кіевская. Виленская комиссія издала 8 томовъ актовъ (черпая ихъ изъ Виленского архива). Изданіе это не вполнѣ удачно: отзывается скудностью литературныхъ силъ, которымъ поручено было изданіе. Кромѣ того, выборъ актовъ и методъ изданія вполнѣ неудачны. Такъ, весь первый отдѣлъ каждого тома посвященъ доказатель-

ству существованія православныхъ церквей въ Западномъ краѣ. Конечно, этотъ вопросъ интересенъ, но посвящать ему цѣлый отдѣлъ, обращая этотъ послѣдній въ сухой перечень церквей, – трудъ совершенно непроизводительный. Второй отдѣлъ посвященъ довольно странной рубрикѣ: помещенные здѣсь документы свидетельствуютъ о безобразіяхъ дворянского сословія въ Речи Посполитой. Болѣе тысячи актовъ, помѣщенныхъ въ этомъ отдѣлѣ, повторяютъ на разные лады одинъ и тотъ же фактъ – своеволіе польского дворянства. Издатели не сумѣли возвыситься до болѣе общихъ выводовъ. Третій // (с. 37) отдѣлъ еще болѣе курьезенъ: тутъ помѣщены акты, оригинальные въ какомъ-либо отношеніи. Такимъ образомъ, этотъ отдѣлъ есть сборникъ анекдотическихъ разсказовъ. Въ последнее время изданія Комиссіи приняли болѣе опредѣленный характеръ, благодаря тому, что завѣдываніе перешло въ руки опытного человѣка, бывшего львовского профессора Головацкого, хотя изданію все-таки можно пожелать улучшеній. Теперь издаются цѣльныя книги по мѣсту ихъ происхожденія (напр[имер], Брест-Литовскія), которыя, конечно, наряду съ цѣннымъ матеріаломъ, заключаютъ и много ненужного. Такой способъ годился-бы тогда, если-бы надѣялись издать весь матеріалъ. Но на это разсчитывать невозможно. Важнѣе второе виленское изданіе: «Виленскій археографическій сборник» (въ 9 томахъ). Онъ издавался въ теченіе трехъ лѣтъ на средства попечителя Виленского Учеб[ного] округа Корнилова, который организовалъ около себя кружокъ молодыхъ людей, которые по его порученію и съ его разрешенія объездили весь с[еверо]-запад[ный] край, исчерпали изъ архивовъ болѣе интересный матеріалъ и занялись его изданіемъ. Результатомъ поѣздки явилось 9 томовъ, представляющихъ одно изъ самыхъ прекрасныхъ изданій археографи// (с. 38)ческихъ. Документы расположены въ каждомъ томѣ въ хронологическомъ порядкѣ по прекрасно обдуманному плану и представляютъ большой интересъ. Лучшіе томы тѣ, которыя изданы подъ редакціей Гильдебрандта и Миротворцева. Распредѣляются документы слѣдующимъ образомъ. Каждый томъ представляетъ отдѣльное археографическое изданіе, гдѣ помѣщены документы съ XV по XVIII в. Обиліе исторического матеріала такъ велико, что

нѣтъ, кажется, въ Исторіи З[ападной] Руси такого событія, на которое мы не могли бы найти здѣсь указанія.

Изданія Кіевской коммиссіи. Несмотря на незначительныя средства, Кіевская археограф[ическая] комиссія сдѣлала для исторіи ю[го]-зап[адной] Россіи едва ли не больше, чѣмъ Виленская для исторіи с[еверо]-западной Россіи. Начало ея относится къ сороковымъ годамъ, и за это время она обнародовала изданія трехъ родовъ. Въ первыхъ – лѣтописи (Грабянки, Величка, Самовидца). Но, независимо отъ лѣтописей, ею издавался архивный матеріалъ, который распадался на двѣ серіи: Памятники ю[го]-зап[адной] Руси (4 т.) и Архивъ ю[го]-зап. Руси (14 т.). И то и другое изданіе было предпринято по плану бывшего профессора // (с. 39) Кіевского Университета Иванишева, который и былъ въ этомъ трудѣ главнымъ дѣятелемъ. В «памятникахъ» матеріалъ распредѣленъ слѣдующимъ образомъ. Каждый томъ раздѣляется на три Отдѣла. I-ый заключаетъ въ себѣ документы религіозного характера и очень важенъ, напр[имер], для исторіи Брестской Уніи и церковныхъ братствъ. Не менѣе интересенъ II-ой отделъ, гдѣ помѣщены документы, касающіеся крестьянского сословія. Тутъ, напр[имер], помѣщенъ уставъ Сигизмунда-Августа о волокахъ, изображающій намъ экономическій поворотъ въ исторіи крестьянъ ю[го]-зап[адной] Руси. В III-ем отдѣлѣ собраны документы о козачествѣ, начиная съ войнъ Богдана Хмѣльницкого и кончая гетманствомъ Дорошенка.

Послѣ изданія четырехъ томовъ коммиссія увидѣла, что изданіе не вмѣщаетъ всего матеріала, и потому порѣшила расширить свою программу. Былъ принять новый планъ, по которому и составлены слѣдующіе 14 томов. Каждый томъ по новому плану представляетъ нечто цѣлое, гдѣ документы приведены по сюжетамъ. Къ нимъ рѣшено было прилагать руководящую статью, составленную на основаніи всего вышедшего доселѣ матеріала. Слѣдуя этому плану Кіевская коммиссія дала цѣлый рядъ изданій. Первый рядъ томовъ касается // (с. 40) религіозной жизни края: исторіи Брестского собора; окончательного водворенія уніи въ XVIII в.; объ архимандрите Значко-Яворскомъ; о присоединеніи Кіевской митрополіи къ Московскому Патріархату; объ отно-

шеніи православныхъ къ Уніи въ XVIII в. Второй рядъ – постановленія дворянскихъ провинціальныхъ сеймов до половины XVII в. Три тома посвящены козачеству: I-ый – отъ начала до Богдана Хмѣльницкого; II-ой – за время 1683 – 1714 г.; III-ий – движенія гайдамацкія. Затѣмъ томъ, характеризующій бытъ части дворянского сословія, носящей названіе околичной шляхты. Затѣмъ идутъ томы, дающіе о себѣ понятіе по своімъ заглавіямъ: 1) исторія городовъ ю[го]-зап[адной] Руси; 2) исторія крестьянского сословія. Къ трудамъ этой же коммиссіи можно причислить сборникъ матеріаловъ къ жизни князя Курбского, въ которомъ приложена прекрасная статья Иванишева (Жизнь князя Курбского въ Литвѣ и на Волыни).

Сверхъ изданій коммиссіи есть изданія частныя, гдѣ также можно найти документы по исторіи ю[го]-зап[адной] Руси. Таковъ, напр[имер], Сборникъ Муханова, гдѣ въ беспорядкѣ собранъ довольно цѣнный матеріалъ. Тамъ, напр[имер], помѣщена первая грамота о Магдебургскомъ правѣ для Кіева. // (с. 41) Судіенко издалъ: «Матеріалы для отечественной исторіи». Это – собраніе документовъ, относящихся къ концу XVII в. и первой половинѣ XVIII в. (2 тома).

Есть изданія получастныя, полуофиціальныя. Такова Румянцевская опись Малороссіи (доселѣ вышло три выпуска: первыя два подъ редакціей Лазаревского, а третій – Константиновича). Извѣстный фельдмаршалъ Румянцевъ былъ въ прошломъ вѣкѣ губернаторомъ Малороссіи. Между прочими дѣлами онъ захотѣлъ привести въ извѣстность права на владѣнія землею. Для урегулированія поземельныхъ отношеній была назначена коммиссія, которая должна была объѣздить край, описать земли и опросить жителей, на какихъ правахъ они владѣютъ землями, и вписать ихъ документы въ книги. Такимъ образомъ, составилось прекрасное статистическое описаніе края, которое, къ сожалѣнію, сейчас не было издано. По смерти же Румянцева оно осталось въ его библіотекѣ, которая была расхищена, и эти томы разбрелись повсюду. Нѣсколько такихъ томовъ попало и въ Кіевскую Археогр[афическую] коммиссію, но самое большое количество (150 томовъ) было собрано Лазаревскимъ въ Черниговѣ при архивѣ статистического комитета. На рас-

ширенные средства статистического комитета теперь уже из-// (с. 42)дано три тома.

Обратимся теперь къ польскимъ археографическимъ изданіямъ. Большинство польскихъ изданій сдѣлано частными лицами. Эти изданія начались очень рано, такъ что, благодаря имъ, сохранилось многое изъ того, что теперь уже утеряно въ рукописяхъ. Еще въ XVI в. польскіе ученые обратили вниманіе на архивные документы и занялись составленіемъ ихъ описей. Древнейшая опись, послужившая прототипомъ для послѣдующихъ, это – польского историка Кромера: Завѣдывая королевскимъ архивомъ, онъ издалъ «Inventarium archivi regni». Эта опись издана съ незначительнымъ варіантомъ отъ Кромеровской по списку, составленному въ XVII в.

Изъ болѣе интересныхъ изданій назовемъ еще четыре тома документовъ XVII – XVIII в., изданныхъ Кіевскимъ католическимъ епископомъ Залусскимъ: «Epistolae historico-familiares». Они названы такъ потому, что большинство документовъ извлечено изъ семейного архива Залусскихъ. Дѣло въ томъ, что Залусский былъ представителемъ рода, предки которого занимали важную должность канцлера. Поэтому тутъ есть много документовъ, касающихся козачества (начиная съ гетманства Дорошенка). Это сборникъ неоцѣнимый, такъ какъ туть приведены in extenso многіе // (с. 43) такіе документы, которые не дошли до насъ. Къ XVIII в. относится сборникъ Догеля: «Limites regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae». Въ немъ есть одинъ интересный документъ, представляющій намъ точную границу В[еликого] княжества Литовского от Речи Посполитой въ XVI в.

Къ XIX в. относятся: 1) «Codex diplomaticus Lituaniae» Рачинского (изданъ въ Познани). Будучи очень богатымъ, Рачинскій все состояніе употребилъ на археографическія изданія, которыхъ вышло около тридцати пяти томовъ. 2) Краковскій ученый Амвросій Грабовскій издалъ двѣ серіи документовъ, изъ которыхъ многіе относятся къ исторіи ю[го]-запад[ной] Руси. Это: а) «Starożytnosti Polskie» и б) «Ojczyste spominki», 3) Михаіль Грабовскій издалъ рядъ документовъ, относящихся только къ исторіи ю[го]-запад[ной] Руси: «Źródła do dziejów polskich» («Источники для Польской исторіи») въ

двухъ томахъ. Тутъ – много цѣнныхъ документовъ; тутъ, напр[имер], впервые было опубликовано описаніе Кіевского замка, совершенное люстраціонной коммиссіей XVI в.

Есть еще изданіе, редактированное въ Варшавѣ бывшимъ воспитанникомъ Кіевского Университета Яблоновскимъ, который присоединилъ сюда свои собственныя монографіи: 1) «Описаніе замковъ Волынскихъ» и 2) «Люстраціи королевщины // (с. 44) въ Украинѣ». Первая монографія представляетъ описаніе королевскихъ замковъ, составленное въ половинѣ XVI в. при Сигизмундѣ-Августѣ. Коммиссія объѣзжала южные и юго-западные предѣлы В[еликого] Кн[яжества] Литовского и вносила въ книги статистическое описаніе замковъ и зависѣвшихъ отъ нихъ повѣтовъ, народонаселеніе, жившѣе на замковой землѣ, доходы замковъ и т.д. Это описаніе внесено было въ Литовскую Метрику, а Яблоновскій воспользовался только копіями. Другое изданіе опредѣляетъ норму государственныхъ доходовъ съ земель, составлявшихъ государственную собственность. Главный доходъ государства состоялъ изъ арендной платы отъ староствъ. Эти староства давались различнымъ лицамъ въ пожизненное владѣніе съ обязательствомъ одну треть дохода вносить въ казну. Такъ какъ доходъ земли колебался, то правительство принуждено было устраивать люстраціи (обыкновенно чрезъ каждые 15 лѣтъ) – описи доходовъ. Яблоновскій собралъ эти описи, относящіяся къ первой половинѣ XVII в. (В оригиналі – 17 – арабськими цифрами), къ украинскимъ воеводствамъ. Сюда же онъ присоединилъ руководящую статью, касающуюся экономического положенія края и быта крестьянъ юго-западной Руси. // (с. 45)

Источники иностранные

Обратимся теперь къ источникамъ иностраннымъ, прежде всего къ лѣтописямъ. Древнейшія лѣтописи, относящіяся къ Исторіи Литовской Руси, будутъ нѣмецкія, а болѣе позднія – польскія.

Обратимся къ первого рода лѣтописямъ. Въ этихъ лѣтописяхъ, принадлежащихъ писателямъ Тевтонскаго Ордена, мы находимъ богатый матеріалъ для Литовско-русской исторіи.

Древнѣйшая по времени есть лѣтопись Петра Дюсбурга: «Chronicon terrae Prussiae», изданная два раза. Первый разъ она была издана въ 1679 г. Христофоромъ Гарткнохомъ, который, обладая большою ученостью, присоединилъ къ своему изданію двѣнадцать статей о прусскихъ древностяхъ (Dissertationes selectae historicae de variis rebus Prussicis). Эти статьи важны въ томъ отношеніи, что въ нихъ мы находимъ многія бытовые черты и что онѣ составлены на основаніи лѣтописи Дюсбурга и другихъ памятниковъ, которые до насъ не дошли. Второе изданіе принадлежитъ Максу Тепену и помѣщено въ «Scriptores rerum Prussicarum».

Дюсбургъ – священникъ Ордена крестоносцевъ. Онъ исполнилъ свой трудъ очень добросовѣстно, такъ что его лѣтопись мож// (с. 46) но считать источникомъ первой руки. Онъ начинаетъ свой разсказъ исторіей Ордена и доводитъ ее до 1326 г. Послѣ этого года мы встречаемъ приписку, которой онъ посвящаетъ свой трудъ магистру Ордена, но потомъ продолжалъ еще писать полтора года, а неизвѣстный его продолжатель довелъ лѣтопись до 1333 г. Его лѣтопись раздѣляется на три части: 1) Проіскожденіе Ордена в Палестинѣ и судьба Ордена до XIII в.; 2) Переселеніе Ордена на Прусскую территорію; 3) Исторія завоеванія Пруссіи и борьба съ Литвою и Зап[адной] Русью. Авторъ ея тенденціозенъ: онъ членъ Ордена и священникъ. Поэтому онъ смотритъ на подвиги Ордена и его завоеванія, какъ на дѣла богоугодныя и святыя, видитъ въ успехахъ Ордена покровительство свыше и представляетъ много примѣровъ такого чудесного покровительства; но при всемъ томъ лѣтопись представляетъ неоцѣнимый документъ. Дюсбургъ былъ или очевидцемъ разсказываемыхъ событій, или узналъ ихъ изъ достовѣрныхъ источниковъ, или, наконецъ, изъ преданій, заслуживавшихъ, по его мнѣнію, полного довѣрія. Хотя, по преимуществу, онъ занимался внѣшними событіями, но при случаѣ говоритъ и о внутреннемъ бытѣ. Его разсказы о бытѣ, нравахъ и верованіяхъ Литовцевъ очень важны // (с. 47) для начальной исторіи В[еликого] Княжества Литовского. Его извѣстіями мы можемъ провѣрить извѣстія позднѣйшихъ историковъ XVI в. Въ силу ея тенденціозности лѣтопись эта была распространена Орденомъ въ огромномъ количествѣ экземпляровъ и кромѣ

того съ нѣкоторыми измѣненіями и дополненіями была въ стихахъ переведена на нѣмецкій языкъ (Николаемъ Ерошинымъ). Достоинство этого перевода-компиляціи заключается въ томъ, что онъ говоритъ подробнѣе о нѣкоторыхъ событіяхъ, желая нарисовать передъ читателемъ художественную картину, но эти подробности не идутъ въ ущербъ вѣроятности. Такъ, у него подробно описывается обрядъ сожженія плѣнника, чего нѣтъ у Дюсбурга.

Лѣтопись Генриха Латыша. Авторъ ея, Генрихъ (фамилія его неизвѣстна), состоялъ секретаремъ при 3-м архіепископѣ Рижскомъ Альбрехтѣ. Въ своемъ сочиненіи онъ помѣстилъ исторію Ордена Меченосцевъ и трехъ первыхъ архіепископовъ. Озаглавлено оно такъ: «Origines Livoniae sacrae et civilis seu Chronicon Livonicarom vetus». Первый разъ оно было издано Даніелемъ Грубером, а второй разъ – Ганзеномъ въ сборникѣ «Scriptores rerum Livonicarum». Это сочиненіе ближе относится къ исторіи Зап[адной] Руси, чѣмъ предыдущее. // (с. 48) Описывая борьбу Крестоносцевъ съ Ливами, Латышами и Жемгалою, Генрихъ сообщаетъ много свѣдѣній о Полоцкомъ княжествѣ (объ эпохѣ конца XII в. и начала XIII в.). У него мы узнаемъ о Полоцкомъ князѣ Владимирѣ, о двухъ Полоцкихъ князьяхъ, княжившихъ надъ Двиною и даже за Двиною, о раздробленіи Полоцкой земли на удѣлы.

Лѣтопись Вигонда изъ Марбурга. Она была неизвѣстна до 1854 г., хотя въ XV и XVI вв. много списковъ ея находилось въ рукописяхъ. В XV ст. пользовался ею польскій писатель Длугош, а в XVI ст. нѣмецкіе писатели Гаспаръ Шитцъ и Борнбахъ. Написана она была нѣмецкими стихами (уцѣлѣло 267 стиховъ, а всѣхъ она заключала 25000 стиховъ). Переводчикъ сократилъ оригиналъ и въ нѣкоторыхъ мѣстахъ даже исказилъ. Этотъ переводъ былъ сдѣланъ въ 1464 г., по просьбѣ Длугоша, его пріятелемъ, какимъ-то монахомъ. Принадлежность лѣтописи Вигонду подтверждается свидѣтельствомъ писателей, которые ею пользовались: Шитца и Борнбаха. Гиршъ съумѣлъ даже составить біографію Вигонда на основаніи свѣдѣній, хранившихся въ Орденскомъ архивѣ. Оказывается, что Вигондъ не былъ лицомъ духовнымъ, а служилъ герольдомъ при войскѣ Ордена. Такое положеніе

Ви// (с. 49)гонда отражается и на его лѣтописномъ разсказе. Главная его цѣль – прославить рыцарскую доблесть своѣго Ордена, разсказывая его подвиги, поединки, представляя описанія щитовъ и знаменъ. Впрочемъ, онъ безпристрастно относится и къ доблестямъ другихъ народовъ. Несмотря на исковерканный текстъ, въ немъ мы находимъ много бытовыхъ чертъ военнаго свойства. Онъ, какъ рыцарь, слѣдитъ не только за генеалогіей своихъ, но и чужихъ, напр[имер], литовскихъ и русскихъ князей. Мы можемъ, напр[имер], составить характеристику Кейстута только благодаря лѣтописи Вигонда. Она обнимаетъ періодъ около ста лѣтъ. Изъ второй части лѣтописи видно, что онъ является здѣсь писателемъ-современникомъ, употребляя выраженія: «quorum pass fui», «ubi fui» и т.д. Первая же часть имъ писана на основаніи вѣрныхъ источниковъ, на которые онъ и ссылается. Это – архивы Ордена, письма комтуровъ къ магистрамъ.

Лѣтопись Іоганна фонъ Посильге (1360 – 1419 г.). Она давно извѣстна, хотя слыла подъ именемъ хроники Линденблата, но потомъ оказалось, что Линденблатъ только переписчикъ. Теперь она издана подъ редакціей Эрнста Стренне въ III т. «Scriptores rerum Prussicarum». Достоинство ея за// (с. 50)ключается въ томъ, что авторъ ея изъ всѣхъ хроникеровъ былъ самымъ образованнымъ и начитаннымъ. Благодаря этому, его критическіе пріемы и взгляды шире, но за то разсказъ не такъ простодушенъ и отчасти скучноватъ. При всемъ томъ лѣтопись представляетъ богатый юридическій матеріалъ.

При изложеніи нашего предмета мы держались такого порядка. Рѣшили раздѣлить всѣ источники на туземные и иностранные; затѣмъ въ каждомъ изъ этихъ дѣленій разсматривали по порядку: лѣтописи, документы и мемуары.

Такого порядка мы держались при разсмотреніи источниковъ русскихъ и нѣмецкихъ. У насъ на очереди Источники Польскіе, но здѣсь, при ихъ разсмотрѣніи, мы уклонимся нѣсколько отъ общаго порядка. Въ первомъ отдѣле мы разсмотримъ не только лѣтописи, но и тѣ прагматическія исторіи, которыя являются въ XV и XVI вв. Это лишъ компиляціи, безъ всякой исторической критики. Это будетъ тѣмъ болѣе удобно, что собственно лѣтописями заниматься и нечего: почти всѣ онѣ относятся къ древнѣйшей исторіи. // (с. 51)

Для насъ («насъ» відсутнє в оригіналі) изъ нихъ интересны только «Лѣтопись Викентія Кадлубка» и [лѣтопись] «Яна изъ Чарнкова».

Лѣтопись Кадлубка (XIII в.). Она интересна по тѣмъ свѣдѣніямъ, которыя она даетъ о княженіи Романа Галицкого, такъ какъ въ Ипатской лѣтописи, какъ извѣстно, эти страницы вырваны. Всѣ свѣдѣнія, какія мы можемъ изъ нея добыть, выбраны въ рефератѣ г. Ярмоховича. Кадлубокъ неудобенъ, такъ какъ у него нѣтъ хронологіи, кромѣ того, видна сильная подражательность древнимъ. Другая лѣтопись – это Яна изъ Чарнкова. Она очень долго была извѣстна подъ именемъ «Лѣтописи Гнѣзненскаго анонима». Въ послѣднее только время, благодаря Авг[усту] Бѣлевскому, сдѣлалось извѣстнымъ имя автора. Янъ изъ Чарнкова умеръ въ 1389 г. и оставилъ хронику, весьма точную и на которую свободно можно положиться. Относится она къ Галичу и В[еликому] К[няжеству] Литовскому (когда они сблизились съ Польшей): самъ авторъ, какъ житель В[еликой] Польши, интересуется лишъ ея судьбою... и Галичу и Литве посвящаетъ только небольшіе отрывки. Вотъ всѣ лѣтописи польскія. Но за то мы имѣемъ въ концѣ XV в. и черезъ весь XVI в. богатую литературу лѣтописныхъ компиляцій; компиляціи эти тѣмъ цѣнныя для насъ, что онѣ совпадаютъ съ золотымъ вѣкомъ польской литературы, когда // (с. 52) на Руси между тѣмъ лѣтописи прекратились, а новые козацкіе мемуары еще не начинались.

Рядъ этихъ компиляцій начинается произведеніемъ Яна Длугоша (конецъ XV в.). Воспитывался Длугошъ въ Краковской Академіи и, по окончаніи курса, поступилъ въ духовное званіе, былъ каноникомъ Краковской кафедры; а вскорѣ былъ приглашенъ воспитателемъ дѣтей Казиміра Ягайловича (Яна-Альберта, Александра, Сигизмунда и Владислава)... Вслѣдствіе этого онъ могъ весьма удобно пользоваться всѣми архивами, даже секретными; часто бывалъ посланникомъ и умеръ въ годъ окончанія лѣтописи, т.е. в 1480 г., въ санѣ Львовскаго епископа.

Онъ написалъ «Historia Polonica» въ 13 главахъ; и, чѣмъ позже событія, тѣм они описываются подробнѣе. Такъ послѣдняя, XIII-я, глава обнимаетъ лишь 36 лѣтъ. Это – Исто-

рія не польская, а европейская, и чѣмъ ближе какое государство къ Польшѣ, тѣмъ подробнѣе о немъ говорится. Больше другихъ онъ говоритъ о папахъ и императорахъ, Венгріи, Чехіи и Руси.

Количество источниковъ, которыми онъ пользовался, огромно. Изъ русскихъ ему было извѣстно нѣсколько лѣтописей, извѣстныхъ намъ и неизвѣстныхъ. Извѣстна ему была и «Повѣсть временныхъ лѣтъ», извѣстно и продолженіе ея; но по какому списку, // (с. 53) трудно рѣшить: съ Ипатскимъ иногда онъ расходится. Съ XIII в. Длугошъ становится еще цѣннѣе, пользуясь недошедшими до насъ лѣтописями и документами. Съ XIV в. у него являются извѣстія оригинальныя, которыхъ нѣтъ возможности провѣрить.

Неудобство пользованія имъ заключается въ его пріемахъ. Онъ человѣкъ періода Возрожденія («возрожденія» в оригіналі з маленької літери), сильно начитанъ классической литературой и избралъ для себя образцомъ Т[ита] Ливія. Онъ считаетъ своимъ долгомъ разсматривать лица психологически; онь большой любитель рѣчей и заставляетъ всякихъ героевъ говорить длинныя, цвѣтистыя рѣчи. Для историка – это причина нѣдоверія, такъ какъ весьма трудно рѣшить, что здѣсь вѣрно и что риторическое украшеніе.

Итакъ, нельзя довѣрять у Длугоша тому, что необходимо въ исторіи. но не нужно лѣтописи, т.е. характеристикамъ и разсужденіямъ.

Нужно помнить также, что у него есть свои симпатіи и антипатіи. Такъ, онъ не симпатизируетъ Казиміру Ягайловичу и всей династіи Ягеллоновъ и о предкахъ его подбираетъ все дурное. Въ Руси онъ тоже видитъ враговъ Польши, и потому отзывы его о Руси тоже далеко не дружелюбны. // (с. 54)

Лучшѣе изданіе Длугоша – это Гюйсена (1711 г.) въ двухъ томахъ, съ біографіей и сводомъ исторической польской библіографіи.

Кромѣ того, есть два польскихъ перевода (в 50-х и 60-х годахъ).

У Длугоша есть свой продолжатель: это – дворянинъ Бернардъ Ваповскій; онъ продолжалъ Длугошеву «Исторію» до 1535 г. и старается усвоить всѣ его пріемы.

Лѣтопись Ваповскаго весьма интересна. Она носить названіе: «Исторія Короны Польской и В[еликого] К[няжества] Литовскаго». Помимо историческихъ цѣлей, у Ваповскаго были еще и другія: онъ – сторонникъ политической уніи, а потому и старается доказать необходимость ея. Взявъ такую задачу, онъ взялъ для того и подходящее время, и, продолжая Длугоша, отступилъ на сто лѣтъ назадъ и начинаетъ съ 1380 г.

Занимаясь Исторіей Западн[ой] Руси, безъ Ваповскаго обойтись нельзя. О пріемахъ же его можно тоже сказать, что и о пріемахъ Длугоша. Писалъ Ваповскій на лат[инском] яз[ыке], но есть и польскій переводъ его Исторіи Малиновскаго, который его поправилъ и выправилъ текстъ. Къ XVI в. принадлежатъ писатели: Матвѣй Стрыйковскій, Мартинъ Бѣльскій и Мартинъ Кромеръ. // (с. 55)

Ближе всего къ намъ относится Матвѣй Стрыйковскій съ своею «Хроникой Польши, Литвы, Жмуди и всей Руси», доведенной до 1574 г. Онъ занимается въ ней больше Русью. Человѣкъ предпріимчивый и живой, онъ былъ мастеръ собирать матеріалы, но распоряжаться имъ не умѣлъ.

Родомъ онъ былъ из Мазовіи. Восемнадцати лѣтъ отъ роду онъ поступилъ въ военную службу и попалъ въ Литву. Какъ человѣкъ воспріимчивый, онъ принялся за ознакомленіе съ краемъ, изучилъ русскій и литовскій языки, завелъ связи съ людьми сильными и получилъ доступъ въ книгохранилища и архивы. Собралъ онъ так же много литовско-русскихъ лѣтописей (12, 15 и даже болѣе 100, по его словамъ). Онъ дѣлаетъ часто ссылки, приводитъ варіанты. Сверхъ того ему были извѣстны: 5 прусскихъ лѣтописей, 2 литовскихъ и нѣсколько польскихъ и болгарскихъ.

Кромѣ этого матеріала, онъ пользуется еще однимъ (и въ этомъ отношеніи онъ первый) – этнографическимъ, т.е. народными пѣснями и преданіями. Цитируетъ пѣсни и разсказы. Онъ употребилъ много времени на путешествіе по Литвѣ. Говоритъ, что ѣздилъ на Двину осмотрѣть камень и списалъ даже съ него надпись.

Кромѣ хроники, онъ оставилъ еще Историко-географическое // (с. 56) описаніе В[еликого] К[няжества] Литовскаго: «Описаніе Европейской Сарматіи». Въ это время Стрый-

ковскій служилъ въ Витебскомъ гарнизоне и очутился подъ начальствомъ коменданта крѣпости Гвагнини. Тотъ подружился съ Стрыйковскимъ, оттягал это сочиненіе и издалъ его потомъ въ Европѣ подъ названіемъ: «Descriptio Sarmatiae Europeae». Послуживши въ Литвѣ, Стрыйковскій в 1754 г. возвратился въ Польшу, обратилъ здѣсь на себя вниманіе и былъ въ числѣ посольской свиты въ Константинополѣ. Онъ описалъ это свое путешествіе и занесъ въ него интересныя свѣдѣнія объ отношеніи Южной Руси къ туркамъ.

Будучи в Константинополѣ, онъ старался и здѣсь отыскивать всякаго рода матеріалы. Такъ, нѣкоторыя свѣдѣния онъ получилъ отъ Кенти, венгерского посла; кромѣ того ему много помогалъ какой-то чаушъ Амуратъ, знатокъ восточной литературы, сообщившій ему много выписокъ изъ восточныхъ писателей. Хроника отличается богатствомъ матеріала, такъ какъ Стрыйковскій имѣлъ подъ руками множество лѣтописей русскихъ, литовскихъ, нѣмецкихъ. Но, кромѣ того, мы находимъ въ его хроникахъ новый матеріалъ – этнографическій: онъ много путешествовалъ и обога // (с. 57)тился многими этнографическими свѣдѣніями, почему его лѣтопись и представляетъ самый живой сводъ современныхъ этнографическихъ свѣдѣній. Но при такомъ достоинствѣ хроника Стрыйковского страдаетъ и большимъ недостаткомъ: онъ лишенъ былъ критического таланта, отчего и самое обиліе матеріала вредило ему. Онъ пытается иногда оцѣнивать критически свои источники, но критика является только съ внѣшней стороны. Онъ жалуется на неясность лѣтописныхъ разсказовъ, на повторенія и хвалится введеніемъ хронологіи. Онъ дѣлаетъ попытку группировать факты, но это ему не удается. Онъ, находя въ различныхъ лѣтописяхъ противорѣчія, разсказываетъ объ одномъ и томъ же событіи нѣсколько разъ, приводя всѣ разсказы лѣтописей. Такимъ образомъ, методъ въ его трудѣ – это методъ геродотовскій. Онъ былъ бы полезенъ какъ писатель, ознакомляющій насъ съ матеріаломъ, до насъ недошедшимъ, но и съ этой стороны есть препятствіе: онъ не дѣлаетъ точныхъ ссылокъ, а приводить [их] сбивчиво и потому совершенно безполезно. Такъ въ нѣкоторыхъ мѣстахъ онъ говорить, что заимствовалъ факты изъ старой русской лѣтописи, «какъ го-

ворять старые лѣтописцы». Сверхъ того, у Стрыйковскаго есть сильное стремленіе къ амплификаціи. Такъ, онъ беретъ // (с. 58) выписку изъ лѣтописи Быховца, перерабатываетъ ее поэтически, дѣлаетъ изъ нея разукрашенную историческую повѣсть. Вслѣдствіи этого историческая вѣрность совершенно теряется. Онъ, какъ уже сказано, часто повторяетъ одно и то же событіе нѣсколько разъ, не спохватившись, что онъ говоритъ объ одномъ фактѣ. А если ему въ варіантахъ его источниковъ попадутся разные имена, то онъ уже увѣренно считаетъ эти варіанти за разсказы о самостоятельныхъ событіяхъ и старается поставить ихъ въ хронологическомъ порядкѣ. Кромѣ того, ему мѣшаетъ страсть къ стилистикѣ. Такимъ образомъ, лѣтопись Стрыйковскаго, представляя очень много цѣннаго матеріала, вполнѣ беспорядочна. Въ ней царитъ полный хаосъ. Но пользуясь съ критикой и осторожно, мы имѣемъ такой источникъ, безъ котораго не знали-бы многаго, и для всякого, кто занимается исторіей З[ападной] Россіи, обойтись безъ нея невозможно, но, конечно, при пользованіи ею необходима строгая критическая обработка. Хроника Стрыйковскаго была въ большомъ распространеніи, потому что жители Литвы интересовались исторіей своего отечества и, несмотря на хаотичность хроники, пользовались ею. Одинъ изъ читателей ея, жившій въ половинѣ XVII в., рѣшился привести ее // (с. 59) въ порядокъ и многое выбросилъ: это былъ ученый литвинъ Кояловичъ [-Виюк]. Онъ издалъ свое сочиненіе подъ заглавіемъ: «Historia Lituana...», которая представляетъ изъ себя очищенную лѣтопись Стрыйковскаго. Она написана по-латыни и представляетъ изъ себя уже стройный разсказъ, но эта стройность была причиной того, что изъ хроники Стрыйковскаго Альбертъ Кояловичъ [-Виюк] выкинулъ много интересныхъ подробностей.

Одновременно съ Стрыйковскимъ замечательны еще два писателя: Мартинъ Кромеръ и Бѣльскій.

Первый изъ нихъ жилъ въ половине XVI в., и сочиненіе его издано в 1560 г. Онъ былъ ученый человѣкъ изъ духовенства и занимался при Сигизмундѣ I и Сигизмундѣ-Августѣ разборомъ королевскаго архива. Онъ составилъ описаніе его подъ заглавіемъ: «Inventarium archivi regii». Благода-

ря этой работѣ, онъ ознакомился съ архивнымъ матеріаломъ, который послужилъ основаніемъ для его двухъ сочиненій. Первое носитъ заглавіе: «Descriptio Poloniae». Издано оно у Эльзевировъ. Это была книгопродавческая фирма, которая задалась цѣлью издать всѣ лучшія сочиненія по исторіи, географіи и этнографіи всѣхъ государствъ Европы. Обыкновенно каждой странѣ посвященъ томъ, подъ // (с. 60) заглавіемъ «Respublica». Такъ они издали и «Respublica Polona», гдѣ собраны лучшія монографіи объ этомъ государствѣ. «Descriptio Poloniae» представляетъ изъ себя ученый и съ фактической стороны хорошій трудъ. Второе сочиненіе Кромера носитъ заглавіе: «De origine et rebus gestis Polonorum» и представляетъ опытъ систематической исторіи. Самъ авторъ отличается большимъ историческимъ талантомъ. Онъ удерживается отъ передачи сомнительныхъ фактовъ, а черпаетъ свои свѣдѣнія только изъ архива. Доведено его сочиненіе до 1548 г., т.е. до смерти Сигизмунда. Онъ пользовался трудами Мартина Галла, Кадлубка и др. О Запад[ной] Руси Кромеръ даетъ менѣе свѣдѣній, чѣмъ другіе писатели, а говоритъ болѣе о Польшѣ и сношеніяхъ съ З[ападной] Европой.

Второй писатель – Бѣльскій. Было два Бѣльскихъ: отецъ – Мартинъ Бѣльскій и сынъ – Іоакимъ. Оба они составили хронику, и нельзя отдѣлить часть, принадлежащую каждому изъ нихъ. Они были дворяне Краковской области и принадлежали къ протестантамъ. Мартинъ Бѣльскій учился въ Краковскомъ университетѣ. Онъ задумалъ передать исторію своего отечества съ точки зрѣнія гуманности и протестантскаго скептицизма. Это // (с. 61) попытка всеобщей исторіи и географіи. Она выдержала четыре изданія: «Kronika Swiata». Въ этомъ сочиненіи послѣдняя глава посвящена польской исторіи. Второй трудъ озаглавленъ: «Kronika polska». Издана въ 1586 г., до котораго и доведена. Издана она отъ имени Мартина Бѣльскаго; что издалъ ее сынъ его, Іоакимъ, – это несомнѣнно, такъ какъ въ 1586 г. отецъ не могъ уже писать: онъ умеръ одиннадцать лѣтъ назадъ, что помѣчено и въ самой хроникѣ. Въ это время въ Польшѣ усиливается духовная цензура и дѣйствуетъ въ антипротестантскомъ направленіи. Хроника Бѣльскихъ попала въ число запрещенныхъ книгъ, что видно изъ индекса такихъ книгъ.

Ее, какъ написанную въ духѣ протестантскаго скептицизма, отбираютъ и уничтожаютъ. Поэтому до насъ дошли немногіе экземпляры. Іоакимъ Бѣльскій обратился въ католичество. Желая затереть память объ отцѣ как протестантѣ, онъ рѣшился передѣлать его трудъ. Съ этою цѣлью онъ выбралъ изъ хроники извѣстныя мѣста и издалъ отъ имени Мартина Бѣльскаго. Хроника вышла въ 1597 г. и затѣмъ издавалась еще два раза: въ XVIII в., именно въ 1764 г. и 1829 г. Третье изданіе сдѣлано очень недавно, въ 1851 г., съ продолженіемъ Іоакима до 1597 г. Хроника заключаетъ въ себѣ первоначальную исторію Польши. Эта // (с. 62) часть составлена по старымъ лѣтописямъ, по Длугошу; но съ конца XV в. и XVI в. она становится самостоятельной. Она тутъ дѣлается очень интересной, такъ какъ сообщаетъ много свѣдѣній о первыхъ временахъ козачества, свѣдѣній достовѣрныхъ, которыя можно найти только у одного Бѣльскаго. Какъ авторъ онъ стоялъ въ хорошемъ положеніи: дядя его, Оришевскій, былъ начальникъ козачей милиціи. Такимъ образомъ, его «Хроника» является для занимающегося исторіей З[ападной] Руси въ XVI в. единственнымъ источникомъ, какъ по важности свѣдѣній, такъ и по объективности и образованности автора. Теперь слѣдуютъ писатели XVII в.

Первый из них, живший въ половинѣ XVI и начале XVII в., это Пясецкій. Онъ былъ лицо духовное и занималъ епископскую кафедру въ Перемышлѣ. Онъ былъ человѣкъ передовой въ свое время какъ по образованію, такъ и по образу мыслей. Онъ отличается, какъ сторонникъ принципа свободы, крайней терпимостью, нерасположеніемъ къ фанатизму. Онъ относится къ иновѣрцамъ съ точки зрѣнія христіанской любви, развиваетъ гуманные взгляды и совѣтуетъ дѣйствовать путемъ убѣжденія. За это он и поплатился, не пользовался милостью двора и постоянно былъ оттираемъ отъ сената. Сочиненіе его носитъ заглавіе: «Chronica gestorum in // (с. 63) Europa singularium». Обнимаетъ онъ промежутокъ времени отъ 1757 (так в тексті) до 1646 г., когда скончался Пясецкій. Из заглавія видно, что авторъ хочетъ заверить о дѣлахъ европейскихъ, но однако отводитъ имъ мало мѣста и занимается болѣе событиями отечественными. Начинаетъ Пясецкій свой трудъ съ царствованія Стефана Баторія. Под-

робно говоритъ онъ о времени Сигизмунда III и Владислава IV. Его взгляды и отношенія къ разнымъ групамъ народа, боровшимся тогда въ Польшѣ, отличаются гуманностью: онъ порицаетъ Сигизмунда III за его правленіе, за фанатизмъ, за подчиненіе влиянію іезуитовъ, указываетъ на вредъ отъ этаго государству. Онъ является защитникомъ гонимыхъ, въ томъ числѣ козаковъ, за права которыхъ онъ стоитъ въ своемъ трудѣ. Сочиненіе его въ полномъ видѣ издано въ 1649 г., а въ 1870 г. въ польскомъ переводѣ, въ который вошли только тѣ части, которыя относятся къ Польской исторіи.

Теперь обращаемся къ писателямъ времени козацкихъ войнъ. Ихъ очень много. Мы займемся только важнѣйшими.

Симеонъ Окольскій. Это – плодовитый писатель, и ему принадлежитъ несколько сочиненій. Первое носитъ заглавіе: «Russia florida». Это исторія доминиканскаго Ордена // (с. 64) в Польшѣ и распространеніе по ней его монастырей. Эта исторія слишкомъ узка по своему содержанію. Второе сочиненіе озаглавлено: «Orbis polonus» и представляетъ самый древній гербовникъ. Въ него собраны свѣдѣнія о польскихъ дворянскихъ родахъ. Онъ важенъ, какъ справочный матеріалъ.

Два другія сочиненія важнѣе для насъ и по передаваемымъ извѣстіямъ и по точности передачи. Онъ занималъ должность полкового священника въ польской арміи и сопровождалъ войска въ 1637 – 88 г. при возстании Павлюка и Острянина. Онъ велъ точный и подробный дневникъ на польскомъ языкѣ. Первая половина носить заглавіе: «Діаріушъ». Это дневникъ военныхъ дѣйствій между польскими и запорожскими войсками въ 1637 г. Вторая озаглавлена: «Continuatio diariucha». Это продолженіе того-же дневника въ 1638 г. Эти два произведенія представляютъ самыя полныя изъ всѣхъ записокъ того времени. Хотя въ нихъ и проглядываетъ патріотизмъ, но факты не искажаются, а дѣло ограничивается только эпитетами и воззваніями: симпатіи ограничиваются областью риторики. Слѣдующій писатель, пользовавшійся польской и козацкой литературой, – Самуилъ Твардовскій. Онъ былъ польскій дворянинъ изъ Подоліи и потому близко знакомъ съ // (с. 65) отношеніями различныхъ груп и событіями, которыхъ онъ былъ очевидцемъ. Такъ, онъ говоритъ, какъ ему пришлось во время возстанія

при Хмѣльницкомъ бѣжать изъ своего помѣстья, при чемъ разсказъ его очень чувствителенъ. Свѣдѣнія, сообщаемые имъ, весьма точны. Самъ авторъ отличается большимъ добродушіемъ. Онъ былъ очень образованный человѣкъ, былъ хорошо знакомъ съ классической литературой. Къ разсказываемымъ событіямъ онъ относится добродушно, сожалѣетъ о несчастіяхъ отечества и старается отыскать ихъ причины. Если онъ видитъ отклоненія отъ нравственныхъ правилъ, какъ своихъ, такъ и чужихъ, то, не стѣсняясь, заявляетъ объ этомъ. Особенно интересна та часть его сочиненія, гдѣ онъ говоритъ о нравахъ и обычаяхъ. Онъ раздѣляетъ многія предубѣжденія современнаго ему общества, но искренность его возбуждаетъ симпатію. Онъ писалъ стихами. Трудъ его носить заглавіе: «Wojna domowa» (1648 – 1660 г.). Онъ заключаетъ въ себѣ, кромѣ описанія войны съ козаками, еще войну съ Москвой, Шведами и Венграми. Издано оно въ XVII ст., но подверглось процессу за епитетъ, приставленный къ имени Алексѣя Михайловича; по настоянію русскихъ пословъ. (крапка в тексті) Поляки уступили, и сочиненіе было предано сожженію руками палача. Потомъ оно не издава// (с. 66)лось, или потому, что въ немъ есть сатира на польское общество, или, можеть быть, благодаря своей объемистости.

Веспасіанъ Коховскій (1676 г.) Онъ написалъ обширное сочиненіе, которое носитъ заглавіе: «Annales Poloniae sive climacteri». Сочиненіе это состоитъ изъ четырехъ томовъ, и в немъ изложены авторомъ событія своего времени, т.е. начиная съ 1648 г., времени царствованія Яна Казиміра. «Climacteri» сочиненіе названо по причинѣ фатального года. Римляне вѣрили, что каждый послѣдній годъ семилѣтія приноситъ съ собой несчастія. Эту тенденцію проводитъ въ своемъ сочиненіи и Коховскій: и у него также каждый седьмой годъ climacter'а оканчивается катастрофой для польской республики. Это самый подробный изъ польскихъ лѣтописцевъ о войнахъ Хмѣльницкаго.

Первый «climacter» посвященъ этимъ исключительно. Въ другихъ climacter'ахъ находится также довольно много свѣдѣній. Авторъ самъ – воинъ, такъ что самъ лично могъ слѣдить и наблюдать за событіями; кромѣ того, онъ еще

пользовался и документами. Если у Коховскаго встречаются и ошибки, то, главнымъ образомъ, вслѣдствіе незнанія края, а не вслѣдствіе пристрастія. Онъ не фанатикъ-патріотъ; по убѣжденіямъ // (с. 67) его скорѣе можно было бы назвать государственникомъ, и поэтому характеръ его сочиненія болѣе или менѣе объективенъ. Это одинъ изъ самыхъ существенныхъ матеріаловъ для исторіи Ю[го]-Зап[адной] Руси. Имъ пользовались почти всѣ польскіе лѣтописцы, а также и малорусскіе, за исключеніемъ тѣхъ, которые были современниками событій, изложенныхъ у Коховскаго. Вообще, для исторіи козачества это самый важный источникъ. Издано сочиненіе Коховскаго въ польскомъ переводѣ въ сороковыхъ годахъ, и затѣмъ четвертый climaeter въ пятидесятыхъ. Съ Коховскимъ прекращаются анналы, и польская литература заключаетъ уже въ себѣ сочиненія историческія.

Третій отдѣлъ источниковъ Исторіи Ю[го]-Зап[адной] Руси – это записки путешественниковъ и современныхъ общественныхъ дѣятелей. Начнемъ съ ряда записокъ современниковъ – иностранцевъ.

Мемуары иностранцевъ начинаются гораздо раньше разсматриваемаго періода: есть свѣдѣнія, начиная со времени удѣловъ. Мы остановимся на тѣхъ, которые относятся къ В[еликому] К[няжеству] Литовскому.

Первый изъ такихъ мемуаристовъ Conrad von Kieburg [Конрад фон Кибург] относится къ XIV ст. Самый текстъ сочиненія не сохра// (с. 68)нился. Переводъ его съ нѣмецкаго или, можетъ быть, съ латинскаго помѣщенъ у Нарбута, въ дополненіи къ его сочиненію. Затѣмъ былъ напечатанъ въ сочиненіи Смирнова о Ягайле. Conrad v[on] Kieburg былъ посланникомъ у крестоносцевъ и написалъ свой дневникъ. Описанныя событія относятся къ 1398 г.

Французскій писатель Guilbert de Lannoi [Жильбер де Ланнуа] – фламандецъ, – родина его Фландрія, – подданый герцога Бургундскаго, жилъ въ началѣ XV ст., во время борьбы Франціи и Англіи. Онъ былъ человѣкъ приближенный ко двору и употреблялся для разныхъ дипломатическихъ миссій, какъ французами, такъ и англичанами. Guillbert de Lannoi – человѣкъ по натурѣ своей чрезвычайно подвижный и совершилъ цѣлый рядъ путешествій; онъ объѣхал Фран-

цію, Германію и Италію, былъ на границѣ Испаніи, путешествовалъ въ Іерусалимъ и т.д. Во время своихъ разнообразныхъ путешествій два раза ему довелось быть и на территоріи В[еликого] К[няжества] Литовскаго. Первое его путешествіе, относится къ 1413-14 гг., когда онъ отправился на крестовый походъ къ прусскимъ крестоносцамъ. Крестоносцы, несмотря на принятіе Ягайломъ христіанства, проповѣдывали въ своихъ политическихъ видахъ противъ Литвы крестовые походы, объявляя, что литовцы – язычники. На одинъ изъ такихъ походовъ попалъ и Lannoi. Не-// (с. 69) довольствуясь войной, онъ захотѣлъ увидѣть край и совершилъ путешествіе, кромѣ Литвы въ Полоцкъ, Псковъ и Новгородъ: все это у него есть въ дневникѣ. Другое путешествіе было совершено чрезъ семь лѣтъ после перваго, въ 1421 г. Въ это время былъ заключенъ миръ между Франціей и Англіей. Король англійскій далъ обѣтъ отправиться въ крестовый походъ, и вотъ Lannoi былъ посланъ для развѣдки пути. На этотъ разъ Lannoi проѣхалъ чрезъ королевство Польское, по дорогѣ завернулъ къ В[еликому] К[нязю] Витовту, желая заручиться на всякій случай его союзомъ, проѣхалъ далѣе чрезъ Люблинъ, Червоную Русь, Львовъ, Луцкъ, Каменецъ, проѣхалъ Подолію, направился къ устьямъ Днѣпра, переѣхалъ татарскія степи, Крымъ, Кафу. Описаніе этого путешествія онъ оставилъ въ своемъ дневникѣ: «Voyage du Lannoi». Интересующіе насъ отрывки изданы были три раза. Первое изданіе польскаго и французскаго текста сдѣлано было Лелевелемъ: «Матеріалы для исторіи Польши». Познань, 1846 г. Второй разъ были изданы въ III т[оме] «Записокъ Одес[ского] Общ[ества] Исторіи и Древн[остей]» профессоромъ Бруномъ. Третій разъ въ нашемъ Университетѣ, въ «Универ[ситетских] Извѣст[иях]» студентомъ Емельяновымъ. Свѣдѣнія Lannoi больше этнографическія, чѣмъ историческія. Географія и бытъ у него описаны очень подроб-// (с. 70)но, главнымъ образомъ относительно Татаръ, особенно пограничныхъ, и Литвы. Для насъ особенно интересны свѣдѣнія о Подоліи. Lannoi обстоятельно разсказываетъ о ея состояніи: это описаніе представляетъ для насъ важный историческій матеріалъ.

Къ XV в. также относится Венеціанець Амвросій Кон-

тарини. Онъ принадлежалъ къ знатной венеціанской фамиліи, изъ которой многія члены были дожи и посланники. Амвросій Контарини былъ также посланникомъ по очень важному дѣлу. Въ это время происходила борьба Венеціи съ Турками, которые вытѣснили изъ своихъ предѣловъ колоніи Венеціанцевъ и Генуезцевъ. Венеція старается вступить въ союзъ съ шахомъ персидскимъ, у котораго возникли въ это время несогласія съ Турціей. Заключеніе договора съ Персіей возложено было на Амвросія Контарини, который и отправился съ этой миссіей въ 1473 г. Доѣхалъ до Испагани Контарини спустя годъ, такъ что цѣлый годъ находился въ путешествіи и проѣхал Германію, Польшу, Ю[го]-Зап[адную] Русь, Татарскія степи и Кафу. Этотъ отрывокъ изъ его путешествія и важенъ для насъ. Обратно Контарини ѣхалъ другимъ путемъ, именно чрезъ Москву. Проѣзжая Польшу и Ю[го]-Зап[адную] Русь, Контарини былъ въ Луцкѣ, Житоми// (с. 71)рѣ, Кіевѣ, Черкас[с]ахъ, откуда онъ по Днѣпру и приѣхалъ въ Татарскія степи. Для насъ особенно важно описаніе Кіева. Здѣсь Контарини познакомился съ кіевскимъ воеводой (это былъ первый воевода, назначенный вмѣсто князя Симѣона Олельковича) Гаштольдомъ, котораго онъ называетъ, по тогдашнему обычаю, прямо: «панъ Мартынъ».

Сигизмундъ Герберштейнъ. Сочиненіе его носитъ заглавіе: «Rerum Moscovitarum commentarii» и представляетъ подробное описаніе княжества Московскаго. Герберштейнъ находился въ Москвѣ въ качествѣ посланника къ Василію III Іоановичу отъ императора Сигизмунда I и совершилъ въ Москву два путешествія, изъ которыхъ въ первомъ находился около восьми мѣсяцевъ, а во второмъ около года. Авторъ былъ образованный, наблюдательный и аккуратный человѣкъ. Дипломатическая его миссія была неудачна. Время своего пребыванія въ Москвѣ онъ употребилъ на изученіе края. Всевозможными способами онъ добывалъ свѣдѣнія о Россіи, спрашивалъ людей свѣдущихъ, научился разбирать рукописи, читалъ лѣтописи. Сочиненіе Герберштейна в продолженіе двухъ столѣтій было для З[ападной] Европы единственной книгой о Россіи. Большая часть въ немъ посвящена Московскому государству и для занимающагося этимъ // (с. 72) предметомъ составляетъ неоцѣненный матеріалъ, но

вмѣсте съ этимъ Герберштейнъ касается и Литвы и Зап[адной] Руси. Попадаются цѣлыя главы, которыя посвящены исключительно З[ападной] Руси. Такъ, напр[имер], дѣло Михаила Глинского, важное въ XVI ст., кромѣ того различныя топографическія и географическія указанія о Поднѣпровьѣ, Литвѣ и т.п., имѣютъ для исторіи Ю[го]-Зап[адной] Руси большую важность.

Записки безымяннаго автора, извѣстныя подъ именемъ записокъ Михалона Литвина, но имя автора которыхъ на самомъ дѣлѣ неизвѣстно. Извѣстно, что авторъ - житель В[еликого] К[няжества] Литовскаго, родомъ Литвинъ, Жмудинъ. На Русь онъ смотритъ, какъ на область чужую. До насъ дошли только отрывки его сочиненія, изданные сперва в Базелѣ, потомъ Эльзевирской библіотекой, находящейся въ Голландіи, и, наконецъ, въ пятидѣсятыхъ годахъ въ Архивѣ Калачова, гдѣ помѣщенъ латинскій текстъ и русскій переводъ. Въ иностранныхъ изданіяхъ помѣщены мѣста, относящіяся къ общей характеристикѣ края, выборки, Fragmenta, остальное до насъ не дошло. Сочиненіе было написано съ цѣлью ознакомленія наслѣдника престола Сигизмунда II съ то// (с. 73)пографіей и бытомъ края. Въ своем сочиненіи авторъ касается всего не систематически, пишетъ, что ему вздумается. Характеръ сочиненія нравоучительный, и принятъ при этомъ сравнительный методъ. Авторъ старается доказать, что Литва безнравственна, и сравниваетъ Литовцевъ съ Москвитянами и Татарами, народомъ, хотя и болѣе дикимъ, но болѣе нравственнымъ. Несмотря на то, что эта ложная мысль положена въ основаніе сочиненія, въ немъ есть много характеристикъ для всѣхъ сословій княжества Литовскаго. Авторъ даетъ, между прочимъ, свѣдѣнія и историческія, но здѣсь у него промахи, и свѣдѣнія эти не вѣски. Имѣють цѣну описанія быта и географія.

Къ концу XVI ст., именно къ послѣднему десятилетію его, относятся записки силезца Эриха Лассоты (Erich Lassota). Сочиненіе его найдено и издано въ 1870 г. библіотекаремъ въ городѣ Бауценѣ, въ Саксоніи. Издатель не знаетъ ни мѣстныхъ, ни личныхъ именъ, и потому у него много искаженій, которыя трудно объяснить. Заглавіе сочиненія: «Tagebuch von Erich Lassota». Та часть, которая относится

къ Исторіи Ю[го]-Зап[адной] Руси издана Бруномъ въ русскомъ переводѣ, но и онъ не все поправилъ, и иногда догадки и гипотезы Бруна заводятъ его въ область фантазій и не выдер// (с. 74)живаютъ даже слабой критики, хотя есть мѣста и удачныя. Эрих Лассота былъ знатный Силезецъ; фамилія его славянская, что указываетъ на его славянское происхожденіе. Онъ предъ другими иностранными писателями имѣетъ то преимущество, что зналъ одинъ изъ славянскихъ языковъ, именно польскій. Сочиненіе его написано по-нѣмецки, къ которому онъ относится какъ къ привилегированному; польскій языкъ считается «простонароднымъ». Онъ также провелъ жизнь въ разнообразныхъ путешествіяхъ и употреблялся императоромъ Рудольфомъ для различныхъ дипломатическихъ цѣлей посломъ въ разныя страны: Остзейскія провинціи, въ Швецію, Испанію. Въ томъ числѣ, ему выпала въ 1594 г. миссія къ козакамъ съ цѣлью поднять ихъ противъ турокъ, съ которыми Рудольфъ былъ во враждебныхъ отношеніяхъ. Сношенія нужно было вести помимо польскаго правительства, и Лассотѣ пришлось ѣхать на Запорожье (в оригіналі з маленької букви) тайно, вопреки желанію Польши, старавшейся воспрепятствовать этому посольству и враждебно смотрѣвшей на всякія сношенія козаковъ съ иностранными державами. Изъ сборника писемъ гетмана Жолковскаго видимъ, что правительство узнало о поѣздке Лассоты, и Жолкевскій далъ распоряженіе поймать его. Лассотѣ приходилось // (с. 75) пробираться сквозь недружелюбное войско, и онъ это исполнилъ счастливо, взявши проводникомъ козака Хлопицкаго, человѣка бывалаго и знакомаго съ местностью. Такимъ образомъ, Лассотѣ удалось пробраться въ Кіевь. Онъ сперва хотелъ войти въ сношенія съ городовыми козаками, но это ему не удалось. Тогда онъ отправился на Запорожье, и его посольство увѣнчалось успѣхомъ. Въ его дневникѣ мы имѣемъ первыя свѣдѣнія о Запорожьѣ.

Рейнольдъ Гейденштейнъ родомъ изъ Пруссіи, принадлежавшей Польшѣ (Пруссія дѣлилась на двѣ части: електорскую, принадлежавшую курфирсту Бранденбургскому, и королевскую, принадле[жа]вшую Польшѣ). Съ молодыхъ лѣтъ Гейденштейнъ былъ на службѣ при Сигизмундѣ и Баторіѣ въ качествѣ секретаря. Онъ также пользовался особеннымъ

довѣріемъ канцлера Яна Замойскаго и имѣлъ многія связи. Ему, между прочимъ, была поручена кодификація статута для Пруссіи.

Еще находясь на службѣ, Гейденштейнъ написалъ исторію войнъ Стефана Баторія съ Московскимъ царствомъ: «De bello Moscovitico... libri sex». Впослѣдствіи онъ расширилъ свое сочиненіе и далъ ему новое заглавіе: «Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti libri [duo]decem». // (с. 76) Въ немъ излагаются событія 1572 – 1594 гг., начиная со смерти Сигизмунда-Августа. Издано это сочиненіе въ первый разъ въ 1672 г. во Франкфуртѣ; затѣмъ въ пятидесятыхъ годахъ было вторично издано подъ заглавіемъ – «Описаніе мѣстныхъ событій», – въ польскомъ переводѣ. Кромѣ войнъ Баторія съ Москвой, которымъ посвящена большая часть сочиненія, отъ 3 до 6 главъ, тамъ встрѣчаются также мѣста, важныя для исторіи Ю[го]-Зап[адной] Руси. Такъ, 12-ая глава или книга, почти вся цѣликомъ посвящена Лободѣ и Наливайку. Это самый обширный источникъ о данномъ періодѣ. Въ сочиненіи Костомарова, по крайней мѣрѣ, три четверти фактовъ взято изъ Гейденштейна.

Изъ мемуаристовъ XVII в., болѣе отдаленныхъ отъ насъ, первое мѣсто занимаетъ французскій инженер Levasser de Beauplan [Левасер де Боплан], благородный нормандецъ, дворянинъ. Въ концѣ царствованія Сигизмунда III ему поручено было укрѣпленіе рядомъ крѣпостей южныхъ границъ на протяженіи отъ восточныхъ границъ Полтавской Губерніи до Днѣпра. Укрѣпленія эти имѣли назначеніе, во-первыхъ, охранять край отъ татарскихъ набѣговъ и, во-вторыхъ, главнымъ образомъ, удерживать край въ повиновеніи и предупреждать козацкія возстанія. Въ отставку Beauplan вышелъ въ // (с. 77) концѣ царствованія Владислава IV, между 1647 – 48 г. Во время возстанія Павлюка авторъ лично принималъ участіе въ битвѣ при Кумейкахъ. Мемуары свои онъ написалъ долго спустя, возвратившись уже во Францію, именно въ 1668 г., въ своемъ родномъ городѣ Руанѣ. Сочиненіе посвящено польскому королю Іоанну-Казиміру, и носитъ заглавіе «Description d'Ukranie».

Это одно изъ самихъ почтенныхъ заграницей сочиненій о Южной Руси. Въ немъ нѣтъ неточностей и легкомыслія.

Авторъ наблюдателенъ. Онъ всесторонне изучаетъ среду и его разсказъ отличается подробностью и обстоятельностью. Прежде всего, онъ описываетъ географію края, границы, до которыхъ простирается государство; при этомъ даетъ описаніе Днѣпра съ его порогами, со всѣми островами и съ первымъ поселеніемъ на этихъ островахъ Запорожья. Затѣмъ у него слѣдуетъ флора и фауна; но самая цѣнная для насъ часть этого сочиненія – это этнографическая, гдѣ авторъ подробно распространяется о нравахъ и обычаяхъ жителей. Онъ, если и не говорилъ на мѣстномъ языке, то, во всякомъ случаѣ, изъ цитатъ въ сочиненіи видно, что понималъ его. Онъ изображаетъ поражающую картину общественныхъ и политическихъ // (с. 78) отношеній въ краѣ; отношенія крестьянъ къ дворянамъ показываютъ, что страна наканунѣ большаго политическаго движенія: крестьяне несутъ тяжкія общественныя и государственныя повинности и въ то же время находятся въ состояніи полнѣйшаго безправія. Заканчиваетъ онъ эту характеристику такой фразой: «если посмотрѣть на положеніе дѣлъ, то нельзя не признать, что дворянство живетъ въ Польшѣ подобно праведникамъ въ царствіи небесномъ; положеніе-же крестьянъ подобно положенію грѣшниковъ въ чистилищѣ». Кромѣ французскаго изданія, сочиненіе это издано было еще на польскомъ языкѣ въ сборникѣ Нѣмцевича и затѣмъ на русскомъ въ переводѣ Устрялова.

О тревожной эпохѣ Хмѣльницкаго мемуаровъ много. Самый интересный изъ нихъ – это мемуаръ Іоакима Іерлича. Сочиненіе его носитъ названіе лѣтописца, но оно къ нему не идетъ: сочиненіе по содержанію вполнѣ можно причислить къ мемуарамъ, Іоакимъ Іерличъ, по происхожденію Кіевскій дворянинъ изъ древняго южнорусскаго рода, связанный родствомъ со всѣмъ дворянствомъ, по религіи православный, но въ этнографическомъ отношеніи полякъ, пишетъ и говоритъ по-польски; о козакахъ не могъ вспо// (с. 79)мнить безъ трепета: это, по его мнѣнію, разбойники и бродяги. Вспыхнувшее возстаніе захватило его въ расплохъ въ имѣніи, верстахъ въ 90 отъ Кіева, и онъ, опасаясь мщенія, ушелъ пѣшкомъ въ Кіевъ, гдѣ, благодаря своимъ связямъ, укрылся въ Кіево-Печерской Лаврѣ. Мемуары Іерлича начинаются со времени его молодости, когда ему было 16-17 лѣтъ, т.е.

съ 1617 г., когда онъ поступилъ въ военную службу, но болѣе обстоятельное изложеніе начинается съ 1620 г. и обнимаетъ время на протяженіи 53 лѣтъ, т.е. до 1673 г. Авторъ за все время не выѣзжаетъ изъ Кіева; районъ его интересовъ представляютъ воеводства Кіевское и Волынское: отлучки его были самыя короткія. Свѣдѣній о текущихъ событіяхъ у него много. Причиной этому – его обширное родство и его, такъ сказать, культурныя знакомства. Онъ въ своихъ запискахъ очень подробенъ. Въ особенности прекрасно изложены событія съ 1648 г., со времени, когда Іерличъ бѣжалъ въ Кіевъ изъ своего имѣнія. Но послѣ этого онъ бѣгалъ еще неоднократно, и вообще на немъ сильно отразились всѣ перипетіи борьбы козаковъ съ поляками. У него прекрасно изображено волненіе народа въ Кіевѣ, произведенное вѣстями о первыхъ успѣхахъ Хмѣльницкаго. Кромѣ того, изъ послѣдующей эпохи // (с. 80) Іерличъ писалъ о Тетерѣ, Дорошенкѣ и др.: у него подробно изложенъ едва намѣченный у Грабянки фактъ о движеніи Паволоцкаго полковника Поповича и о его борьбѣ съ Тетерей.

Сочиненіе Іерлича долго оставалось неизвѣстнымъ, наконецъ, въ 1853 г. было издано Войцицкимъ въ Варшавѣ въ двухъ томахъ.

Сиріецъ Павел Алеппскій. Судьба, занесшая въ Россію этаго отдаленного отъ насъ мемуариста, была такова. Около 1650 г. Антіохійскій патріархъ Макарій, по обычаю того времени, отправился за подаяніемъ въ православныя государства. Путь его шелъ чрезъ Константинополь, Молдавію и Валахію, Украину и, наконецъ, въ Москву. Той-же дорогой ѣхалъ онъ и обратно, такимъ образомъ, два раза проѣхавъ Украйну, въ 1653 г. и черезъ два года, въ 1655 г. Въ его свитѣ находился и авторъ мемуаровъ, архидіаконъ Павелъ Алеппскій, который и описалъ все это путешествіе. Мемуары написаны на арабскомъ языкѣ и отысканы были англійскими оріенталистами, которыми и изданы въ 1829 г. въ англійском переводѣ. Отрывки изъ этого перевода были переведѣны на русскій языкъ и помѣщены въ «Библіотеке для Чте- // (с. 81)нія» въ 1836 г.; затѣмъ мѣста, гдѣ болѣе подробно говорится о Малороссіи, были помѣщены въ «Кіевскихъ Епархіальныхъ Вѣдомостяхъ» въ 1873 г., а потомъ все, что отно-

сится къ Кіеву, было помѣщено въ «Сборникѣ Матеріяловъ» Этнографической Комиссіи въ изданіи за 1874 г. Въ сочиненіи весьма подробно говорится о постройкахъ церквей, обрядахъ, встрѣчахъ и т.п. Макарій имѣлъ двѣ встрѣчи съ Хмѣльницкимъ: первый разъ на границѣ Молдавіи, а второй разъ – у Хмѣльницкаго въ Чигиринѣ. Кромѣ того, Макарій имѣлъ много свиданій съ разными лицами въ Кіевѣ. Авторъ важенъ тѣмъ, что, будучи далекъ и чуждъ интересамъ страны, совершенно объективенъ въ своихъ мемуарахъ.

Имѣютъ важное значеніе также мемуары мѣстнаго еврея, именно одного раввина города Заславля. Авторъ былъ современникъ описываемыхъ событій, что видно изъ текста. Говоря объ осадѣ Заславля, авторъ говоритъ: «тогда и я перебѣжалъ со всѣмъ своимъ семействомъ». Судьба этихъ мемуаровъ довольно странна. Авторъ извѣстенъ по очень оригинальнымъ источникамъ. Отрывки его сочиненія появились въ 1820 г. въ разныхъ польскихъ изданіяхъ; болѣе связно сочиненіе было помѣщено въ изданіяхъ Моск[овского] Общ[ества] Исторіи и Древ[ностей] за 1855 г. Помѣщенное извлеченіе заключаетъ 1648 г. // (с. 82) и 1649 г.; переводъ сдѣланъ Бер[лином] съ венеціанскаго изданія, которое въ видѣ фрагмента появилось въ 1656 г. Вмѣстѣ съ русскимъ переводомъ появился и французскій, сдѣланный съ рукописи, обнимающей событія за четыре года. Рукопись отыскалъ французскій ученый Daniel Levy, въ городѣ Тлемзенѣ въ Алжирѣ. Этотъ переводъ, какъ мы уже сказали, появился разомъ съ русскимъ, т.е. въ 1855 г. Переводъ съ этого изданія на русскій языкъ помѣщенъ въ неофиціальной части «Кіевскихъ Губерн[ских] Вѣдомостей», при чемъ отдѣльныхъ оттисковъ сдѣлано очень мало (всего 15), такъ что теперь достать это сочиненіе очень трудно. Въ венеціанскомъ изданіи авторъ названъ: Егошья бенъ Давидъ. Сочиненіе озаглавлено: «О войнѣ съ козаками». Levy называетъ автора Яванъ Мосулья. Которое имя изъ этихъ двухъ вѣрнѣе, неизвѣстно. Авторъ, какъ мы сказали, современникъ, и потому свѣдѣнія о времени между 1648 – 1652 г. изложены очень подробно. Послѣдній фактъ, приведенный здѣсь, битва подъ Батогомъ, о которой говорится, какъ о вещи текущей. Авторъ изображаетъ страну какъ жертву варварства, отъ котораго совер-

шенно невинно страдаютъ евреи. Но, несмотря на эту тенденціозность и субъективность, умолчаніе о причинѣ, породившей вражду // (с. 83) противъ евреевъ, мемуаръ, благодаря своей подробности, весьма цѣненъ. Кромѣ событій съ 1648 г., о которыхъ авторъ говоритъ какъ очевидецъ, онъ предпосылаетъ сжатый очеркъ событій съ 1586 г., со времени Сигизмунда III. Здѣсь много анахронизмовъ, неточностей, ошибокъ: авторъ, видимо, мало интересовался этимъ всѣмъ, пока дѣло не коснулось еврейского народа, судьбу котораго он и старается представить, а объ остальномъ говоритъ, насколько это служитъ выясненію главной задачи. Авторъ, какъ мы сказали, въ своихъ воззрѣніяхъ односторонненъ. По его мнѣнію, евреи – единственный культурный народъ; остальное населеніе – грубые, жестокіе варвары. Хмѣльницкаго авторъ называетъ народнымъ именемъ «Хміль» (этимъ именемъ его называетъ и Павелъ Алепскій, у котораго это имя пишется: «Іхміль»). Несмотря на свою исключительность, авторъ даетъ весьма живыя, бытовыя картины. Таковъ, напр[имер], разсказъ о взятіи Тульчина, во время котораго было избито 1500 евреевъ и множество поляковъ, въ томъ числѣ и князь Четвертинскій. Авторъ, собственно, публицистъ, но иногда онъ проникается поэтическимъ чувствомъ и рисуетъ трогательныя картины. // (с. 84)

Изъ польскихъ мемуаровъ, относящихся къ первой половинѣ XVII в., намъ остается упомянуть о двухъ.

Одинъ изъ нихъ составленъ Мясковскимъ (тут спостерігається кращий почерк, інший, ала все злито в одне). Этотъ Мясковскій участвовалъ вмѣстѣ съ Адамомъ Киселемъ въ посольствѣ къ Хмѣльницкому для переговоровъ о возможномъ мирѣ. При этомъ онъ велъ подневныя записи, представляющія собой хорошѣе собрание матеріала, годнаго для характеристики положенія дѣлъ, личности Хмѣльницкаго и особенно его отношеній къ польскому правительству.

Записки Мясковскаго изданы были два раза. Въ первый разъ были помѣщены Нѣмцевичемъ въ сборникѣ, озаглавленномъ по-польски: «Zbiór pamiętników». Во-второй разъ они были помѣщены въ «Памятниках», изданныхъ Кіевской Археографической Комиссіей въ первомъ томѣ Свидзинскимъ.

Затѣмъ я упомяну объ одномъ, неизданномъ еще матері-

алѣ, который однако будетъ изданъ въ продолженіе текущаго года. Я упомяну о немъ потому, что это матеріалъ весьма цѣнный, болѣе другихъ подтвержденный документами и наиболѣе пространный. Рукопись, въ которой сохранился дневникъ Освѣцима, подверглась част[ич]ному разрушенію, но восемь, девять лѣтъ изъ нея сохранилось. (Рукопись хранится въ собраніи Института Оссолинскихъ).

Авторъ дневника былъ человѣкъ весьма начитанный, знавшій многія языки; при этомъ онъ занималъ такой постъ, что могъ пользоваться матеріаломъ, недоступнымъ для другихъ. Онъ былъ интимнымъ секретаремъ // (с. 85) гетмана Конецпольскаго: ему были извѣстны всѣ наиболѣе важные документы, относящіеся къ Юго-Западной Руси, въ томъ числѣ и секретные: онъ ихъ копировалъ въ свой дневникъ.

За вторую половину XVII в. сохранилось и издано два мемуара: одинъ мѣстный, другой иностранный. Первый написанъ Перетятковичемъ, писаремъ Луцкимъ. Постепенно продвигаясь по службѣ въ канцеляріи, онъ, наконецъ, сталъ занимать тамъ важное мѣсто вице-регента (помощника правителя канцеляріи). Ему покровительствовалъ извѣстный кастелянъ Бѣневскій. Пользуясь довѣріемъ правительства, онъ участвовалъ въ различныхъ посольствахъ и, между прочимъ, въ 1659 г. къ Выговскому, для переговоровъ о статьяхъ Гадяцкаго договора.

Дневникъ его дошелъ до насъ въ качествѣ юридическаго документа. За свою преданность польскому правительству (онъ даже перешелъ изъ православія въ католичество), Перетятковичъ на одномъ изъ сеймовъ получилъ дворянское достоинство. Но онъ это оспаривалъ и въ доказательство того, что онъ потомственный дворянинъ, составилъ отчетъ о своей жизни и политической дѣятельности.

Въ переводѣ на русскій языкъ дневникъ Перетятковича помѣщенъ Стрѣльчевскимъ въ «Университетскихъ Извѣстіяхъ» 1873.

Если отбросить все, что относится къ юридической постановкѣ его дѣла, то дневникъ даетъ точную характеристику Выговскаго и кружка, окружавшихъ этаго гетмана старшинъ. // (с. 86) Второй мемуаръ принадлежитъ перу Патрика Гордона. Онъ происходилъ изъ аристократической

Шотландской фамиліи. Члены этой фамиліи, принадлежали къ партіи Стюартовъ и участвуя постоянно въ междоусобныхъ войнахъ, обѣднѣли. Поэтому не удивительно, что Патрику пришлось зарабатывать хлѣбъ службой иноземнымъ государямъ. Шестнадцати лѣтъ попалъ онь въ Пруссію. Желая дать своему сыну строго католическое воспитаніе, родители отдали его в иезуитскую коллегію въ Браунсбергѣ (недалеко отъ Данцига), гдѣ преподаваніе велось на известномъ для Патрика нѣмецкомъ язикѣ. По окончаніи курса Патрикъ Гордонъ, вмѣсто того, чтобы возвратиться на родину, предпочелъ начать военную карьеру въ шведской арміи. Это было какъ разъ то время, когда Карл Шведскій предлагалъ свой проэктъ раздѣла Польши. Въ шведскомъ войскѣ Гордонъ прослужилъ около четырехъ лѣтъ, причемъ вѣчно попадался въ плѣнъ. Впрочемъ, онъ нимало не смущался такими неудачами: не будучи связанъ ни со Швеціей, ни съ Польшей никакими прочными узами, Гордонъ, попавшись въ плѣнъ къ полякамъ, переходилъ на польскую службу, а когда его захватывали шведы, онъ снова поступалъ на шведскую. Въ 1660 г. война кончилась, и Гордону никакой службы ни у шведовъ, ни у поляковъ не предстояло. Тогда онъ поступилъ на службу въ Москву, къ Алексѣю Михайловичу. Тамъ онъ и жилъ до конца своей жизни, т.е. до 1699 года. Слѣдовательно, онъ служилъ при Алексѣѣ Михайловиче, Федорѣ Алексѣевичѣ и Петрѣ. Умеръ въ чине генерала. Нѣсколько разъ самъ начальствовалъ над арміей; разъ принималъ участіе въ посольствѣ // (с. 87) отъ русскаго правительства въ Лондонъ.

Послѣ смерти Гордона мемуары достались его семейству, которое и увезло ихъ на родину. Нѣсколько томовъ этихъ мемуаровъ Строгановъ (въ концѣ XVIII ст.), въ свою бытность въ Англіи, купилъ у наследниковъ Гордона. Князю Оболенскому уже въ нынѣшнемъ столѣтіи удалось собрать разрозненные томы мемуаровъ Патрика Гордона. Но одинъ изъ семи томовъ, а именно третій, все-таки пропалъ. Остальные шесть принадлежатъ Архиву Иностранныхъ дѣлъ въ Москвѣ.

Оболенскій при помощи нѣмецкаго ученаго Поссельта и издалъ дневникъ Гордона, но не въ англійскомъ текстѣ и не

въ русскомъ, а въ нѣмецкомъ переводѣ подъ заглавіемъ: «Tagebuch des Generals Patrick Gordon». Этотъ «Tagebuch» обнимаетъ все время отъ поступленія Гордона на русскую службу до его кончины (отъ 1660 – 1699). Составитель дневника былъ человѣкъ образованный; нѣтъ вещи, которая имѣла бы интересъ въ историческомъ отношеніи и была бы ему неизвѣстна и которую бы онъ не внесъ въ свой дневникъ. Для насъ интересны отдѣлы, относящіеся къ исторіи Западной Руси. Отдѣлъ съ 1660 – 1665 годъ названъ самимъ Гордономъ: «дела на Украйнѣ» (з малої літери). И, дѣйствительно, здѣсь собраны всѣ свѣдѣнія объ отношеніяхъ Малороссовъ къ русскому правительству (дѣятельность Дорошенка съ одной стороны, Многогрѣшнаго съ другой). Затѣмъ слѣдуетъ перерывъ – вслѣдствіе потери третьяго тома дневника.

Въ 1677 – 1678 гг. Гордонъ командовалъ русской дивизіей, стоявшей въ // (с. 88) Сѣвскѣ, на границѣ съ Украиной. Въ это время происходили походы Самойловича съ цѣлью спасти Чигиринъ отъ турокъ. Отдѣлъ дневника Гордона, соотвѣтствующій этому времени, пополняетъ трудъ составителя Синопскаго. Кромѣ того, у Гордона описана страна и изображены бытовыя особенности Малороссіи.

На границѣ XVII и XVIII вв. стоитъ мемуаръ Іоанна Лукіанова, попа-старообрядца. Онъ далъ обѣтъ съездить въ Іерусалимь, что и исполнилъ въ 1702 году. Человѣкъ онъ былъ необразованный, но даровитый отъ природы. Поэтому въ его дневникѣ заметна наблюдательность и живость воспроизведенія. Дневникъ имѣетъ извѣстный субъективный характеръ: въ немъ видна спеціальная точка зрѣнія, съ какой смотрѣлъ раскольникъ-старообрядецъ.

Лукіанъ[ов] два раза прошелъ Малороссію и представилъ описаніе края, городовъ и народа. Точно так же не ускользаютъ отъ его вниманія и политическія событія того времени. А это какъ разъ было время правленія Мазепы на лѣвой сторонѣ Днѣпра. Хотя правая сторона, по трактатамъ между польскимъ и русскимъ правительствомъ, и должна была оставаться пустыней, тѣмъ не менѣе тамъ, несмотря на это, шла колонизація и страной управлялъ фастовскій полковникъ Семенъ Палій. Лукіанъ[ов] и натолкнулся на эту колонизацію.

Издатели Лукіанова «Путешествія въ Св. землю» сдѣлали ошибку. Они предположили, будто Лукіанъ[ов] путешествовалъ въ 1710 году, // (с. 89) а посему разсказываютъ факты десятилетіемъ позже того, какъ они на самомъ дѣлѣ случились (Такъ, Лукіань[ов] описываетъ Палѣя, котораго въ 1710 г. не было уже въ живыхъ). Это изданіе сдѣлалось уже почти библіографическою рѣдкостью.

Что касается до XVIII в., то существуютъ не только польскіе, иностранные, но и малорусскіе мемуары, относящіеся къ этому вѣку.

Таковъ, напримѣр, дневникъ, написанный Николаемъ Ханенко. Ханенко занималъ, служа въ генеральной канцеляріи, важную должность генеральнаго Хорунжаго. Получилъ образованіе въ Кіевской Академіи. Въ свой дневникъ («Діариушъ») онъ записывалъ все, что его интересовало, что онъ зналъ. Дневникъ этотъ обнимаетъ періодъ времени за 35 лѣтъ, начиная съ 1719 года. Рукопись была исслѣдована покойнымъ Бодянскимъ, но онъ не успѣлъ ее издать. До сихъ поръ издано лишъ два отрывка: 1722 и 1732 годы. Первый отрывокъ изданъ Бодянским въ «Чтеніяхъ Московского Историческаго Общества» за 1858 г. Въ томъ же году этотъ отрывокъ вышелъ въ свѣтъ и отдѣльной брошюрой.

Второй отрывокъ изданъ въ 1865 году однимъ изъ потомковъ автора, Михаиломъ Ивановичемъ Ханенко, въ «Черниговскихъ епархіальныхъ вѣдомостяхъ».

По этимъ двумъ фрагментамъ мы и можемъ только // (с. 90) судить о значеніи этого дневника.

По первому фрагменту мы можемъ познакомиться съ дѣлами въ гетманской резиденціи при гетманѣ Скоропадскомъ. Содержитъ въ себѣ отчеть о всѣхъ дѣлахъ гетманской канцеляріи входящихъ и исходящихъ. Подобный матеріалъ, представляемый содержаніемъ этого фрагмента, полонъ юридическаго и бытового интереса, но изложеніе сухое.

Второй фрагментъ интересенъ съ другой стороны: это разсказъ о путешествіи автора въ Петербургъ, его пребываніи у двора и высокопоставленныхъ лицъ. При этомъ дневникъ даетъ намъ полный перечень важнейшихъ изъ Малороссовъ, бывшихъ при дворѣ, рисуетъ ихъ отношеніе къ своему краю, а также ихъ отношенія къ различнымъ высокопоставленнымъ лицамъ.

Сюда же примыкаетъ польскій дневникъ Эразма Отвиновскаго, представляющій собою подробную исторію Рѣчи Посполитой въ концѣ XVII и первой четверти XVIII стол[етія]. Отвиновскій въ своемъ дневникѣ касается только тѣхъ событій, которыя случились внутри самой Рѣчи Посполитой. Въ числѣ ихъ онъ описываетъ и послѣднѣе козацкое движеніе 1714 года.

Записки Якова Марковича занимаютъ важное мѣсто въ ряду записокъ и мемуаровъ, авторами которыхъ были Малороссы. Они обнимаютъ собою довольно значительный промежутокъ вре// (с. 91)мени – 51 годъ, начиная 1716 и оканчивая 1767 годомъ. Авторъ записокъ принадлежалъ къ генеральнымъ старшинамъ; былъ подскарбіемъ (нѣчто вродѣ повереннаго Министерства финансовъ) и по своему положенію принадлежалъ къ выдающимся личностямъ среди тогдашней малорусской интеллигенціи. Отецъ его Андрей Марковичъ былъ Лубенскимъ полковникомъ, сестра Андрея – замужемъ за гетманомъ Скоропадскимъ. Самъ же авторъ – Яковъ Марковичъ – женатъ на дочери Павла Полуботка. Такъ нашъ авторъ могъ знать все то, что относилось къ управленію края. На службѣ Яковъ пробылъ около 40л[етъ]. Началъ свою карьеру съ чина бунчукового товарища (въ переводѣ на современную должностную терминологію чинъ это соотвѣтствуетъ чиновнику особыхъ порученій при гетманѣ).

За старостью своего отца Яковъ, de facto, исполнялъ нѣкоторое время обязанность Лубенскаго полковника; мало того, онъ участвовалъ въ огромномъ количествѣ разныхъ комиссій, которое снаряжало въ то время русское правительство по разнымъ отраслямъ управленія въ Малороссіи; отсюда правдоподобнымъ будетъ предположеніе, что автору нашему были знакомы всѣ дѣла тогдашней гетманской канцеляріи. Яковъ Марковичъ, вообще, какъ авторъ записокъ является весьма хорошо подготовленнымъ къ своему занятію, он окончилъ образованіе въ Кіевской Академіи, по окончаніи курса продолжаетъ заниматься наукой, выучился французскому языку и вообще пользовался нѣсколькими европейскими ли// (с. 92)тературами. Получалъ газеты изъ-за границы и во время своихъ поездокъ въ Петербургъ и Моск-

ву покупалъ книги, изъ которыхъ впослѣдствіи составилась цѣлая библіотека, причемъ преимущество всегда оказывалось книгамъ философскаго содержанія. Если же принять во вниманіе, что это было въ XVIII ст., когда вообще въ большомъ ходу были философскія сочиненія, то придется допустить, что Яковъ Марковичъ шелъ въ уровень съ современнымъ ему развитіемъ европейской цивилизаціи. Послѣ Марковича осталась большая библіотека, остались также и оригинальныя его сочиненія, о чемъ впрочемъ глухо упоминаетъ издатель «Записокъ». Сталъ же Я.Марковичъ писать свои записки благодаря случайности: послѣ гетмана Полуботка (тестя Я.Марковича) остались краткія замѣтки, доведенныя до 1715 года; Марковичъ сталъ дописывать тетрадь Полуботка, занося въ нее, в свою очередь, современныя ему событія. Въ 1723 г. онъ долженъ былъ уже устроить отдѣльныя книги, в которыя и заносилъ день за днемъ разныя событія; количество книгъ съ теченіемъ времени дѣлалось все больше и больше и они разростались въ огромныя фоліанты. Въ Запискахъ Марковича находимъ все то, что относится къ экономическому положенію края, здѣсь помѣщена также обстоятельная характеристика сословій и есть много цѣнныхъ бытовыхъ подробностей.

По содержанію Записки Марковича можно разсматривать слѣдующимъ образомъ: выделить сначала политическія событія, // (с. 93) которыя авторъ выписалъ изъ газетъ, при чемъ въ этомъ случаѣ онъ пользуется также и теми сообщеніями, которыя ему удавалось получать отъ знакомыхъ и пріятелей; делая сообщенія о политическихъ событіяхъ, авторъ не ограничивается однимъ отчетомъ о нихъ, онъ останавливается надъ фактами, старается провести свой взглядъ и вообще придать извѣстную окраску описываемымъ событиямъ.

По характеру занимаемыхъ должностей Марковичу приходилось иногда участвовать въ походахъ на Персію...

Въ 1739 г. мы его видимъ въ походѣ противъ турокъ, окончившемся взятіемъ Хотина.

Но, кромѣ этихъ известій, въ разсматриваемомъ нами трудѣ Якова Марковича находится другой родъ свѣдѣній, касающійся обычаевъ, нравовъ, внутренняго развитія стра-

ны и т.п. На основаніи всѣхъ этихъ свѣдѣній можно воспроизвести довольно полную картину тогдашняго состоянія Малороссіи. Записки Марковича даютъ богатый матеріалъ для политико-экономическихъ изслѣдованій края. Въ нихъ важное мѣсто занимаютъ свѣдѣнія о состояніи сельскаго хозяйства, торговли, промышленности и т.д. Авторъ былъ крупнымъ землевладѣльцемъ; въ нынѣшней Черниговской и Полтавской губерніяхъ онъ владѣлъ обширными помѣстьями, и хотя самъ не во всѣхъ имѣніяхъ хозяйничалъ, но зато установилъ строгій контроль надъ дѣйствіями управляющихъ. Въ ряду упомянутыхъ свѣдѣній // (с. 94) можно найти подробныя сообщенія о заработной платѣ, о цѣнахъ на скотъ и т.п. Приводя различные хозяйственные расчеты, онъ даетъ часто богатый матеріалъ для статистики. Нужно замѣтить, что Марковичъ принадлежалъ къ числу передовыхъ сельскихъ хозяевъ своего времени; онъ помечаетъ въ своихъ Запискахъ разного рода сельскохозяйственныя соображенія: о скотоводствѣ, садоводствѣ, дѣлаетъ въ своемъ хозяйствѣ нововведенія, которыя ему иногда удаются: такъ Марковичу удалось развести въ своихъ имѣніяхъ лучшія породы скота.

Въ своихъ отношеніяхъ къ крестьянамъ Марковичъ старался сохранять гуманность и вмѣстѣ съ тѣмъ экономическую расчетливость. Марковичъ старался привязать крестьянъ къ своей землѣ хорошимъ съ ними обращеніемъ и умѣренностью въ требованіяхъ онъ предупреждалъ ихъ удаленіе.

Изъ Записок мы узнаемъ также о томъ, что Марковичъ велъ обширную торговлю; но такъ какъ сбытъ на мѣстныхъ рынкахъ былъ самый ничтожный и цѣны чрезвычайно низки, то нашъ авторъ, какъ расчетливый хозяинъ, старался отправлять продукты своего хозяйства на болѣе отдаленные рынки: такъ, хлѣбъ отправлялся въ Азовъ; стада воловъ – въ Москву и Данцигъ; табакъ и водка шли въ Персію, Царицынъ и Астрахань, и Сѣчь. Ведя торговлю съ отдаленными странами, Марковичъ получалъ оттуда въ обмѣнъ за свои продукты мѣстные товары: изъ Крыма – соль, съ Дона – рыбу, изъ Персіи – ткани шелковыя. Поэтому въ Записках Марковича // (с. 95) мы можемъ найти прекрасный матеріалъ для характеристики торговли.

Переходимъ къ послѣднему роду свѣдѣній, который намъ дають записки: это Метеорологическія наблюденія Марковича. Замѣтимъ, что эти свѣдѣнія могли бы оказаться въ настоящее время весьма важными въ виду стремленія современныхъ метеорологовъ найти прочныя основанія для этой отрасли естествоведенія. Тѣмъ болѣе, что событія эти собраны Марковичемъ за довольно продолжительный періодъ времени – 51 годъ (1716 – 1767). Какъ извѣстно, за три года до своей смерти Марковичъ лишился зрѣнія и потому долженъ былъ прекратить свое любимое занятіе – ежедневное записываніе случившагося.

Записки Якова Марковича изданы его внукомъ Александромъ Марковичемъ въ Москвѣ въ 1859 г. Изъ предисловія издателя видно, что онъ (т. е. издатель) не исполнилъ своей задачи надлежащимъ образомъ; оказывается, что издатель выбросилъ изъ записокъ своего дѣда все то, что, по его мнѣнію, не казалось интереснымъ; такъ, напр[имер], поступилъ издатель съ метеорологическими наблюденіями «своего дѣда. Рукопись Записокь хранится въ семействѣ Марковичей и въ настоящее время готовится новое, на этотъ разъ уже полное, ихъ изданіе». Всѣ выдающаяся событія за описываемое время отмѣчены въ Запискахъ Я.Марковича; несомнѣнно это лучшіе изъ мемуаровъ по всесторонности сообщаемыхъ ими свѣдѣній. // (с. 96)

Записки о послѣднихъ временахъ существованія Запорожской Сѣчи Леонтія Коржа. Это собственно не записки; для того, чтобы уяснить себѣ ихъ возникновеніе, надобно упомянуть о слѣдующемъ эпизодѣ. Въ началѣ второй четверти нынешняго столетія епископомъ въ Одессѣ былъ преосвященный Гавріилъ, человѣкъ несомнѣнно ученый и любившій заниматься научными изслѣдованіями. Узнавши о томъ, что въ его єпархіи живетъ преклонный старикъ, Леонтій Коржъ – бывшій Запорожецъ, преосвященный призываетъ его къ себѣ съ цѣлью разузнать подробности послѣднихъ лѣтъ существованія Сѣчи. На предлагаемые вопросы старикъ отвечаѣтъ, насколько это ему позволяетъ его память, преосвященный же Гавріилъ козацкимъ сообщеніямъ придастъ отъ себя литературную обработку. Вотъ процессъ возникновенія разсматриваемыхъ Записок. Къ сожаленію,

нужно замѣтить, что литературный слогъ Гавріила изгладилъ много оригинальнаго и самобытнаго въ сообщеніяхъ стараго Коржа, да и, наконецъ, самъ преосвященный изъ сообщеній Георгія (надписано «Леонтія») отмѣчалъ только то, что ему нравилось, внося, такимъ образомъ, въ записки свой чисто личный, субъективный элементъ. По этимъ запискамъ воспроизводится, однако, довольно полная картина быта Запорожской Сѣчи. Въ заключеніе, упомянемъ объ одномъ довольно странномъ поступкѣ издателя Записокъ Л.Коржа: преосвященному Гавріилу возблагорассудилось почему-то напечатать Записки всего въ 100 экземплярах и роздать ихъ своимъ друзьямъ и знакомымъ, отъ чего они сдѣлались в настоящѣе время библіографической рѣдкостью. // (с. 97)

Записки иностранца барона Тотта. (Здѣсь онѣ упоминаются потому, что дають свѣдѣнія современныя тѣмъ, которыя мы встрѣчаемъ въ Запискахъ Коржа). Французскій дипломать Шуазель употреблялъ барона Тотта какъ политическаго агента въ сношеніях съ востокомъ. Исполняя свою миссію, баронъ вмѣстѣ съ тѣмъ занимался составленіемъ воспоминаній и вотъ причина появленія его Записок. Онѣ довольно объемисты и изданы во Франціи.

Первый томъ этихъ Записок (1768 годъ) относится къ нашей исторіи. Въ указанномъ 1768 г., какъ извѣстно, вспыхнула Барская конфедерація, русскія войска, находясь на сторонѣ короля, естественно, должны были начать военныя дѣйствія противъ конфедератовъ, что привело, въ свою очередь, къ новой войнѣ, именно съ Турціей. Дѣло въ томъ, что Шуазель напрягалъ всѣ свои дипломатическія способности, чтобы какимъ бы то нибыло путемъ поссорить Турцію съ Россіей и отвлечь такимъ образомъ вниманіе послѣдней отъ дѣйствій конфедераціи. Шуазель устроилъ такъ, что при малейшемъ поводѣ Турція готова была вмѣшаться въ русскія дела. Поводъ вскорѣ представился: то было опустошеніе турецкаго мѣстечка Балты гайдамацкими отрядами. Турція немѣдленно заявила свою претензію, оправданія русскаго правительства не имѣли успѣха: началась такъ наз[ываемая] первая турецкая война. То[т]тъ хлопоталъ, чтобы ускорить вмешательство Турціи и съ этою цѣлью жилъ при дворѣ хана. Первымъ эпизодомъ начавшейся войны было

нападеніе орды на сосѣднія съ нею мѣстности нынѣшней Херсонской губерніи, гдѣ въ то время на-// (с. 98)ходились колоніи Сербовъ и, такъ наз[ываемые], слободскіе полки (около города Елисаветграда). Исторія этого похода и изложена въ Запискахъ Тотта. Онѣ могутъ служить также матеріаломъ для исторіи колонизаціи края.

Остается еще упомянуть о группѣ мемуаровъ, принадлежащихъ перу польскихъ мемуаристовъ. Они изданы Рачинскимъ подъ общимъ заглавіемъ: «Obraz polaków i Polski w XVIII stóleciu» (Изображеніе Поляковъ и Польши въ 18 вѣкѣ). Рачинскій – познанскій помѣщикъ, употребившій все свое состояніе на изданіе историческихъ памятниковъ. Въ ряду упомянутыхъ мемуаровъ видное мѣсто занимаютъ мемуары священника Китовича въ семи томахъ, изданы у Рачинскаго въ 40-х годахъ въ Познани. Хотя Китовичъ и говоритъ преимущественно о Рѣчи Посполитой, но у него можно встретить также и главы, посвященныя описанію быта Ю[го]-З[ападпого] края. Его мемуары можно раздѣлить на двѣ серіи, трактующія о двухъ послѣднихъ польскихъ короляхъ: 1-я – об Августе III,2-я – о Станиславѣ-Августѣ. Въ первой серіи, за недостаткомъ политическихъ событій, вниманіе мемуариста сосредотачивается, главнымъ образомъ, на описаніи внутренней жизни. Серія эта обнимаетъ собою четыре тома, и въ ней мы находимъ описаніе нравовъ, обычаевъ, а также подробности быта и управленія Ю[го]-З[ападным] краем, 2-я серія заключаетъ въ себѣ перечень событій, имевшихъ мѣсто въ царствованіе Ст[анислава]-Августа... Китовичъ принадлежитъ къ числу лучшихъ польскихъ мемуаристовъ: онъ объективенъ, подробенъ и не сухъ.

Есть еще цѣлая группа мемуаристовъ, занимающихся описаніемъ // (с. 99) событій, приуроченныхъ къ 1768 году – времени, когда въ Малороссіи происходили крупныя крестьянскія волненія, разразившіеся, наконецъ, извѣстною «Коліевщиною». Польское дворянство въ данное время подвергалось несомнѣнно большой опасности, впечатлѣніе эпизодовъ страшной рѣзни бьшо самое подавляющѣе. Поэтому-то многія лица, бывшія очевидцами катастрофы, писали впоследствіи свои воспоминанія о ней. Мы имѣемъ шесть мемуаровъ, относящихся къ этому времени. Три первыя изъ

нихъ были помещѣны впервые въ изданіи Рачинскаго. Изъ этихъ трехъ самые пространные мемуары принадлежатъ дворянину Липоману. Въ ряду другихъ сочиненій Липоманъ пишетъ также объ археологіи края. Но онъ имѣетъ своего рода недостатки: дѣло въ томъ, что онъ не современникъ описываемыхъ событій, а писалъ 21 годъ спустя и потому-то въ его разсказѣ нѣтъ колорита, какой могъ бы ему придать очевидецъ. Далѣе Липоманъ писалъ подъ давленіемъ современныхъ ему событій (1789 год), которыми онъ былъ сильно занятъ; событія же эти легко могли придать его разсказу субъективную окраску. То было время четырехлѣтняго сейма. Противники реформъ настаивали на необходимости вмѣшательства русскаго въ дѣла страны. Россія не могла оказать имъ скорой помощи, такъ какъ сама была затруднена войною со Шведами и Турціей. Сторонники же реформъ старались, напротивъ, отклонить вмѣшательство Россіи. Съ этой цѣлью писалось много брошюръ политическихъ и памфлетовъ. Однимъ изъ такихъ памфлетовъ и были мемуары Липомана. Поэтому, читая его мемуары, нуж-// (с. 100)но имѣть ввиду, что въ нихъ авторъ является публицистомъ, а не беспристрастнымъ обозрѣ-вателемъ случившегося. Такъ, напр[имер], во всѣхъ тогдашнихъ событіяхъ, волновавшихъ спокойствіе страны, Липоманъ усматриваетъ интригу русскаго правительства. Вообще онъ пристрастенъ и многія данныя его мемуаровъ не выдерживаютъ критики. Нашъ авторъ не хочетъ знать, что русскія власти употребляли всѣ усилія, чтобы подавить волненія въ Польшѣ: это между прочимъ видно изъ тайной переписки Румянцева съ Коллегіей Иностранныхъ Дѣлъ...

Въ 1851 году Рачинскій издалъ въ одной книгѣ вмѣстѣ три мемуара. Мемуары эти сообщаютъ данныя объ Уманской рѣзнѣ. Второй изъ нихъ принадлежитъ Младановичу. Младановичъ сталъ писать мемуары, поступивъ въ монахи на 40-50 году жизни. Въ мемуарахъ этихъ отразились личныя воспоминанія автора. Общая характеристика событій указана здѣсь весьма блѣдно. Третій мемуаръ, изданный въ книгѣ Рачинскаго – анонимъ. Этотъ мемуаръ былъ переведенъ на русскій языкъ въ «Основѣ» за 1862 г. и другой разъ въ приложеніи къ книгѣ Скальковскаго «Наѣзды гайдамакъ

на Зап[адную] Украйну». Это самый безцвѣтный мемуаръ. Текстъ сухой, слогъ далеко не художественный. Не видно, чтобы авторъ былъ современникомъ событій. Библиографы польскія приписываютъ составленіе его Тучапскому. Въ 1840 г. былъ изданъ весьма интересный мемуаръ госпожи Кребсъ (Krebs) – сестры П.Младановича. Кребсъ была свидѣтельницею взятія // (с. 101) Умани, но ея мемуары имѣютъ характеръ воспоминаній (притомъ чисто личныхъ), такъ какъ Кребсъ стала писать свои мемуары на 60 году жизни. Но весьма важно сдѣланное Кребсъ введеніе къ мемуарамъ, гдѣ она даетъ намъ общій очеркъ быта крестьянъ, владѣльцевъ, говорить о милиціяхъ большихъ частныхъ владѣльцевъ, приводитъ характеристики дѣйствующихъ лицъ, напр[имер], Гонты. У Кребсъ очень много можно встрѣтить важныхъ подробностей, хотя лишь косвенно относящихся къ главнымъ событіямъ времени.

Есть еще два мемуара – изданный и неизданный. Изданный написанъ дворяниномъ Адамомъ Мощинскимъ и изданъ въ Познани въ 1863 г. Описываются событія отъ Августа III до конца того столѣтія. Мощинскій былъ Шамбеляномъ (Камергеромъ) при дворѣ польскаго короля. Дружба съ Потоцкимъ заставила Мощинскаго поселиться и долго жить въ Украинскихъ имѣніяхъ Потоцкаго. Въ мемуарахъ есть весьма оживленная глава о событіях 1768 года, но конечно авторъ смотритъ съ своей точки зрѣнія. Это видно уже изъ того, что причиною возстанія крестьянъ были, по его мнѣнію, такія мелкія причины, какъ пререканія мелкихъ экономическихъ чиновниковъ. Съ фактической стороны мемуаръ очень богатъ: Мощинскій зналъ много лицъ и сообщаетъ о нихъ данныя. Неизданный мемуаръ (находится въ книгохранилищахъ Оссолинских во Львовѣ) составленъ какимъ-то уніатскимъ священникомъ. Мемуаръ не подписанъ. Авторъ – одинъ изъ священ-// (с. 102)никовъ уманского деканата, современникъ описываемыхъ у него событій, но возстаніе крестьянъ описывается у него съ точки зрѣнія враждебной крестьянамъ – съ точки зрѣнія уніатского священника. Авторъ – человѣкъ партіи, но онъ стоитъ, какъ современникъ, ближе всего къ фактамъ. Въ этомъ отношеніи особенно важенъ его мемуаръ.

Мемуаръ Феодосія Бродовича, бывшаго уніатскимъ священникомъ и занимавшаго видное мѣсто въ консисторіи. Мемуаръ написанъ въ 1789 г.; въ 60 годахъ текущаго столѣтія изданъ Головацкимъ, а потомъ перѣводъ, но на русскомъ языкѣ напечатанъ Бодянскимъ въ «Чтен[иях]». Оригиналъ написань по-польски и носить заглавіе: «Obraz przemocy» («Картина насилія»). Мемуаръ касается одного частнаго факта исторіи – одного мнимаго и надѣлавшаго много тревоги заговора. Дѣло вотъ въ чемъ: въ 1789 г. велъ свои дѣла извѣстный четырехлѣтній сеймъ, стремившійся создать конституціонную монархію въ Польшѣ. Явилась, конечно, въ средѣ дворянъ оппозиція, старавшаяся удержать прежній строй. Чтобы добиться своего, оппозиція составила конфедерацію (Тарговицкую) и обратилась за помощью къ иностраннымъ державамъ, въ томъ числѣ и къ Россіи. Поклонники реформъ и конституціонной монархіи были очень недовольны этимъ. Съехавшись въ Дубно на контракты, они говорили о текущихъ дѣлахъ, соображали, вмѣшается ли русское правительство или нѣть. Высказано было мнѣніе, что оно, хотя мо-// (с. 103)жетъ быть, и не вмѣшается, тѣмъ не менѣе, противники реформъ, съ помощью русскихъ агентовъ могутъ возбудить все-таки крестьянское возстаніе. Эта мысль до того въѣлась въ головы поклонниковъ реформъ, что они стали полагать, будто заговоръ уже составляется. Панической страхъ овладѣлъ ими, и они рѣшили устроить нѣчто въ родѣ суда Линча надъ мнимыми заговорщиками. Признавая для раскрытія заговора недостаточными всѣ существующія учрежденія судебныя, они составили особый чрезвычайный судъ изъ 40 лицъ съ цѣлью исслѣдовать организующѣеся крестьянское возстаніе. Судьи были облечены обширными полномочіями; на помощь имъ дана была милиція частными владѣльцами. Сдѣлавъ все это, сторонники реформъ поставили судей въ самое стѣсненное положеніе. Нужно было отыскать заговорщиковъ, русскихъ агентовъ. И вотъ пришло въ голову, что, вѣроятно, оные агенты скрываются въ расхаживавшихъ по деревнямъ и никогда прежде не возбуждавшихъ никакого подозренія коробейникахъ. Итакъ, коробейники агенты. Узнали дальше, что эти коробейники ночуютъ у сельскихъ священниковъ. И вотъ

рѣшили, что черезъ священниковъ и распространяется среди крестьянъ заговоръ. Стали хватать несчастныхъ коробейниковъ и священниковъ и отдавать ихъ подъ судъ. При всеобщемъ тревожномъ настроеніи явилась масса доносовъ, конечно, ложныхъ. Судъ все это сталъ разбирать и приговорилъ многихъ обвиненныхъ къ лишенію сана, даже къ смертной казни. Затѣмъ начались экзекуціи по селамъ. Замѣчательно, // (с. 104) что чрезвычайные суды закончили свои засѣданія признаніемъ того, что все дѣла возникли изъ тревожнаго настроенія обществ[енного] мненія. О фактѣ крестьянскаго возстанія комиссія по чистой совѣсти ничего не могла сказать. Исторія этого мнимого возстанія и составляетъ содержаніе мемуаровъ Бродовича.

Мемуары дворянина Охотскаго изданы въ 1857 г. извѣстнымъ писателемъ Крашевскимъ. Въ мемуарахъ прекрасно указана картина нравовъ, развитіе и нравственный кругозоръ дворянъ 2-й половины XVIII в. Охотскій кромѣ своего дневника, приводитъ еще дневникъ своего отца. Т[аким] обр[азом], мы имѣемъ въ этихъ мемуарахъ нравственный обликъ двухъ поколѣній. Это грустная картина погрязшего въ самодурствѣ дворянства, ставшего самодурнымъ вслѣдствіе пользованія безграничною свободою. Оба Охотскіе люди сами по себѣ недурные, [но] они жили по своему времени. Приведѣмъ образецъ самодурства Охотскаго-отца. У него былъ арендаторъ еврей, который не могъ въ срокъ заплатить аренды. Безжалостный Охотскій запираетъ семью еврея въ хлѣвъ, а одного изъ членовъ семьи заставляетъ есть свиное мясо и хочетъ насильно крестить. Къ счастью, еврей вноситъ аренду, семья отпущена; но Охотскій замѣчаетъ въ мемуарахъ, что т. к. этотъ жидъ неисправенъ, то для него [у] Охотскаго опять представится случай исполнить свое желаніе крестить еврея. Въ то время какъ Охотскій-отецъ принадлежалъ къ разряду провинціальныхъ дворянъ, сынъ уже болѣе утонченно воспитанъ: онъ живетъ въ великосвѣтскомъ обществѣ, ездитъ въ столицу, но нравственная его физіономія не лучше отцовкой. Онъ эксплуатируетъ своихъ пріятелей й вмѣняетъ это себѣ въ заслугу. Онъ унижается и допускаетъ низкопоклонство передъ знатью и все это онъ одобряетъ въ себѣ. Онъ стремится возвыситься и успѣва-

етъ при помощи связей и неразборчивыхъ средствъ добиться своей цѣли. Рыхлы... его нравственные принципы, но онъ считаетъ примѣненіе ихъ вполнѣ должнымъ. Такъ какъ Охотскіе долго вращались въ Ю[го]-З[ападном] краѣ, то, какъ картина дворянъ, мемуаръ ихъ очень интересенъ. Прибавимъ къ этому, что стиль мемуаровъ очень оживленный и мастерский.

ДОДАТОК І

*ВИДАННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПИСЬМОВИХ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ В.Б.АНТОНОВИЧЕМ**

Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – К., 1863. – Ч. III. – Т. I. Акты о козаках.

Летопись Самуила Величка. – К., 1865. – Т. 4.

АЮЗР. – К., 1867. – Ч. IV. – Т. I.

Грамоты великих князей Литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцией Владимира Антоновича и Константина Козловского // Университетские известия. – 1868. – Кн. IV-IX і окремо. – К., 1868. – 163 с.

Четыре года войны поляков с русскими и татарами (1648 – 1652) или преследование польских израильтян (переклад єврейського твору російською мовою з рідкісної французької брошури. надрукованої в Алжирі, в Африці) в 1855 р. (Брошура мала заголовок: Traduit de l'hebreu Javan Massoula par Daniel Levy, ancien directeur de l'ecole Izraélite d'Alger Izrael Joseph Benjamign editeur, Flemeen, imprimerie des Ageux) // Киевские Губернские Ведомости. – 1868. – № 94-96, 99-101. Є окрема відбитка. – К., 1868. – 47 с.

АЮЗР. – К., 1869. – Ч. V. – Т. I. Акты о городах.

АЮЗР. – К., 1870. – Ч. VI. – Т. II. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVIII ст.

АЮЗР. – К., 1871. – Ч. I. – Т. IV.

Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874 (редакція І і ІІІ розділів належить В.Б.Антоновичу).

АЮЗР. – К., 1876. – Ч. III. – Т. III. Акты о гайдамаках.

Дневник Освенцима (в извлечении и переводе) // Киевская старина. – 1882. – Кн. 1. – С. 126-151; Кн. 2. – С. 366-385; Кн. 5. – С. 257-276; Кн.6. – С. 433-450; Кн. 9. – С. 503-522; Кн. 11. – С. 328-348; Кн. 12. – С. 538-556. (З передмовою В.Б.Антоновича)

Описание бедствия, постигшего Умань и всю Украину в 1768 году // Киевская старина. – 1882. – Кн.3. – С. 520-529 (без підпису).

Записки киевского мещанина Божка Балыки о московской осаде

---

*(Даний покажчик складений на підставі праці: М. Ткаченко. Бібліографія праць В.Б.Антоновича та праць про нього // В.Антонович. Твори. Повне зібрання. – К., 1932. – Т. I. – С. XLIII-LXXVIII.

1612 г. // Киевская старина. – 1882. – Кн. VII. – С. 97-105.

Отрывок из записок анонима (1768 г.). Казнь Гонты и усмирение «Колиивщины» // Киевская старина. – 1882. – Кн. XI. – С. 349-353.

Записки Карла Хоецкого (1768 – 1776 г.) // Киевская старина. – 1883. – Кн. III. – С. 30646; Кн. XI. – С. 433-449; Кн. XII. – С. 593-608. (З передмовою В.Б.Антоновича)

Белорусская грамота княжны Настасьи Михайловны Мстиславской о размене сел с ее родичами 1561 г. // Записки Одесского Общества истории и древностей. – 1883. – Т. XIII. – С. 17-24.

Дневник новгородского подсудка Федора Евлашевского (1564 – 1604). // Киевская старина. – 1886. – Кн. 1. – С. 24-160.

Из записной книжки южно-русского священника 1725 г. // Киевская старина. – 1886. – Кн. IX. – С. 191-194.

АЮЗР. – К., 1886. – Ч. VII. – Т. I.

Летопись Яна Юзефовича как источник по истории Южной Руси // Киевская старина. – 1887. – Кн. II. – С. 529-536.

Материалы для истории Гайдамаччины // Киевская старина. – 1888. – Кн. XI. – С. 307-325.

Сборник летописей, относящихся к истории Юго-Западной России / Под ред. В.Б.Антоновича. – К., 1888 (передмова В.Б.Антоновича).

Мемуары, касающиеся истории Южной России / С предисловием проф. В.Б.Антоновича // Киевская старина. – 1889. – Кн. V-VI, VIII-XI.

Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / Перевод К.Мельник; под ред. В.Б.Антоновича. – К., 1890.

Мещанская семейная драма прошлого столетия // Киевская старина. – 1892. – Кн. VII. – С. 114-117.

К биографии Петра Конашевича Сагайдачного // Киевская старина. – 1892. – Кн. VII. – С. 117-118.

К истории восстания Наливайка // Киевская старина. – 896. – Кн. VII. – Отд. II.

Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / Перевод К.Мельник; под ред. В.Антоновича. – К., 1896. – Вып. 2 (первая половина XVII в.)

Описание архидиаконом Павлом Алеппским путешествия антиохийского патриарха Макария в Россию в 1653 г. // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. – К., 1899. – Кн.13. – С. 161-163.

АЮЗР. – К., 1900. – Ч. III. – Т. V. Акты о мнимом крестьянском восстании в юго-западном крае.

Донесения папского нунция Иоанна Тореса, архиепископа Андрианопольського о событиях в Польше во время восстания Богдана Хмельницкого // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1916. – Вып. 2. – С. 1-181. (З додатками В.Забугіна)

ДОДАТОК ІІ

ВИСЛОВЛЕННЯ АКАДЕМІКА Д.І.БАГАЛІЯ ЩОДО АНАЛІЗУ ПРОФЕСОРОМ В.Б.АНТОНОВИЧЕМ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАЦЬКИХ ЛІТОПИСІВ У ЙОГО ЛЕКЦІЙНОМУ КУРСІ ПРО ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1. Про літопис Самовидця

«Проф. В.Б.Антонович у своїх лекціях про джерела з історії України, що їх він викладав на початку 80-х років, не багато говорить про літопис Самовидця, мабуть, через те, що тоді вже було надруковано розвідку Ор.Ів.Левицького[1]. Він каже, що літопис різниться од давніх західно-руських літописів – автор його не чернець, а з нього військова людина, що брала участь у війнах Богдана Хмельницького і дуже добре знала про тодішні справи, – він добре освідомляє про боротьбу Хмельницького, про зносини його з чужоземними урядами. Це є власне самовидець і одна з найкращих пам'яток історичного письменства. Разом з яскравістю бачимо у автора чималу об'єктивність. І В.Б.Антонович поділяє, як і Ор.Ів. Левицький, літопис на дві частини... Його значіння збільшується ще й через те, що в ньому багато таких оповідань, яких немає в інших козацьких літописах, із великим числом побутових подробиць»[2].

2. Про літопис Грабянки

«Проф. В.Б.Антонович у своїому курсі про джерела для історії України за Грабянчин літопис каже небагато. Як він гадає, це не щорічний запис подій, а спроба прагматично їх викласти. Ці події з'єднуються своїм змістом і викладаються не по роках, а по розділах. За джерело для автора були короткі літописи, замітки інших письменників і перекази. Замітки коротенькі, отож і ввесь літопис сухий, немов діловий, але найцікавіші акти, про інші ж тільки згадує. У них не має звісток по інших літописах»[3].

---

[1] Левицкий О. Опыт исследования о летописи Самовидца // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1878. – С. 1-75.

[2] Багалій Д. Нарис української історіографії. – К., 1925. – Вип. 2. – С. 22.

[3] Там само. – С. 44-45.

3. Про літопис Величка

«Проф. В.Б.Антонович у своїх лекціях про джерела для історії України висловлює такі погляди свої на цей літопис. Це оригінальне і цікаве джерело для історії козаччини. Видання його зроблено, як він гадає, за власним автографом автора, що зберігся у трьох фоліантах і якого потім ніхто не переробляв і не поширював, бо ніхто його й не переписував. За довід, що рукопис являє оригінал, а не апограф, править те, що оповідаючи про ту чи іншу подію, автор частенько вліплює у свій рукопис писані і друковані оригінальні документи, що з них він скористувавсь як із джерел, чого би не зміг зробити переписувач, часом навіть успішно уліплює портрети тих діячів, що за них оповідає з літопису. Далі, на підставі тих відомостей, які про себе дає сам Величко, В.Б.Антонович складає і подає його життєпис. Там він зве його одним з найосвіченіших і найученіших людей того часу, бо з його літопису нерідко трапляються переклади з мови польської, латинської, німецької, італійської (мабуть, тут йдеться про Торквато Тассо, але ми не знаємо, чи ознайомивсь із ними Величко з оригіналу). Величко старанно, пильно збирає усякі джерела й документи, коротенькі літописи або, як він каже, козацькі кронічки, записки чужоземців, і вміло користується з них, раз у раз їх цитуючи. Окрім історичних джерел, він має також і публіцистичні матеріали – брошури, памфлети, сатири, а через то читати Величків літопис надто цікаво. У життєпису Величковому В.Б.Антонович підкреслює, що він переклав з німецької на тодішню літературну українську мову космографію, але, як бачимо, здається, Величко швидше знайшов рукописа, до того переклада було вже зроблено. В.Б.Антонович поділяє Величків літопис на дві частини і бачить поміж ними велику одміну: першу написано виключно на підставі джерел і що це не літопис, цебто щорічний запис-подій, а компіляція з різних джерел»[4].

---

[4] Там само. – С. 83-84.

Микола Близняк

ПЕРЕДМОВА

До кращих здобутків джерелознавчої науки на початковому етапі її становлення належить курс лекцій з джерелознавства «Источники Западно-Русской истории» (в перекладі українською мовою – «Джерела Західно-Руської історії») датовані 1886 роком[1] видатного українського вченого, професора київського університету Св. Володимира Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834 – 1908). Вчений відомий як джерелознавець, археолог, етнограф, археограф. На думку В.Ульяновського, в історії України другої половини XIX ст. важко знайти більш відоме в середовищі національних діячів ім'я, ніж Володимир Антонович[2].

Народився майбутній вчений 6 (18) січня 1834 року в селі Махнівці на Київщині (нині Житомирська обл.). Після отримання середньої освіти 1850 р., В. Антонович вступив на медичний факультет університету Св. Володимира. Закінчивши його у 1855 р., він вдруге вступив до університету вже на історично-філологічний факультет. З 1863 р. історик працював у Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів. Після блискучого захисту магістерської дисертації на початку 1870 р. був обраний на посаду штат-доцента Київського університету. У 1878 р. В.Антонович захистив докторську дисертацію на тему «Очерк истории Великого княжества Литовского» і був обраний Радою університету ординарним професором на кафедрі російської історії. З цього часу Володимир Антонович розпочав читати лекції з історії України: «История Руси до монголов» (1879 – 1880), «История Галицкой Руси», «История Литовской Руси», «История Юго-Западной Руси» (останні три лекційних курси були літографовані 1881 р.), «История малорусского козачества» (лекції літографовані 1882 р.)[3] та ін.

Прикметно, що в професора Антоновича «на заняттях з історії Південно-Західної Русі студенти читали або акти, опубліковані в «Архиве Юго-Западной-России», або козацькі літописи. Володимир Антонович завжди знайомив їх

із науковим розробленням матеріалу, що містився в тому чи в тому джерелі»[4]. Такі заняття слугували стимулом до формування «київської історичної школи» («школи Антоновича» чи «школи київських істориків»). На думку Я. Калакури, В. Антонович по-новому підійшов до з'ясування ролі джерела в історичній науці, довів необхідність його наукового опрацювання й об'єктивного використання[5]. Він «не просто започаткував Київську історичну школу, а джерелознавчу школу істориків-документалістів»[6].

Стосовно поняття «наукова школа» брянський дослідник С. Михальченко виділив два головних її аспекти: «педагогічний (зв'язок вчитель – учні, хоча б на початку формування школи, пізніше можливе припинення цього зв'язку)» і «методологічний (спільність методів, форм праці, близькість у тематиці досліджень)»[7]. Звичайно, що ці головні аспекти «наукової школи» були притаманні гурту науковців, очоленому В. Антоновичем. Основним напрямом їх діяльності «було дослідження історії українських і білоруських земель Київської держави й Великого Князівства Литовського. То була поважна серія монографій молодих і талановитих істориків, більшість яких згодом записала свої імена у вічну книгу української історіографії»[8]. Серед них відомі українські історики М. Грушевський (1866 – 1934), Д. Багалій (1857 – 1932), П. Голубовський (1857 – 1907), М. Довнар-Запольський (1867 – 1934) та ін. Отже, Володимир Боніфатійович був не лише чудовим знавцем джерел з історії України, а й зумів організувати цілу когорту науковців, які невдовзі стали плідно працювати на ниві української історичної науки.

У березні 1996 року проф. Микола Павлович Ковальський віднайшов вищезгаданий курс лекцій В.Б.Антоновича в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В.Вернадського НАН України.

Ці лекції слугуватимуть формуванню цілісної картини становлення та розвитку джерелознавства наприкінці XIX ст. При зростанні інтересу до постаті В.Б. Антоновича важливим буде і з'ясування поглядів вченого щодо окремих питань джерелознавства, які знайшли в них своє відображення. На нашу думку, одним із обов'язкових елементів вив-

чення та дослідження феномену «київської школи істориків» (школи джерелознавців), яку очолив Володимир Антонович, міг би стати цей курс лекцій із джерелознавства. Слід підкреслити й те, що саме цей доробок вченого може бути досліджений з різних кутів зору: тут прослідковується його діяльність як джерелознавця, архівіста, викладача, філолога та ін. Тому й виникає необхідність докладного вивчення цього джерелознавчого спадку В.Б.Антоновича, видання якого заповнить окремі прогалини у висвітленні багатогранної діяльності київського дослідника.

Щодо терміну «Западная Русь», який використаний у назві лекцій і безпосередньо в тексті, то під ним слід розуміти території України, Білорусі та частини Прибалтики (конкретно, за термінологією дослідника, це відповідно «юго-западная и западная Россия» та Литва). Це землі, долі яких були зв'язані історично та політично з Російською імперією протягом тривалого часу. Отже, джерела для вивчення минулого цих країн теж були пов'язані. Зрозуміло і те, що вчений не використовував сучасні назви вищезгаданих територій – Україна і Білорусь (крім Литви, назва якої згадується, та прикметника білоруський) – оскільки вони в кінці XIX ст. остаточно ще не сформувались чи в силу ряду причин не могли бути тут використані. Фактом є і те, що, наприклад, назва «Україна» в той час не була дозволена. Чималу роль, очевидно, зіграло в цьому питанні і те, що вчений «навіть не мав права офіційно вживати українську мову»[9].

Хронологічні межі курсу лекцій «Источники Западно-Русской истории» визначені кінцем XII – початком XVIII ст. Однак джерела періоду Київської Русі та Галицько-Волинського князівства залишились поза увагою дослідника. Він розпочав лекції із вивчення літописних матеріалів польсько-литовської доби, закінчуючи їх козацьким літописанням. Таким чином, можна стверджувати, що лектор поставив собі за мету висвітлення джерел двох періодів історії України: Польсько-Литовського та Козацької держави. Звичайно, що в такому невеликому курсі практично неможливо було розглянути всі джерела даних періодів, тому В.Б. Антонович обмежився, на нашу думку, лише основними літописами та хроніками, які були досліджені на той час.

Курс лекцій із джерелознавства 1886 року не був першою розробкою такого роду. Протягом 1879 – 1880 навчальних років проф. В.Антонович читав лекційний курс студентам університету Св. Володимира під назвою «Источники Западно-Русской истории» (на обкладинці зазначена назва «Источники для истории Юго-Западной России»). Ці записи дійшли до нашого часу завдяки студентським конспектам. Безперечно, що читання лекцій із джерелознавства Володимиром Антоновичем було пов'язане з тим, що у XIX ст. він був найвизначнішим українським джерелознавцем та археографом. На думку київської дослідниці О.Василюк, передумовою такої дидактичної діяльності вченого було й те, що протягом 1877 – 1879 рр. ним була опрацьована лише збірка актів з етнографії. Наступні роки у житті В.Антоновича характеризуються активізацією педагогічної діяльності, розширенням евристичних і джерельних пошуків, зокрема під час перебування 1880 р. за кордоном, які потім вилилися у цикл лекцій із джерелознавства[10].

Перший курс лекцій, порівняно з лекціями 1886 р., охоплює набагато ширше коло джерельних матеріалів. Ці два лекційні курси мають спільну проблематику, яка випливає хоча б із назв їх обох, спільну теоретичну основу. Перший із них включає, крім літописів і хронік, мемуари, щоденники та записи мандрівників. Виходячи з порівняльного аналізу обох лекційних курсів, можна відзначити те, що рукопис 1886 року є скороченим курсом лекцій 1879 – 1880 рр., а подекуди його доповненням.

У науковій літературі про вищезгадані лекції відомо порівняно мало. Зокрема, проф. М. Ковальський зазначив, що літографований курс лекцій 1879 – 1880 рр. найширше використано в монографії сучасника й колеги В. Антоновича по університету Св. Володимира В. Іконникова (1841 – 1923) – «Опыт русской историографии» (К., 1908) та праці Антоновичевого учня Д. Багалія про українські літописи (Багалій Д. Нарис української історіографії, Т. 1. – Джерелознавство. Вип. 1. Літописи. – К., 1923)[11]. Видатному українському вченому І.П. Крип'якевичу, який теж займався розробкою джерелознавчих проблем, був не тільки відомий цей студентський скрипт його попередника, а він вважав за не-

обхідне порадити своїм студентам таємного Львівського університету саме цей рідкісний конспект лекцій проф. В. Антоновича, й використовував його надбання у своїй діяльності[12].

Курс лекцій з джерелознавства 1881 р. був введений до наукового обігу в першій чверті XX ст. Поширення цього джерелознавчого доробку В.Б. Антоновича стало можливим перш за все завдяки тому, що лекції були літографовані протягом 1880 – 1881 рр. у м. Києві під тією ж назвою «Источники Западно-Русской истории» (але, як вже згадувалось, на обкладинці зазначена назва «Источники для истории Юго-Западной России»). М. Ковальський відзначив, що «укладачами цього конспекту були студенти В. Антоновича, слухачі його лекцій, прізвища яких були проставлені вже після літографування цього тексту: «Составили Багалѣй, Голубовский, Ярмохович, Бодянский, Линник»[13]. Д. Багалій та П.Голубовський, як відомо, входили до «школи Антоновича». Вони стали гідними учнями свого вчителя та продовжили ґрунтовне студіювання історії України. Я.К.Ярмохович згадується як «учитель Киевской 1-й гимназии»[14] у списку членів Товариства Нестора-Літописця, поданому ректору університету Св. Володимира у 1885 р. Більш конкретної інформації про цю особу, на жаль, немає у нашому розпорядженні. Також не вдалось встановити біографічних даних про двох інших укладачів цього конспекту лекцій – Бодянського та Лінника. Група цих науковців, «напевне, усвідомлювала велику вагу і значення таких публікацій для наступних курсів студентів»[15]. Завдяки наполегливій науковій роботі студентів це «був перший опублікований лекційний курс про джерела Східної Європи взагалі в слов'янській історіографії»[16].

Щодо подальшого наукового обігу, використання та вивчення цього курсу лекцій, то у 1995 р. співробітниця Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України Оксана Василюк видала цей конспект лекцій В. Антоновича з власними передмовою та примітками[17]. Однак у цьому виданні не були збережені мовні елементи оригіналу та стилістичні особливості першої публікації лекцій В. Антоновича.

У нашому виданні переклади обох текстів українською мовою здійснив проф. М.П. Ковальський, уклавши також детальний науковий апарат із поданням археографічних легенд до тогочасних і наступних публікацій джерел з історії України.

У 1995 р. в м. Києві було видано книгу В.Б. Антоновича «Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори»[18]. Тут поміщено бібліографію праць вченого з 1861 по 1993 рік. У цій бібліографії, складеній Ольгою Тодійчук, названо «Источники для истории Юго-Западной России (1880 – 1881 гг.)» – К., 1884 (Літографовані лекції). Рукопис 1886 р. не знайшов свого відображення у названій бібліографії, оскільки не був опублікований до цього часу.

Отже, рукопис 1886 р., як вже згадувалось, ще не був виданий, тому не був залучений до наукового обігу, окрім робіт М. Ковальського[19], Я. Калакури[20] та ін. Зокрема, було розглянуто структуру курсу лекцій та головні теоретичні положення, викладені в рукописі[21].

Можливість детально розглянути багатогранну діяльність видатного українського діяча, в тому числі і розроблені ним курси лекцій із джерелознавства, дало проведення з початку 1990-х рр. у м. Києві щорічних конференцій пам'яті В. Антоновича за участю в них таких провідних наукових установ, як Національний університет ім. Т. Шевченка, Асоціація україністів та Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Зокрема, у 1996 р. у збірці доповідей та повідомлень була опублікована стаття проф. М. Ковальського[22], в якій висвітлено основні аспекти лекційного курсу 1879 – 1881 рр., проаналізовано його особливості та проблеми.

Звернення уваги до розробки В. Антоновичем теоретичних питань в цьому рукописі показало, якими важливими є його класифікаційні методи, що виявились у розподілі ним джерел на три групи: «1) літописи; 2) матеріали, добуті шляхом археографічних занять; 3) записки сучасників і мандрівників»[23]. Крім основного тексту, написаного російською мовою, у рукописі зустрічаються фрагменти, написані німецькою, польською, латинською та старослов'янською мовами, позаяк укладач вільно володів ними. За словами М.П. Ко-

вальського, без досконалих мовних знань навіть при великому зацікавленні історією України не міг би здійснитись Антонович як фахівець в галузі вітчизняної медієвістики[24].

Весь лекційний курс 1886 р. складається з двох частин: перша частина містить 47 сторінок оригіналу, а друга – 31 сторінку. У частині першій лекційного курсу В.Б. Антонович запровадив класифікацію літописних пам'яток. До «середньо-руських» літописів учений відносить ті, які репрезентують «продовження старовинних літописів, проте трактують ... про нові справи»[25]:

I. Стародавній литовський літопис.

II. Літопис Биховця.

III. Супрасльський літопис.

IV. Густинський літопис.

Аналізуючи літописи цього циклу, дослідник свою увагу сконцентрував на таких основних питаннях, як їх джерельна база (хоча сам термін у рукописі не вживається), місце знаходження та видання того чи іншого твору, інтерпретація та походження назв наративів.

Інша група літописів – «помісні». До них В.Б. Антонович відносить такі літописи:

I. Бурколабівський (так у тексті, повинно бути Боркулабівський – ред.).

II. Хмільницький.

III. Київський.

IV. Львівський.

V. Літопис Густинського монастиря.

При аналізі «помісних» літописів В.Б. Антонович наголосив на тому, що укладачі таких наративів ставили за основну мету висвітлення регіональних подій з історії. Дослідник показав відбиття в цих подіях політичних процесів описуваного періоду.

Наступний комплекс джерел, який виділив В.Б. Антонович, – «козацькі літописи», до складу яких вчений відніс:

I. Літопис Самовидця.

II. «Краткое описание Малороссии».

III. «Собрание историческое» Стефана Лукомського.

IV. Літопис Самійла Величка.

У нашому виданні переклади обох текстів українською мовою здійснив проф. М.П. Ковальський, уклавши також детальний науковий апарат із поданням археографічних легенд до тогочасних і наступних публікацій джерел з історії України.

У 1995 р. в м. Києві було видано книгу В.Б. Антоновича «Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори»[18]. Тут поміщено бібліографію праць вченого з 1861 по 1993 рік. У цій бібліографії, складеній Ольгою Тодійчук, названо «Источники для истории Юго-Западной России (1880 – 1881 гг.)» – К., 1884 (Літографовані лекції). Рукопис 1886 р. не знайшов свого відображення у названій бібліографії, оскільки не був опублікований до цього часу.

Отже, рукопис 1886 р., як вже згадувалось, ще не був виданий, тому не був залучений до наукового обігу, окрім робіт М. Ковальського[19], Я. Калакури[20] та ін. Зокрема, було розглянуто структуру курсу лекцій та головні теоретичні положення, викладені в рукописі[21].

Можливість детально розглянути багатогранну діяльність видатного українського діяча, в тому числі і розроблені ним курси лекцій із джерелознавства, дало проведення з початку 1990-х рр. у м. Києві щорічних конференцій пам'яті В. Антоновича за участю в них таких провідних наукових установ, як Національний університет ім. Т. Шевченка, Асоціація україністів та Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Зокрема, у 1996 р. у збірці доповідей та повідомлень була опублікована стаття проф. М. Ковальського[22], в якій висвітлено основні аспекти лекційного курсу 1879 – 1881 рр., проаналізовано його особливості та проблеми.

Звернення уваги до розробки В. Антоновичем теоретичних питань в цьому рукописі показало, якими важливими є його класифікаційні методи, що виявились у розподілі ним джерел на три групи: «1) літописи; 2) матеріали, добуті шляхом археографічних занять; 3) записки сучасників і мандрівників»[23]. Крім основного тексту, написаного російською мовою, у рукописі зустрічаються фрагменти, написані німецькою, польською, латинською та старослов'янською мовами, позаяк укладач вільно володів ними. За словами М.П. Ко-

вальського, без досконалих мовних знань навіть при великому зацікавленні історією України не міг би здійснитись Антонович як фахівець в галузі вітчизняної медієвістики[24].

Весь лекційний курс 1886 р. складається з двох частин: перша частина містить 47 сторінок оригіналу, а друга – 31 сторінку. У частині першій лекційного курсу В.Б. Антонович запровадив класифікацію літописних пам'яток. До «середньо-руських» літописів учений відносить ті, які репрезентують «продовження старовинних літописів, проте трактують ... про нові справи»[25]:

I. Стародавній литовський літопис.

II. Літопис Биховця.

III. Супрасльський літопис.

IV. Густинський літопис.

Аналізуючи літописи цього циклу, дослідник свою увагу сконцентрував на таких основних питаннях, як їх джерельна база (хоча сам термін у рукописі не вживається), місце знаходження та видання того чи іншого твору, інтерпретація та походження назв наративів.

Інша група літописів – «помісні». До них В.Б. Антонович відносить такі літописи:

I. Бурколабівський (так у тексті, повинно бути Боркулабівський – ред.).

II. Хмільницький.

III. Київський.

IV. Львівський.

V. Літопис Густинського монастиря.

При аналізі «помісних» літописів В.Б. Антонович наголосив на тому, що укладачі таких наративів ставили за основну мету висвітлення регіональних подій з історії. Дослідник показав відбиття в цих подіях політичних процесів описуваного періоду.

Наступний комплекс джерел, який виділив В.Б. Антонович, – «козацькі літописи», до складу яких вчений відніс:

I. Літопис Самовидця.

II. «Краткое описание Малороссии».

III. «Собрание историческое» Стефана Лукомського.

IV. Літопис Самійла Величка.

За визначенням професора, основною темою козацьких літописів стали козацькі війни, а джерелами – запорозькі перекази, справи, що стосуються самих козаків, їх діяльності. Більша половина з розглядуваних у рукописі літописів даної групи на початковому етапі, на думку лектора, є компіляціями.

Перша частина курсу лекцій базується на «руських» літописах. Володимир Антонович у цій частині брав за основу характеристики наративів такі критерії: джерела праці, її характер, інтерпретація її назви, хронологічні межі, поділ літописання за матеріалом, котрий подається в літописах. Одним із пріоритетних питань для вченого стало з'ясування авторства окремих історичних джерел.

Друга частина лекційного курсу В.Б. Антоновича характеризує іноземні джерела, з яких можна почерпнути багато корисної інформації для об'єктивного висвітлення історії України. У лекціях дослідник повідомив, що «будемо мати справу із двома групами літописів: з німецькими, що стосуються Великого князівства Литовського, і польськими, які дають іще більше даних як для історії Литви, так і для історії західної і південно-західної Росії»[26].

До німецьких літописних творів автор відніс:

I. Літопис Петра Дюсбурга.

II. Літопис Генріха Латиша.

III. Хроніку Вігонда.

IV. Хроніку Іогана Посільге.

Польські літописи, за визначенням В.Б. Антоновича, важливі тим, що їх автори «часто користувались руськими літописами, з яких деякі не дійшли до нас»[27]. Серед них такі автори:

I. Длугош.

II. Мартин Кромер.

III. Матвій Стрийковський.

IV. Мартин та Йоахим Бєльські.

У другій частині В.Б. Антонович розглянув німецькі та польські літописи і хроніки як джерела для дослідження давнього періоду історії України зокрема.

У вступній частині В.Б. Антонович зазначив: «визначи-

ти, що таке літопис, я вважаю зайвим»[28]. На жаль, в тексті лекцій відсутнє визначення літопису як історичного джерела, що було б дуже доречним. Лектор в одних випадках більше зосереджувався на проблемах евристики, в інших випадках – багато місця приділяв з'ясуванню походження укладача тієї чи іншої літописної збірки та його життєвого шляху. Кожний розділ характеризується чітким і послідовним викладом думок, проте часто-густо відсутні узагальнення чи висновки. При аналізі кожного наративу вчений намагався встановити основні тенденції автора, характер твору: «політичний, релігійний чи юридичний».

Курс лекцій із джерелознавства 1886 р. професора В.Б.Антоновича охоплює джерела як з історії України, так і з історії Прибалтики, Білорусі з кінця XII ст. до початку XVIII ст. Конспект лекцій 1879 – 1881 рр. теж завершується XVIII ст., яке широко представлене у лекціях. Оригінальний матеріал рукопису, без сумніву, був відредагований.

Кілька слів потрібно сказати про студентський скрипт. На картці з каталогу Інституту рукопису зазначено: «Антонович В.Б. «Источники Западнорусской истории» [Запись лекций рукой Е.А.Кивлицкого]». Походження інформації про запис лекцій рукою Є.О.Ківліцького є невідомим. Про присутність і навчання його в університеті Св. Володимира в цей час свідчить документ, який зберігається в Інституті рукопису і датується 1885 – 1886 рр.[29] У ньому студент II курсу Є.О.Ківліцький звертається до декана історико-філологічного факультету з проханням звільнити його від сплати за навчання.

Отже, «Источники Западно-Русской истории» складають фундаментальну пам'ятку історичної думки України кінця XIX ст., яка послужила наступним поколінням вчених зразком наукової діяльності і не втратила своєї науково-пізнавальної вартості до наших днів.

У нашому виданні для спрощення і кращого розуміння тексту лекцій 1886 р. було зроблено переклад на сучасну українську мову.

Примітки

1. Антонович В.Б. Источники Западно-Русской истории // Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України. – №896[а] 1293. – Ч. І; – № 896[б] 1293. – Ч. ІІ

2. Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори . – К., 1995. – С. 5.

3. Антонович В.Б. Биографический указатель источников для изучения Южной Руси половины XIX в. // Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України. – № І. 7995.

4. Василюк О. Володимир Антонович як джерелознавець: погляди і практика // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1996. – Т. 1. – С. 122.

5. Калакура Я. Володимир Антонович як фундатор українського джерелознавства // Четверта Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 26-27 березня 1998 року. Доповіді та повідомлення. (До 165-річчя Київського університету імені Тараса Шевченка) / Упоряд. і ред. А.М.Катренко. – К., 1999. – С. 18

6. Там само. – С. 22

7. Михальченко С.И. О критериях понятия «школа» в историографии // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Харків, 15-17листопада 1995р.) – Харків. 1995. – С. 57.

8. Оглоблин О. Студії з історії України. Статті та джерельні матеріали / За ред. Л. Винара. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С. 26.

9. Василюк О. Володимир Антонович як джерелознавець... – С. 103.

10. Василюк О.Д. В.Б.Антонович як археограф: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.06 / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 1999. – С. 13.

11. Ковальський М.П. Володимир Антонович (1834 – 1908) і Іван Крип'якевич (1886–1967). Спроба історіографічного порівняння в галузі джерелознавства і археографії // Наукові записки: Острозька Академія. – Острог, 1999. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 10.

12. Там само. – С. 11.

13. Ковальський М. Лекційний університетський курс (1879 – 1881) «Источники для истории Юго-Западной России» в контексті археографічних і джерелознавчих студій та дидактичної діяльності професора В.Б.Антоновича // Третя Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 11-12 грудня 1995 р. м. Київ. Доповіді та повідомлення. – К., 1996. – С. 49.

14. Список членов исторического общества Нестора-Летописца, поданый ректору университета Св. Владимира // Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В.Вернадського НАН України. III 59728.

15. Ковальський М. Лекційний університетський курс (1879 – 1881) «Источники для истории Юго-Западной России»... – С. 36.

16. Там само. – С. 10.

17. Антонович В.Б. Курс лекцій з джерелознавства 1880 – 1881. Історія України в університетських лекціях / Упоряд. О.Василюк, наук. ред. І.Бутич. – К., 1995. – Вип. 1.

18. Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упоряд. О.Тодійчук, В.Ульяновський. – К., 1995. – С. 773-791.

19. Ковальський М. Лекційний університетський курс (1879 – 1881) «Источники для истории Юго-Западной России»... – К., 1996. – С. 36-60. Його ж. Володимир Антонович (1834 – 1908) і Іван Крип'якевич (1886 – 1967)... – С. 6-15.

20. Калакура Я. Володимир Антонович як фундатор українського джерелознавства... – С. 14-23.

21. Близняк М. Рукопис джерелознавчого курсу лекцій В.Б. Антоновича (варіант 1886 року) як унікальна пам'ятка його університетської діяльності // Осягнення історії. Зб. наук. праць на пошану проф. Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 149-153.

22. Ковальський М. Лекційний університетський курс (1879 – 1881) «Источники для истории Юго-Западной России»... – К., 1996. – С. 36-60.

23. Антонович В.Б. Источники Западно-Русской истории... – Ч. I. – С. 1.

24. Ковальський М. Лекційний університетський курс (1879 – 1881) «Источники для истории Юго-Западной России»... – С. 38.

25. Антонович В.Б. Источники Западно-Русской истории... – Ч. I. – С. 1.

26. Там само. – Ч. II. – С. 1.

27. Там само. – С. 1.

28. Там само. – Ч. I. – С. 1.

29. Прошение студента Кивлицкого Евгения Александровича декану историко-филологического факультета Киевского Университета об освобождении от оплаты за обучение [1885-6] // Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України. – Ф. 71. – № 4.

ДЖЕРЕЛА ЗАХІДНО-РУСЬКОЇ ІСТОРІЇ. ЛЕКЦІЇ В.Б. АНТОНОВИЧА 1886 р. [Частина] I

// (с. 1) Джерела західно-руської історії за змістом можна розділити на 3 групи: 1) літописи, 2) матеріали, отримані шляхом археографічних занять і 3) записки сучасників і мандрівників. До кожного розділу входять матеріали двох родів: російські та іноземні.

Літописи

Почнемо з найважливішої групи – з літописів. Визначати, що таке літопис, я вважаю зайвим. Ту частину літописів, про які ми будемо говорити, можна назвати середньо-руськими. По формі та засобам це продовження стародавніх літописів, але говорять вони про нові справи. Відповідно до мови ці літописи називаються литовськими або білоруськими. Називати їх білоруськими є власне неправильним, але у 18 ст. будь-яке західно-руське письмо називали білоруським. Таких літописів дійшло до нас тільки 4.

// (с. 2) Мала кількість джерел залежить не від того, що літописання в нас припинилося; напроти, воно продовжувалося у значному об'ємі, якщо звернемося до польських письменників Длугоша і Стрийковського, то побачимо, якою великою кількістю їх користувалися ці письменники; Стрийковський в одному місці говоритъ, хоча мабуть він і перебільшує, що він мав у руках 100 списків руських літописів.

Незначна кількість списків, що дійшли, пояснюється випадковим явищем. У XVII ст. у польській державі був час великої релігійної нетолерантності; утискували і народ, і релігію. Була заснована дуже жорстка цензура, якою завідували духовні особи, які головним чином належали до єзуїтського ордену. Ця цензура відрізнялася від теперішньої тим, що не тільки дозволяла або забороняла видавати книги, але спостерігала за приват // (с. 3) ними і суспільними бібліотеками – і книги і рукописи, які знаходили шкідливими, спалювали. На початку XVII ст. єзуїтська цензура вирішила, що всі рукописи, написані кирилицею, шкідливі і всі такі ру-

списки спалювалися. В якій величезній кількості вони винищували, досить, для прикладу, зазначити той факт, що один із єпископів (Замойський) отримав кардинальство за те, що спалив їх 30,000 примірників. Це і є причина того, чому до нас дійшло так мало списків. Ті списки, що дійшли, уціліли або тому, що потрапили у північно-східну Русь, або тому, що власники, бажаючи врятувати їх від знищення, переписували їх латинським шрифтом; два літописи уціліли таким чином.

І. Стародавній литовський літопис

Найдавніший і кращий із цих літописів називається порізному. Найбільше застосовується назва стародавнього литовського літопису. Інші // (с. 4) називають його за іменами видавців 1-го – Даниловича і 2-го – Попова або, по назві місця зберігання Поріцьким. Ми маємо його у двох варіантах. Вперше він був відкритий відомим дослідником західно-руської історії, колишнім професором і нашого університету Даниловичем. Він знайшов у одному монастирі у Підляшші у списку, переписаному латинськими літерами і перший видав його. У 80-х рр. О.Попов знайшов інший список, написаний кирилицею, у с. Поріччі Москов[ської] губ[ернії] у колекції рукописів графа Уварова і видав його у Вчен[их] Зап[исках] II відд[ілу] Ак[адемії] Н[аук] Літопис цей охоплює невеликий проміжок часу: починається зі смерті Гедиміна (1340 р.) і закінчується 1446 роком. Літочислення не зберігається в усьому літописному тексті, роки укладач проставив тільки в останні 15 років (1431 – 1446); усе попереднє має вигляд оповідання, невизначеного хронологічно.

// (с. 5) За способом викладу, за мовою і за деякими бібліографічними довідками можна судити, що він складений однією особою, що правдоподібно жила у Смоленську і склала його у першій полов. XV ст. Відомості для цього наступні: в одному місці при описі подій 1392 р. (смерть в[еликого] кн[язя] Скиргайла в Києві), автор, переказуючи поширені чутки, говорить: «Азъ же того не свѣмъ, занеже быль младъ». Отже

---

* Далі при вказівці на назви адмінінстративних одиниць, наукових установ і їх видань та титулів скорочення не розкриваються.

під час писання літопису (1446 р.) йому було біля 50 років. Якщо звернемо увагу на спосіб викладу, то переконуємося, що літопис складений таким чином: коли укладачу прийшла думка скласти літопис і коли він почав викладати (події. – ред.) по роках, то звернув увагу на попередній час і виклав його за чутками. Чим далі від нього описувані події, тим менше він знає про них. Так, почавши зі смерті Гедиміна, він оповідає про князювання Ольгерда, що займало 36 років, і передає про нього тільки один факт, як Ольгерд і Кейстут зайняли велике князювання і вигнали Явнутія.

.// (с. 6) Більше має він спогадів і свідоцтв про князювання Вітовта. Але, передаючи ставлення Вітовта до руських земель, він не притримується хронологічного порядку, а розповідає все, що йому відомо про цю землю. Очевидно, цей літопис був зібраний за оповіданнями і спогадами і групувалися вони за змістом, а не за хронологією. Так, у середині князювання Вітовта укладач зовсім не доречно вставляє дуже характерне і живе похвальне слово великому князю із подробицями, що відносяться до кінця XIV чи до XVI ст. Як виглядає, остання частина літопису писалася при такій умові, що автор жив у Смоленську. Остання частина носитъ характер переваги інтересів місцевого смоленського життя. Вона є одним із головних джерел західно-руської історії. Написана вона жваво і з характерними побутовими подробиця// (с. 7)ми. Передаються ці відомості безсумнівно сучасником і очевидцем. При убогості джерел це джерело незамінне.

II. Літопис Биховця

Інший літопис цього циклу це той літопис, що відомий під назвою літопису Биховця. Це ім'я дане йому випадково. Є два списки цього літопису, 1-й список належав землевласнику Гродненської губ[ернії] Биховцю і був виданий Нарбутом. Видання це вийшло у 1846 р. Цей список уцілів також тільки тому, що був переписаний латинським шрифтом. Але відомий і інший список його, написаний кирилівськими літерами, більш важливий і в історичному і у філологічному відношеннях. Відкритий він Бодянським і зберігається в

бібліотеці Вченого Товариства м. Познані. Список facsimile знаходиться у рукописному відділі Інституту Оссоліньських у // (с. 8) Львові. Років 10 тому Імп[ераторська] Археографіч[на] Комісія у виданні серії томів, що відносяться до руських літописів, збиралася видати в одному томі Західноруські літописи. Редакція цього тому була доручена п. Бестужеву-Рюміну і половина його навіть була надрукована, але хвороба редактора завадила продовжувати це видання. Літопис Биховця в дійсності є не літописом, а літописним зводом, тобто компіляцією, складеною однією особою за більш ранніми джерелами. Безсумнівно, що цей звід зберіг цікаві подробиці, але компілятор додав багато суб'єктивних поглядів. Він правдоподібно вибирає тільки те, що найбільше йому підходить й іноді вигадує від себе, хоча його вигадки легко виокремити. Якщо розглянемо літопис, то можна виділити джерела, котрими автор користу-// (с. 9)вався. Найважливіші з його джерел – руські літописи, з яких відомі нам можна визначити; так у 2 частині він широко користується Іпатським списком, користувався він також стародавнім литовським літописом; крім того є відомості з невідомих нам літописів. У вигляді додатку до літопису є генеалогія вітебських князів, це гілка полоцьких князів, про яку наш літопис мовчить. Ці свідоцтва незамінні. Іншим джерелом були фамільні легенди й архіви різних осіб, які займали значне становище в литовсько-руській державі. Часто серед літописів вставлені цілі повісті, доповненні побутовими фактичними свідоцтвами, взятими із фамільних архівів або легенд. Таке оповідання зустрічається у повідомленнях про похід литовських князів на Польщу, коли Ягайло був ще язичником, там розповідається легенда про одного литовського лицаря. В іншому // (с. 10) місці розповідь про шлюб Ягайла і оповідання, як він старим сватався до княжни Друцької, причому детально викладаються переговори його з батьком нареченої та з Вітовтом. Ясно, що це сімейна легенда князів Друцьких. Є легенда про походження роду Немиричів або Немировичів, яка передається при повідомленні про договір Вітовта з вел[иким] кн[язем] Василієм Московським. Інша легенда про походження Воловичів передається цілком недоречно при описі походу Казиміра до Чехії. Це джерело не можна приймати як джерело, що гаран-

тує вірність фактів, але, як наповнений побутовими подробицями він цікавий і важливий. Перейдемо до третього джерела. Автор багато їздив по описуваних місцевостях і зібрав багато легенд географічного характеру. Така легенда про заснування м. // (с. 11) Вільни, про святилище Свенторога, про битву литовських князів з Монголами біля Кейданова. Автор дає простір особистій фантазії, де йому доводиться доказувати свої особисті переконання, до чого в цьому літописі потрібно ставитися вкрай обережно.

За складом цей літопис розпадається на три частини, при чому чим більше віддалені події від автора, тим більше затемнюються його фантазією (в оригиналі останнє слово закреслене. – ред.), гіпотезами, 1-а частина обіймає час від початку литовського періоду до смерті Ольгерда. Тут він застосовує компіляторський прийом, але невдало. Це відтворення історичних осіб за іменами місцевостей і міст. Іноді він робить оригінальні припущення. Так, він розповідає про неіснуючого князя Борга (Борка?), для того аби пояснити назву Юрбург, між тим як це поселення засноване німцями. У 1-й частині дуже небагато представлено точних історичних відомостей. Для цієї частини він, здається, користувався ста-// (с. 12)рими літописами, але так попсував їх, що навряд чи вдасться їх відтворити. Автор сильно страждає від своїх компіляторських прийомів. Бажаючи розповісти повну історію великого князівства Литовського, він відтворює (слово закреслене. – ред.) історичні особи епонімним способом, то двоїть і троїть події або зводить відомості про декілька подій у одну.

Набагато точніша і краща, хоча не позбавлена компіляторських прикрас, 2-а частина цього літопису від смерті Ольгерда до вступу Казиміра Ягайловича (1377 – 1448 р.) Для цього часу укладач користувався у ширших розмірах попередніми літописцями. Можна зазначити запозичення з літопису Даниловича, інші невідомі. Особливо рясні свідоцтва з фамільних архівів і легенд. Зате до цієї частини відносяться і тенденційні (слово закреслене. – ред.) // (с. 13) оповідання автора, 3-я частина із вступу Казиміра Ягайловича до кінця літопису. Остання є цікавою, тому що автор описує свій час, і, мабуть, був близьким до двору Сигизмунда І. Він дає такі подробиці, які могла дати тільки особа, близька до дво-

ру, тому що, даючи дати народження і смерті можновладців, він вказує не тільки дні, але і години.

Список Биховця обривається 1507 р. На те, що цей літопис продовжувався далі, маємо вказівку у Збірнику Муханова. В цьому Збірнику випадково зустрічається останній аркуш, вирваний з цього літопису, який відноситься до 1548 р. Розглянувши познанський рукопис, можна сказати, що це останній аркуш літопису Биховця, тому що у познанському рукописі кінець уцілів. Ця остання частина літопису цінніша за дві попередні, особливо друга половина.

Я сказав, що літопис цей // (с. 14) дуже тенденційний. Можна визначити головні громадянські переконання, яким дуже відданий автор. Таких переконань можна виявити два. Автор живе в ту пору, коли велася підготовка до Люблінської унії, тобто об'єднання з Польщею і створення станів за зразком Польщі. Автор належить до осіб, які хотіли об'єднання і хотіли, щоб земяни дістали права польського дворянства. Тому він є прихильником дворянських привілеїв і якщо зустрічається суперечливий факт, то подає його в іншому вигляді. Напр[иклад], Сигизмунд Кейстутович був дуже оригінальним діячем свого часу. Це був князь-демагог. Він в основу свого правління бажав поставити інтереси чорного народу і загинув через це. В оповіданні про цю боротьбу літописець усі зусилля докладає, щоб зобразити Сигизмунда // (с. 15) Кейстутовича великим тираном, але по наївності виказує себе: він порівнює його з Нероном за те, що він стояв за хлопів. Інша його тенденція – побоювання, щоб польське дворянство не писалося перед литовським стародавністю і знатністю походження; тому він намагається довести, що литовське дворянство древніше і краще польського. Він каже, що литовці нащадки римлян і литовські дворяни нащадки римських патриціїв. Іншим разом виявляється ця тенденція при розповіді про конгрес володарів у Луцьку, скликаний Вітовтом. Тут йшлося про бажання Вітовта розірвати зв'язок з Польщею. Літописець розповідає, що Вітовт викликав імператора Сигизмунда, щоб розв'язати питання про литовське дворянство і вкладає до вуст Сигизмунда слова, що литовське дворянство не гірше за польське. // (с. 16) Ми говорили про два перших літописи, виданих Даниловичем і Биховцем.

III. Супрасльський літопис

Третій літопис, що відноситься до того ж циклу, є звід, невеликий за обсягом, але в одній своїй частині дуже цінний. Це той літопис, що відомий під назвою Супрасльського. Інакше називається він ще скороченим Київським або Новгородським літописом. Цей літопис відкритий у Супрасльському монастирі (Гродненскої губ.) і виданий князем Оболенським в Москві у 1836 р. Укладений він на початку XVI ст. Складається він з двох частин. 1-а скорочений Новгородський літопис; ця частина не має ніякої ціни. 2-а скорочений київский літопис складається за змістом з 3-х нерівних частин, 1-а займає декілька сторінок і є вибіркою з якогось південного літопису та має вигляд каталогу подій до 1268 р. Ця частина не ма// (с. 17)є ніякого значення. Потому слідує перерва у 70 років. Після того це 1371 – 1490 витяг з Смоленського літопису, що до нас не дійшов. Уривки з нього вміщені в інших літописах: у зводах Никоновському, Воскресенському і Софійському временнику в західно-руських: Биховця. Уривки з Супрасльського літопису являють вкрай (слово закреслене. – ред.) оригінальний смоленський літопис, (чим. – ред.) і представляє інтерес. Очевидно за цей час літописець переважно цікавився справами смоленськими, але звівши смоленські відомості, дещо вносив із подій у Новгороді, Москві, Твері і т.п. 3-я частина охоплює 25 років від 1491 – 1515. Велася ця частина сучасником описуваних подій. Це спеціально волинський літопис; це видно з тексту літопису; він присвячує багато місця для опису дій волинського уродженця князя Костянтина Івановича Острозького і літописець додає: «як же і у теперішній час нам трапилося бачити цього доблесного воїна». Як всі помістні літописи, він займається виклю-// (с. 18)чно волинськими справами. Головний інтерес зосереджено на татарських нападах, які описані дуже докладно, поіменовані навіть зруйновані церкви. Далі заторкає історію православної ієрархії. Даються імена місцевих адміністраторів. Наступно найбільше місце відведене оповіді про подвиги кн. К.І. Острозького і подає похвальне слово цьому волинському діячу, з приводу перемоги його в Орші. Власне при користуванні цим літописом по-

трібно взяти його 2-у частину і користуватися її двома останніми частинами – уривками смоленського і волинського літописів.

IV. Густинський літопис

Останній літопис західно-руського циклу – Густинський. Він був виданий Імп. Археогр. Комісією у вигляді доповнення до Іпатського списку в 2-му томі Повного Зібрання Рус. Літописів; він є якби доповненням і продовженням Іпатського літопису.

// (с. 19) Цей літопис знайдений у Густинському монастирі (Прилуцького пов. Полт. губ.), де і складений. З напису видно, що його переписували від 1670 р. інок Михайло Лосицький, при ігумені Авксентії Якимовичі. Власне Густинський літопис складений або наприкінці XVI або на початку XVII стол. Він належить до літописних зводів. Власне це велика компіляція, зроблена автором, який мав на увазі не складання літопису, тому що помітні спроби скласти прагматичну історію, спроба дуже слабка, але помітна. Оповідання поділяється не тільки за роками, але і за сюжетом; воно розділяється на розділи з особливими заголовками. Автор займається компілюванням у значних розмірах. Він користується не тільки повідомленнями літописними, але і друкованими літературними творами. Так, він користується творами кількох сучасних історичних письменників // (с. 20) польських й іноземних: Длугоша, Кромера, Бєльского та іноземних Гваньїні і Баронія. В кінці літопису він додає дві власні історичні статті: оповідання про походження козацтва і оповідання про запровадження церковної унії. Доведено цей літопис до 1597 р. Він являє собою великий інтерес. Головний інтерес його той, що укладач мав такі літописні списки, що не дійшли до нас. Там є стаття, не відома нам з інших джерел. Це єдиний літопис, із якого можна мати якесь уявлення про історичні долі Києва у XIII і XIV ст. Густинський літопис складає останню (пам'ятку. – ред.) середнього західноруського літописного циклу.

// (с. 21)

Помісні літописи

Козацькі літописи (слова закреслені в оригиналі. – ред.)

На початку XVII ст. зустрічається низка інших літописів, починається новий цикл, що може бути названий циклом козацьких літописів і продовжується біля двох століть. При чому пожвавлення народного життя участю у політичному житті відбилося і на літописах. Поки події, що хвилювали південно-західну Русь, охоплювали незначну частину території, до тих пір літопис зберігає вузький характер; це ряд коротких помісних літописів. Коли ж від часу Хмельницького події охопили все населення південно-західної Русі, літописи розростаються; вони втрачають помісний характер. 1650 р. є межею між цими двома напрямками у літописах. З цих літописів деякі вже видані, декілька відомі, але // (с. 22) не видані і, вірогідно, кількість їх ще збільшиться.

І. Буркалабівський літопис

Перший за часом, до якого відноситься, невеликий, але докладний літопис, відомий під іменем Буркалабівського. Названо його так за іменем маленького містечка біля Могилева на Дніпрі, де один міщанин займався його складанням. Він охоплює період часу з 1563 – 1608 р. Носить він характер помісного, обласного літопису. Автора цікавлять або події в тій окрузі, де він мешкає, або заторкаючі цю округу; решта подій його майже не цікавить. Зате його цікавлять дрібні місцеві події: смерть шляхетних осіб і т.п. відзначені з біль-// (с. 23)шими подробицями. За загальним типом літописців обласних автор звертає увагу на стан погоди, врожай, ціни на хліб, епідемії і т.п. Щодо подій політичних, яких стосується цей літопис, то це ті події, що так або інакше відбилися на місцевості, де складений літопис. Так, у ньому описані деякі епізоди війни Стефана Баторія з Росією і епізоди походу польських військ проти шведів, під час війни в Лівонії; автора цікавлять тільки резерви польські, що були на постої в цьому краї. У числі резервів знаходилося й ополчення козаків. У зв'язку з тим, що козаки декілька років займали зимові квартири в цій місцевості, автор і цікавиться

ними. Завдяки йому можна відтворити імена двох-трьох // (с. 24) гетьманів, як називали їх козаки або старших, як називали (їх. – ред.) поляки. Тут ми зустрічаємо важливі відомості про одного провідника Самійла Кішку, оспіваного у відомій думі: тут Самійло Кішка є правдивою історичною особою і можна навіть встановити рік його смерті. Буркалабівський літопис, виданий у «Збірнику матеріалів історичних» Куліша у 1857 р. під назвою «Матеріали для історії приєднаної Русі». Матеріали, видані Кулішем, редаговані ненауково. Автор скорочував матеріали, вставляв свої зауваження і т.п. На щастя, Буркалабовський літопис уцілів від його вставок і переробок.

// (с. 25)

II. Хмільницький літопис

Інший літопис, що має подібний характер обласного літопису, виданий під назвою Хмільницького. Літопис цей складений у першій половині XVII ст. у маленькому містечку Хмільнику (Поділ. губ.) кимось із жителів і носить характер міщанський. Такі ж подробиці, як і в Буркалабівському, переважають у ньому тільки щодо іншої місцевості. Він охоплює період часу від 1636 – 1650 р. Закінчується він подіями перших років повстання Хмельницького. Надрукований він у додатках до 2-го видання іншого великого обласного козацького літопису «Літопису Самовидця», виданого у Києві. Відкрито цей літопис п. Орестом Левицьким.

// (с. 26)

III. Київський літопис

З помісних літописів невиданих згадаємо один, що представляє більше інших інтерес. Уцілів від XVII ст. помісний київський літопис, що представляє цікаву розповідь про такий час, в якому інші джерела дають мало відомостей. Це власне історія міста Києва. Складений він, здається, місцевим жителем, ченцем Межигірського монастиря.

Рукопис цей знаходиться в рукописному відділі Інституту Оссоліньських у Львові.

IV. Львівський літопис

Розповівши про помісні літописи, звернемо увагу на самий великий з них, що складає перехід від облас // (с. 27) них до козацьких. Він відомий у друці під ім'ям Львівського. Назву цю одержав за місцем знаходження. У 30-х рр. його відкрив у рукописах Ставропігійського Інституту Діонісій Зубрицький, що повідомив його Погодіну, який надрукував його в Російському Історичному Збірнику т. III 1838 р. 30 років по тому в 1868 р. текст цього літопису був надрукований за редакцією каноніка Петрушевича у виданні Російської Львівської Матиці під загальною назвою Історичний Збірник т. III 1868 р. Таким чином, маємо два видання цього літопису. Про укладача літопису є відомості в самому тексті. Під 1621 р. автор, розповідаючи події, додає: «того ж року я почав навчатися в Межибожі в дяка Щирицького». З декількох подальших уривків видно // (с. 28), що автор близько 1630 р. з Подільської землі переселився в Київ і увійшов до числа послушників чи ченців Київського Межигірського монастиря. Описуючи в 1630 р. повстання Тараса проти поляків, він передає про спробу польського загону взяти монастир; братія відбила цей наступ і автор додає: «розумійте в якому ми страху були». Продовжуючи розповідь про цей похід, він говорить про співчуття духівництва повстанню і додає: «і отців наших було п'ять». Ці невеликі замітки дають матеріал для біографії автора. Біографія автора відбивається і на складі літопису. Він обіймає час від 1498 – 1649 р., при чому розпадається на кілька частин. До початку XVII в. це компіляція з заміток, які збира// (с. 29)лися з написів на книгах і заміток календарних суто місцевого характеру. Загальний характер цього літопису той, що він відноситься винятково до землі Подільської і землі Галицької, автор, мабуть, збирав матеріал у цій місцевості. З початку XVII в. до 1630 р. літопис зберігає той же обласний подільско-галицький характер, але ця 2-а частина відрізняється більшою детальністю. Розповідь про події перестає бути компіляцією випадкових заміток, а приймає характер пожвавлених записок сучасника. Продовжуючи цікавитися галицько-волинською землею, літописець привносить і відомості, що доходи-

ли до нього, про справи козацькі взагалі. Про більш важливі політичні події згадується випадково і коротко. Так, говорячи про війну між двома // (с. 30) панами, він мимохідь зауважує, що цього року царевич на Москву пішов. 3-я частина з 1630 р. У силу зміни місця проживання автора змінюється і зміст, він стає загальнокозацьким і цією частиною Львівський літопис входить до циклу загальнокозацьких літописів. Особливо докладно описані в ньому повстання Тараса, повстання Павлюка і перші два роки повстання Хмельницького. Для історії козацтва особливо важливий опис повстання 1630 р., тому що в інших літописах немає про нього відомостей і все, що дійшло до нас про це повстання, знаходиться в цьому літописі.

// (с. 31)

V. Літопис Густинського монастиря

До помісних літописів належить ще літопис Густинського монастиря. Його потрібно відрізняти від Густинського літопису, що належить до іншого циклу. На відміну від цього літопису він і названий літописом Густинського монастиря. Знайдено його в тім же монастирі Бодянським і надруковано в 7му т. Чт.[ений] Моск.[овского] Общ.[ества] Ист.[ории] и Древ.[ностей] 1848 р. Літопис цей представляє зразок монастирського літопису. Він зосереджує увагу на долях свого монастиря і трьох інших, що вважалися в той час як би філіальними його відділеннями: Межигірського, Мгарського і Ладинського. Розповідь його ведеться з 1660 – 1671 р. і до нього до-// (с. 32)дано збірник монастирських документів, що гарантують майнову власність цього монастиря. Крім даних, цікавих для історії монастиря, цей літопис багатий відомостями про один цікавий факт, а саме про подорож патріарха Феофіла в 1620 р. і про рукоположення ним єпископів на кафедри, відняті в православних уніатами. Літопис Густинського монастиря докладно розповідає про цю подію і повідомляє цікаві побутові подробиці, як нашвидкоруч робилася ця посвята і як вона зберігалася в таємниці в суспільстві.

// (с. 33)

Козацькі літописи

Ми бачимо, що на межі між литовськими чи середньоруськими літописами і пізнішими козацькими літописами стоїть група літописів, що мають характер обласний, помісний. Власне козацькі літописи починаються в XVII ст.

Початок цих літописів збігається з пожвавленням краю, що послідувало за вдалим повстанням Хмельницького.

І. Літопис Самовидця

Найдавніший і найповніший з козацьких літописів є Літопис Самовидця. Названо його так тому, що автор передає події, як очевидець. Так назвав його перший його видавець Бодянський, що надрукував його в 1846 р. Недавно в // (с. 34) 1878 вийшло виправлене видання Київської Археографічної Комісії, за редакцією О.І. Левицького, що додав аналіз його і взагалі зробив цінну критичну роботу. Цей літопис починається (я буду говорити про літопис у тім виді, у якому він є в 2му виданні, очищений від вставок) з 1648 р. і продовжується до 1702 р., коли, правдоподібно, автор його помер. Літопис Самовидця належить невідомому автору, але, згідно аналізу п. Левицького, можна відновити моральний портрет автора. Видно, що він людина освічена, тому що він часто посилається на друковані твори. Безсумнівно, що він // (с. 35) належав до служилого стану в козацькому війську, але правдоподібно, що він був з числа цивільних чиновників у гетьманській канцелярії. Це дослідник виводить з того, що в його розповіді непомітно знайомства з військовою технікою, напроти часто згадується про дипломатичні посольства і про знайомство автора з гетьманами. Так, говорячи про Виговського, він відтворює його переговори з одним татарським проводирем, з чого довідуємось, що він був знайомий з багатьма подробицями переговорів. Правдоподібно, що автор був військовим канцеляристом, які були самими освіченими людьми того часу.

Сама розповідь розпадається на дві частини. Межею між // (с. 36) ними служить 1672 р. Манера розповіді, спосіб передачі фактів і сам вибір в обох частинах різні. У 1-й частині

укладач вибирає більш важливі факти, випливає їхня нитка, і, говорячи про важливі події, згадує про ті, котрі знаходяться попереду. Очевидно, він приєднав їх після, причому, ймовірно, скористався замітками пам'ятних книжок, з яких брав дати, але писав за один присід. З 1672 р. він вже не випереджає фактів і не розрізняє фактів більш важливих від менш важливих. У цій частині замітки носять обласний характер. З багатьох місць літопису видно, що в цей час укладач жив у Стародубі чи в його околицях. Розбираючи // (с. 37) антипатії і симпатії автора, п. Левицький дійшов висновку, що автор не був духовною особою, а думає, що він належав до шляхетського стану, що присягнув при Хмельницькому козацькому війську й у силу договору був затверджений у своїх правах. У Сіверській землі таких шляхетських родів залишилося багато; традиції зем'ян були в них ще живі, внаслідок чого сіверська шляхта і примкнула до козацтва. Здогад свій п. Левицький підкріплює фрагментами з літопису, просякнутому симпатіями її антипатіями автора. Він не любить нижчого стану і козацтва і завжди стоїть на боці дворянства, навіть якщо це дворянство чужоземне. // (с. 38) Спосіб викладу в літописі об'єктивний, але дуже живий, наповнений фактичними подробицями, не дивлячись на що є епізоди дуже ілюстративні. Цей літопис написаний літературною мовою XVII ст., що вживалася в Малоросії (України. – ред.) як письмова мова з впливом церковно-слов'янської. Це мова настільки місцева, що обоє видавців повинні були прикласти словник. Безсумнівно це один із найцінніших літописів, як по об'єктивності автора, так і за близькістю його до описуваних подій: 1-а частина написана за замітками сучасників, 2-а – за зауваженнями самого автора.

// (с. 39)

II. Короткий опис Малоросії

В 2-му виданні літопису Самовидця (Київської Комісії) до нього приєднані два інші літописи більш пізнього походження, але за змістом позв'язані з літописом Самовидця, 1-ий з них Короткий опис Малоросії, складений близько 1734 р. є

нічим іншим як вибіркою з інших козацьких літописів, напр., Григорія Грабянки й ін. Цей короткий опис Малоросії обіймає час з 1340 – 1734 р. Хоча він виданий досить пізно, але в рукописі був у великій популярності і увійшов до багатьох літописів. Так, літопис, яким користувався Маркевич і назвав його літописом Розумовського є теж короткий опис Малоросії. Літописом Розумовського він названий Маркевичем, тому що гетьман Розумовський // (с. 40) подарував зроблений за його наказом список Імператорській Академії Наук. 1-ий надрукований козацький літопис Рубана (виданий наприкінці минулого сторіччя) (тобто XVIII ст. – ред.) є скороченням цього опису. Також і «Annales de Petite Russie» складені за цим описом. Порівнявши початок і кінець літопису Самовидця у вид. Бодянського, побачимо, що вони узяті з цього опису.

III. Зібрання історичне Стефана Лукомського

Інший твір, доданий до видання літопису Самовидця має заголовок «Зібрання історичне Стефана Лукомського». Лукомський був обозним прилуцького полку саме (в оригіналі закреслено. – ред.). Складено цей літопис у 1770 р. Складається він з декількох частин, а саме з трьох об'ємних перекладів з польської: «Щоденника Хотинської облоги», з польського письменника Околь-// (с. 41)ського про війну поляків з Остряницею й уривків із твору Самійла Твардовського «Wojna Domowa» та у вигляді передмови до них літопис про козацькі справи до XVI ст. Ця передмова і називається Зібранням історичним. Власне це компіляція, складена частиною за польськими істориками, головним чином за італійсько-польським істориком Гваньїні, також за польським істориком Горецьким; але цінні ті місця, де автор посилається на старий руський літопис; цей літопис не дійшов до нас; тому що цей літопис закінчується 1599 р., але до нього ввійшли розповіді про козацькі справи в останній половині XVI в.: про походи Підкови і Сверчевського і про виникнення церковної унії.

// (с. 42)

IV. Літопис Самійла Величка

Наступний літопис, що є кращим із літописів козацьких [– це] літопис Самійла Величка. Деякі відомості для біографії автора відомі як з тексту літопису, так і з обширної передмови до іншого невиданого твору того ж автора: «Космографії». Наукового значення ця остання не має, це переклад з латинської чи німецької мови обширного трактату про загальну географію. У передмові Величко пояснює свою біографію. Ми знаємо, що наприкінці XVII в. він був у гетьманській канцелярії канцеляристом. Посада канцеляриста була важливою посадою, це те ж, що тепер чиновник якогонебудь міністерства. На цій посаді Величко був до 1706 р., коли з ним трапилася катастрофа. Він був прихильником і другом Василя Кочубея. У 1706 р. // (с. 43) виникла ворожнеча між Кочубеєм і Мазепою, яка закінчилася стратою Кочубея. Після цього Мазепа видалив з посад всіх осіб, прихильних до Кочубея. До нещастя та частина літопису Величка, де розповідаються ці факти, не дійшла до нас. Потім ми зустрічаємо Величка в 1727 р.; після падіння Мазепи, коли родина Кочубея одержала знову маєтки і користувалася милостями, то син Кочубея дав притулок особам, що постраждали за батька, у числі їх був і Величко. Він жив до смерті в Диканьці, де і закінчив свої праці. Під кінець життя він осліп. У космографії він перепрошує, що може бути що-небудь неточно, тому що сам він сліпий. По походженню він був видатною особою у тодішньому суспільстві. Він був начитаний і користався 3-4 літературами. Знав він мови польську, латинську і, ймовірно, // (с. 44) німецьку. Чоловік він був дуже працьовитий і допитливий. Видно також, що він нагромадив велику бібліотеку рукописну і друковану. Літопис носить нерівномірний характер. Дійшло 3 великих томи ін фоліо. При продажі старих книг у якомусь монастирі, його купив Погодін, включив його до свого древнього сховища і продав, разом з ним, в Імператорську Публічну бібліотеку, де і знаходиться справжній літопис. Існував і 4-й том, який десь зник, як видно по тексту. Обривається 3-й том 1700 роком. Сам рукопис Величка безсумнівно написаний автором; це видно з багатьох подробиць, головним чином з того,

що Величко, розповідаючи про які-небудь справи, якщо має документи, то додає // (с. 45) і в примірнику Публічної Бібліотеки багато документів вставлені в оригіналі. Розповідаючи історію малоросійських гетьманів, він, при кожнім гетьмані, що згадується, залишає місце і малює медальйон і, якщо дістає його портрет, то перемальовує тушшю, а якщо не дістане, то залишає порожнім. У числі цих портретів є такі, котрі не дійшли до нас в іншому виді. Щодо складу, літопис є нерівномірним. Тільки з певного часу Величко пише, як сучасник і очевидець; усі (ж), що було перед тим років за 20, він пише зі слів очевидців. Початок же склав, як компілятор, із книг – 1-а частина представляє дуже сумнівний історичний матеріал. Як історик, Величко // (с. 46) критичним відчуттям не володіє. Але, як людина, він був дуже оригінальний у тій частині, де трактує про Богдана Хмельницького[:] він вказує свої джерела і вибір їх досить оригінальний. Справа в тім, що Величко називався Самійлом; він і вибрав, як джерела, твори трьох Самійлів: польського письменника Самійла Твардовського літописну хроніку Самійла Зорки, що не дійшла до нас, і німецький твір Самійла Пуфендорфа. Крім цього, для [викладення] подій, що передували Хмельницькому, він скористався польськими джерелами. Він переклав щоденник Матвія Титловича, що жив близько 1620 р. і написав щоденник облоги Хотина. Цікавий козакам цей похід був тому, що в ньому брав участь гетьман Конашевич-// (с. 47)Сагайдачний. Два інші томи носять вже характер літопису, який написаний чи за спогадами осіб, що брали участь в описуваних подіях, чи за особистими відомостями самого автора, як сучасника й обіймають період від 1660 до 1700 р. Але, крім переказів сучасників і власних відомостей, Величко нагромадив у літописі цінний матеріал документальний. Він мав у руках дипломатичне листування і скористався величезною масою документів.

ДЖЕРЕЛА ЗАХІДНО-РУСЬКОЇ ІСТОРІЇ ЛЕКЦІЇ В.Б. АНТОНОВИЧА 1886 р. [Частина] II

// (с. 1)

Літописи іноземні

Ми говорили до цього часу про тубільні літописні джерела. Тепер розглянемо іноземну літописну літературу. Тут ми будемо мати справу з двома групами літописів: з німецькими, які стосуються великого князівства Литовського і польськими, які дають ще більше даних, як для історії Литви, так і для історії західної і південно-західної Росії.

А. Літописи німецькі
Літопис Петра Дюсбурга

Серед німецьких літописів найважливіший Петра Дюсбурга (Düsburg). Він названий Chronicon terrae Prussiae. Написаний він на латині. Відомі два його видання. Найдавніше видання 1779 р. Христофора Гартунга, дуже вченого німецького бібліографа, видання дуже ретельне. Гартунг приєднав критичні примітки і 12 розвідок про старожитності литовські під назвою: "Duodecim dissertationes Selectae historicae de // (с. 2) variis rebus Prussicis". Ці дисертації представляють науковий і грунтовний збірник відомостей про литовські старожитності. Друге видання Дюсбурга з'явилось недавно в історичному Зібранні Scriptores rerum Prussicarum, провідним колом науковців істориків в Берліні. Редакція Дюсбурга проведена Максом Терпеном. Укладач літопису був монахом ордена Хрестоносців; в хрестоносців було два роди братчиків: воїни і священники, до останніх і належав укладач. Родом він був з князівства Києва, але жив в пер. чверті XIV ст. в Кенігсберзі. Літопис цей доведений до 1326 р. В цьому році він його завершив і присвятив тодішньому магістру Тевтонського ордену Вернеру фон Орсельну, але так як закінчивши цей літопис він ще жив, то й після посвяти продовжував свої замітки на // (с. 3) протязі одного року і додав до літопису Supplementum, що завершувався 1327 р. Праця Дюс-

бурга була такою важливою, що після його смерті з'явився продовжувач. Невідомий продовжувач додав хроніку ще за 6 років, так що вона охоплює час від виникнення ордена до 1333 р. Дюсбург людина дуже добросовісна і позбавлена бажання перекручувати факти; хоча він має суб'єктивні погляди, але дуже відверті. Стосовно джерел він зазначає сам, що писав або як очевидець або за свідченнями очевидців. Автор має свої тенденції. Він дуже цінує і любить свій орден і впевнений у його добрій місії. Його єдиний інтерес релігійний. Місіонерська діяльність хрестоносців, поширення християнства здається йому вищою ціллю. Тому він уважно слідкує за // (с. 4) розширенням володінь ордену і християнства.

Літопис цей розпадається на три частини: дві перших короткі, 3-я складає 9/10 всього літопису. 1-а частина представляє стислу розповідь про виникнення ордену, перебування його в Палестині і переселення з Німеччини до Прусії; 3-я найбільш детальна і цікава частина – про боротьбу хрестоносців з князями Литовськими, про посилення хрестоносців, завоювання в Литві і тут зустрічається велика кількість цікавих відомостей. Автор свідомо звертає увагу лише на релігійні інтереси, але, мимохідь, дає не мало побутових подробиць. Йому належать короткі, але єдино достовірні // (с. 5) відомості про литовську міфологію і про литовську ієрархію. Окрім відомостей про Литовців, до подальших розповідей Дюсбурга включено багато даних, які характеризують побут литовської Русі. Ми зустрічаємо відомості про участь руського ополчення в Литовських війнах, про відношення руських князів до литовських, про відношення останніх до залежних руських областей, про стародавню історію литовських князів. Звичайно, йдучи за переконаннями, літописець часто відхиляється в сторону стосовно містичних переконань. Так, він вважає, що орден користується спеціальним протегуванням Богородиці і наводить як доказ, багато чудес, де члени ордену користуються її особливим покровительством. Це необхідно // (с. 6) приймати до уваги.

Свого часу літопис Дюсбурга був вигідний для хрестоносців у політичному відношенні. Він поширював на нього

в суспільній думці Європи ореол святості. Сили хрестоносців залежать від надходжень західних гостей і грошей, що збирались в Західній Європі. Керівники ордену скористались цим літописом і постаралися роздрукувати його в Західній Європі. Але, так як вона написана на латині, то для того аби зацікавити ним німців браунгшвейський герцог Лотарь доручив своєму капелану Миколі Яро... (так в оригіналі; можливо, Ярошину. – ред.) перекласти його віршами на німецьку мову. Ця переробка опублікована в Scriptores rerum Prussicarum Ch... Prus... land (так в оригіналі. – ред.). Він написаний на mittel-hoch-deutsche (середній верхній діалект. – ред.) 387 віршів.

Якщо порівняти Яр... (так в оригіналі. – ред.) з Дюсбургом, то зразу ж помітно, що це переробка, але оскільки це вір-// (с. 7)ші, то літопис Яр... (так в оригіналі. – ред.) є більш яскравим. Напр., в Дюсбурга просто згадується, як Литовці взяли в полон одного рицаря і спалили. Яр... (так в оригіналі. – ред.) описує цей випадок зі всіма подробицями. Так як він був сучасником описуваної епохи, то побутовим подробицям в цьому описі можна довіряти.

II. Літопис Генріха Латиша

Другий німецькмй літопис дещо давніший Дюсбурга, але менше відноситься до нашого предмету, називається літописом Генріха Латиша. Назва літопису Латиша заперечується, але в історичній науці звикли називати його так. Автор його за походженням, належав без сумніву до литовського племені. Він потрапив до братів // (с. 8) ордену Меченосців як заручник, хрестився, отримав певну освіту і знаходився навіть на службі в ризького архієпископа, в якості секретаря і, здається, духовної особи. Літопис, який він залишив, має за предмет історію трьох перших архієпископів. Написаний він, здається, при останньому з них – Альбрехті і є чимось на зразок панегірика цій особі. Виданий цей літопис 1740 р. під назвою: Origines Livon vel chronicon livon velust, Даніелем Грубером. Вдруге, з більш критичними примітками він виданий в 1853 р. в Збірнику джерел для історії остзейського краю Scriptores rerum livonicarum під ред. // (с. 9) Ганзена.

За часом він охоплює кінець XII і першу чверть XIII ст., з часу виникнення ризького архієпископства 1184 р. по 1225 р. Розділяється він на три частини. Він цікавий кількома відомостями про Полоцьку землю, що ніде не повторяються. Полоцький літопис не дійшов до нас, а ми маємо відомості про Полоцьку землю лише з інших літописів: київського, смоленського, новгородських та ін. Значні пробіли в цьому відношенні поповнюються літописом Генріха Латиша. З самого поселення в остзейському краї, німці, розпочавши сутички з Естами і литовцями, опинились на кордонах Полоцького князівства і зіткнулись з ним. Зіткнення це було необхідне тим, що чужоземці намагались згуртуватися під заступництвом полоцьких князів. В даний час полоцькі князі були безсилі, допомогти чужоземцям вони не // (с. 10) могли і підкорились самі впливу, а пізніше і пануванню німців. Генріх Латиш повідомляє нам і невідомі з інших джерел відомості. Так, він зібрав дані про невідомого князя Володимира, який то воював з німцями, то шукав, під час вигнання, допомоги в ризького архієпископа. Цікаві відомості повідомляє Латиш про князівства руські на кордонах з німцями; про Кукенойське і Персицьке. Це були дрібні уділи, які знаходились у важкому становищі, зазнаючи утисків з однієї сторони від німців, з іншої – литовців. Князівства ці коливаються між сусідами і складають предмет боротьби між ними. В латинізованих іменах князів Wisseexa de Kukonois і Wissewalde ми взнаємо // (с. 11) Василя і Всеволода. Ці подробиці про Полоцьку землю складають поповнення наших відомостей про Західну Русь.

III. Хроніка Вігонда

Третій німецький літопис, також (далі закреслено слово "недавно") орденського походження, нещодавно відкритий, але в уривках, в інших письменників раніше дійшов до нас. Це хроніка Wigand'a з Марбурга. Хроніка ця була видана в 1863 р. в тому ж збірнику Scriptores rerum Prussiarum т. II. Знайшов рукопис лікар Люкес в бібліотеці бернардинського монастиря в Торці. Існує і інше видання його в перекладі на польську мову в Познані під редакцією графа Едуарда Ра-

чинського. Цей літопис був відомий багатьом письменникам XVII і XVIII ст. Видавець його Теодор Гірш зібрав відомості про те, які історики використовували цей літопис раніше // (с. 12) і вибрав цитати і відомості про укладачів цього літопису. Головним чином він послужив для двох письменників: укладача хроніки міста Данцига XVI ст. Gaspar'a Szitz'a, який уклав хроніку Прусії на початку XVI і на початку XVII ст., який писав німецькою і віршами. В XV ст., коли Длугош писав історію Польщі і потребував відомостей про хрестоносців, на його прохання якийсь монах переклав її // (с. 13) на латинську мову прозою, про що свідчить сам перекладач. Віршований оригінал втрачено, а монах-перекладач не достатньо володів латиною і в деяких місцях скоротив, а в інших висловився латиною так, що сенс втрачається. Після детального розбору вцілівших фрагментів Гіршу вдалось зібрати з цитат близько 300 віршів оригіналу і, якщо порівняти їх з латинськими текстами, то вони виявляться значно детальнішими і зрозумілішими. Сам літопис Віганда, судячи по об'єму, повинен був містити не менше 25,000 віршів. З цитат у Шица і Борнбаха, а також з Віганда (далі залишено місце довжиною в 1 рядок. – ред.) сучасники його XIV – XV ст. вважали продовжувачем Дюсбурга, хоча їх літописи, за характером, не схожі один на одного, очевидно тому, що початок однієї частково співпадає з кінцем іншої. Суспіль-// (с. 14) не становище автора визначає і характер літопису. Він був особою світською і служив герольдом. Тому він повинен був знати геральдику, сфрагістику, кольори знамен і приймав участь у війнах, турнірах і т.п. Таке становище відобразилось і на характері літопису. Це літопис переважно рицарський, між тим як Дюсбург зосереджує увагу на релігійній стороні. У нього вставлені факти, які протирічать релігійній місії хрестоносців і він описує їх не соромлячись. Так, він розповідає, що взявши кілька тисяч язичників, яких хрестоносці повинні були хрестити, керівник наказав перерізати їх, що і одобрюється автором. Проте він уважно слідкує за всім, що // (с. 15) відноситься до військової справи. Завдяки цьому ми маємо багато даних для історії Литви і Русі. Лише у Віганда достатньо змальована чудова особистість литовського князя Кейстута. Відносно Русі маємо

значну кількість свідчень, не лише про військові справи, але і про внутрішні; про значення бояр, про вплив культурний і державно-суспільний Русі на Литву. Літопис Віганда читається легко і дуже жваво зображає подробиці.

IV. Хроніка Іогана Посільге (Posilge)

Цей літопис охоплює час від 1360 до 1419 р. Він був написаний початково латиною, проте той його варіант, який дійшов до нас, є перекладом на німецьку. Відомий він був давно, але цитувався під ім'ям хроніки // (с.16) Lindeblatt'а – переписувача його, якого перші видавці прийняли за автора. Нове його видання Штрельке в 3-му т. Scriptores rerum Prussicarum. Видавець зібрав деякі відомості про автора. Він був доктором права Празького університету і займав посади духовні і судебні в землях ордену хрестоносців. Якщо хроніка Дюсбурга носить характер релігійний, а хроніка Віганда – рицарський, то хроніка Посільге носить характер юридичний. Він наводить багато документів і звертає увагу переважно на питання права. За викладом ця хроніка поступається попереднім; вона суха і педантична. Проте вона складає вельми важливе історичне джерело.

Крім цих хронік в Scriptores rerum Prussicarum і Scriptores rerum // (с. 17) Livonicarum є багато хронік більш дрібних і менше важливих.

Польські літописи

Ті письменники, на яких я вкажу, за викладом хоча носять літописний характер, за суттю не літописці, і намагались писати прагматичну історію. Вони важливі для руської історії, тому що частина використовувала руські літописи, окремі з яких не дійшли до нас.

І. Длугош

На першому місці серед польських істориків стоїть Длугош чи, як він називає себе латиною, Longinus. Він має важливе значення в історії польської літератури, будучи в ній

представником епохи Відродження. Освіту він отримав в Римі // (с. 18) в той час, коли в Західній Європі зріс інтерес до класичних письменників, вивчивши їх і стиль rénnaissance переніс у свої твори. За суспільним становищем він займав посаду каноніка при краківському капітулі. Помер він в сані архієпископа. Найважливішою посадою, яка відкривала йому доступ до всіх архівів була посада вихователя синів Казимира Ягайловича. Займаючи таку досить важливу посаду при дворі, він міг користуватися всіма архівами, навіть королівськими. Людиною він був вченою і начитаною. Поставивши собі за мету написати історію, він років 20-30 збирав матеріал. Через свої літературні зв'язки він дістав літописи чи копії з них, приводив їх до порядку і вивчив. Історія його // (с. 19) носить назву "Historiae Poloniae libri XII". Закінчивши її, він додав ще 13-у книгу і довів її таким чином до 1480 р. Років два по тому він і помер. Його історія Польщі не є спеціальною польською історією, а швидше спробою історії європейських держав цієї епохи, при чому головне місце відведено Польщі, а тоді найближчим до неї країнам. Він розглядає діяння пап, імператорів, різних королів угорських, чеських та ін. і досить багато займається руськими справами. Вся хроніка написана класичною латиною. Автор наслідував мову і манери Тіта Лівія. Він також відноситься до неймовірних подій історії, як і Лівій, але так само старається створити художні каритини, на шкоду навіть історичній істині. Йому подобається вкла-// (с. 20)дати до вуст дійових осіб довгі прекрасні латинські промови. Незважаючи на цей недолік свого часу історія Длугоша дуже важлива. Автор користувався великим запасом руських літописів багато з яких не дійшли до нас і ми можемо відновити їх з Длугоша. Один історик зайнявся випискою з Длугоша місць, запозичених ним з руських хронік і порівняв їх з руськими літописами, які збереглись. Ця спроба зроблена п. Бестужевим-Рюміним в його дослідженні про склад руських літописів. Особливо важливі відомості Длугоша за час, коли західноруські літописи ще не почались, а старі відомості припинились. Проте цими відомостями доводиться користуватися не без критики. Автор дуже суб'єктивний та іноді дивиться на // (с. 21) факти зі своєї особистої точки зору. Не позбавле-

на його праця і деяких помилок, головним чином хронологічних. Користуючись руськими літописами, він очевидно, не знайшов у багатьох точних хронологічних даних і намагається групувати їх самостійно, при чому впадає в анахронізми, але, порівняно з кількітю матеріалу, цих неточностей небагато і працю Длугоша слід віднести до числа істотних джерел XIV – XV ст. Він особливо важливий для XV ст., де автор розповідає події, як сучасник. Взявши до уваги його близькість до Ягеллонів, ми можемо припустити, що він знав багато, чого не могли знати інші історики. Найкраще з старих видань Длугоша – видання 1711 р. Гюйсена. Пізніше було // (с. 22) багато видань. Найкраще видання Пшездєцького в Кракові в 60-х рр.

Як доповнення до Длугоша, може слугувати польський історик, який жив років 60 по тому *Бернард Ваповський*. Його праця названа "Історія Польської корони і великого князівства Литовського". Власне кажучи, він писав історію династії Ягеллонів. Він розпочинає з 1380 р. і продовжує до половини XVI ст. Так як він мав справу з часом, коли Литва приєдналась до Польщі, то в нього багато відомостей і про Русь. Весь твір його написаний з політичною тенденцією. Жив він в той час, коли йшла підготовка до Люблінської унії. Як відомо, це не залишилось без протидії крупного литовського шляхетства. Твір Ваповського має за мету довести // (с. 23) право Польщі на приєднання Литви. Це слід пам'ятати і в спірних питаннях відноситися до цього твору критично. Початково він був написаний латиною, але тепер є добрий польський переклад віленського вченого Малиновського.

Друга половина XVI ст. є золотим віком польської літератури. Це було раніше того, як виховання було віддано в руки єзуїтів. Це був той час, коли свобода в Польщі ставилась вище всього. В цей час з'являється декілька значних істориків. Ми звернемо увагу на трьох з них.

II. Мартин Кромер

Першим із них за часом був єпископ Мартин Кромер. Його твір названо: De origine et rebus Polo-// (с. 24)norum. Дове-

дено цей твір до смерті Сигизмунда I (1548 р.). Спосіб писання Кромера нагадує за зовнішністю Длугоша; він також пише паралельно історію Польщі та інших європейських держав. Але манера його інша. Він чоловік серйозний і не звертає увагу на літературну обробку, але має критичні здібності і детально перевіряє повідомлені факти. Кромер протягом всього свого життя обіймав посаду архіваріуса королівського архіву і склав "Inventarium archivi regis". Так як він описував документи дуже детально, то ця праця є капітальним історичним джерелом, тим більше, що значна частина цього архіву втрачена. Цим архівом він користувався для своєї історії. Він розповідає руські справи настільки наскільки вони стосувались Польщі, але так як він пише про час об'єднання Литви з Польщею, то таких відомостей у нього порівняно багато. Є у нього і такі відомості, яких немає в інших джерелах. Матеріалу він дає хоча небагато, але цей матеріал точний і грунтовний.

III. Матвій Стрийковський

Другий письменник другої половини XVI ст. зберіг більше всіх фактів до історії Західної Русі, але спосіб викладу його дуже невдалий. Матвій Стрийковський писав на польській мові. Праця його названа "Kronika Polska, Litewska, Żmudska i wszystkiej Rusi" і доведена до 1574 р. Автор був людиною жвавою, вразливою і діяльною // (с. 26). (З. – ред.) 18-ти років він поступив на військову службу до війська, яке стояло гарнізоном в литовських і західно-руських містах. Він скористався перебуванням в Литві для того, щоб вивчити мови литовську і західно-руську. Згодом, проживаючи в Литві, він познайомився з місцевими знатними шляхтичами і здійснював багато мандрівок, щоб ознайомитися з краєм. В 1574 р. він примкнув до посольства, яке відправлялось до Константинополя, з метою відвідати Балканський півострів, вивчити його етнографію і налагодити літературні зв'язки. Там він познайомився з угорським драгоманом Кенді і одним вченим турком, який постачав йому турецько-татарські історичні джерела. Він уклав // (с. 27) було ще іншу працю: Опис історико-географічний великого князівства Литовсь-

кого; але цей твір пропав; у Вітебську він познайомився з італійцем, комендантом цього міста Олександром Гвагніні, який взяв його рукопис, а потім видав його під своїм іменем. Повертаючись до літопису Стрийковського, ми зустрічаємо об'ємний твір у двох компактних томах. Перший раз він виданий при житті автора в 1582 р. Останнє видання вийшло в 1846 р. Автор зібрав велику кількість матеріалу. Цитати його невпорядковані, але численні. Він говорить, що мав в руках 15 літописів руських, 5 р... (так в оригіналі – ред.), 4 литовських, 5 польських і 4 київських. У всякому випадку літописного матеріалу він мав дуже багато. Проте при настільки об'ємних // (с. 28) джерелах, автор відрізняється повною відсутністю критичних здібностей. Кількість матеріалу подавила його. Трапляється, що про одну подію він зустрічає кілька варіантів, в такому випадку він поміщає ці варіанти підряд і читач не знає звідки він взяв їх, тому посилання його неточні. Без сумніву, що він користувався багатьма літописами, адже всі сучасні видання літописів відомі йому. Особливо наплутав він в першій частині літопису, коли повірив у численні байки про небувалих князів литовських. Другий недолік Стрийковського пристрасть до красномовства. Він вважає, що має право для красномовства поширювати відомості джерел. Час // (с. 29) від часу його захоплення доходить до того, що в літописі він поміщає плани своїх подальших творів. Ця пристрасть принижує переваги твору як історичного джерела. Стрийковський намагається пристосувати свою хронологію, але вона нічого не варта. Автор не задоволений руськими літописами, скаржиться на відсутність хронології і говорить, що сам проставив роки. Але його хронологія довільна і фальшива. Цим джерелом необхідно користуватися вкрай обережно. Взагалі цей літопис хаотичний і це відчував письменник, що жив літ 60-70 по тому Альберт Коялович.Він зважився врятувати історичні дані, що містились у цій праці і для цього розібрав твір Стрийковського, викинув майже 2/3 та з 1/3 склав // (с. 30) вельми поважний твір Historie Lithuana.

IV. Хроніка Бєльських

На останок згадаємо ще про одного важливого письменника Бєльського. Під цим ім'ям приховуються два письменники: батько і син, Мартин та Йоаким Бєльські. Мартин Бєльський був протестантом і піддавався гонінню католицького духовенства, так як заперечував авторитет папи і католицьку ієрархію. Переслідування закінчилися тим, що книгу Бєльського наказано було знищити. Вона була названа Xiąga Świata. Для того, аби врятувати книгу батька, Йоаким Бєльський переробив її і // (с. 31) назвав Kronica Poloniae і продовжив її. Історія доведена до 1597 р. Але під 1575 р. зустрічається таке повідомлення: помер Мартин Бєльський. Очевидно, що в цій праці ми маємо справу з переробкою того, що в силу цензурних умов не могло бути видано.

ИСТОЧНИКИ ЗАПАДНО-РУССКОЙ ИСТОРІИ. ЛЕКЦІИ В.Б. АНТОНОВИЧА 1886 г. [Часть] I

// (с. 1) Источники западно-русской исторіи по содержанію можно раздѣлить на 3 группы: 1) лѣтописи, 2) матеріалы, добытые путемъ археографическихъ занятій и 3) записки современниковъ и путешественниковъ. Въ каждомъ отдѣлѣ заключаются матерьялы двухъ родовъ: русскіе и иностранные.

Лѣтописи

Начнемъ съ важнѣйшей группы – съ лѣтописей. Опредѣлять что такое лѣтопись я считаю излишнимъ. Тотъ отдѣлъ лѣтописей, о которомъ мы будемъ говорить можно назвать средне-русскими. По формѣ и пріемамъ это продолженіе древнихъ лѣтописей, но трактуютъ онѣ о новыхъ дѣлахъ. По языку эти лѣтописи называются литовскими или бѣлорусскими. Названіе ихъ бѣлорусскими собственно неправильно, но въ 18 в. всякое западно-русское письмо называли бѣлорусскимъ. Такихъ лѣтописей дошло до насъ только 4.

// (с. 2) Малое количество источниковъ зависитъ не отъ того, что лѣтописаніе у насъ прекратилось; напротивъ оно продолжалось въ значительномъ объемѣ, если обратимся къ польскимъ писателямъ Длугошу и Стрыйковскому, то увидимъ какимъ огромнымъ количествомъ ихъ пользовались эти писатели; Стрыйковский въ одномъ мѣстѣ говоритъ, хотя вѣроятно онъ и преувеличиваетъ, что онъ имѣлъ въ рукахъ 100 списковъ русскихъ лѣтописей.

Незначительное количество дошедшихъ списковъ объясняѣтся случайнымъ явленіемъ. В XVII в. въ польскомъ государствѣ было время большой религіозной нетолерантности; стѣсняли и народъ и религію. Была учреждена очень строгая цензура, которой завѣдывали духовныя лица, главнымъ образомъ принадлежащія къ іезуитскому ордену. Эта цензура отличалась отъ нынѣшней тѣмъ, что не только разрѣшала или запрещала издавать книги, но наблюдала за част-// (с. 3)ными и общественными библіотеками и книги и

рукописи, которыя находили вредными, сжигали. В началѣ XVII в. іезуитская цензура рѣшила, что всѣ рукописи, писанныя кириллицей вредны и всѣ такія рукописи сжигались. Въ какомъ громадномъ количествѣ онѣ истребляли, достаточно, для примѣра, указать на тотъ фактъ, что одинъ изъ епископовъ (Замойскій) получилъ кардинальство за то, что сжегъ ихъ 30,000 экземпляровъ. Это и есть причина почему до насъ дошло столь мало списковъ. Дошедшіе списки уцѣлѣли или потому, что попали въ сѣверо-восточную Русь или потому что владельцы, желая спасти ихъ отъ истребленія переписывали ихъ латинскимъ шрифтомъ; двѣ лѣтописи и уцѣлѣли такимъ образомъ.

I. Древняя литовская лѣтопись

Древнѣйшая и лучшая изъ этихъ лѣтописей называется различно. Болѣе применяется названіе древней литовской лѣтописи. Иные // (с. 4) называютъ ее по именамъ издателей 1-го Даниловича и 2-го Попова или, по названію мѣста храненія Порѣчьскою. Мы имѣемъ ее въ двухъ варіантахъ. Въ первый разъ она была открыта извѣстнымъ изследователемъ западно-русской исторіи, бывшимъ профессоромъ и нашего университета Даниловичемъ. Онъ нашелъ въ одномъ монастырѣ въ Подляхіи, въ спискѣ переписанномъ латинскими буквами и первый издалъ ее. Въ 60-хъ гг. А.Поповъ нашелъ другой списокъ писанный кириллицей, въ с.Порѣчью Москов[ской] губ[ѣрніи], въ коллекціи рукописей графа Уварова и издалъ ее въ Учен[ых] Зап[исках] II отд[ѣленія] Ак[адеміи] Н[аук]. Лѣтопись эта обнимаетъ небольшой промежутокъ времени: начинается со смерти Гедимина (1340 г.) и заканчивается 1446 годомъ. Лѣтосчисленіе не соблюдается во всемъ лѣтописномъ текстѣ, года составитель проставилъ только въ послѣднія 15 лѣтъ (1431 – 1446); все предыдущее имѣетъ видъ разсказа, неопредѣленнаго хронологически.

// (с. 5) По способу изложенія, по языку и по нѣкоторымъ бібліографическимъ справкамъ можно судить, что она составлена однимъ лицомъ, правдоподобно жившимъ въ Смоленскѣ и составившимъ ея въ первой полов. XV в. Данныя для этого слѣдующія: въ одномъ мѣстѣ при описаніи событій

1392 г. (смерть в[еликого] кн[язя] Скиргайла въ Кіевѣ), авторъ, разсказывая ходившіе толки, говоритъ: «Азъ же того не свѣмъ, занеже былъ младъ». Слѣдовательно во время писанія лѣтописи (1446 г.) ему было около 50 лѣтъ. Если обратимъ вниманіе на способъ изложенія, то убѣждаемся, что лѣтопись составлена такимъ образомъ: когда составителю пришла мысль, онъ составилъ лѣтопись и когда онъ началъ излагать (событія. – ред.) по годамъ, то обратилъ вниманіе на предыдущее время и изложилъ его по слухамъ. Чѣмъ дальше отстоятъ отъ него событія, тѣмъ меньше онъ знаетъ о нихъ. Такъ, начавъ со смерти Гедимина, онъ разсказываетъ княженіе Ольгерда, занимавшее 36 лѣтъ, и передаетъ о немъ только одинъ фактъ, какъ Ольгердъ и Кейстутъ заняли великое княженіе и изгнали Явнутія.

// (с. 6) Болѣе имѣетъ онъ воспоминаній и свѣдѣній о княженіи Витовта. Но, передавая отношенія Витовта къ русскимъ землямъ, онъ не соблюдаетъ хронологическаго порядка, а разсказываетъ все, что ему извѣстно объ этой землѣ. Очевидно эта лѣтопись собрана по разсказамъ и воспоминаніямъ и группировались онѣ по содержанію, а не по хронологіи. Такъ, въ срединѣ княженія Витовта составитель совсѣмъ не у мѣста вставляетъ весьма характерное и живое похвальное слово великому князю съ подробностями относящимися къ концу XIV и къ XV в. Какъ кажется последняя часть лѣтописи писалась при такомъ условіи, что авторъ жилъ въ Смоленскѣ. Послѣдняя часть носитъ характеръ преобладанія интересовъ мѣстной смоленской жизни. Она является однимъ изъ главныхъ источниковъ западно-русской исторіи. Написана она живо и съ характерными бытовыми подробностя-// (с. 7)ми. Передаются эти свѣдѣнія несомнѣнно современникомъ и очевидцемъ. При скудности источниковъ этотъ источникъ незамѣнимъ.

II. Лѣтопись Быховца

Другая лѣтопись этого цикла это та лѣтопись, которая извѣстна подъ названіемъ лѣтописи Быховца. Это имя дано ей случайно. Есть два списка этой лѣтописи, 1-й списокъ принадлежалъ зем.левладѣльцу Гродненской губ[ѣніи] Быховцу

и былъ изданъ Нарбутомъ. Изданіе это вышло въ 1846 г. Этотъ списокъ уцѣлѣлъ также только потому, что былъ переписанъ латинскимъ шрифтомъ. Но извѣстенъ и другой списокъ ея, писанный кирилловскими буквами, болѣе важный и въ историческомъ и въ филологическомъ отношеніяхъ. Открытъ онъ Бодянскимъ и хранится в библіотекѣ Ученого Общества г. Познани. Списокъ facsimile находится въ рукописномъ отдѣлѣ Института Оссолинскихъ во // (с. 8) Львовѣ. Лѣтъ 10 тому назадъ Имп[ераторская] Археографич[еская] Комиссія въ изданіи серіи томовъ, относящихся къ русскимъ лѣтописямъ, намѣревалась издать въ одномъ томѣ западнорусскія лѣтописи. Редакція этого тома была поручена г. Бестужеву-Рюмину и половина его даже была напечатана, но болѣзнь редактора помѣшала продолжать это изданіе. Лѣтопись Быховца въ строгомъ смыслѣ не есть лѣтопись, но лѣтописный сводъ, т. е. компиляція, составленная однимъ лицомъ по болѣе раннимъ источникамъ. Несомнѣнно, что этотъ сводъ сохранилъ интересныя подробности, но компиляторъ прибавилъ многие субъективные взгляды. Онъ правдоподобно выбираетъ только то, что болѣе ему подходитъ и иногда присочиняетъ отъ себя, хотя его сочиненія легко отдѣлить. Если разсмотримъ лѣтопись, то можно выдѣлить источники, которыми авторъ поль-// (с. 9)зовался. Важнѣйшіе изъ его источниковъ – русскія лѣтописи, изъ которыхъ извѣстныя намъ можно опредѣлить; такъ во 2 части онъ широко пользуется Ипатскимъ спискомъ; пользовался онъ также древней литовской лѣтописью; кромѣ того есть свѣдѣнія изъ неизвѣстныхъ намъ лѣтописей. Въ видѣ приложенія къ лѣтописи есть генеалогія витебскихъ князей, это вѣтвь полоцкихъ князей, о которой наша лѣтопись умалчиваетъ. Эти свѣдѣнія незамѣнимы. Другимъ источникомъ были фамильныя легенды и архивы различныхъ лицъ, занимавшихъ видное положеніе въ литовско-русскомъ государствѣ. Часто среди лѣтописей вставлены цѣлыя повѣсти, обставленныя бытовыми фактическими свѣдѣніями, взятыми изъ фамильныхъ архивовъ или легендъ. Такой разсказъ встрѣчается в извѣстіяхъ о походѣ литовскихъ князей на Польшу, когда Ягайло былъ еще язычникомъ, тамъ разсказывается легенда объ одномъ литовскомъ рыцарѣ. Въ другомъ // (с. 10) мѣстѣ разсказъ о

бракѣ Ягайла и разсказъ какъ онъ старикомъ сватался на княжнѣ Друцкой, причемъ подробно излагаются переговоры его съ отцемъ невѣсты и съ Витовтомъ. Ясно, что это семейное преданіе князей Друцкихъ. Есть Легенда о происхожденіи рода Немиричей или Немировичей, которая передается при извѣстіи о договорѣ Витовта съ вел[иким] кн[язем] Василіемъ Московскимъ. Другая легенда о происхожденіи Воловичей передается совершенно некстати при описаніи похода Казиміра въ Чехію. Этотъ источникъ нельзя принимать какъ источникъ, гарантирующій вѣрность фактовъ, но, какъ изобилующій бытовыми подробностями онъ интересенъ и важенъ. Перейдемъ къ третьему источнику. Авторъ много ездилъ по описываемымъ мѣстностямъ и собралъ много преданій географическаго характера. Такова легенда объ основаніи г. // (с. 11) Вильны, о святилищѣ Свенторога, о битвѣ литовскихъ князей съ Монголами у Кейданова. Авторъ даетъ просторъ личной фантазіи, гдѣ ему приходится доказывать свои личныя убѣжденія, почему къ этой лѣтописи нужно относиться крайне осторожно.

По составу эта лѣтопись распадается на три части, при чемъ чѣмъ болѣе удалены событія отъ автора, тѣмъ болѣе затемняются его фантазіей (в оригиналі останнє слово закреслено. – ред.) гипотезами, 1-я часть обнимаетъ время отъ начала литовского периода до смерти Ольгерда. Здѣсь онъ употребляетъ компиляторскій пріемъ, но неудачно. Это возстановленіе историческихъ лицъ по имѣнамъ мѣстъ и городовъ. Иногда онъ дѣлаетъ оригинальныя предположенія. Такъ, онъ разсказываетъ о несуществовавшемъ князѣ Боргѣ (Боркѣ?), чтобы объяснить названіе Юрбургъ, между тѣмъ какъ это поселеніе основано нѣмцами. Изъ 1-й части весьма немногое представляетъ точныя историческія свѣдѣнія. Для этой части онъ, кажется, пользовался ста-// (с. 12)рыми лѣтописями, но такъ перепортилъ ихъ, что врядъ ли удастся ихъ возстановить. Авторъ сильно страдаетъ отъ своихъ компиляторскихъ пріемовъ. Желая разсказать полную исторію великого княжества Литовского, онъ возстановляетъ (далі йде закреслене слово. – ред.) историческихъ лицъ эпонимнымъ способомъ, то двоитъ и троитъ событія или сводитъ извѣстія о нѣсколькихъ событіяхъ въ одно.

Гораздо точнѣе и лучше, хотя не лишена компиляторскихъ прикрасъ 2-я часть этой лѣтописи отъ смерти Ольгерда до вступленія Казиміра Ягайловича (1377 – 1448 г.) Для этого времени составитель пользовался въ болѣе широкихъ размѣрахъ предшествовавшими лѣтописцами. Можно указать заимствованія изъ лѣтописи Даниловича, другія неизвѣстны. Особенно обильны свѣдѣнія изъ фамильныхъ архивовъ и легендъ. Зато къ этой части относятся и тенденціозные (надписано над закресленим «традиціонные». – ред.) // (с. 13) разсказы автора, 3-я часть со вступленія Казиміра Ягайловича до конца лѣтописи. Послѣдняя получаетъ интересъ, потому что авторъ описываетъ свое время, и, по-видимому, былъ близокъ ко двору Сигизмунда I. Онъ даетъ такія подробности, которыя могло дать только лицо близкое ко двору, ибо, давая даты рожденія и смерти владѣтельныхъ лицъ, онъ указываетъ не только дни, но и часы.

Списокъ Быховца обрывается на 1507 г. На то что эта лѣтопись продолжалась далѣе имѣемъ указаніе въ Сборникѣ Муханова. Въ этомъ Сборникѣ случайно встрѣчается послѣдній листъ вырванный изъ этой лѣтописи и относящійся к 1548 г. Разсмотрѣвъ познанскую рукопись, можно сказать, что это послѣдній листокъ лѣтописи Быховца, потому что въ познанской рукописи конецъ уцѣлѣлъ. Это послѣдняя часть лѣтописи цѣннѣе двухъ предыдущихъ, особенно вторая половина.

Я сказалъ, что лѣтопись эта // (с. 14) очень тенденціозна. Можно опредѣлить главныя общественныя убѣжденія, которымъ очень преданъ авторъ. Такихъ убѣжденій можно открыть два. Авторъ живетъ въ ту пору, когда подготовлялась Люблинская унія, т.е. объединеніе съ Польшею и созданіе сословій по образцу Польши. Авторъ принадлежитъ къ лицамъ, желавшимъ объединенія и желавшимъ, чтобы земянѣ получили права польскаго дворянства. Поэтому онъ является поборникомъ дворянскихъ привиллегій и если встрѣчается противорѣчивый фактъ, то излагаетъ его въ иномъ видѣ. Напр[имеръ], Сигизмундъ Кейстутовичъ былъ очень оригинальнымъ дѣятелемъ своего времени. Это былъ князь-демагогъ. Онъ въ основаніе своего управленія желалъ поставить интересы чернаго народа и погибъ изъ-за этого.

Въ разсказе объ этой борьбѣ лѣтописецъ все усилія употребляетъ, чтобы изобразить Сигизмунда // (с. 15) Кейстутовича крайнимъ тираномъ, но по наивности выдаетъ себя: онъ сравниваетъ его съ Нероном̀ъ за то, что онъ стоялъ за хлоповъ. Другая его тенденція – опасеніе, чтобы польское дворянство не писалось предъ литовскимъ древностью и знатностью происхожденія; поэтому онъ старается доказать, что литовское дворянство древнѣе и лучше польскаго. Онъ говоритъ, что литовцы потомки Римлянъ и литовскіе дворяне потомки римскихъ патриціевъ. Въ другой разъ проявляется эта тенденція при разсказе о конгрессѣ владѣтелей въ Луцкѣ, созваномъ Витовтомъ. Здѣсь дѣло шло о желаніи Витовта разорвать связи съ Польшей. Лѣтописецъ разсказываетъ, что Витовтъ вызвалъ императора Сигизмунда, чтобы рѣшить вопросъ о литовскомъ дворянствѣ и вкладываетъ въ уста Сигизмунда слова, что литовское дворянство не хуже польскаго. // (с. 16) Мы говорили о двухъ первыхъ лѣтописяхъ, изданныхъ Даниловичемъ и Быховцемъ.

III. Супрасльская лѣтопись

Третья лѣтопись, относящаяся къ тому же циклу есть сводъ, небольшой по объему, но в одной своей части очень цѣнный. Это та лѣтопись, которая извѣстна подъ названіемъ Супрасльской. Иначе называется она еще сокращенной Кіевской или Новгородской лѣтописью. Эта лѣтопись открыта въ Супрасльскомъ монастырѣ (Гродненской губ.) и издана князь[емъ] Оболенскимъ въ Москвѣ въ 1836 г. Составлена она въ началѣ XVI ст. Состоитъ она изъ двухъ частей. 1-я сокращенная Новгородская лѣтопись; эта часть не имѣетъ никакой цѣны. 2-я сокращенная кіевская лѣтопись состоитъ по содержанію изъ 3-х неровныхъ частей, 1-я занимаетъ несколько страницъ и есть выборка изъ какой-то южной лѣтописи и представляется въ видѣ каталога событій до 1268 г. Эта часть не имѣ// (с. 17)етъ никакого значенія. Затѣмъ слѣдуетъ перерывъ въ 70 лѣтъ. Затѣмъ от 1371 – 1490 извлеченіе изъ недошедшей до насъ Смоленской лѣтописи. Отрывки изъ нея помещены въ другихъ лѣтописяхъ: въ сводахъ Ни-

коновскомъ, Воскресенскомъ и Софійскомъ временникѣ, частью въ западно-русскихъ: Быховца. Отрывки въ Супрасльской лѣтописи представляютъ (слово надписане над закресленим «крайне». – ред.) оригинальную смоленскую лѣтопись и имѣютъ интересъ. Очевидно за это время лѣтописецъ преимущественно интересовался дѣлами смоленскими, но сводя смоленскія извѣстія кое-что вносилъ изъ событій в Новгородѣ, Москвѣ, Твери и т. п. 3-я часть обнимаетъ 25 лѣтъ отъ 1491 – 1515. Велась эта часть современникомъ описываемыхъ событій. Это спеціально волынская лѣтопись; это видно изъ текста лѣтописи; она посвящаетъ много мѣста для описанія дѣяній волынскаго уроженца князя Константина Ивановича Острожскаго и лѣтописецъ прибавляетъ: «какъ же и въ нынѣшнее время намъ случилось видѣть этого доблестнаго воина». Какъ всѣ помѣстныя лѣтописи, она занимается исклю-// (с. 18)чительно волынскими дѣлами. Главный интересъ сосредоточенъ на татарскихъ нападеніяхъ, которыя разсказаны весьма подробно, поименованы даже разрушенныя церкви. Затѣмъ касается исторіи православной іерархіи. Даются имѣна мѣстныхъ администраторовъ. Затѣмъ самое большое мѣсто отведено повѣсти о подвигахъ кн. К.И. Острожскаго и заключается похвальнымъ словомъ этому волынскому дѣятелю, по поводу побѣды его у Орши. Собственно при пользованіи этой лѣтописью нужно взять ея 2-ю часть и пользоваться ея двумя последними частями – отрывками смоленской и волынской лѣтописей.

IV. Густынская лѣтопись

Послѣдняя лѣтопись западно-русскаго цикла – Густынская. Она была издана Имп. Археогр. Комиссіей въ видѣ дополненія къ Ипатскому списку въ 2-м томѣ Полного Собранія Рус. Лѣтописей; она составляетъ какъ бы приложеніе и продолженіе Ипатской Лѣтописи.

// (с. 19) Эта лѣтопись найдена въ Густынскомъ монастырѣ (Прилукскаго у[ѣзда] Полт[авской] губ[ерніи].), гдѣ и составлена. Изъ надписи видно, что ее переписывалъ съ 1670 г. инокъ Михаилъ Лосицкій, при игуменѣ Авксентіи Якимовичѣ. Собственно Густынская лѣтопись составлена или въ

исходѣ XVI или въ началѣ XVII стол. Она принадлежитъ къ лѣтописнымъ сводамъ. Собственно это большая компиляція, сдѣланная авторомъ, который имѣлъ въ виду не составленіе лѣтописи, потому что видны попытки составить прагматическую исторію, попытка очень слабая, но замѣтная. Повѣствованіе раздѣляется не только по годамъ, но и по сюжету; оно раздѣляется на главы съ особыми заглавіями. Авторъ занимается компилированіемъ въ широкихъ размѣрахъ. Онъ пользуется не только извѣстіями лѣтописными, но и печатными литературными произведеніями. Такъ, онъ пользуется сочиненіями нѣсколькихъ современныхъ историческихъ писателей // (с. 20) польскихъ и иностранныхъ: Длугоша, Кромера, Бѣльскаго и иностранныхъ Гваньини и Баронія. Въ концѣ лѣтописи онъ прибавляетъ двѣ собственныя историческія статьи: разсказъ о происхожденіи козачества и разсказъ о введеніи церковной уніи. Доведена эта лѣтопись до 1597 г. Она представляетъ большой интересъ. Главный интересъ ея тотъ, что составитель имѣлъ такіе лѣтописные списки, которые не дошли до насъ. Тамъ есть статьи, не извѣстныя намъ изъ другихъ источниковъ. Это единственная лѣтопись, из которой можно имѣть кое-какое понятіе объ историческихъ судьбахъ Кіева въ XIII и XIV ст. Густынская лѣтопись составляетъ послѣднѣе (очевидно, пропуск слова. – ред.) средняго западно-русскаго лѣтописнаго цикла.

// (с. 21)

Помѣстныя лѣтописи

Козацкія лѣтописи (слова закреслені в оригіналі. – ред.)

Въ началѣ XVII в. встрѣчается рядъ другихъ лѣтописей, начинается новый циклъ, который можетъ быть названъ цикломъ козацкихъ лѣтописей и продолжается около двухъ столѣтій. При чемъ оживленіе народной жизни участіемъ въ политической жизни отразилось и на лѣтописяхъ. Пока событія, волновавшія юго-западную Русь охватывали незначительную часть территоріи, до тѣхъ поръ лѣтопись сохраняетъ узкій характеръ; это рядъ короткихъ помѣстныхъ лѣтописей. Когда же со времени Хмельницкого событія охватили все населеніе юго-западной Руси, лѣтописи разрос-

таются; онѣ теряютъ помѣстный характеръ. 1650 г. составляетъ границу между этими двумя направленіями въ лѣтописяхъ. Изъ этихъ лѣтописей некоторыя уже изданы, нѣсколько извѣстны, но // (с. 22) не изданы и вѣроятно количество ихъ еще увеличится.

I. Буркалабовская лѣтопись

Первая по времени, къ которому относится, небольшая, но обстоятельная лѣтопись извѣстна подъ именемъ Буркалабовской. Названа она такъ по имени маленькаго городка около Могилева на Днѣпрѣ, гдѣ одинъ мѣщанинъ занимался ея составленіемъ. Она обнимаетъ периодъ времени съ 1563 – 1608 г. Носить она характеръ помѣстной, областной лѣтописи. Автора интересуютъ или событія в томъ округѣ, гдѣ онъ живетъ или касающіяся этаго округа; остальныя событія его почти не интересуютъ. Зато его занимаютъ мелкія мѣстныя событія: смерть знатныхъ лицъ и т. п. отмѣчены съ боль-// (с. 23)шими подробностями. По общему типу лѣтописцевъ областныхъ авторъ обращаетъ вниманіе на состояніе погоды, урожай, цѣны на хлѣбъ, эпидеміи и т. п. Относительно событій политическихъ, которыхъ касается эта лѣтопись, то это тѣ событія, которыя такъ или иначе отразились на мѣстности, гдѣ составлена лѣтопись. Такъ, въ ней описаны нѣкоторыя эпизоды изъ войны Стефана Баторія съ Россіей и эпизоды изъ похода польскихъ войскъ противъ Шведовъ, во время войны въ Ливоніи; автора интересуютъ только резервы польскіе стоявшіе въ этомъ краѣ. Въ числѣ резервовъ находилось и ополченіе козаковъ. Такъ какъ козаки нѣсколько лѣтъ занимали зимнія квартиры въ этой мѣстности, то авторъ и интересуется ими. Благодаря ему можно возстановить имена двухъ, трехъ // (с. 24) гетмановъ, какъ называли ихъ козаки или старшихъ, какъ называли поляки. Здѣсь мы встречаемъ важныя данныя объ одномъ предводителе Самуилѣ Кошкѣ, воспѣтомъ въ извѣстной думѣ; здѣсь Самуилъ Кошка является подлиннымъ историческимъ лицомъ и можно даже установить годъ его смерти. Буркалабовская лѣтопись издана въ «Сборникѣ матеріаловъ историческихъ» Кулиша въ 1857 г., подъ заглавіемъ «Матеріалы для исторіи

присоединенной Руси». Матеріалы, изданные Кулишемъ редактированы ненаучно. Авторъ сокращалъ матеріалы, вставлялъ свои замѣчания и т. п. Къ счастью Буркалабовская лѣтопись уцѣлѣла отъ его вставокъ и передѣлокъ.

// (с. 25)

II. Хмельницкая лѣтопись

Другая лѣтопись, носящая подобный характеръ областной лѣтописи, издана подъ названіемъ Хмельницкой. Лѣтопись эта составлена въ первой половинѣ XVII в. въ маленькомъ городкѣ Хмельникѣ (Подол[ьской] губ[ерніи]) кѣмъ-то изъ жителей и носитъ характеръ мѣщанскій. Такія же подробности, какъ и въ Буркалабовской преобладаютъ въ ней только въ примененіи къ другой местности. Она обнимаетъ періодъ времени съ 1636 – 1650 г. Заканчивается она событіями первыхъ лѣтъ возстанія Хмельницкаго. Напечатана она въ приложеніи ко 2-му изданію другой большой областной козацкой лѣтописи «Лѣтописи Самовидца», изданной въ Кіевѣ. Открыта эта лѣтопись г. Орестомъ Лѣвицкимъ.

// (с. 26)

III. Кіевская лѣтопись

Изъ помѣстныхъ лѣтописей неизданныхъ упомянемъ одну, представляющую болѣе другихъ интересъ. Уцѣлѣла отъ XVII ст. помѣстная кіевская лѣтопись, представляющая интересный разсказъ о такомъ времени, о которомъ другіе источники даютъ мало свѣдѣній. Это собственно исторія города Кіева. Составлена она, кажется, мѣстнымъ жителемъ, монахомъ Межигорского монастыря.

Рукопись эта находится въ рукописномъ отдѣлѣ Института Оссолинскихъ во Львовѣ.

IV. Львовская лѣтопись

Разсказавъ о помѣстныхъ лѣтописяхъ обратимъ вниманіе на самую пространную изъ нихъ, составляющую переходъ отъ област-// (с. 27)ныхъ къ козацкимъ. Она извѣстна въ пѣчати подъ именемъ Львовской. Названіе она получила

по мѣсту нахожденія. Въ 30-хъ г.г. ее открылъ въ рукописяхъ Ставропигійскаго Института Діонисій Зубрицкий, сообщившій ее Погодину, который напечаталъ ее въ Русскомъ Историческомъ Сборникѣ т. III 1838 г. 30 лѣтъ спустя въ 1868 г. текстъ этой лѣтописи былъ напечатанъ подъ редакціей каноника Петрушевича въ изданіи Русской Львовской Матицы подъ общимъ названіемъ Историческій Сборникъ т. III 1868 г. Такимъ образомъ имѣемъ два изданія этой лѣтописи. О составителѣ лѣтописи есть свѣдѣнія въ самомъ текстѣ. Подъ 1621 г. авторъ, разсказывая событія, прибавляетъ: «того же року я ся почавъ учить въ Межибожи у дьяка Щирицкаго(?)». Изъ нѣсколькихъ дальнѣйшихъ отрывковъ видно, // (с. 28) что авторъ около 1630 г. изъ Подольской земли переселился въ Кіевъ и поступилъ въ число послушниковъ или монаховъ Кіевскаго Межигорскаго монастыря. Описывая въ 1630 г. возстаніе Тараса противъ Поляковъ, онъ передаетъ о покушеніи польскаго отряда взять монастырь; братія отбила этотъ приступъ и авторъ прибавляетъ: «разумѣйте въ якому мы страху были». Продолжая разсказъ объ этомъ походѣ, онъ говоритъ о сочувствіи духовенства возстанію и прибавляетъ: «и отцевъ нашихъ было пять». Эти небольшія замѣтки даютъ матеріалъ для біографіи автора. Біографія автора отражается и на составѣ лѣтописи. Она обнимаетъ время отъ 1498 – 1649 гг., при чемъ распадается на несколько частей. До начала XVII в. это компиляція изъ замѣтокъ, собира-// (с. 29)емыхъ изъ надписеій на книгахъ и замѣтокъ календарныхъ чисто мѣстнаго характера. Общій характеръ этой лѣтописи тотъ, что она относится исключительно къ землѣ Подольской и землѣ Галицкой, авторъ, очевидно, собиралъ матеріалъ въ этой мѣстности. Съ начала XVII в. до 1630 г. лѣтопись сохраняетъ тотъ же областной подольско-галицкій характеръ, но эта 2-я часть отличается большею подробностью. Разсказъ о событіяхъ перестаетъ быть компиляціею случайныхъ замѣтокъ, а принимаетъ характеръ оживленныхъ записокъ современника. Продолжая интересоваться галицко-волынской землей, лѣтописецъ привноситъ и доходившія до него свѣдѣнія о дѣлахъ козацкихъ вообще. О болѣе важныхъ политическихъ событіяхъ упоминается случайно и вкратцѣ. Такъ, говоря о войнѣ между дву-

мя // (с. 30) панами, онъ мимоходомъ замѣчаетъ, что в этомъ году царевичъ на Москву пошелъ. 3-я часть съ 1630 г. въ силу перѣмены мѣста жительства автора переменяется и содержаніе, она становится обще-козацкою и этою частью Львовская лѣтопись входитъ въ циклъ общекозацкихъ лѣтописей. Особенно подробно описаны въ ней возстаніе Тараса, возстаніе Павлюка и первые два года возстанія Хмельницкаго. Для исторіи козачества особенно важно описаніе возстанія 1630 г., ибо въ другихъ лѣтописяхъ нѣтъ о немъ извѣстій и все что дошло до насъ объ этомъ возстаніи заключается въ этой лѣтописи.

// (с. 31)

V. Лѣтопись Густынскаго монастыря

Къ помѣстнымъ лѣтописямъ принадлежитъ еще лѣтопись Густынскаго монастыря. Ее нужно отличать отъ Густынской лѣтописи, принадлежащей къ другому циклу. Въ отличіе отъ этой лѣтописи она и названа лѣтописью Густынскаго монастыря. Найдена она въ томъ же монастырѣ Бодянскимъ и напечатана въ 7-мъ т. Чт[ений] Моск[овского] Общ[ества] Ист[ории] и Древ[ностей] 1848 г. Лѣтопись эта представляетъ образецъ монастырской лѣтописи. Она сосредаточиваетъ вниманіе на судьбахъ своего монастыря и трехъ другихъ, считавшихся въ то время, как бы філіальными его отдѣленіями: Межигорскаго, Мгарскаго и Ладинскаго. Разсказъ ея ведется съ 1600 – 1671 г. и къ нему прило-// (с. 32) женъ сборникъ монастырскихъ документовъ, гарантирующихъ имущественную собственность этаго монастыря. Кромѣ данныхъ интересныхъ для исторіи монастыря эта лѣтопись богата свѣдѣніями объ одномъ интересномъ фактѣ, а именно о путешествіи патріарха Феофила въ 1620 г. и о рукоположеніи имъ епископовъ на кафедры, отнятыя у православныхъ уніатами. Лѣтопись Густынскаго монастыря подробно разсказываетъ это событіе и сообщаетъ интересныя бытовыя подробности, какъ наскоро дѣлалось это посвященіе и какъ оно сохранялось въ тайнѣ въ обществѣ.

// (с. 33)

Козацкія лѣтописи

Мы видѣли, что на границѣ между литовскими или средне-русскими лѣтописями и позднѣйшими козацкими лѣтописями стоитъ группа лѣтописей, имѣющихъ характеръ областной, помѣстный. Собственно козацкія лѣтописи начинаются съ XVII в.

Начало этихъ лѣтописей совпадаетъ съ оживленіемъ края, послѣдовавшимъ за удачнымъ возстаніемъ Хмельницкаго.

I. Лѣтопись Самовидца

Древнѣйшая и полнѣйшая изъ козацкихъ лѣтописей есть Лѣтопись Самовидца. Названа она такъ, потому, что авторъ передаетъ событія, какъ очевидецъ. Такъ назвалъ ее первый ея издатель Бодянскій, напечатавшій ее въ 1846 г. Недавно въ // (с. 34) 1878 г. вышло исправленное изданіе Кіевской Археографической Коммиссіи, подъ редакціей О.И.Левицкаго, который присоединилъ разборъ ея и вообще совершилъ цѣнную критическую работу. Эта лѣтопись начинается (я буду говорить о лѣтописи въ томъ видѣ, въ какомъ она является въ 2-мь изданіи, очищенною отъ вставокъ) съ 1648 г. и продолжается до 1702 г., когда, правдоподобно, авторъ ея скончался. Лѣтопись Самовидца принадлежитъ неизвѣстному автору, но, по разбору г. Левицкаго, можно возстановить нравственный портретъ автора. Видно, что онъ человѣкъ образованный, потому что онъ часто ссылается на печатныя сочиненія. Несомнѣнно, что онъ // (с. 35) принадлежалъ къ служилому сословію въ козацкомъ войскѣ, но правдоподобно, что онъ былъ изъ числа гражданскихъ чиновниковъ въ гетманской канцеляріи. Это изслѣдователь выводитъ изъ того, что въ его разсказѣ незамѣтно знакомства съ военной техникой, напротивъ часто упоминается о дипломатическихъ посольствахъ и о знакомствѣ автора съ гетманами. Такъ, говоря о Выговскомъ, онъ передаетъ о его переговорахъ съ однимъ татарскимъ предводителемъ, откуда видно, что онъ былъ знакомъ со многими подробностями переговоровъ. Правдоподобно, что авторъ былъ войсковымъ

канцеляристомъ, которые были самыми образованными людьми того времени.

Самый разсказъ распадается на двѣ части. Границею между // (с. 36) ними служитъ 1672 г. Манера разсказа, способъ передачи фактовъ и самый выборъ ихъ въ обѣихъ частяхъ различны. Въ 1-й части составитель выбираетъ болѣе важные факты. слѣдуетъ ихъ нить, и, говоря о важныхъ событіяхъ, упоминаетъ о тѣхъ, которыя находятся впереди. Очевидно онъ присоединилъ ихъ послѣ, причемъ, вѣроятно, пользовался замѣтками памятныхъ книжекъ, изъ которыхъ бралъ даты, но писалъ за одинъ присѣстъ. Съ 1672 г. онъ уже не опережаетъ фактовъ и не различаетъ фактовъ болѣе важныхъ отъ менѣе важныхъ. Въ этой части замѣтки носятъ областной характеръ. Изъ многихъ мѣстъ лѣтописи видно, что въ это время составитель жилъ въ Стародубѣ или въ его окрестностяхъ. Розбирая // (с. 37) антипатіи и симпатіи автора г. Левицкій вывелъ заключеніе, что авторъ не былъ духовнымъ лицомъ, а полагаетъ, что онъ принадлежалъ къ шляхетскому сословію, которое присягнуло при Хмельницкомъ козацкому войску и въ силу договора было утверждено въ своихъ правахъ. Въ Сѣверской землѣ такихъ шляхетскихъ родовъ осталось много; традиціи земянъ были у нихъ еще живы, вслѣдствіи чего сѣверская шляхта и примкнула къ козачеству. Догадку свою г. Левицкій подкрѣпляетъ мѣстами изъ лѣтописи, гдѣ сквозятъ симпатіи и антипатіи автора. Онъ не любитъ низшаго сословія и козачества и всегда стоитъ на сторонѣ дворянства, даже если это дворянство чужеземное. // (с. 38) Способъ изложенія въ лѣтописи объективный, но весьма живой, исполненный фактическихъ подробностей, не смотря на что есть эпизоды весьма картинные. Эта лѣтопись писана литературнымъ языкомъ XVII в., употреблявшимся въ Малороссіи, какъ письменный языкъ. Это мѣстный разговорный языкъ съ вліяніемъ церковно-славянскаго. Это языкъ настолько мѣстный, что оба издателя должны были приложить словарь. Несомнѣнно это одна изъ самыхъ цѣнныхъ лѣтописей, какъ по объективности автора, такъ и по близости его къ описываемымъ событіямъ: 1-я часть писана по замѣткамъ современниковъ, 2-я -- по замѣчаніямъ самого автора. // (с. 39)

II. Краткое описаніе Малороссіи

Во 2-мъ изданіи лѣтописи Самовидца (Кіевской Коммиссіи) къ ней присоединены двѣ другія лѣтописи болѣе поздняго происхожденія, но по содержанію (далі закреслено слово «болѣе». – ред.) связанные съ лѣтописью Самовидца. 1-я изъ нихъ Краткое описаніе Малороссіи, составленное около 1734 г., есть ничто иное какъ выборка изъ другихъ козацкихъ лѣтописей, напр. Григорія Грабянки и др. Это краткое описаніе Малороссіи обнимаетъ время съ 1340 – 1734 г. Хотя она издана довольно поздно, но въ рукописи была въ большомъ ходу и вошла во многія лѣтописи. Такъ, лѣтопись, которою пользовался Маркевичъ и назвалъ ее лѣтописью Разумовского есть тоже краткое описаніе Малороссіи. Лѣтописью Разумовскаго она названа Маркевичемъ потому что гетманъ Разумов-// (с. 40)скій подарилъ сделанный по его приказанію списокъ Императорской Академіи Наукъ. 1-я напечатанная козацкая лѣтопись Рубана (издана въ концѣ прошлаго столѣтія) (тобто XVIII в. – ред.) есть сокращеніе этаго описанія. Также и «Annales de Petite Russie» составлены по этому описанію. Сравнивъ начало и конецъ лѣтописи Самовидца въ изд[аніи] Бодянскаго, увидимъ, что они взяты изъ этаго описанія.

III. Собраніе историческое Стефана Лукомскаго

Другое сочиненіе, приложенное къ изданію лѣтописи Самовидца носитъ заглавіе «Собраніе историческое Стефана Лукомскаго». Лукомскій былъ обознымъ прилуцкаго полка именно (в оригиналі слово закреслено. – ред.). Составлена эта лѣтопись въ 1770 г. Состоитъ она изъ нѣсколькихъ частей, а именно изъ трехъ объемистыхъ переводовъ съ польскаго: «Дневника Хотинской осады», изъ польскаго писателя Около-// (с. 41)скаго о войнѣ поляковъ съ Остряницею и отрывковъ изъ сочиненія Самуила Гвардовского «Woyna Domowa» и въ видѣ предисловія къ нимъ лѣтопись о козацкихъ дѣлахъ до XVI ст. Это предисловіе и носитъ названіе Собранія историческаго. Собственно это компиляція, составленная частью по польскимъ историкамъ, главнымъ образомъ по итальянско-польскому историку Гваньи-

ни, также по польскому историку Горецкому; но цѣнны тѣ мѣста, гдѣ авторъ ссылается на старую русскую лѣтопись; эта лѣтопись не дошла до насъ; такъ какъ эта лѣтопись кончается 1599 г., то въ нее вошли разсказы о козацкихъ дѣлахъ въ послѣдней половине XVI в.: о походахъ Подковы и Сверчевскаго и о возникновеніи церковной уніи.

// (с. 42)

IV. Лѣтопись Самуила Величка

Слѣдующая лѣтопись, составляющая лучшую изъ лѣтописей козацкихъ лѣтопись Самуила Величка. Нѣкоторыя данныя для біографіи автора извѣстны какъ изъ текста лѣтописи, такъ и изъ обширнаго предисловія къ другому неизданному сочиненію того же автора: «Космографіи». Научнаго значенія это послѣднее не имѣетъ, это переводъ съ латинскаго или нѣмецкаго языка обширнаго трактата о всеобщей географіи. Въ предисловіи Величко поясняетъ свою біографію. Мы знаемъ, что въ конце XVII в. онъ состоялъ въ гетманской канцеляріи канцеляристомъ. Должность канцеляриста была важнымъ постомъ, это то же, что теперь чиновникъ какого-нибудь министерства. Въ этой должности Величко былъ до 1706 г., когда его постигло крушеніе. Онъ былъ сторонникомъ и другомъ Василія Кочубея. Въ 1706 г. // (с. 43) возникла вражда между Кочубеемъ и Мазепой, кончившаяся казнью Кочубея. Послѣ этаго Мазепа удалилъ изъ должностей всѣхъ лицъ, приверженныхъ къ Кочубею. Къ несчастью та часть лѣтописи Величка, гдѣ разсказываются эти факты, не дошла до насъ. Потомъ мы встрѣчаемъ Величка въ 1727 г.; послѣ паденія Мазепы, когда семья Кочубея получила опять имѣнія и пользовалась милостями, то сынъ Кочубея пріютилъ лицъ, пострадавшихъ за отца; въ числѣ ихъ былъ и Величко. Онъ жилъ до смерти въ Диканькѣ, гдѣ и окончилъ свои труды. Подъ конецъ жизни онъ ослѣпъ. Въ космографіи онъ извиняется, что, можетъ быть что нибудь неточно, потому что самъ онъ слѣпъ. По образованію онъ былъ выдающимся лицомъ въ тогдашнемъ обществѣ. Онъ былъ начитанъ и пользовался 3-4 литературами. Зналъ онъ языки польскій, латинскій и, вѣроятно, // (с. 44) нѣмецкій.

Человѣкъ онъ былъ весьма трудолюбивый и любознательный. Видно также, что онъ накопилъ большую библіотеку рукописную и печатную. Лѣтопись носитъ неравномерный характеръ. Дошло 3 большихъ тома in folio. При продаже старыхъ книгъ въ каком-то монастырѣ, ее купилъ Погодинъ, включилъ ее въ свое древнее хранилище и продалъ, вмѣстѣ съ нимъ, въ Императорскую Публичную библіотеку, гдѣ и находится подлинная лѣтопись. Существовалъ и 4-й томъ, гдѣ-то пропавшій, какъ видно по тексту. Обрывается 3-й томъ 1700 годомъ. Самая рукопись Величка несомнѣнно писана авторомъ; это видно изъ многихъ подробностей, главнымъ образомъ изъ того, что Величко, разсказывая о какихъ нибудь дѣлахъ, если имѣетъ документы, то прилагаетъ // (с. 45) и въ подлинникѣ Публичной Библіотеки, многіе документы вставлены въ оригиналѣ. Разсказывая исторію малороссійскихъ гетмановъ, онъ, при каждомъ упоминаемомъ гетманѣ оставляетъ мѣсто и рисуетъ медальонъ и, если достаетъ его портретъ, то перерисовываетъ тушью, а если не достанетъ, то оставляетъ порожнимъ. Въ числѣ этихъ портретовъ есть такіе, которые не дошли до насъ въ другомъ видѣ. Относительно состава, лѣтопись является неравномѣрной. Только съ извѣстнаго времени Величко пишетъ, какъ современникъ и очевидецъ; все (закреслено «же». – ред.) предшествовавшее лѣтъ за 20, онъ пишетъ со словъ очевидцевъ. Начало же составилъ, какъ компиляторъ, изъ книг – 1-я часть представляетъ весьма сомнительный историческій матеріалъ. Какъ историкъ, Величко // (с. 46) критическимъ смысломъ не обладаетъ. Но, какъ человѣкъ, онъ былъ весьма оригиналенъ въ той части, гдѣ трактуетъ о Богданѣ Хмельницкомъ онъ указываетъ свои источники и выборъ ихъ крайне оригиналенъ. Дѣло въ томъ, что Величко назывался Самуиломъ; онъ и выбралъ, какъ источники, сочиненія трехъ Самуиловъ: польскаго писателя Самуила Твардовского, не дошедшую до насъ лѣтописную хронику Самуила Зорьки и нѣмецкое сочиненіе Самуила Пуффендорфа. Кромѣ этого, для событій, предшествовавшихъ Хмельницкому, онъ воспользовался польскими источниками. Онъ перевелъ дневникъ Матвѣя Титловича, жившаго около 1620 г. и написавшаго дневникъ осады Хотина. Интересенъ козакамъ этотъ походъ

былъ потому что въ немъ принималъ участіе гетманъ Конашевичъ // (с. 47) Сагайдачный. Два другіе тома носятъ уже характеръ лѣтописи, писанной или по воспоминаниямъ лицъ, участвовавшихъ въ описываемыхъ событіяхъ, или по личнымъ свѣдѣніям самого автора, какъ современника и обнимаютъ періодъ отъ 1660 до 1700 г. Но, кромѣ сказаній современниковъ и собственныхъ свѣдѣній, Величко нагромоздилъ въ лѣтописи цѣнный матерьялъ документальный. Онъ имѣлъ въ рукахъ дипломатическую переписку и воспользовался огромной массой документовъ.

ИСТОЧНИКИ ЗАПАДНО-РУССКОЙ ИСТОРІИ. ЛЕКЦІИ В.Б. АНТОНОВИЧА. 1886 г. [Часть] II

// (с. 1) **Лѣтописи иностранныя**

Мы говорили до сихъ поръ о туземныхъ лѣтописныхъ источникахъ. Теперь разсмотримъ иноземную лѣтописную литературу. Здѣсь мы будемъ иметь дѣло съ двумя группами лѣтописей: съ нѣмецкими, которыя касаются вел[икого] княжества Литовскаго и польскими, которыя даютъ еще болѣе данныхъ, какъ для исторіи Литвы, так и для исторіи западной и юго-западной Россіи.

А. Лѣтописи нѣмецкія

I. Лѣтопись Петра Дюсбурга

Изъ нѣмецкихъ лѣтописей важнѣйшая Петра Дюсбурга (Düsburg). Она озаглавлена Chronicon terrae Prussicae. Писана она по-латыни. Извѣстны два ея изданія. Древнѣйшее изданіе 1679 г. Христофора Гартунга, очень ученого нѣмецкаго библіографа, изданіе очень тщательное. Гартунгъ присоединилъ критическія примѣчания и 12 разсужденій о древностях литовскихъ подъ заглавіемъ: «Duodecim dissertationes Selectae historicae de // (с. 2) variis rebus Prussicis». Эти диссертаціи представляють ученый и обстоятельный сборникъ свѣдѣний о литовскихъ древностяхъ. Другое изданіе Дюсбурга появилось недавно въ историческомъ Собраніи Scriptores rerum Prussicarum, ведущимся кругом ученыхъ историковъ въ Берлинѣ. Редакція Дюсбурга произведена Максомъ Терпеномъ. Составитель лѣтописи былъ монахъ ордена Крестоносцевъ; у крестоносцевъ было два рода братчиковъ: воины и священники, къ послѣднимъ и принадлежалъ составитель. Родомъ онъ былъ из княжества Кіева (?) но жилъ въ 1 четверти XIV в. въ Кенигсбергѣ. Лѣтопись эта доведена до 1326 г. Въ этомъ году онъ ее закончилъ и посвятилъ тогдашнему магистру Тевтонскаго ордена Вернеру von Orseln, но такъ какъ закончивъ эту лѣтопись онъ еще жилъ,

то и послѣ посвященія продолжалъ свои замѣтки въ // (с. 3) теченіе однаго года и прибавилъ къ лѣтописи Supplementum, оканчивающійся 1327 г. Трудъ Дюсбурга былъ такъ важенъ, что по его смерти явился продолжатель. Неизвѣстный продолжатель добавилъ хронику еще за 6 лѣтъ, такъ что она обнимаетъ время отъ возникновенія ордена до 1333 г. Дюсбургъ человѣкъ очень добросовѣстный и лишенный желанія переиначивать факты; хотя у него есть субъективные взгляды, но очень искренніе. Относительно источниковъ он указываетъ самъ, что писалъ или какъ очевидецъ или по свидѣтельствам очевидцевъ. Автор имѣетъ свои тенденціи. Онъ очень дорожитъ и любитъ свой орденъ и увѣренъ въ его благой миссіи. Для него единственный интересъ религіозный. Миссіонерская дѣятельность крестоносцевъ, распространеніе христіанства кажется ему самой высшей цѣлью. Поэтому онъ внимательно слѣдитъ за // (с. 4) распространеніемъ владѣній ордена и христіанства.

Лѣтопись эта распадется на три части: двѣ первыя коротки, 3-я составляетъ 9/10 всей лѣтописи. 1-я часть представляетъ сжатый разсказъ о возникновеніи ордена, пребываніи его въ Палестинѣ и переселеніи въ Германію; 2-я разсказываетъ о переселеніи изъ Германіи въ Пруссію; 3-я самая подробная и интересная часть – о борьбѣ крестоносцевъ съ князьями Литовскими, объ усиленіи крестоносцевъ, завоеваніяхъ въ Литвѣ и здѣсь встрѣчается огромное количество интересныхъ свѣдѣній. Авторъ сознательно обращаетъ вниманіе только на религіозные интересы, но, невольно, даетъ не мало бытовыхъ подробностей. Ему принадлежатъ краткія, но единственно достовѣрныя // (с. 5) свѣдѣнія о литовской мифологіи и о литовской іерархіи. Помимо свѣдѣній о Литовцах, в дальнѣйшіхъ разсказахъ Дюсбурга включено много данныхъ, характеризующихъ бытъ литовской Руси. Мы встрѣчаемъ свѣдѣнія объ участіи русскаго ополченія въ Литовскихъ войнахъ, объ отношеніяхъ русскихъ князей къ литовскимъ, объ отношеніяхъ послѣднихъ къ зависимымъ русскимъ областямъ, къ древнѣйшей исторіи литовскихъ князей. Конечно, слѣдуя убѣжденію, лѣтописецъ часто уклоняется въ сторону относительно мистическихъ воззрѣній. Такъ, онъ считаетъ, что орденъ пользуется спеціальнимъ

покровительствомъ Богородицы и приводитъ, въ доказательство, многія чудеса, гдѣ члены ордена пользовались ея особеннымъ покровительствомъ. Это нужно // (с. 6) принимать во вниманіе.

Въ свое время лѣтопись Дюсбурга была выгодна для крестоносцевъ въ политическом отношеніи. Она распространяла на него въ общественном мнѣніи Европы ореолъ святости. Силы крестоносцевъ зависятъ отъ приходившихъ западныхъ гостей и денегъ, собиравшихся въ Зап[адной] Европѣ. Начальники ордена воспользовальсь этой лѣтописью и постарались распубликовать ее въ Западной Европѣ. Но, такъ какъ она была писана по-латыни, то, чтобы заинтересовать ею нѣмцевъ, браунгшвейгскій герцогъ Лотарь поручилъ своему капеллану Николаю Яро... (так в тексті. – ред.) переложить ее стихами на нѣмецкій языкъ. Эта передѣлка издана въ Scriptores rerum Prussicarum Ch... Prus... land. (в оригіналі залишено пропуски – ред.). Она писана на mittel-hochdeutsche (середній верхній діалект. – ред.) 387 стиховъ.

Если сравнить Яр... (так в тексті. – ред.) съ Дюсбургомъ, то тотчасъ видно, что это передѣлка, но, такъ какъ это сти // (с. 7)хи, то лѣтопись Яр... (так в тексті. – ред.) является болѣе картинною. Напр[имеръ], у Дюсбурга просто упоминается, какъ Литовцы взяли в плѣнъ однаго рыцаря и сожгли. Яр...(так в тексті. – ред.) описываетъ этотъ случай со всѣми подробностями. Такъ какъ онъ былъ современникомъ описываемой эпохи, то бытовымъ подробностямъ в этомъ описаніи можно довѣрять.

II. Лѣтопись Генриха Латыша

Другая нѣмецкая лѣтопись нѣсколько древнѣе Дюсбурга, но менѣе относящаяся к нашему предмету, называется лѣтописью Генриха Латыша. Названіе лѣтописи Латыша оспаривается, но въ исторической наукѣ привыкли называть ее такъ. Автор ея, по происхожденію, принадлежалъ несомнѣнно къ литовскому племени. Онъ попалъ къ братьямъ // (с. 8) ордена Меченосцевъ въ качествѣ заложника, крестился, получилъ нѣкоторое образованіе и находился даже на службѣ у рижскаго архіепископа, въ качествѣ секретаря

и, кажется, духовнаго лица. Лѣтопись, оставленная имъ, имѣетъ предметомъ исторію трехъ первыхъ рижскихъ архіепископовъ. Писана она, кажется, при послѣднемъ изъ нихъ – Альбрехтѣ и составляетъ нѣчто въ родѣ панегирика этому лицу. Издана эта лѣтопись 1740 г., подъ заглавіемъ: Origines Livon Sacrae vel chronicon livon velust, Даніэлемъ Грубером. Второй разъ, съ болѣе критическими примѣчаніями, она издана въ 1853г. въ Сборникѣ источниковъ для исторіи остзейскаго края Scriptores rerum livonicarum, подъ ред[акціей] // (с. 9) Ганзена. По времени она обнимаетъ конецъ XII и первую четверть XIII в., со времени возникновенія рижскаго архіепископства 1184 г. по 1225 г. Раздѣляется она на три части. Она интересна по немногимъ, но неповторяющимся нигдѣ, свѣдѣніямъ о Полоцкой землѣ. Полоцкая лѣтопись не дошла до насъ, а мы имѣемъ свѣдѣнія о Полоцкѣ только изъ другихъ лѣтописей: кіевской, смоленской, новгородскихъ и др. Значительные пробѣлы въ этомъ отношеніи пополняются лѣтописью Генриха Латыша. Съ самого поселенія въ остзейскомъ краѣ, нѣмцы, придя въ столкновеніе съ Эстами и Латышами, очутились на границахъ Полоцкаго княжества и столкнулись съ нимъ. Столкновеніе это было тѣмъ необходимѣе, что инородцы попытались сплотится подъ покровительствомъ полоцкихъ князей. Въ данное время полоцкіе князья были безсильны, помочь инородцамъ они не // (с. 10) могли и подчинились сами вліянію, а потомъ и господству нѣмцевъ. Генрихъ Латышъ сообщаетъ намъ и невѣдомыя изъ другихъ источниковъ свѣдѣнія. Такъ, онъ собралъ данныя о неизвѣстномъ князѣ Владимірѣ, который то воевалъ съ нѣмцами, то искалъ, во время изгнанія, помощи у рижскаго архіепископа. Интересныя свѣдѣнія сообщаетъ Латышъ о княжествахъ русскихъ на границахъ съ нѣмцами; о княжествахъ Кукенойскомъ и Персицкомъ. Это были мелкіе удѣлы, находившіеся въ трудномъ положеніи, будучи тѣснимы съ одной стороны нѣмцами, съ другой Латышами. Княжества эти колеблются между сосѣдями и составляютъ предметъ борьбы между ними. Въ латинизованныхъ именахъ князей Wiseexa de Kukonois и Wissewalde мы узнаемъ // (с. 11) Василія и Всеволода. Эти подробности о Полоцкой землѣ составляютъ пополненіе наших свѣдѣній о Западной Руси.

III. Хроника Виганда

Третья нѣмецкая лѣтопись, также орденскаго происхожденія, недавно открыта, но въ отрывкахъ, у другихъ писателей раньше дошла до нас. Это хроника Wigand'a изъ Marburg'a. Хроника эта была издана въ 1863 г. въ томъ же сборникѣ Scriptores rerum Prussicarum т. II. Нашелъ рукопись докторъ Люкесъ въ библіотекѣ бернардинскаго монастыря въ Торкѣ. Есть и другое изданіе ея въ переводѣ на польскій языкъ въ Познани подъ редакціей графа Эдуарда Рачинскаго. Эта лѣтопись была известна многимъ писателямъ XVII и XVIII в. Издатель ея Теодоръ Гиршъ собралъ свѣдѣнія о томъ какіе историки пользовались этой лѣтописью раньше // (с. 12) и выбралъ цитаты и свѣдѣнія о составителѣ этой лѣтописи. Главнымъ образомъ она послужила для двухъ писателей: составителя хроники города Данцига XVI в. Gaspar'a Szitz'a, который пользовался лѣтописью Виганда и сохранилъ свѣдѣнія о самомъ авторѣ и другаго прусскаго писателя Bornbah'a, составившаго хронику Пруссіи въ началѣ XVI и началѣ XVII в., который также пользовался ею. Но наиболѣе воспользовался ею польскій историкъ Длугошъ. Она написана на латинскомъ языкѣ, но это не подлинникъ Виганда, писавшаго по-нѣмецки и стихами. Въ XV ст., когда Длугошъ писалъ исторію Польши и нуждался въ свѣдѣніяхъ о крестоносцахъ, по его просьбѣ какой-то монахъ переложилъ ее // (с. 13) по латыни въ прозѣ, о чемъ свѣдѣтельствуетъ самъ переводчикъ. Подлинникъ стихотворный утерянъ, а монахъ-перводчикъ не вполнѣ владѣлъ латинскимъ языкомъ и въ иныхъ мѣстахъ сократилъ, а въ иныхъ выразился такою латынью, что смыслъ теряется. Послѣ тщательнаго разбора уцѣлѣвшихъ фрагментовъ Гиршу удалось собрать изъ цитатъ около 300 стиховъ подлинника и, если сравнить ихъ съ латинскими текстами, то они окажутся гораздо подробнѣе и яснѣе. Сама лѣтопись Виганда, судя по объему, должна была заключать не менѣе 25, 000 стиховъ. Изъ цитатъ у Шица и Борнбаха, а также изъ Виганда (далі залишено місце довжиною в 1 ряд. – ред.) современники его XIV – XV в. считали продолжателемъ Дюсбурга, хотя ихъ лѣтописи, по характеру, не походятъ другъ на друга, вѣроятно по-

этому что начало одной отчасти совпадаетъ съ концемъ другой. Обществен // (с. 14) ное положеніе автора опредѣляетъ и характеръ лѣтописи. Онъ былъ лицомъ свѣтскимъ и служилъ герольдомъ. Поэтому онъ долженъ былъ знать геральдику, сфрагистику, цвѣта знаменъ и принимать участіе въ войнахъ, турнирахъ и т. п. Такое положение отразилось и на характерѣ лѣтописи. Это лѣтопись по преимуществу рыцарская, между тѣмъ какъ Дюсбургъ сосредотачиваетъ вниманіе на религіозной сторонѣ. У него вставлены факты, противорѣчащіе религіозной миссіи крестоносцевъ и онъ описываетъ ихъ, не стѣсняясь. Такъ, онъ разсказываетъ, что, взявъ нѣсколько тысячъ язычниковъ, которыхъ крестоносцы должны были крестить, начальникъ велѣлъ перерѣзать ихъ, что и одобряется авторомъ. За то онъ внимательно слѣдитъ за всѣмъ, что // (с. 15) относится къ военному дѣлу. Благодаря этому мы имѣемъ много данныхъ для исторіи Литвы и Руси. Только у Виганда вполнѣ обрисована замѣчательная личность литовскаго князя Кейстута. Относительно Руси имѣемъ значительное количество свѣдѣній, не только о военныхъ дѣлахъ, но и о внутреннихъ; о значеніи бояр, о вліяніи культурномъ и государственно-общественномъ Руси на Литву. Лѣтопись Виганда читается легко и очень живо изображаетъ подробности.

IV. Хроника Іоганна Посильге (Posilge)

Эта лѣтопись обнимаетъ время отъ 1360 по 1419 г. Она была писана первоначально по-латыни, но дошедшій до насъ ея варіантъ есть переводъ на нѣмецкій. Извѣстна она была давно, но цитировалась подъ именемъ хроники // (с. 16) Lindeblatt'a – переписчика ея, котораго первые издатели приняли за автора. Новое ея изданіе Штрелке въ 3-мъ т. Scriptores rerum Prussicarum. Издатель собралъ некоторыя свѣдѣнія объ авторѣ. Онъ былъ докторъ права Пражскаго университета и занималъ должности духовныя и судебныя въ земляхъ ордена крестоносцевъ. Если хроника Дюсбурга носитъ характеръ религіозный, а хроника Виганда – рыцарскій, то хроника Посильге носитъ характеръ юридическій. Онъ приводитъ много документовъ и обращаетъ вниманіе преимуществен-

но на вопросы права. По изложенію эта хроника уступаетъ предыдущимъ; она суха и педантична. Однако она составляетъ весьма важный историческій источникъ.

Кромѣ этихъ хроникъ въ Scriptores rerum Prussicarum и Scriptores rerum // (с. 17) Livonicarum есть много хроникъ болѣе мелкихъ и менѣе важныхъ.

Польскія лѣтописи

Тѣ писатели, на которыхъ я укажу, по изложенію хотя носятъ лѣтописный характеръ, не суть лѣтописцы, и пытались писать прагматическую исторію. Они важны для русской исторіи, потому что часть пользовались русскими лѣтописями, изъ которыхъ иныя не дошли до насъ.

I. Длугошъ

На первомъ мѣстѣ между польскими историками стоитъ Длугошъ или, какъ онъ называетъ себя по-латыни, Longinus. Онъ имѣетъ важное значеніе въ исторіи польской литературы, будучи въ ней представителемъ эпохи Возрожденія. Образованіе онъ получилъ въ Римѣ // (с. 18) въ то время, когда въ Зап[адной] Европѣ былъ возбужденъ интересъ къ классическимъ писателямъ, изучивъ ихъ и стиль rénnaissance перенесъ в свои произведенія. По общественному положенію онъ занималъ должность каноника при краковскомъ капитулѣ. Умѣръ онъ въ санѣ архіепископа. Самою важною должностью, открывшей ему доступъ во всѣ архивы, была должность воспитателя сыновей Казімира Ягелловича. Занимая такой довольно важный постъ при дворѣ, онъ могъ пользоваться всѣми архивами, даже королевскимъ. Человѣкъ онъ былъ ученый и начитанный. Задавшись цѣлью написать исторію, онъ лѣтъ 20-30 собиралъ матеріалъ. Чрезъ свои литературныя связи онъ досталъ лѣтописи или копіи съ нихъ, приводилъ ихъ въ порядокъ и изучилъ. Исторія его // (с. 19) носитъ названіе “Historiae Poloniae libri XII”. Окончивъ ее, онъ прибавилъ еще 13-ю книгу и довелъ ее, такимъ образомъ до 1480 г. Года два спустя онъ и умеръ. Его исторія Польши не есть спеціальная польская исторія, а скорѣе попытка исторіи ев-

ропейскихъ государствъ этой эпохи, причемъ главное мѣсто отведено Польшѣ, а затѣмъ ближайшимъ къ ней странамъ. Онъ разсматриваетъ дѣянія папъ, императоровъ, различныхъ королей, венгерскихъ, чешскихъ и др. и весьма много занимается русскими дѣлами. Вся хроника писана по латыни классическимъ языкомъ. Авторъ подражалъ языку и манерѣ Тита Ливія. Онъ также относится къ баснословнымъ событіямъ въ исторіи, какъ и Ливій, но такъ же старается создать художественныя картины, въ ущербъ даже исторической истинѣ. Онъ любитъ вла// (с. 20) гать в уста дѣйствующихъ лицъ длинныя, прекрасныя, латинскія рѣчи. Несмотря на этотъ недостатокъ своего времени, исторія Длугоша очень важна. Авторъ пользовался большимъ запасомъ русскихъ лѣтописей, изъ которыхъ многія не дошли до насъ и мы можемъ возстановить ихъ изъ Длугоша. Одинъ историкъ занялся выпискою изъ Длугоша местъ, заимствованныхъ имъ изъ русскихъ хроникъ и сравнилъ ихъ съ русскими лѣтописями, которыя сохранились. Эта попытка сдѣлана г. Бестужевымъ-Рюминымъ въ его изслѣдованіи о составѣ русскихъ лѣтописей. Особенно важны свѣдѣнія Длугоша за время, когда западно-русскія лѣтописи еще не начались, а старыя свѣдѣнія прекратились. Однако этими извѣстиями приходится пользоватся не безъ критики. Авторъ очень субъективенъ и иногда смотритъ на // (с. 21) факты съ своей личной точки зрѣнія. Не лишенъ его трудъ и нѣкоторыхъ ошибокъ, главнымъ образомъ хронологическихъ. Пользуясь русскими лѣтописями, онъ очевидно, не нашелъ во многихъ точныхъ, хронологическихъ данныхъ и старается группировать ихъ самъ, причемъ впадаетъ въ анахронизмы, но, сравнительно съ количествомъ матерьяла, этихъ неточностей немного и трудъ Длугоша слѣдуетъ отнести къ числу существенныхъ источниковъ XIV – XV вв. Особенно важенъ онъ для XV в., гдѣ авторъ разсказываетъ событія, какъ современникъ. Принявъ во вниманіе его близкость къ Ягеллонамъ, мы должны допустить, что онъ зналъ многое, чего не могли знать другіе историки. Лучшее изъ старыхъ изданій Длугоша – изданіе 1711г. Гюйссена. Затѣмъ было // (с. 22) много изданій. Самое исправное изданіе Пшездѣцкаго въ Краковѣ въ 60-хъ гг.

Какъ дополненіе къ Длугошу, можетъ служить польскій историкъ, жившій лѣтъ 60 спустя Бернардъ Ваповскій. Его трудъ озаглавленъ "Исторія Польской короны и великаго княжества Литовскаго". Собственно говоря, онъ писалъ исторію династіи Ягеллоновъ. Онъ начинаетъ съ 1380 г. и продолжаетъ до половины XVI в. Такъ какъ онъ имѣлъ дѣло со временемъ, когда Литва соединилась съ Польшей, то у него много свѣдѣній и о Руси. Все сочиненіе его написано съ политической тенденціей. Жилъ онъ въ то время, когда подготовлялась Люблинская унія. Какъ извѣстно, это не обошлось безъ противодѣйствія крупнаго литовскаго дворянства. Сочиненіе Ваповскаго имѣетъ цѣлью доказать // (с. 23) право Польши на присоединеніе Литвы. Это нужно помнить и въ спорныхъ вопросахъ относится къ этому сочиненію критически. Первоначально оно было писано по латыни, но въ настоящее время есть хорошій польскій переводъ виленскаго ученаго Малиновскаго.

Вторая половина XVI в. есть золотой вѣкъ польской литературы. Это было ранѣе того, какъ воспитаніе было отдано въ руки іезуитовъ. Это было то время, когда свобода въ Польшѣ ставилась выше всего. Въ это время является нѣсколько крупныхъ историковъ. Мы обратимъ вниманіе на трехъ изъ нихъ.

II. Мартинъ Кромеръ

Первымъ изъ нихъ по времени былъ епископъ Мартинъ Кромеръ. Его сочиненіе носитъ заглавіе: De origine et rebus gestis Polo// (с. 24)norum. Доведено это сочиненіе до смерти Сигизмунда I (1548 г.). Способъ писанія Кромера напоминаетъ по внѣшности Длугоша; онъ также пишетъ параллельно исторію Польши и другихъ европейскихъ государствъ. Но манера его другая. Онъ человѣкъ серьезный и не обращаетъ вниманія на литературную отдѣлку, но обладаетъ критической способностью и тщательно провѣряетъ сообщаемые факты. Кромеръ втеченіи всей своей жизни занималъ должность архиваріуса королевскаго архива и составилъ "Inventarium archivi regis". Такъ какъ онъ описывалъ документы очень подробно, то этотъ трудъ является очень

капитальнымъ историческимъ источникомъ, тѣмъ болѣе, что значительная часть этаго архива утеряна. Этимъ же архивомъ онъ // (с. 25) пользовался для своей исторіи. Онъ разсказываетъ русскія дѣла по-стольку по-скольку они касались Польши, но, такъ какъ онъ пишетъ о времени соединенія Литвы съ Польшею, то такихъ свѣдѣній у него сравнительно много. Есть у него и такія извѣстія, которыхъ нѣтъ въ другихъ источникахъ. Матерьялу онъ даетъ хотя немного, но этотъ матерьялъ точный и основательный.

III. Матвѣй Стрыйковскій

Другой писатель 2-й половины XVI в. сохранилъ болѣе всѣхъ фактовъ по исторіи Зап[адной] Руси, но способъ изложенія его очень неудаченъ. Матвѣй Стрыйковскій писалъ по польски. Трудъ его озаглавленъ "Kronika Polska, Litewska, Żmudska i wszystkiej Rusi" и доведенъ до 1574 г. Сочинитель былъ человѣкъ живой, впечатлительный и дѣятельный. // (с. 26) 18-ти лѣтъ онъ поступилъ въ военную службу въ войско, стоявшее гарнизономъ въ литовскихъ и западнорусских городахъ. Онъ воспользовался пребываніемъ въ Литвѣ, чтобы выучится языкамъ литовскому и западно-русскому. Затѣмъ, проживая въ Литвѣ, онъ вошелъ въ знакомство съ мѣстными знатными дворянами и предпринималъ много путешествій, чтобы ознакомиться съ краемъ. Въ 1574 г. онъ примкнулъ къ посольству, отправлявшемуся въ Константинополь, съ цѣлью посѣтить Балканскій полуостровъ, изучить его этнографію и завести литературныя связи. Тамъ онъ познакомился съ венгерскимъ драгоманомъ Кенди и однимъ ученымъ туркомъ, который доставлялъ ему турецко-татарскіе историческіе источники. Онъ составилъ // (с. 27) было и еще другой трудъ: Описаніе историко-географическое великаго княжества Литовскаго; но это сочиненіе пропало; въ Витебскѣ онъ познакомился съ итальянцемъ, комендантомъ этаго города Александромъ Гвагнини, который взялъ его рукопись, а потом издалъ ее подъ своимъ именемъ. Возвращаясь къ лѣтописи Стрыйковскаго, мы встрѣчаемъ объемистое сочиненіе въ двухъ компактныхъ томахъ. Въ первый разъ оно издано при жизни автора въ 1582 г. По-

слѣднее изданіе вышло въ 1846 г. Авторъ собралъ огромное количество матерьяла. Цитаты его безпорядочны, но изобильны. Онъ говоритъ, что имѣлъ въ рукахъ 15 лѣтописей русскихъ, 5 р... (так в оригіналі. – ред.), 4 литовскихъ, 5 польскихъ и 4 кіевскихъ. Во всякомъ случаѣ лѣтописнаго матерьяла онъ имѣлъ массу. Но при столь обширныхъ // (с. 28) источникахъ, авторъ отличается полнымъ отсутсвіемъ критическихъ способностей. Количество матерьяла подавило его. Случается, что объ одномъ событіи онъ встрѣчаетъ нѣсколько варіантовъ, в такомъ случаѣ онъ помѣщаетъ эти варіанты подъ рядъ и читатель не знаетъ откуда онъ взялъ ихъ, п. ч. ссылки его не точны. Несомнѣнно, что онъ пользовался многими лѣтописями, ибо всѣ теперѣшнія изданія лѣтописей извѣстны ему. Особенно напуталъ онъ въ 1- й части лѣтописи, когда увѣровалъ во множество басенъ о небывалыхъ князьяхъ литовскихъ. Другой недостатокъ Стрыйковскаго страсть къ краснорѣчію. Онъ считаетъ себя въ правѣ для краснорѣчія распространять свѣдѣнія источниковъ. По вре-// (с. 29)менамъ его увлеченіе доходитъ до того, что въ лѣтописи онъ помещаетъ планы своихъ дальнѣйшихъ сочиненій. Эта страсть сильно роняетъ достоинство сочиненія, какъ историческаго источника. Стрыйковскій пробуетъ придѣлать свою хронологію, но она никуда не годится. Авторъ не доволенъ русскими лѣтописями, жалуется на отсутствіе хронологіи и говоритъ, что самъ проставилъ года. Но его хронологія произвольна и фальшива. Съ этимъ источникомъ нужно обращатся крайне осторожно. Вообще эта лѣтопись представляетъ хаосъ и это чувствовалъ писатель, жившій лѣтъ 60-70 спустя Альбертъ Кояловичъ. Онъ рѣшился спасти историческія данныя заключающіяся въ этомъ трудѣ и для этаго разобралъ сочиненіе Стрыйковскаго, выбросилъ почти 2/3 и изъ оставшейся 1/3 соста-// (с. 30)вилъ весьма почтенное сочиненіе Historiae Lithuana.

IV. Хроника Бѣльскихъ

Въ заключеніе упомянемъ еще объ одномъ важномъ писателѣ Бѣльскомъ. Подъ этимъ именемъ скрываются два писателя: отецъ и сынъ, Мартинъ и Іоаннъ Бѣльскіе. Мартинъ

Бѣльскій былъ протестантомъ и подвергся гоненію католическаго духовенства, такъ какъ отвергалъ авторитетъ папы и католическую іерархію. Преслѣдованія кончились тѣмъ, что книгу Бѣльскаго приказано было уничтожить. Она была озаглавлена Xiąga Świata. Чтобы спасти книгу отца Іоаннъ Бѣльскій передѣлалъ ее /С.31/ и назвалъ Kroniса Poloniae и продолжилъ ее. Исторія доведена до 1597 г. Но подъ 1575г. встрѣчается такое извѣстіе: скончался Мартинъ Бѣльскій. Очевидно, что въ этомъ трудѣ мы имѣемъ дѣло съ переработкой того, что въ силу цензурныхъ условій, не могло быть издано.

В оригіналі 47 нумерованих сторінок

Розшифровка: М. Ковальський, М. Близняк (12. XII. 1996 р. – 12. 1. 1997р.).

Август II 118, 221
Август III 101, 118, 166, 220, 221, 289
Авксентій Я. 48, 238, 315, 343
Авраамій 130
Аврам (Абрагам) 202, 203
Алпатов М. 210
Альбін Б. 177
Альбертранді Я. 70, 173, 198
Альбрехт (ризьк.) 257, 327, 358
Альбрехт 169
Амурат 73, 262
Амурат IV 205
Андріяшев О. 28
Андруськ М. 131
Аннінський С. 171
Анонімов І. 187
Антіох 124
Антонович В. 8-40, 42, 62, 65, 107, 111, 114, 125,126, 128, 135, 139-141,143, 153, 157-160, 169, 182, 186, 189-195, 197, 199-202, 204, 207- 209, 211, 212, 217, 219, 222, 223, 226, 229, 231, 232, 293-308, 336
Апостол Данило, 213
Ахмед III 213

Баворовський 180
Багалій Д. 24, 26, 28-30, 34-36, 40, 41, 69, 107, 132, 135, 143, 163, 295, 298, 300, 301
Балика (Божок) Б. 23
Бантиш-Каменський Д. 58, 138, 142, 144
Барабой А. 126
Барбаро Й. 186
Барвінський Є. 192
Барич Г. 221
Бароній 315, 344
Бартельс 184
Бартеньєв П. 212, 213
Баутцен (Будішин) 190
Бевзо О. 113, 126, 128-130
Безбородько О. 146
Безольд 140
Беккер П. 12
Белей І. 146
Белокурови Н. і С. 211
Бельфур В. 200, 201
Беньовський (Бенєвський) С. 91, 209
Бережков М. 147
Берлін М. 200, 201
Бестужев-Рюмін К. 311, 331, 339, 362
Бєльовський А. 42, 70, 108, 109, 173
Бєльські 334
Бєльський М. 32, 72, 75, 76, 143, 177, 179, 180, 261, 263-265, 304, 315, 334, 335, 344, 365, 366
Бєльський Й. (І.) 75, 76, 177, 260, 299, 329, 330, 359, 360
Биховець І. 132
Биховець О. 22, 31, 73, 114-118, 232, 233, 258, 297, 305-309, 333, 334, 336, 337
Биховець С. 132
Біднов В. 218, 219
Білозерський М. 33, 56, 139
Бірута 116
Бішенг (Бюшинг) 113, 140
Благово Д. 198
Близняк М. 301, 348
Блудова А. 120
Бобровський М. 114
Богухвал 109
Бодянський О. 26, 33, 45, 51, 58, 94, 107, 108, 112, 113, 118, 119,

140, 142-146, 214, 229, 230, 236, 241, 242, 248, 281, 301, 310, 319, 320, 322, 329, 348, 349, 351
Бодянський П. 26, 30, 106, 107
Болховітінов Є. 218
Боплан Гійом Левасер, де 32, 85, 194-197, 273
Борг (Борк, Боркус) 46, 119, 237, 312, 340
Борецький І. 130
Борискович І. 130
Борнбах 68, 257. 258, 329, 359
Браніцький К. 225, 228
Браславський С. 135, 206
Брикнер А. 210
Бродович Ф. 33, 104, 105, 229-231, 290, 291
Бродович Ш. 229
Броссе Л. 153
Брун Г. 184
Брун П. 33, 81, 83, 184, 185, 191, 269, 272
Бруно Кфертфурський 109
Брюлова 227
Брюховецький І. 244
Булос ібн аз-Займа ель-Халебі (див. Халепський П.)
Бурлейг В. 180
Бухау Д., фон 29

Вагилевич І. 155
Ваповський Б. 32, 72, 175, 261, 332, 362, 363
Василій І Дмитрович 120
Василій ІІІ Іванович 82, 188, 270
Василий Васильевич, кн. 115
Василий Московский 46, 120, 237, 311, 340
Васильевский В. 194
Василюк О. 300, 301, 306, 307
Величко С. 15, 32, 36, 52-55, 111, 132-136, 157, 242-246, 252, 293, 296, 303, 323, 324, 352-354
Вельямінов С. 213
Венцлєвський З. 109
Вернадський В. 26, 40, 57, 151, 216, 298, 306, 307
Вибіцький Ю. 118, 166
Виговський І. 60, 91, 92, 153, 209, 250, 278, 279, 320, 349
Виговський Д. 209
Виноградов И. 194
Вишневецькі 51, 242
Вітонд (Віганд) з Марбургу 32, 68, 69, 171, 257, 258, 304, 328-330, 359
Вільгельм ІІІ Оранський 210
Вільчка Д. 23
Вінцеслав (Вєнцлав, Вацлав) (див. Литвин Михалон)
Вітовт (Вітаутас, Вітольт, Вітовд) 44-46, 81, 115, 116, 120, 183, 235, 237, 269, 310, 311, 313, 338, 340, 342
Владимирский-Буданов М. 159, 160
Владислав ІІ 175
Владислав ІІІ Ласконогий (Клишоногий) 172
Владислав IV 71, 77, 85, 136, 181, 183, 195, 207, 259, 266, 273
Владислав Локєтко 173
Владислав Ягайлович 120
Власьев Г. 123
Возняк М. 139, 140, 146
Войковський А. 220
Войтович Л. 123
Войціцький (Вуйціцький) К. 87, 113, 126, 181, 198, 199, 275
Вол, шл. 120, 121
Волович 46, 237
Воловичі 46, 121, 237, 311, 340
Володимир (полоцьк. кн.) 68, 257
Володимир Ольгердович 116
Вольський Дунін П. 180
Вольфф Ю. 123

Воронов В. 152
Воронцов 142
Врублевський А. 26, 102
Вуйцік З. 191, 197

Габсбурги 193
Гавриїл (Розанов В.) 99, 217-219
Галл Анонім 109
Галл М. 26, 75, 264
Гамрат П. 179
Ганзен 68, 257, 327
Ганновер М. 202
Ганновер Н. 89, 202-205
Гарткнох (Гартунг) Х. 170, 256, 325, 355
Гаштольд М. 82, 186, 270
Гваніні (Гвагніні) 73, 176-178, 262, 315, 322, 333, 344, 351, 364
Гедиміновичі 123
Гейденштейн Р. 32, 84, 85, 183, 192-194, 273
Гейденштейн-Солецький Я. 194
Генріх I Бородатий 172
Генріх V 184
Генріх Валуа 193
Гераклід Я. 129
Герасевич М. 229
Герберштейн (Герберштайн) С. 32, 82, 186-188, 270, 271
Гербурт Я. 129, 172
Гербурти 50, 241
Германович О. 125
Гжимултовський К. 110
Гільдебрандт (Гільтебрандт) П. 62, 154, 156, 157, 251
Гінтель Я. 197
Гірш Т. 68, 170, 258, 328, 329, 359
Глинський М. 82, 271
Годунов Б. 190
Гозій С. 179
Головацький Я. 61, 104, 155, 156, 229, 230, 251, 290
Голубев С. 131, 158
Голубовський П. 26, 28-30, 107, 298, 301
Гондіус (Гондт) В. 195
Гонта І. 39, 103, 223, 225, 226, 289, 294
Горбачевський М. 154
Гордон П. 32, 92, 93, 210, 211, 279, 280
Горецький 322, 352
Горленко В. 146
Горобець В. 214, 216
Грабовський А. 33, 65, 167, 254
Грабовський М. 33, 65, 167, 255
Грабянка 32, 36, 55, 57, 62, 87, 111, 136, 137, 138, 141, 157, 245-248, 252, 275, 295, 322, 351
Грассер Я. 188
Григорович І. 152
Григорович (протоірей) 60, 250
Грубер Д. 68, 257, 327, 358
Грушевський М. 126, 130, 131, 133, 135, 146, 160, 229, 298, 301, 302, 306
Грушевський О. 28, 146
Гунашевський М. 113, 126
Гурська М. 12
Гюйсен 72, 260, 332

Ґедимін 115, 233, 306, 307, 334, 335
Ґліщинський М. 194

Данилевич В. 19, 20, 28, 38
Данило Галицький 27, 28
Данилович І. 42, 44, 46, 108, 114-116, 121, 148, 233-235, 237, 309, 312, 313, 337, 341, 342
Дашкевич М. 27, 28
Дашкевич Я. 169
Джавахішвілі І. 9, 11, 38
Дзира Я. 131-133, 143
Дзялинський Адам Тит 227
Диаковенко 27

Диякон Лев 29
Дітмар 30
Длугош Я. 32, 48, 68, 70-72, 76, 125, 130, 165, 171, 172, 174, 175, 179, 239, 257, 259-261, 265, 304, 308, 315, 329-332, 336, 344, 359, 361-363
Дмитриев М. 189
Добровольський І. 21, 24, 25, 39, 40
Добрянський Ф. 154
Довгялло Д. 154
Довнар-Запольський М. 28, 39, 125, 160, 298
Догель М. 32, 65, 166, 254
Донський Д. 120
Дорошенко Д. 8, 15, 25, 37, 38, 40, 41, 129, 146
Дорошенко П. 63. 65, 87, 93, 161, 198, 211, 252, 254, 275, 280
Драч І. 107, 146, 147
Друцька 311, 339
Друцькі 311, 340
Дюсбург П., фон 32, 66, 67, 109, 170, 256, 257, 304, 325-327, 329, 330, 355-357, 359, 360
Дячок О. 177

Еверс 184
Евлашевський Ф. 294
Егош'я (Еготія, Егошья) бен Давид 32, 89, 203, 204, 277
Елеонський Ф. 157
Ельзевір Л. 83, 179
Ельзевір Л. (внук) 179
Ельзевіри 75, 179. 264, 271
Естрайхер К. 174

Євнутій (Явнутій, Євнут) 44, 115, 235, 310, 338
Єлизавета Австрійська 121
Ємельянов Я. 33, 81, 185, 269
Єрлич І. 32, 43, 86, 87, 113, 181, 197, 198, 234, 274, 275
Єрошин М. 67, 257
Єршов А. 124, 143, 146

Жарден 27
Жевуський С. 228
Жербілло Ю. 173
Житецький П. 132, 214
Жолкєвський (Жолковський) С. 84, 108, 109, 113, 198, 272
Журба О. 15, 38, 41, 157, 160-162, 207

Забугін В. 40, 294
Заклинський К. 135, 192
Залізняк М. 162, 226
Залуські 165, 254
Залуський С. 166
Залуський Х. 166
Залуський Ю. 165, 166, 173
Зальца Г., фон 169
Замлинський В. 107, 145, 147
Замойский (єписк. кард.) 309, 337
Замойський Я. 84, 192, 193, 273
Заремба 220
Зелінський 206
Зебжидовський 129
Значко-Яворський М. 63, 158, 162, 253
Зоммерсберг Ф. 173
Зорка С. 36, 53, 54, 132, 135, 244, 324
Зубрицький Д. 33, 49, 113, 126, 127, 240, 318, 347
Зутис И. 171

Ібрагім 206
Іванишев М. 13, 14, 62, 63, 161, 162
Іваницький С. 223
Івановський А. 119
Іванов 28
Іванченко Р. 136

Іконніков В. 16, 24, 35, 36, 40, 122, 124, 125, 127, 129-134, 136, 138, 139, 143, 178, 295
Іларіон (Огієнко І.) 120
Іонінас Й. 185
Іполитович П. 128
Ісаєвич Я. 151
Іскра І. 133

Кадлубек (Кадлубка) В. 30, 32, 70, 75, 109, 172, 259, 264
Казимір II Справедливий 172
Казимір III Великий 173, 174
Казимір IV Ягайлович 46, 47, 71, 72, 120, 125, 174, 175, 186, 237, 259, 260, 311, 312, 331, 340, 341, 361
Кайсерлінг С. 202, 204
Калакура Я. 298, 302, 306, 307
Калачов М.59, 83, 149, 150, 189, 271
Калиновський М. 205
Каманін І. 28, 159
Карл I 210
Карл II 210
Карл V 188
Карл VI 184
Карл XI 211
Карл XII 211
Карл X Густав 92, 134, 211, 279
Карпов Г. 43, 111, 112, 132, 135, 153, 233
Катерина II 58, 248
Катерина Австрійська 121
Катренко А. 306
Качало Я. 217
Качурба А. 220
Кейстут 69, 116, 258, 310, 329, 338, 360
Кенді, драгом. 333
Кенті, угорськ. посол 73, 262
Кентшинський В. 109, 208
Китович (Кітович) А. 33, 101, 118, 166, 220. 221, 287
Кібург К., фон 32, 80, 183, 184, 268
Ківліцький Є. 305, 307
Кікнадзе Р. 37
Кілінський Я. 227
Кісіль А. 90, 205, 206, 277
Кішка С. 23, 317, 345
Клімашевський І. 117
Клеванов О. 113, 140
Клепацький П. 132, 135, 146
Климентій VIII 192
Ключевський В. 9, 10, 37, 185-187
Ковалевський Л. 199
Коваленко О. 137, 152
Ковальський М. 8, 39, 41, 125, 133, 137, 144, 147, 149, 151, 160, 161, 164, 168, 177, 178, 185, 189, 190, 192, 193, 298, 300-303, 306, 307. 354
Козловський К. 17, 159, 293
Коллонтай Г. 118, 166, 225
Колоф М., де 173, 177, 196
Конарський 165
Конашевич-Сагайдачний П. 53, 130, 131, 134, 136, 145, 198, 244, 294, 324, 353
Конєцпольські 207
Конєцпольськиіі С. 91, 128, 129, 140, 208, 278
Кондрашов Н. 118
Конiський Г. 42, 57, 58, 107, 108, 145, 146, 233, 247, 248
Конрад Мазовецький 169
Константинович М. 64, 164, 253
Контаріні А. 32, 81, 82, 185, 186, 270
Коперник М. 175
Копинський І. 130
Копистенський З. 124
Копистенський М. 130
Кордіковський Й. 110
Корж (Таран) М. 33, 41, 99, 100,

217-219, 285, 286
Корнілов І. 61, 156. 157
Косинський К. 192, 194
Костелецька Б. 129
Костомаров М. 60, 85, 112, 135, 141, 153, 157, 194, 250, 273
Костюшко Т. 118, 197
Котляревський І. 214
Кохановський П. 125
Коховський Г. 32, 79, 182, 183, 267, 268
Кочубей В. 52, 53, 133, 243, 323, 352
Кощаківський І. 127, 128
Коялович В. 75, 178, 263
Коялович Альберт (Віюк Ян Казімєж) 75, 263, 334, 365
Коялович М. 60, 153, 154, 250
Кравець М. 41
Кравець Я. 196
Кравченко В. 131
Красінські 224
Крачковський І. 199
Крачковський Ю. 154
Крашевський Ю. 105, 231, 291
Кребс, (Кребсова, Кребс-Младанович) В. 33, 103, 222, 224-228, 289
Кремер І. 134
Криловський А. 158
Крип'якевич І. 131, 135, 153, 199, 300, 306, 307
Кромер М. 32, 48, 64, 72, 75, 125, 143, 165, 177-179, 239, 254, 261, 263, 264, 304, 315, 332, 333, 344, 363
Круглова Т. 164
Куліш М. 49, 112, 125, 127, 145, 153, 239, 317, 345, 346
Кунос 119
Курбський А. 63, 162, 253
Курцевич Є. 130
Лаврентій (Вавжинець) 173
Лазаревський О. 31, 33, 41, 59, 64, 135, 139, 146, 151, 152, 164, 213-216, 250, 253, 254
Ланнуа (Ланноа) Г., де 32, 33, 80, 81, 184, 185, 268
Лаптєв 133
Лассота (Лясота, Ляссота, Ласота) Еріх, фон 32, 83, 84, 191, 272
Лаські 50
Ласький І. 129
Ласький О. 129
Латиш Генріх 32, 171, 257, 304, 327, 328, 357, 358
Лєві Д. 89, 204
Лєх 175
Лєшко Білий 172
Лебединцев П. 169, 191
Лебединцев Ф. 158, 162
Левицький О. 27, 28, 49, 51, 126, 128, 131, 132, 135, 157, 158, 160, 239, 242, 295, 317, 320, 321, 346, 349, 350
Лелевель Й. 81, 184, 204, 269
Лепенко Н. 164
Лжедмитрій І 130
Линник Г. 26, 30, 90,107, 301
Липинський В. 135
Литвин Михалон 32, 83, 188-190, 271
Литвиненко М. 139-143, 164, 214, 215
Лівій Тит 12, 71, 260, 331
Лінденблат 69, 258
Лінч 104, 290
Ліпоман Я. 33, 101, 102, 118, 167, 222-226
Ліпський М. 220
Лобода Г. 85, 194, 273
Ловейкович Н. (див. Литвин Михалон)
Лонцький 210
Лосицький М. 48, 125, 238, 315, 343

Лотарь 327, 357
Лукаріс К. 136
Лукомський С. 134, 303, 322, 351
Лук'янов І. (Лукіанов Іоанн) 33, 94, 211-213, 280, 281
Любавський М. 188
Любомирські 207
Людвіка Марія 118
Люкес 328, 359
Ляскоронський В. 12, 28, 38, 40, 195, 197

Маєвський В. 183
Мазепа І. 52, 53, 57, 94, 133, 140, 153, 212, 243, 247, 281, 323, 352
Макаріус ібн аз-Зійм ель-Халебі (див. Макарій Халепський)
Максиміліан I 82, 188, 190
Максимович Г. 146
Максимович М. 58, 123, 135, 137, 144, 145
Маліновський М. 72, 261, 332, 363
Малаховський С. 225
Малеін О. 187
Мальцев О. 126
Мандельберг (Манделькерн) С. 203
Марія II Стюарт 210
Маркевич М. 58, 112, 144, 248, 322, 351
Маркевич Я. 217
Марков П. 145
Маркович А. 95, 282
Маркович О. 98, 216, 285
Маркович Я. 33, 95-98, 136, 151, 215, 216, 282-285
Марковичі 99, 285
Марченко М. 112, 113, 118, 126, 131-133, 137, 139-146, 152, 214, 215
Матисякевич З. 156, 229, 230
Матузова В. 188
Мацейовський В. 109
Меховський М. 109, 177
Мельник-Антонович К. 15, 28, 34, 39, 40, 182, 190, 197, 294
Мещерський 57, 247
Милорадович Г. 213
Миротворцев О. 62, 156, 157, 251
Михайло Федорович, кн. 130
Михайло Чернігівський 115, 235
Михайловський Я. 206
Михальченко С. 298, 306
Мицик Ю. 39, 124-126, 128, 130, 131, 133, 137, 160, 178, 190, 193
Мишецький С. 32, 57, 142
Мініх Б. 137, 245
Младанович П. 33, 102, 103, 222, 224, 225, 289
Младанович Р. 225, 226
Многогрішний Д. 93, 211, 280
Могила П. 131, 135
Модзалевський В. 131, 217
Мойсей 191
Молчановський М. 28, 159
Мономаховичі 122
Монсі Е.Х. 185
Мосбах А. 183
Мосьціцький Г. 222-224, 226-228
Мощеньський А. 103, 222, 228, 289
Мстиславська Н. 294
Муравйов М. 156
Муркос Г. 201
Мустафа 212, 213
Муханов П. 116, 119, 163, 236, 253, 313, 341
М'ясковський В. 32, 90, 205, 206, 277, 278

Назаренко А. 187
Наливайко С. 85, 192, 194, 273, 294
Нарбут Ф. 45, 80, 116, 117, 184, 236, 268, 310, 338

Немцевич Ю. 33, 36, 90, 197, 205, 206, 274, 278
Немиричі 46, 120, 237, 311, 340
Немирович А. 46, 120, 237
Нерінг В. 194
Нерон 313, 342
Новицький І. 140, 159
Новокомський П. 187

Оболенський М. 47, 93, 121, 148, 211, 237, 280, 314, 342
Оглоблин О. 131, 306
Огоновський О. 214
Одворонжі 190
Одинець І. 115
Одинець А. 115
Одинець Ф. 115
Одинцевич 44, 235
Одинцевичі 114, 115
Ожельський 227
Окольський С. 32, 77, 182, 266
Олесніцький З. 174
Олексій Михайлович, рос. цар 78, 92, 182, 200, 211, 267, 279
Олександр (Александер), польськ. кор. 71, 122, 175, 259
Олександр Володимирович (Олелько) 186
Олена Іванівна, кн. 122
Ольгерд 44, 115, 235, 310, 312, 338, 340, 341
Опалінський 129
Оргельбрандт С. 173, 174
Орендаренко (Аpандаренко) Т. 129
Орихівський (Оришевський, Ожеховський) Я. 76, 129, 181, 265
Орловський П. 131
Освенцім С. 23, 32, 39, 91, 207, 208, 209, 293
Оссоліньські 22, 23, 91, 103, 108, 109, 140, 207, 208, 223, 231, 278, 290, 310, 317, 339, 346
Островський А. 220
Острозькі 123, 145
Острозька Гальшка 23, 39
Острозький Ілля 129
Острозький Василь-Константин 191
Острозький Константин Іванович 47, 122, 123, 124, 238, 314, 343
Острозький Константин Костянтинович 129
Острозький Януш 191
Острянин Я. 78, 167, 266, 322, 351
Отвіновський Е. 33, 95, 166, 215
Охотські 33, 291, 292
Охотський Я. 231, 291, 292

Павіньський А. 42, 109, 110, 233
Павлов П. 16
Павлюк П. 78, 85, 195, 266, 274, 319, 348
Палій (Гурко) С. 94, 211-213, 281
Палемон (Паламон) 119
Панашенко В. 149
Паска Г. 109, 118
Пашковський М. 177
Пежановська А. 174, 175
Пеленський С. 41
Перевощиков 184
Перетяткович К. 32, 33, 34, 91, 92, 209, 210, 278, 279
Пернштейн (Кобенцль) І. 29
Петрикевич В. 132, 135
Петро І 92, 133, 134, 137, 210-213, 279
Петровський М. 131, 135
Петрушевич А. 36, 49, 50, 127, 240, 318, 347
Підкова І. 322, 352
Пінчук Ю. 153
Пісторій Н. 177
Пічета В. 161
Плохій С.178, 192
Площанський В. 154
Плятер-Броель С. 228

Погодін М. 49, 52, 127, 133, 240, 242, 318, 323, 347, 353
Полетика Г. 58, 133, 139, 145, 146, 248
Поліванов В. 153
Полотнюк Я. 200
Полуботок П. 96, 137, 213, 215, 282, 283
Полухін Л. 152
Попов Л. 165
Попов О. 44, 114, 115, 150, 234, 235, 275, 309, 337
Попович І. 87, 198
Посільге І., фон 32, 69, 258, 304, 330, 360
Поссельт М. 93, 211, 280
Потоцькі 226
Потоцька К. 228
Потоцький І. 225
Потоцький М. 182, 195
Потоцький О. 227
Потоцький С. 225
Похилевич Д. 161
Проскурі К. 224
Проскурі Т. 224
Пстроконьський 118, 167
Пташицький С. 114, 147, 148
Путро О. 164
Пуфендорф С. 53, 132, 134, 135, 244, 324, 353
Пшездецький О. 167, 332, 362
Пшонка Я. 109
П'ясецький П. 32, 77, 181, 265, 266

Равіта-Гавронський Ф. 202, 203, 205, 209
Радзивіл А. 118
Радзивіл Варвара (Барбара Радзивілувна) 119, 121
Ракушка-Ромодановський Р. 131
Рамбах 184
Рамузіо Дж.-Б. 186
Рачиньський Е. 32, 65, 101, 102, 117-119, 166, 171, 183, 215, 220, 222, 224-226, 254, 287-289, 328, 359
Рева І. 227
Ревнівцев К. 165
Рейтан Т. 167
Рігельман О. 32, 43, 57, 111, 112, 137, 138, 142, 143
Рогов А. 176
Розумовський К. 322
Роман Мстиславович 70, 172, 259
Романова Є. 126
Романовський В. 131, 151
Ростислав Мстиславович 122
Рубан В. 32, 36, 57, 58, 111, 141, 142, 143, 247, 248, 322, 351
Рудольф II 84, 190, 191, 192, 205, 272
Румянцев-Задунайський П. 64, 102, 151, 163, 164, 253, 288
Рюрик Ростиславович 122
Рюриковичі 123

Савельєва П. 201
Сакович К. 158
Саллюстій 12
Салтикова М. 211
Салтиков-Щедрін М. 125, 133
Самовидець 32, 36, 49, 51, 52, 57, 62, 111, 112, 126, 127, 131, 132, 143, 157, 239, 242, 248, 252, 295, 303, 317, 320-322, 346, 349, 351
Самойлович І. 57, 93, 140, 211, 247, 280
Самоквасов Д. 150
Самчевський И. 157
Сарбей В. 152
Сас П. 112, 143
Свідзиньський К. 91, 207, 278
Свенторог 312, 340
Сверчевський 322, 352
Святослав Ігоревич 138
Селін О. 16

Семенов В. 186
Семкович А. 109
Сенкевич Я. 220
Сигизмунд I Старий 71, 75, 82, 121, 123, 175, 259, 264, 270, 312, 332, 341, 363
Сигизмунд II Август 47, 62, 65, 75, 85, 119-122, 148, 161, 165, 179, 193, 237, 252, 255, 264, 271, 273
Сигизмунд III Ваза 56, 77, 83, 85, 139, 180, 193, 195, 246, 266, 273, 277
Сигизмунд Кейстутович 45, 116, 236, 313, 341, 342
Сигизмунд, нім. імпер. 84
Сидорович Я. 108
Симеон Олелькович 82, 186
Симоновський П. 32, 43, 56, 57, 111, 113, 140, 143, 234, 247
Синопський 93, 280
Сирокомля В. 165, 179
Сисин Ф. 205
Січинський В. 184, 186, 191, 195, 210
Скальковський А. 102, 223, 225, 226, 289
Скжинська Є. 186
Скидан К. 195
Скиргайло 44, 115, 116, 235, 309, 337
Скорина Ф. 127
Скоропадський І. 95, 96, 213, 214, 281, 282
Слабченко Т. 38
Смирнов 80, 268
Смірдін О. 200
Смотрицький Г. 136
Смотрицький М. 130, 136
Смяровський Я. 205, 206
Собєкурський 23
Собєщанський Ф. 180
Соболевський С. 212
Соловйов С. 111, 135
Софія (донька Вітовта) 120
Софія Олексіївна, кн. 210
Софонович Ф. 125, 130
Спера 119, 120
Срезневський І. 57, 141, 145, 247
Стадницькі 50, 241
Стадницький С. 129
Станіслав (біскуп) 109
Станіслав Лєщинський 118
Станіслав-Август 101
Станіслав-Август Понятовський 118, 220, 221, 225,228
Старостіна І. 189
Старчевський А. 193
Сташіц С. 225
Стефан Баторій 56, 77, 84, 85, 110, 139, 176, 181, 193, 246, 266, 273, 316, 345
Стефаник В. 22
Стороженко А. 181, 219
Стороженко Н. 159
Стрельчевський 27, 33, 92, 210
Стреньге (Штрельке, Стренне, Стренке) Е. 69, 170, 258, 330
Стрешнєв 93
Стрийковський М. 32, 72-75, 117, 119, 176-178, 261- 263, 304, 308, 333, 334, 336, 364, 365
Строєв П. 152
Строганов 93, 280
Стюарт Анна 210
Стюарти 92, 210, 279
Судієнко М. 63, 133, 163
Суханов А. 199

Тарновський В. 139
Тарновський Ф. 15
Тассо Торквато 54, 135, 245, 296
Татарчевський О. 27, 219
Тацит 12
Твардовський С. 32, 53, 78, 132, 134, 182, 244, 267, 322, 324, 351, 353

Тепен (Терпен) М. 66, 170, 256, 325, 355
Терновский С. 158
Терновский Ф. 201
Тетеря (Моржковський) П. 87, 198, 209, 275
Титлевський (Титловський, Титлович) М. 53, 134, 244, 324, 353
Титов О. (А.) 215
Тіхмєнєв А. 187
Тихоміров М. 152, 171
Тишин І. 210
Тишкевич М. (див. Михалон Литвин)
Ткаченко М. 14, 38, 152, 163, 204, 293
Тодійчук О.118, 127, 230, 302, 307
Томашівський С. 27, 40
Торрес І. 24, 205, 294
Тотт Ф. 27, 100, 219, 286, 287
Тохтамиш 122
Трясило Тарас (Тарас Федорович) 128, 130, 318, 319, 347, 348
Туманський Ф. 138, 141
Туровський К. 177
Турцевич А. 154
Тучапський 103, 224, 226, 289

Уваров О. 115, 213, 309, 337
Узун Хасан 186
Улащик М.108, 113, 114, 116, 117, 119, 121, 122, 125, 126, 152, 154, 156, 157
Ульяновський В. 123, 297, 306, 307
Устрялов Ф. 86, 197, 274

Федір Іванович, рос. цар 190
Федір Олексійович, рос. цар 92, 211, 279
Федоров (Федорович) І. 127
Феофан 51, 130, 131, 242
Феофіл 319, 348
Філарет 130
Фінкель Л. 174, 185, 203
Флавій Йосип 224
Флячич С. 136
Фогель 118
Фойґтон Й. 171
Фома 116
Франко І. 135
Фурман 118

Халебський (Алеппський) П. 87, 199-201, 205, 275-277, 294
Халебський Макарій, патр. 87, 88, 199-201, 205, 275, 276
Хаммер 118
Ханенки 215
Ханенко М. 213-215, 281
Ханенко Мих. 33, 281
Ханенко О. 215
Харламович К. 199
Хлопіцький С. 84, 272
Хмельницький Б. 23, 24, 26, 40, 78, 79, 178, 182, 200, 203-205, 239, 241, 242, 244, 246, 250, 252, 253, 267, 268, 274-278, 294, 295, 316, 317, 319-321, 324, 344, 346, 348, 349, 350, 353
Хмельницький Ю. 250
Хоєнський Я. 178, 179
Ходкевичі 114
Хоецький К. 294
Хорошкевич А. 147, 187-189
Хшонщевський А. 226, 227

Чарнковський Б. 173
Чарторийські 23
Чарторийський А. 225
Чермак В. 208
Четвертинський 90, 277
Чубек Я. 183

Шайноха К. 207
Шараневич І. 23, 39
Шафонський О. 163
Шахматов О. 114
Шашкевич М. 155
Швидько Г. 149, 160, 162
Шевальє П. 113, 140, 143
Шевченко Т. 132
Шевчук В. 107, 132, 146
Шемяка Д. 115
Ширай С. 144
Шітц (Шиц) Г. 68, 329, 359
Шляхтовський Й. 109
Шодуар С., де 160
Шоттін Р. 83, 190
Шпитківський І. 229
Штерн А. 203
Шуазель Е.-Ф. 100, 219, 286, 287
Шульгин В. 16
Шульгин Я. 223, 226

Щенсний-Потоцький С. 103, 225, 228, 289
Щербак В. 112, 143
Щербина В. 16, 20, 27, 38, 40, 160
Щирецький Д. 128, 318, 347

Юзефович М. 145
Юзефович Я.-Х. 23, 140, 294
Юлій II 175
Юліяна 115
Ючас М. 117

Яблоновський О. 23, 33, 42, 65, 66, 109, 110, 167, 168, 233, 255
Яблонскіс К. 188
Яворовський 23
Ягайло 80, 115, 268, 269, 311, 339
Ягелони 72, 121, 186, 193, 260, 332, 362, 363
Ядвіга 109, 173
Яків I 210
Яків II 210
Яков, о. 217, 218
Яковенко Н. 123
Яковлєв А. 146
Якубовський Ю. 110
Ян (Янко) з Чарнкова (Чарнковський, «Гнєзнєнський Анонім») 32, 70, 109, 173, 174, 259
Ян III Собєський 183, 215
Ян-Альберт (Ольбрахт) 71, 175, 259
Ян-Казимір 79, 86, 183, 195, 196, 267, 274
Ярмохович (Ярмахович, Ярмакович) Я. 26, 27, 30, 70, 107, 173, 259, 301

Albertrand J. 198
Amurath 206
Anderson M. 210
Arbusow L. 171
August II 215
August III 166, 220, 221, 223, 228

Balfour F. 200
Balzer O. 151
Bardach J. 151
Barycz H. 221
Batorego 193
Bauer A. 171
Bautzen 190
Beauplan (Guiillaume Le Vasser de) Levasser, de 85, 190-192, 194, 196, 197, 273
Benjamin I. 204
Berger Fr. 188
Bernhardus J. 170
Bielowski A. 108
Bielski J. 180, 181
Bielski M. 179, 180
Bieniewski S. 209, 210
Blażowski M. 179
Bohomolec F. 180
Borneman G. 175
Borschak I. 41
Brodowicz T. 229
Broel-Plater S. 228
Brugide K. 172
Bychowec 117

Carolo Gustavo 134
Chłopicki S. 191
Chmelnicki 203
Choiseul E.-F. 219
Chomktowski W. 39
Chrząszczewski A. 222, 226
Contarini (Contarin) A. 185, 186
C(zajkowski) F. 172
Czarnkowski (Janko z Czarnkowa) J. 173, 174
Czermak W. 208
Czubek J. 183

d'Alger 293
Daniłowich I. 108, 176
Dawid 175
Dernatowicz M. 221
Detmar L., von 172
Długosz (Długossi, Długossii) J. 174, 175
Doroschenko D. 41
Dusburg (Petrus de Duisburg) P., von 170
Działynski A. 227

Egoszyję 203
Elzevier (Elzevirus) 179, 189
Eustachiewicz M. 183

Finkel L. 185
Flemeen 293

Gałezowski A. 180
Gasztold 186
Gintel J. 197
Gliszcyński M. 194
Gonta 224, 226
Gordon P. 93, 210, 211, 280
Grabowski A. 167
Grabowski M. 167
Grasserum I. 189
Grimsted Kennedy P. 148
Groza Al.K. 224
Guagnini (Gwagnin z Werony) A. 176, 177, 187

Hannover N. 203
Hansen U. 171
Hartknoch C. 170
Heidenstein R. 192-194
Hencel A. 206
Herberstain (Herberstein) S. 186, 187

Hirsh T. 170, 172
Hirzel S. 172
Honzeae C. 184

Ibrahim 206

Jabłonowski A. 109, 167-169
Jan Kazimierz (Iean Casimir) 134, 183, 199
Janik M. 221
Jerlicz J. 113, 197, 199

Kachurba A. 221
Kadłubek W. 172, 173
Kantecki K. 208
Kazserling S. 202
Kętrzyński Wł. 208
Kisiel M. 206
Kitowicz J. 166, 220, 221
Kochowski H. 182, 183
Kocowski B. 193
Kolof M., de 177
Koniecpolski S. 208
Konovalov S. 210
Kościelecka B. 129
Kraszewski J. 197, 231
Kraushar A. 129
Krebs J. 227
Krebsowa (Mładonowicz, Mładonowiczywna) W. 222, 226, 227
Kromer (Cromer) M. 165, 178, 179, 193
Kubala L. 174
Kutrzeba St. 151
Kwaśniewski 226
Kwiatkiewicz 222
Kysil (Kisiel) A. 205, 206

Lannoy G. 80, 81, 184, 268, 269
Lassota E. 83, 190, 191, 197, 272
Lelewel J. 184, 204
Leśnodorski B. 151
Lettland H. , von 171
Levy D. 89, 204, 276, 277, 293
Lewinówny Z. 221
Lippoman J. 222-225
Lituanus M. 188, 189

Macarius 200
Magni A. 175
Malinowski M. 169, 176
Małuszczewska P. 221
Marchwiński R. 165
Mecherzyński K. 175
Miaskowski W. 205, 206
Michałowski J. 206
Mładonowicz P. 222, 226
Morszyt L. 206
Moscicki H. 222-224, 226-228
Moszczeński Adam 222, 228

Narbutt T. 117, 184
Nehring Wł. 193
Niemcewicz J. 197, 206

Obolenski M. 211
Ochocki J. 231
Okolski S. 182
Orgelbrand S. 174
Ossoliński 109, 208
Ostrogska Halszka 129
Oświęcim A. 208
Oświęcim S. 207, 208
Otwinowski E. 215

Paul of Aleppo 200
Pawiński A. 110
Perzanowska A. 174
Piasecki P. 181
Pietrzak M. 151
Pistorii N. 177
Poniatowski St. 220, 223, 228
Posilge I., von 171, 330, 360
Posselt M. 211
Potocka (Kossakowska) K. 222

Potocki 226
Potocki F. 222
Potocki M. 222
Przeździecki A. 129, 167, 172
Przonka J. 109

Raczyński E. 117, 118, 171, 222, 224
Radziszewska J. 176
Rawita-Gawroński Fr. 202, 209

Schottin R. 190, 191
Seifert F., von 188
Siebenycher M. 180
Sienkiewich J. 220
Sieradzki J. 129, 174
Sigismundi Augusti 85, 192, 194, 273
Sigismundum I 175
Skirgiello 115
Śmiarowski 206
Sobieszczański F. 181
Sommersberg F. 173
Spasowicz Wł. 194
Stadnicki S. 129
Stanisław August 220, 221
Stanisław Leszczyński 167
Starczewski A., de 177
Stephani Battori 189
Stern A. 203
Strehlke E. 69, 170, 172
Stryjkowski M. 176
Sułkowska-Kyrasiowa I. 148
Świdziński K. 207
Sysyn E. 205
Szajnocha K. 207, 208
Szaraniewicz I. 39
Szczęsny H. 129
Szczęsny-Potocki S. 228
Szitz G. 329, 359
Szujski J. 176

Töppen M. 170, 172
Tott F. 219
Tuczapski 226
Turowski K. 180, 182
Twardowski S. 134
Tytłewski M. 134

Voigt I. 171

Wapowski B. 175, 176
Wigandi Marburgensis (Wigand z Marburga) 171, 328, 359
Władysiaw IV 199
Wolff J. 123, 129
Wójcicki K. 182, 198, 199
Wójcik Z. 190, 192, 197

Zamoyski J. 192, 193
Zygmunt III 187, 197, 199
Zygmut II August 194

Żelezniak 224, 226
Żerbillo J. 173, 174
Zielinski J. 206
Żołkiewski S. 109

Наукове видання

Володимир Антонович

ЛЕКЦІЇ З ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

Редактор: Микола Ковальський

Підписано до друку 1.09.2003.
Формат 42х30/4. Папір офсетний.
Друк різографія. Гарнітура Таймс.
Умовн. друк арк. 23,9

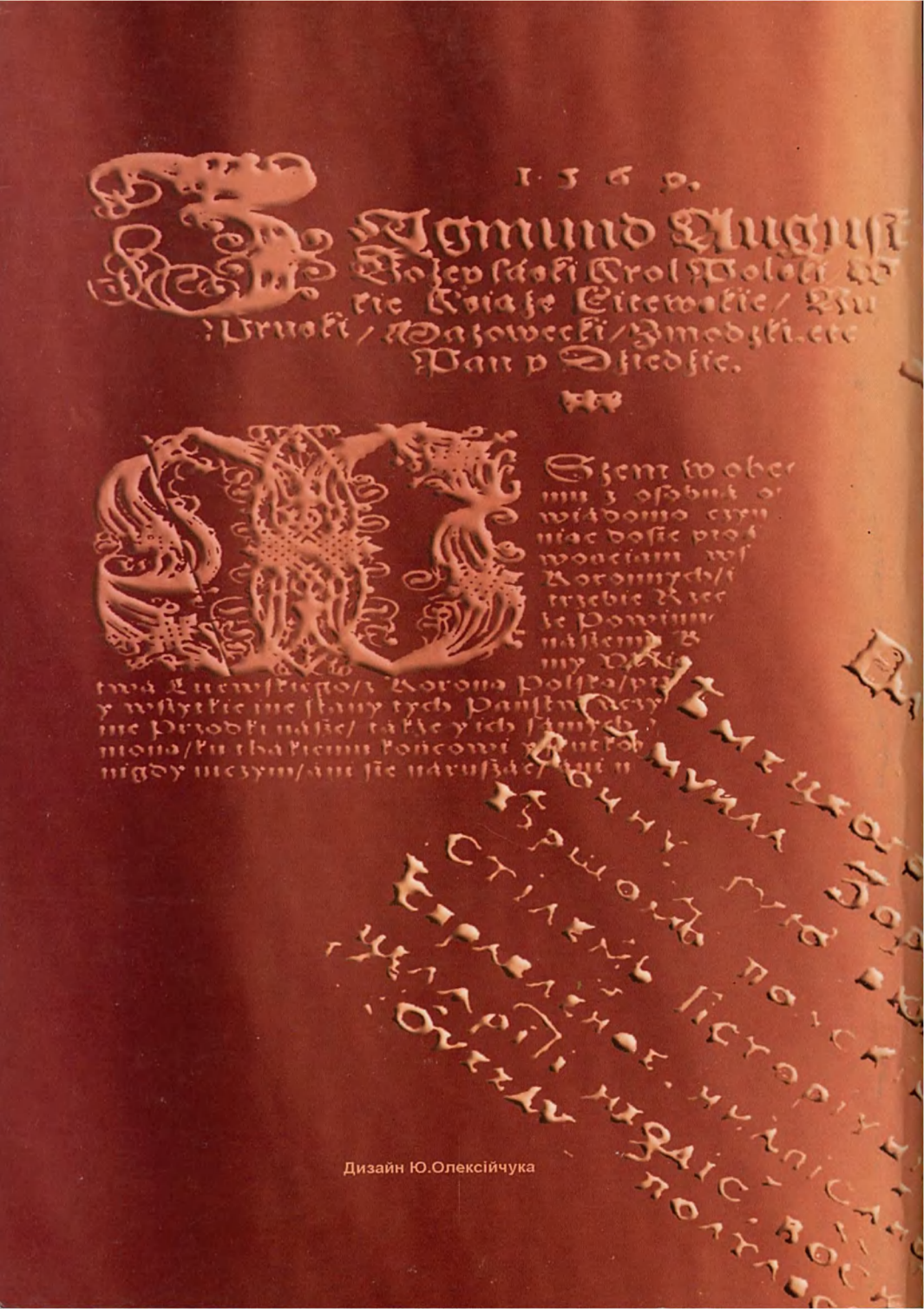

Дизайн Ю.Олексійчука